

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Odense bys historie

Anne Riising

GUDSFERYGT OG
OPLYSNING
ODENSE 1700-1789

UDGIVET AF ODENSE KOMMUNE 1981

Odense bys historie

Anne Riising

Gudsfrygt og oplysning · Odense 1700 · 1789

Odense bys historie

Redaktionsudvalg:

Tage Kaarsted (formand)

Hans Chr. Johansen

Niels Oxenvad

Carsten Tofte

Redaktionssekretær og billedredaktør:

Jørgen Thomsen

Anne Riising

Gudsfrygt og oplysning Odense 1700 · 1789

Udgivet af Odense Kommune

I kommission hos Odense Universitetsforlag · 1981

GUDSFRYGT OG OPLYSNING
ODENSE 1700 · 1789

© by Anne Riising

Bogen er trykt hos Fyens Stiftsbogtrykkeri A/S

med Baskerville 11/13

på 115 g Thai-Cote fra De forenede Papirfabrikker (Dalum Papirfabrik)

Reproarbejdet er udført af Belgrafik

Den typografiske tilrettelægning er foretaget af Poul Jeppesen

Printed in Denmark 1981

ISBN 87-7492-302-1 (Odense bys historie)

ISBN 87-7492-359-5 (Guds frygt og oplysning)

Indholdsfortegnelse

1	Indledning	9
2	Kirkens organisation	11
	Stift og biskop 11 · Visitatser 12 · Landemodet 13	
	Herred og provst 14 · Sognet 16 · De gejstlige domstole 19	
	Kommunikationsvejene 20	
3	Biskopperne og tidens nye tanker	22
	Biskoppernes betydning for stiftets åndelige liv 22	
	Biskoppens indtægter 23 · Thomas Kingo – 1703 23	
	Christian Rudolph Müller 1704–12 24	
	Christian Muus 1712–17 25 · Jacob Lodberg 1718–31 28	
	Christian Ramus 1732–62 29 · Jacob Ramus 1762–85 33	
	Tønne Bloch 1786–1803 35	
4	Præsterne	38
	Uddannelse og ansættelse 38 · Afskedigelse 42 · Indtægter 44	
	Pension 53	
5	Bykirkernes funktionærer	56
	Kordegne 56 · Klokkere 56 · Hospitalsdegnen 61	
	Organister 62 · Gravere 65	
6	Landsbydegnen	67
	Fra løbedegn til sædedegn 67	
	Ansættelse og uddannelse 68 · Degneboliger 69	
	Degnenes indtægter 70 · Degnekerne 71 · Degnens arbejde 72	
7	Præst og menighed	76
	Fællesskab og modsætninger 76 · Kirketugt 80	
	Helligdagslovgivningen 84	
	Præsternes levned og embedsførelse 85 · Sjælesorg 89	
8	Gudstjenester og kirkelige handlinger	93
	Helligdags- og hverdagsgudstjenester 93	
	Den tyske gudstjeneste 96 · Gudstjenester på landet 96	
	Kirkegangen 97 · Gudstjenestens forløb 99 · Kirkebønnen 101	
	Bekendtgørelser fra prædikestolen 103	
	Skriftemål og altergang 103 · Barnedåb 106	
	Trolovelse og vielse 111 · Barselskvinders kirkegang 114	
	Konfirmation 115 · Begravelser 117	

9	Prædiken og katekisation	125
	Prædikanterne 125 · Prædikenens formål og udformning 126	
	Den orthodoxe prædiken 128 · Den pietistiske prædiken 129	
	Oplysningstidens forkyndelse 132	
	Dagsaktuelle prædikener 134 · Katekisation 136	
	Katekismusforklaringer 139	
10	Købstadskirkernes administration	142
	Kirkeinspektion og kirkedirektion 142 · Kirkeværgen 142	
	Kirkeregnskaberne 145 · Inventarlistor 145	
	Kirkernes indtægter og udgifter 146	
11	Sct. Knuds kirke	149
	Kirkens økonomi 149	
	Kirkebygningen og den store restaurering 151 · Inventar 158	
	Epitafier, ligstene og inskriptioner 161	
	Orgel, sejerværk og klokker 161	
12	Sct. Hans kirke	163
	Kirkens økonomi 163 · Kirkebygningen 165 · Inventar 167	
	Orgel, klokker og sejerværk 170	
13	Vor Frue og Gråbrødre kirker samt hospitalskirken	172
	Vor Frue kirke 172 · Gråbrødre kirke 176	
	Hospitalskirken 179	
14	Landsbykirkerne	180
	Privatkirker og rytterkirker 180 · Agedrup kirke 181	
	Allerup kirke 182 · Allesø kirke 182 · Bellinge kirke 183	
	Brændekilde kirke 185 · Dalum kirke 187 · Davinde kirke 191	
	Fangel kirke 191 · Fraugde kirke 192 · Højby kirke 193	
	Korup kirke 194 · Lumby kirke 194	
	Næsbyhoved Broby kirke 196 · Pårup kirke 198	
	Sanderum kirke 199 · Seden kirke 201 · Stenløse kirke 202	
	Ubberud kirke 203 · Åsum kirke 203	
15	Latinskolen	205
	To institutioner 205 · Latinskolens bygning 205	
	Skolens indtægter 207 · Rektor og konrektor 207	
	Hørerne 210 · Undervisningen 213 · Disciplene 216	
	Stipendier og bespisning 221 · Kommunitetet 224	
	Kirketjenesten 224	
16	Gymnasiet	226
	Bygningen og økonomien 226 · Professorerne 227	
	Undervisning og elever 228	
	Bibliotek, festforelæsninger og litterær produktion 232	

17	Almueskoler og privatundervisning	234
	Den danske skole i Odense 234 · De kateketiske skoler 235	
	Garnisonsskolen og tugthusskolen 238	
	Sagen om natmandens børn 239 · Landsbyskolerne 239	
	Skoleholderne 245 · Undervisningen 247	
	Kritik af skolevæsenet 251 · Privatundervisning 253	
18	Aviser og bøger	256
	Bogtrykkere 256 · Aviser 256 · Avisernes indhold 259	
	Iversens avis 262 · Tidsskrifter 264 · Private bogsamlinger 265	
	Iversens lånebibliotek 267 · Bogsalg 268	
	Lokale skønlitterære forfattere 271	
19	Festligheder og forlystelser	275
	Familie- og folkefester 275 · Kongens fødselsdag 277	
	Gøglere og komedianter 277	
	De borgerlige korps og skiveskydningerne 279	
	Kongebesøg 280 · Sensationer 283	
	Foreninger og musik 283 · Ej blot til lyst 286	
20	Stemninger og tilstande	288
	Det mentale klima 288 · Folkelig fromhed 290	
	Overtro og trolddom 297 · Rang og stand 301	
	Samfund og moral 304 · Det snævre samfund 311	
21	Slutning	314
	Noter	317
	Kilde- og litteraturfortegnelse	329
	Navneregister	335

1 · Indledning

Omkring år 1700 var de værste følger af svenskekrigene ved at være overvundet, men hele Fyn var endnu meget fattigt, så der var ingen, der turde tænke på at sætte noget nyt i gang, som kostede penge. Det kneb meget med at få kirkebygningerne vedligeholdt, præster og degne var dårligt uddannede, og udover latinskolen fandtes kun ganske få almueskoler. Tilmed begyndte århundredet med den Store nordiske Krig, og selv om der ingen krigshandlinger skete på Fyn, var krigen mærkbar i form af soldaterudskrivning og skatter, og det var da efter den lokale befolknings mening mere end galt nok.

Efter fredsslutningen 1720 begyndte det at gå fremad. Der skete ikke de store dramatiske begivenheder i Odense i det 18. århundrede, men det jævne udradatiske hverdagsliv er trods alt også det normale for det store flertal, selv om vi desværre kun kan få så lidt at vide om det, fordi det er de usædvanlige begivenheder og de personer, som gør sig uheldigt bemærket, der efterlader sig flest spor.

Når det drejede sig om kirke og oplysning, som er emnet for denne fremstilling, blev det taget for givet, at man skulle fortsætte med det, man nu engang havde, at kirkebygningerne skulle sættes i stand, at præster og degne skulle have løn og boliger o.s.v. Det var derimod ikke på forhånd givet, at man i det 18. århundrede ville søge at skabe et almindeligt skolevæsen, men det besluttede man sig altså til. Afgørelsen blev truffet på regeringsplan, men det var udelukkende de lokale myndigheder, som skulle sørge for at føre beslutningen ud i livet. Andre former for oplysning, f. eks. udgivelse af aviser, tidsskrifter, bøger m.m. var helt overladt til befolkningens eget initiativ.

København var i hele århundredet ubestridt landets kulturcentrum, og nye bevægelser og ideer gjorde sig altid først gældende dér, men de spredtes hurtigt til resten af landet, bl.a. fordi alle præsterne blev uddannet i København.

I denne fremstilling skal der gøres rede for, hvordan man i Odense og omegn løste de praktiske problemer i kirke og skole, og hvordan tidens nye ideer blev modtaget og formidlet.

Dette Fynskort er et kobberstik fra 1766, udført af J. Haas for en af datidens betydeligste bogtrykkere, A.H. Godiche. Kortet tryktes i 1767 i tredje bind af Pontoppidans danske atlas. (Det kgl. Bibliotek).

2 · Kirkens organisation

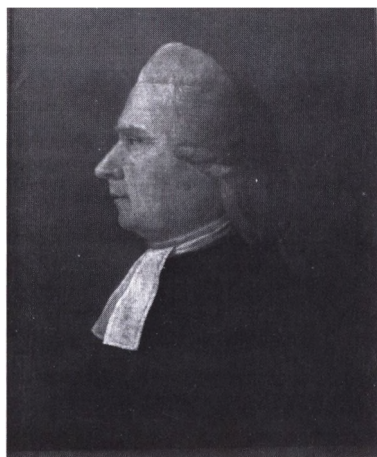
Stift og biskop

Foruden det nuværende Fyns stift havde biskoppen i Odense indtil 1799 også Lolland-Falster og indtil 1819 tillige Als som sit virkefelt. Als og Ærø hørte dengang til Slesvig og havde en fælles kirkekasse; til forskel fra andre biskopper måtte Fyns biskop fungere som kirkeinspektør for denne kasse, d.v.s. han skulle føre regnskaberne, hvilket han betragtede som en urimelig byrde. Det lykkedes ham da omsider at komme af med den i 1741.

I øvrigt var biskoppens opgaver mangfoldige. Han eksaminerede og ordinerede nye præster, havde det almindelige tilsyn med gejstlighedens liv og lære, han var centraladministrationens mellemed til de lokale embedsmænd i kirke og skole, og mange lokale spørgsmål afgjorde han på egen hånd. I begyndelsen af det 18. århundrede var den samlede lovmængde ikke særlig stor, og det betød, at en lokal embedsmand i vid udstrækning kunne træffe bestemmelser for de mange områder, der endnu ikke var dækket af lovgivningen. I biskoppens arkiv, stiftskisten, skulle opbevares alle de dokumenter, der var relevante for kirker, skoler, stiftelser m.m., både de dokumenter, tidligere biskopper havde udstedt, og de sager, der stammede fra centraladministrationen.

Ved århundredets begyndelse var der ret så kaotiske forhold i kirkers, skolers og hospitalers regnskaber; legatkapitaler var bortkomne, fordi fundatserne var væk, og biskop Chr. Müller fik derfor nedsat nogle kommissioner, der skulle skaffe klarhed over disse forhold. En yderligere vanskelighed var det, at de personer, der styrede legatkapitaler o. lign., som regel selv lå inde med de dokumenter, der hørte til; det gjaldt derfor om, at disse papirer blev udleveret, når legatbestyrerne døde, og man kan se, at både biskop og stiftamtmand i løbet af det 18. århundrede var mere opmærksomme på dette problem og prompte forlangte at få papirerne udleveret. Imidlertid kunne der vise sig at være huller. I 1775 efterspurgte amtmanden i Nyborg et reskript af 1730 angående kapellaner, men biskoppen måtte oplyse, at det ikke var i stiftskisten og overhovedet ikke var indkommet til bispeembedet.

Biskop og stiftamtmand i fællesskab udgjorde stiftsøvrigheden, som

Kun et fåtal af periodens fynske biskopper findes portrætteret. En af dem er Tønne Bloch (1733-1803), der var biskop over Fyns stift fra 1786 og til sin død. Tønne Bloch var en dygtig administrator, hvis nidkærhed dog gjorde ham mindre vellidt. I kirkelig henseende var han en stor tilhænger af det gamle. Maleriet er posthumt og af en ukendt kunstner. (V. Sylvest Frederiksen fot., Sct. Knuds kirke).

først og fremmest tog sig af kirkers, skolers og stiftelsers økonomiske administration og andre praktiske sager. Hvis de to embedsmænd kom godt ud af det med hinanden, gik det udmærket, og faktisk skete det ofte, at den ene af dem traf beslutning på begge vegne, hvis den anden var bortrejst et stykke tid. Men hvis de ikke var gode venner, kunne der opstå kompetencestridigheder, og det kunne i høj grad forsinke sagsbehandlingen.

Visitatser

Biskoppens tilsynsvirksomhed foregik dels løbende hele året, men i særlig grad gennem visitatser. Med regelmæssige mellemrum, helst hvert andet år, skulle han personligt besøge alle sogne i stiftet. Biskop Tønne Bloch, der var en metodisk mand, udsendte 1786 sin rejserute over visitatser i Gudme herred i tiden 30. april–8. maj og præciserede her, hvordan det skulle gå til: Ved biskoppens ankomst skulle degnen møde med en liste over den voksne ungdom, og skoleholderen med en fortegnelse over skolebørnene. Begge skulle holde sig klar til at demonstrere deres undervisning. Gudstjenesten skulle begynde præcis kl. 9, og alle i sognet eller sognene skulle møde sammen med deres tjenestefolk. Sognepræsten skulle selv prædike, men kun en halv time. Alle i sognet skulle underrettes i god tid, og eventuelle godsejere skulle have besked om, at de på denne dag ikke måtte tilsige nogen til hoveri. Kirkejeerne skulle også være til stede ved visitatserne, så eventuelle mangler ved kirkebygningen og inventaret kunne blive meddelt dem, og endelig havde sognefolket lejlighed til at fremføre klager over præsten eller degnen, påtale mangler ved kirkebygningen o.s.v.

Under visitatsrejsen havde biskoppen frit ophold i præstegården, og man kan nok regne med, at der blev skuret og skrubbet og kogt og stegt og bagt i ugevis inden visitatsdagen. Desuden skulle hvert sogn sørge for at transportere biskoppen til det næste sogn. Visitatsrejserne var anstrengende, og i 1744 meddelte biskop Chr. Ramus stiftets provster, at han på grund af sit svage helbred ikke selv kunne visitere, hvorfor provsterne skulle være desto flittigere til selv at gøre det hver i sit herred.

En visitatsprotokol er først bevaret fra 1732, og desværre er den meget kortfattet og stereotyp. Det samme gælder også de visitatsindberetninger, biskopperne sendte til København, og set fra et historisk synspunkt er det meget beklageligt, for mens andre biskopper skriver side op og side ned om alt det, der er i vejen både her og dér, nøjes Fyns

biskop med at gentage, at han er »meget vel tilfreds« med det hele. Det fremgår imidlertid på anden måde, at ikke alt var så godt, som det burde være; men enten har biskopperne ment, at de nok selv skulle klare problemerne i deres eget stift, eller også har de anset mange fejl og mangler for så almindelige, for ikke at sige naturlige, at det ikke var ulejligheden værd at omtale dem.

Landemodet

Biskoppens nærmeste underordnede var provsterne, som to gange årligt, lige efter påske og i oktober, samledes til landemodet, der også omfattede Als og Ærø, mens Lolland-Falster havde sit eget landemøde. Også stiftamtmanden deltog i landemodet, der foregik i konventhuset, og deltagerne var anbragt ved borde efter et omhyggeligt rangsystem med biskop, stiftamtmand og stiftsprovst på de fineste pladser. Da stiftamtmand Pritzbuer første gang deltog 1706, modtog biskop Müller ham med en elegant latinsk tale, som han besvarede med en sirlig taksigelse også på latin, men ellers var stiftamtmandene ikke så flittige til at møde. I 1708 var han i tvivl, om han overhovedet kunne udpege en stedfortræder, og i 1714 måtte provsterne af sted til slottet for at behandle nogle sager med den syge stiftamtmand. Fra midten af århundredet synes det dog at være blevet almindelig praksis, at den ældste landsdommer deltog som stiftamtmandens stedfortræder.

Provsterne havde mødepligt, og i tilfælde af forfald skulle en anden af herredets præster møde som stedfortræder – ellers faldt der en bøde på to sletdaler til konventhuset. (En sletdaler var 2/3 af en rigsdaler). Biskoppen understregede gentagne gange, hvor nødvendigt det var, at alle provsterne kom, dels fordi de skulle berette om tilstanden i deres provsti, dels fordi de på landemodet fik besked om mange nye love og bestemmelser.

Landemodet åbnede med en prædiken af en af provsterne; var der en nyudnævnt, var han altid prædikanten. Derefter blev nye love og anordninger oplæst, og så blev der behandlet retssager, som var appelleret fra provsteretten. Der blev fremlagt tingsvidner om nedbrændte præstegårde og degneboliger, så man kunne starte en indsamling til fordel for de brandlidte, og endelig fremførte biskoppen sine formaninger. De kunne angå alle mulige kirkelige anliggender: Degnenes uvilje mod at bringe provstebreve rundt, kirkeejernes forsømmelighed med at vedligeholde kirkerne, præsternes tilsyn med skolevæsenet m.m.m. Formaningerne var altid holdt i almindelighed,

hvilket var taktfuldt af biskoppen, men faktisk beklageligt, da man altså ikke kan se, hvor eller hvem det rent konkret drejede sig om. Antallet af formaninger faldt betydeligt fra omkring 1745, men det kan næppe skyldes, at alting nu gik udmærket; biskoppen har formodentlig foretrukket at tage de konkrete sager op i stedet for at udtale sig i almindelighed.

Til dækning af landemodets og provsternes udgifter betalte hver præst et lille beløb, og til landemodet afleverede provsterne også, hvad der var kommet ind i deres provsti ved forskellige indsamlinger. Efter landemodet blev en afskrift af forhandlingerne sendt til alle provster, men i 1786 meddelte biskop Tønne Bloch, at landemodeakterne herefterdags ville blive trykt, så enhver præst i stiftet for fire skilling kunne erhverve et eksemplar.

Herred og provst

Hvert herred havde en provst, der blev valgt af herredets præster – i nogle tilfælde dog efter et håndfast forslag fra biskoppen. Lumbys sognepræst Mads Mørch var i 1703 af Kingo blevet beskikket som viceprovst, d.v.s. stedfortræder for den faktiske provst, der på grund af alder ikke kunne bestride embedet, og da Chr. Müller var blevet biskop, sendte han i 1711 en forespørgsel til Lunde herreds præster, om de var indforstået med at beholde Mørch – og det var de faktisk!

Det var vist ikke særlig eftertragtet at være provst. Da sognepræst Jahn i Kølstrup-Agedrup blev valgt i 1778, frabad han sig æren og fik også lov til at slippe, og provst Schebye i Lumby anmodede straks efter sit valg i 1763 om at blive fritaget på grund af sit dårlige helbred, og han nåede slet ikke at tiltræde.

Odense herreds provst blev imidlertid ikke valgt. Siden 1680 var provstiet forenet med embedet som sognepræst ved domkirken, men det kunne jo ske, at man måtte have en viceprovst. Da stiftsprovst Hans Bloch i 1734 blev ramt af apopleksi, stod provstiet så at sige vakant, indtil Vor Frue sognepræst Frederik von Haven blev konstitueret i 1736, fordi regimentsskriveren, chefen for det fynske rytterdistrikt, havde beklaget sig over, at adskillige forretninger vedrørende fattigvæsenet, som stiftsprovsten bestyrede, ikke kunne vente længere. Efter von Havens død blev hospitalspræsten Jens Hee konstitueret, og da Hans Bloch døde 1745, fik Hee kongelig bevilling på at beholde provstiet for sin embedstid. Denne særlige beskikkelse skyldtes sandsynligvis, at den nye sognepræst ved domkirken, Jacob Ramus, dels var

biskoppens søn, dels på det tidspunkt kun var 29 år. Efter Hees død blev han så provst, og siden da har Sct. Knuds sognepræst altid været stiftsprovst (nu domprovst).

Fra 1726 stod det fast, at stiftsprovsten altid var biskoppens stedfortræder, og desuden havde han samme opgaver som alle andre provster. Han var skifteforvalter og overformynder for alle gejstlige personer i provstiet, d.v.s. præster, degne, klokkere, kateketer, lærde mænd og studenter samt latinskolens disciple; han indsatte nye præster i deres embeder, skulle regelmæssigt visitere alle sogne og forestod provsteretten. Det kunne være et brydsomt arbejde at være provst; i bedste fald var der besværlige rejser rundt i provstiet, i værste fald kunne der være særdeles ubehagelige embedssager. Hvor ofte provsterne visiterede, vides ikke, da de normalt ikke førte visitatsprotokoller og heller ikke – som de egentlig skulle – indsendte indberetninger til biskoppen. Af notater i Korup kirkebog kan man se, at der var provstvisitats i 1722, 1730 og 1734 – men der kan naturligvis sagtens have været flere.

For arbejdet fik provsten en rigsdaler af hver kirke, og da han tillige skulle vie, begrave og døbe præstefamilierne, fik han også en beskeden indtægt af dette, foruden sportler ved at bestride skiftevæsenet.

To gange om året samlede provsterne herredets præster til herredskonvent. Bortset fra en biskoppelig formaning om, at der ikke måtte afholdes gilder ved konventerne, og nogle notater i Lunde herreds provstis justitsprotokol for årene 1718–24 har man ingen oplysninger om konventerne. I Lunde herredskonvent blev der som ved landemode først prædikeret, og ungdommen i det sogn, hvor konventet blev holdt, blev overhørt i deres børnelærdom. Så blev landemodeakten bekendtgjort, og man drøftede forskellige sager, f. eks. i november 1718 biskop Lodbergs forslag om oprettelse af en gejstlig enkekasse og hans forespørgsel om katekismusundervisningen i de enkelte sogne. Ved samme konvent blev præsterne afkrævet hver en sletdaler til et skab til herredsbrevene, d.v.s. provstens embedsarkiv, samt to mark til konventhusets reparation. Ved andre lejligheder måtte deltagerne op med et bidrag til brandlidte kolleger.

I dette herredskonvent deltog også degne, men andre steder klagede kapellaner over, at de ikke kom med til konventerne.

Sognet

For befolkningen var sognet den givne kirkelige enhed. Men ikke ethvert sogn havde sin egen sognepræst, og det nuværende Odense var kirkeligt set fordelt på flere herreder. I Odense herred lå købstadssog- nene samt Pårup, Korup-Ubberud, Dalum-Sanderum, Stenløse-Fangel, Brændekilde-Bellinge og Næsbyhoved Broby, skønt det sidste sogn var anneks til Allesø, der sammen med Lumby lå i Lunde herred. Højby, Seden og Åsum, Allerup-Davinde samt Fraugde hørte til Åsum herred, mens Agedrup, som var anneks til Kølstrup, var en del af Bjerger- herred.

Gråbrødre kirke havde intet sogn; til hospitalskirken hørte kun hos- pitalslemmerne, forstanderen, portneren, præsten og degnen, men til gengæld var Pårup indtil 1816 anneks til hospitalskirken. Seden sogn var indtil 1739 anneks til Vor Frue kapellani, Højby til Sct. Hans kapel- lani, indtil det i 1805 blev anneks til Nr. Lyndelse. Dertil kom, at Åsum sogn var henlagt til teologiprofessoren ved gymnasiet, og Alle- sø-Næsbyhoved Broby til filosofiprofessoren. Det betød i praksis, at professorerne fik indtægterne og holdt en kapellan, der for en lille løn gjorde alt arbejdet. I 1739 blev Seden dog udskilt fra Vor Frue kapellani og sammenlagt med Åsum. Der var i 1738 et forslag fremme om, at Stenløse og Fangel skulle have hver sin præst, men det blev ikke til noget.

Endelig havde de tre købstadssogne hver sit landsogn, d.v.s. et om- råde uden for bygrænsen, som i verdslig henseende hørte til herreder- nes jurisdiktion, men kirkeligt hørte til bysognet. Sct. Knuds landsogn var Hunderup og Bolbro, Vor Frue landsogn omfattede Ejby, Killerup og Biskorup, mens Sct. Hans landsogn stort set var Skibhusene.

Som præsten var bundet til at betjene sit sogn, var sognebeboerne bundet til at lade sig betjene af præsten. Gudstjenesterne var offent- lige, og enhver kunne gå hen og høre en prædiken hvor som helst, men man kunne normalt kun gå til alters i sin sognekirke, ligesom man skulle døbes, konfirmeres, vies og begraves af sin sognepræst. En tilrej- sende skulle fremlægge skudsmål fra det sogn, han kom fra, før han kunne deltage i altergangen, endsige blive viet. Skudsmålet tjente som legitimation og var også en attest på, at vedkommende ikke på grund af nogen forseelse var udelukket fra altergangen. Sognetvangen var således dels et spørgsmål om identifikation, dels om kirketugten og endelig også om præsternes indtægter, idet de fik betaling for hver en- kelt kirkelig handling.

En hel del tyder i øvrigt på, at der var en blomstrende handel med falske skudsmål, og det har været let nok for enhver studeret person at fremstille et sådant, for der var normalt ikke segl på. Så hvis en mand forlod Fyn og rejste langt, langt væk til Jylland og dér fremviste et tilforladeligt udseende skudsmål, skulle der noget særligt til, før den jyske præst begyndte at skrive til Fyn om nærmere oplysninger.

Der var mulighed for at få kongelig bevilling på at måtte bruge en anden præst end sognepræsten. Ansøgningerne blev gerne motiveret

Dette kort over Christiansdals (det tidligere Dalum klostres) jorder er tegnet af Jürgen Themsen i 1718. Det er særpræget ved at have nord nedad. I nederste højre hjørne ses et prospekt over gårdens bygninger og Dalum kirke. (Nationalmuseets 2. afdeling).

S
Menneket som nærmest Ioh. Ch rist. Iudeus med Ioh. Berogtet her at være.
S
In die hinc Instrumente on. Et en Koreskild Gud og Men En Form - Kross beret.

I begyndelsen af det 18. århundrede begyndte flere og flere bogtrykkere at lave billedark, der ofte var kolorerede. Et vigtigt anvendelsesområde for sådanne billedark var som kisteblade, indklæbet på indersiden af standkisters låg. Træsnittet her er trykt af P.W. Brandt i Odense i midten af 1700-tallet. (E.Panton fot.).

med, at ansøgeren havde mere tillid til den anden præst og altså bedre kunne anvende ham som skriftefader, men når bevillingerne blev givet, blev det understreget, at sognepræsten ikke måtte tabe noget derved, d.v.s. hvis den pågældende f. eks. blev viet af en anden præst, skulle sognepræst og degn alligevel have deres normale betaling.

Da Hollufgårds ejer i 1770 søgte tilladelse til at indrette et kapel på gården, fordi der var så langt til Fraugde kirke, var biskoppens anbefaling betinget af, at der ikke måtte pålægges Fraugde sognepræst nogen pligt til at holde gudstjenester i kapellet, at præst og degn ikke måtte miste noget derved, og at der ikke uden sognepræstens tilladelse måtte anvendes nogen anden præst. Hvis nemlig en sognepræst godvilligt accepterede, at en anden præst viede hans sognebørn, var det i sin orden, og så klarede de nok indbyrdes spørgsmålet om betalingen.

I 1770 søgte og fik major Rosenkrantz på Søbysøgård tilladelse til sammen med sin familie at søge Stenløse kirke. Han anførte også, at han havde mere fortrolighed til pastor Kehlet i Stenløse end til sin sognepræst i Nr. Søby, men den egentlige begrundelse var måske nok den, at han ejede både Stenløse og Fangel kirker, og præsten boede nær ved Søbysøgård. Da Fraugdegårds ejer i 1764 ansøgte om at måtte bruge en anden præst i Fraugde kirke, ville biskoppen ikke anbefale det. Sognepræsten i Fraugde var en god og udadlig mand, så det var betænkeligt at lade en fremmed præst komme ind i hans kirke. Kancelliråd Wiedkjær havde i forvejen tilladelse til at benytte en anden præst, og det måtte han så være tilfreds med.

Det var hovedsagelig rangspersoner, der fik sådanne bevillinger, og det drejede sig ikke om mange, så de skabte ikke problemer. Men ellers kunne sognetvungen give anledning til mange stridigheder mellem præster og degne, og det blev ofte indskærpet på landemodet, at ingen måtte tage udensogns til skrifte og altergang, netop fordi det førte til spektakler. I 1771 opstod der bitter strid mellem Marslev og Fraugde sognepræster om en vielse, hvor brudgommen var fra Fraugde, mens bruden selv med vidner erklærede at være kommet fra Flensborg. Men præsten i Marslev hævdede, at hun var hjemmehørende dér, og at brylluppet altså skulle stå i Marslev. Sagen blev indanket for biskoppen, som spidst bemærkede, at det var en meget lille sag at strides om, man han gav dog Marslev-præsten ret.

Den mest alvorlige side af sognetvungen var dog nok det offentlige skriftemål. For visse offentligt kendte forseelser som lejemål (d.v.s. samliv uden for ægteskab), forsømmelse af altergangen m.m. skulle synderen stå offentligt skrifte i kirken. Det var naturligvis noget,

mange gerne ville knibe udenom, hvis det var muligt, og det var det somme tider, hvis en præst i et andet sogn for gode ord og høj betaling ville tage dem til privat skrifte i præstegården og så give dem attest på, at de havde stået skrifte. Det var givetvis en god indtægtskilde for en præst – så længe det altså gik, for det var afskedigelsesgrund. Pastor Jørgen Jensen i Allesø blev i 1724 afskediget af den grund, men han havde nu heller ikke blot taget udensogns til skrifte, men også viet folk uden lysning fra prædikestolen og uden at se deres papirer, så der faktisk var sket et par tilfælde af bigami. Han havde f. eks. viet en 14-års dreng fra Køng til en kvinde, som var gift med skarpretteren på Langeland. Hans ry må være gået over hele Fyn, for det drejede sig ikke blot om personer fra mange sogne i Odense og nærmeste omegn; der var kommet folk fra Sørslev, Køng, Langeland m.m. På landemødet 1724 blev denne præst da også fremholdt som et eksempel til skræk og advarsel.

Det var af hensyn til den slags forhold meget vigtigt, at præsterne var nøjeregnende med at udstede skudsmål, og biskop Chr. Ramus ønskede meget at få en fastere ordning med skudsmålene, men på den anden side var han heller ikke urimeligt nøjeregnende. Det kunne nok, udtalte han, lyde lidt mistænkeligt, når nogen hævdede, at de havde mistet deres skudsmål, men den slags skete jo, og en sådan mand måtte nok tages til alters alligevel.

Sognetvangen gjaldt også begravelser, men dette var jo noget lettere at kontrollere, og der blev sjældent rejst protester. I Lumby kirkebog noteres den 17. juli 1751, at den tidligere sognepræst Povl Lerches enke blev begravet dér. Hun var død i Odense, men havde fået tilladelse til at blive begravet hos sin mand i Lumby. I Åsum blev den 16. februar 1700 begravet en pige, der tjente i Kølstrup, men havde sit hjem i Åsum. Det skete med udtrykkelig tilladelse fra præsten i Kølstrup.

De gejstlige domstole

Gejstlighedens stilling som en særlig stand blev understreget af, at den havde sine egne domstole i embedssager. Biskoppen sorterede direkte under Højesteret, men andre gejstlige blev i første instans pådømt af provsteretten, der for hvert herred bestod af provsten og to andre præster som assessorer. Fra provsteretten kunne appelleres til landemode og derfra til Højesteret. Provsteretten behandlede altså klager over præster og andre gejstlige personer, som ikke kunne klares admi-

nistrativt, stridigheder mellem præsterne indbyrdes, afskedigelser, problemer om enkepensioner o. lign.

I begyndelsen af århundredet afgjorde hver provst selv, om der skulle nedsættes en provsteret eller ej, men fra 1743 blev det bestemt, at biskoppen først skulle billige det. Provsteretten måtte heller ikke mere holdes i kirken, da det var usømmeligt, at der på dette hellige sted hørtes grovheder og latter, og at der endog blev spist og drukket og røget tobak. Desuden var der om vinteren så koldt i kirkerne, at det ikke var til at skrive. Fremtidig blev der kun holdt provsteret i de kirker, der havde et sakristi, men ellers blev retten sat i en præstegård.

Tamperretten var den særlige domstol i ægteskabssager, først og fremmest vedrørende skilsmisse og opløsning af troløvelse. Den bestod til 1797 og blev beklædt af stiftamtmanden eller en landsdommer i hans sted, biskoppen, nogle præster og teologiprofessoren. Imidlertid er tamperretsprotokollen efter 1702 forsvundet, så hvad der er sket ved denne domstol, kan der ikke fortælles noget om.

Kommunikationsvejene

Når en ny lov eller anordning udgik fra København, kunne det godt vare en rum tid, inden den nåede ud til alle sogne. Først skulle den sendes til Odense med posten, som kom hele to gange om ugen, fordi Odense lå på hovedpostruten København-Korsør-Nyborg-Odense-Assens-Årøsund. På grund af is i Store Bælt kunne postgangen være afbrudt i flere uger, men hvis der absolut ingen forsinkelser var, kunne et brev være i Odense på tre dage. Postombæring fandtes ikke, så biskop, stiftamtmand og andre måtte på hver postdag selv sende et bud til postgården efter brevene. Biskoppen satte så sine skrivere til at skrive en kopi til hver provst; disse kopier blev gerne afsendt efter en uges tid, men uden at man kan se nogen særlig grund til det, kunne det også vare mange uger. Provsterne lod så brevene cirkulere mellem herredets præster – det er derfor, det hedder et cirkulære. Det var degnenes opgave at bringe provstebrevene fra det ene sogn til det næste, og det var et meget upopulært job; der blev meget ofte klaget over, at degnene var forsømmelige med brevbefordringen, så at alting blev forsinket. For at få lidt kontrol med det blev det pålagt præsterne at påtegne cirkulærerne med ankomst- og afsendelsesdato, så man kunne se, hvem der havde skylden for en forsinkelse.

Under disse omstændigheder var det ikke mærkeligt, at biskoppen i 1713 anmodede Rentekammeret om at få 22 ekstra eksemplarer af de

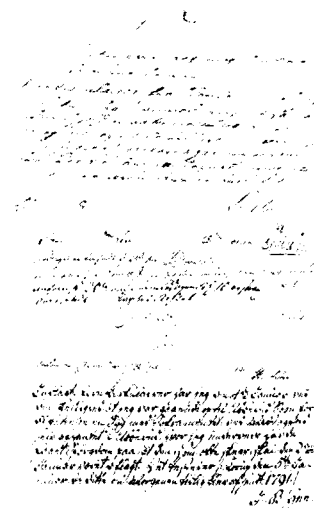
kongelige forordninger, der skulle offentliggøres i hele stiftet, men mærkeligt nok begyndte han først fra omkring 1785 at få trykte cirkulærer.

Hvis alt gik meget hurtigt, kunne den sidste præst på cirkulærerunden se en ny bestemmelse ca. fire uger efter udstedelsen – og det var somme tider for sent. Nu var det skik og brug, at når dronningen eller kronprinsessen var i lykkelige omstændigheder, skulle der hver søndag bedes for hendes lykkelige nedkomst. Når det var sket, blev denne ordre ophævet, men i mange kirker må der både to og tre søndage for længe være blevet bedt for hendes lykkelige nedkomst. På samme måde må man regne med, at da der den 21. marts 1721 blev udstedt et reskript om, at der i alle landets kirker den 2. april skulle ringes med klokkerne kl. 10–12 i anledning af dronning Louises begravelse, har man bestemt ikke nået at få det at vide alle steder.

Bekendtgørelse af nye love m.m. skete også ved landemode og derefter ved herredskonventerne, men det var jo ikke alt, der kunne vente så længe.

En forsinkelse kunne naturligvis også stamme fra København, hvis man var for længe om at få sagerne af sted, men biskoppen havde sine egne kanaler, som han må have stolet på. I hvert fald skrev biskop Jacob Ramus den 11. oktober 1775, at da stiftsprovst Pingel »efter almindelig rygte« ved højesteretsdom den 3. oktober er fradømt sit embede, skal det bekendtgøres, at Sct. Knuds sognekald er ledigt. Men først den 26. oktober modtog han den officielle meddelelse derom i et brev af 23. samme måned.

Forordninger, som den jævne befolkning skulle kende, blev oplæst fra prædikestolen, og i byen blev de tillige bekendtgjort ved trommeslager.

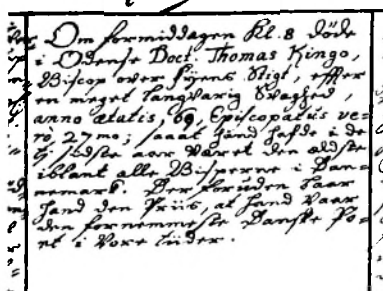

Et eksempel fra Odense herreds provstis breve på et cirkulære, der har fået påtegninger, efterhånden som det nåede rundt i landsognene. (E. Pantou fot., Landsarkivet for Fyn).

Bartholomæus Deichmann (1671-1731), der ses på dette kobberstik fra 1744, havde 1699-1700 været stiftsprovst i Odense og holdt i 1703 lignetaler over Kingo. Deichmann var da biskop i Viborg og blev i 1713 forflyttet til Kristiania (Oslo). (Det kgl. Bibliotek).

Res patriæ

Indførsel i Ålborgbiskoppen Jens Bircherods dagbog for 14. oktober 1703. Jens Bircherod var selv født i Odense, og hans mor levede her til 1708. (Det kgl. Bibliotek).

3 · Biskopperne og tidens nye tanker

Biskoppernes betydning for stiftets åndelige liv

Biskoppen over Fyn, Als, Ærø og Lolland-Falster havde naturligvis mere at tage sig af end blot Odense og omegn, men netop fordi han boede i Odense og kunne have nær kontakt med byens præster og latinskolelærere, betød han måske nok mest for dem – eller han kunne i hvert fald gøre det. På den anden side resulterede hans nærværelse i Odense nok også i, at mange problemer blev drøftet og afgjort mundtligt og derfor ikke har efterladt sig noget spor.

For hele stiftet kunne det utvivlsomt være af betydning, hvordan biskoppen stillede sig til tidens nye tanker. Hvis han var fjendtligt indstillet, kunne han lægge mange hindringer i vejen for præster eller lægmænd, der blev grebet af de nye ideer, men hvis han var velvillig eller blot indifferent, kunne bevægelserne udfolde sig meget frit, i hvert fald indtil det kom dertil, at sagen blev taget op i København. Dersom det var biskoppen selv, der ville prøve at indføre noget nyt, havde han i høj grad de formelle beføjelser til at beordre det gennemført, men i praksis kunne han støde på en kompakt passiv modstand hos både præster og lægfolk, som alle sagde ja – og så ingenting gjorde.

Man kan så nogenlunde konstatere, hvordan biskopperne fungerede som embedsmænd, men det er sværere at se, hvordan de var som mennesker. Imidlertid forholder det sig så heldigt, at man for tiden til ca. 1770 har en næsten samtidig vurdering af den fynske gejstlighed, idet Jørgen Karstens Bloch, biskop i Ribe 1764–73, søn af Odenses stiftsprovst Mathias Bloch og dattersøn af stiftsprovst Jørgen Karstens, samlede talrige oplysninger om den fynske gejstlighed. En del er udgivet, men i hans efterladte samlinger i Det kongelige Bibliotek findes adskillig flere oplysninger. Han har naturligvis ikke personligt kendt alle, og desuden stræber han efter at være yderst hensynsfuld og taktfuld i sine udtalelser, så han faktisk fortier en hel del, som han må have vidst. Men det kommer også frem, at han har kendskab til en mundtlig tradition, som indeholder oplysninger, der ikke kan findes noget andet sted.

Biskoppens indtægter

Biskoppen havde en bispegård, som lå syd for Flakhaven, men under Odense herreds jurisdiktion. Til dens vedligeholdelse var der henlagt nogle konge- og kirketiender fra en række lollandske kirker på i alt ca. 500 rigsdaler, men desuden fik han tiender fra mange forskellige fynske sogne, og i 1733 oplyste biskop Chr. Ramus, at han skyldte sin forgængers bo en fjerdedel af årsindtægten, 483 rigsdaler, og det svarer meget godt til, at hans efterfølger i 1768 opgav sin samlede indtægt til højst 2.000 rigsdaler.

I senere indberetninger om gejstlighedens indtægter er biskoppen ikke medtaget, men da det af biskop Jacob Ramus' dødsbo fremgår, at han omkring 1780, uden at savne det nødvendige, var i stand til at afbetale 2.000 rigsdaler årligt på sin gæld, må hans indtægt nok have været henved 4.000 rigsdaler.

Ved visitatsrejser havde biskoppen som nævnt fri transport og fri rejse, og i 1706 fik han også fri færgetransport, når han skulle til øerne, idet Chr. Müller havde erklæret, at disse rejser forvoldte ham mange udgifter.

Bispegården skulle biskoppen holde i god stand, og som indehaver af de lollandske kirketiender skulle han også sørge for disse kirkers vedligeholdelse, men blev det ikke gjort, kunne den efterfølgende biskop rejse erstatningssag mod bispeenken, og det skete også i nogle tilfælde.

Thomas Kingo – 1703

Den 14. oktober 1703 døde Fyns måske mest berømte biskop, Thomas Kingo. Han lå lig i seks-syv uger i bispegården og blev den 29. november begravet fra domkirken. Næste dag blev der holdt en sørgehøjtidelighed på gymnasiet med en mindetale af rektor, og samme dag blev Kingos lig bragt til Fraugde kirke, som han selv ejede, og gravlagt dér.

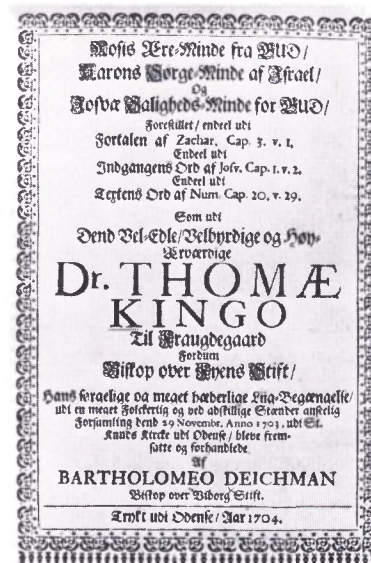
Kingo havde ikke haft et alt for harmonisk samarbejde med den odenseanske gejstlighed, navnlig ikke med stiftsprovst Jørgen Karstens, som nu faktisk også var en meget vanskelig herre og bl.a. havde nægtet at vie et brudepar af Kingos husstand på den måde, som biskoppen ville have det.

Selv tilhørte Kingo den såkaldte lutherske orthodoxi, d.v.s. stort set den opfattelse, at når man holdt sig til den rene lutherske lære, gik regelmæssigt i kirke og til alters et par gange om året, var det, som det

Maleri af Bartholomæus Deichmann fra Vor Frelseres kirke i Oslo. Maleriet antages at være forlæg for P. Tanjés kobberstik, der er gengivet overfor (O. Væring fot.).

Dette flotte titelblad fra Deichmanns ligprædiken over Thomas Kingo er det eneste, Kingos trykkeri frembragte i hans enkes tid. Uden Kingo selv gik det ikke, og først årtier senere kom der igen driftlige bogtrykkere i byen. (E. Pantou fot., Odense Universitetsbibliotek).

Res mea

Esau Biskopens i Sjævn daf. Dr.
 Erindring mig en calumia vil
 Rindt, pafserit for et par
 dags tid en mand et besødet
 i Windstet for i Stadra, som
 Jafte, der sin Naar nogle i
 gese Jener, for dæret sit
 for med ra Dixit, Jællken
 sin Jafte indtaget, man
 Naar dæren været, der
 sin Naar dæte utvædige for
 for Jæte sig i en Øst. In
 anden dæinde, som for Jafte
 fæde Jæde dæret pation,
 Naar Jæde, da sin dæte of
 tra Jæte, med Jæte echap
 perit. Men fæminam supra
 dictam Jafte Jæde dæte i for
 væring anfeldt, og dæte =
 Jæde Jæte fatum aborti,
 vum dæte Cancelliet, for at
 for Jæte, for dæte med
 Jæde Jæde Jæde for
 Jæde; + Jæde; ingu
 dæte Bog Jæde Jæde for
 om i Jæde.

Jens Bircherods dagbøger har et meget
 blandet indhold. Her er f.eks. to indførsler
 fra samme dag – 29. november 1703 –
 dels om et »besøvet kvindfolk«, der havde
 forgivet sit foster med en drik, hun havde
 indtaget, dels om Kingos meget anselige
 ligbegængelse.
 (Det kgl. Bibliotek).

Res patrie

Esau Biskopens i Sjævn daf. Dr.
 Esau Biskopens meget anset
 lig ligbegængelse i d. Kvind
 dæte i d. dæte. Ligprædi =
 den dæte Jæte Jæte af Ep
 sepo W. dæte. Dæte Bartholo
 meo Deichmann, som for dæte
 dæte Textum Num. 20. N. 28
 Jæte.

skulle være. Grundtanken var nemlig, at når blot evangeliet blev forkyndt rent og purt, ville det så at sige virke af sig selv. Men i løbet af den første halvdel af det 18. århundrede slog pietismen igennem. Den var ikke noget angreb på den lutherske lære, men et opgør med orthodoksien. Det var nu ikke længere nok at lære og acceptere evangeliet; det skulle tilegnes ved en levende tro, der blev til ved en markant omvendelse, og det skulle give sig udslag i et sandt kristent liv. Dette indebar et skarpt angreb på det, pietisterne anså for kirkens forfald, og ikke mindst på præsterne. Mere yderliggående grupper, de såkaldte separatister, ville skille sig helt ud fra statskirken. De ville ikke høre en uomvendt præst, hvis forkyndelse de ikke tillagde nogen vægt, og de anså sakramenterne for ret ligegyldige. Nogle ville ikke lade deres børn døbe, fordi troen efter deres mening var forudsætning for dåben, så de gik ind for voksendåb og krævede i det hele taget samvittighedsfrihed.

Kingo nåede at opleve en separatist, idet der i Odense i 1701 optrådte en mand ved navn Jacob Jensen, som netop angreb både præsterne og sakramenterne. Tre præster søgte at bringe ham på bedre tanker, men forgæves, og til sidst overgav Kingo ham til stiftamtmanden, formentlig til retsforfølgelse, men hans videre skæbne kendes ikke. Fra prædikestolen blev menigheden advaret mod ham, og magistraten forbød byens borgere at huse ham.

Kingo havde ved tidligere lejligheder stillet sig meget skarpt over for katolikkerne, men samtidig beretter en katolsk kilde, at han senere var mere tolerant. De jesuitiske præster i Fredericia, hvor en katolsk menighed havde tilladelse til at leve i fred og ro, indsendte deres egne beretninger til Rom, og her fortælles fra 1701, at den katolske præst med tilladelse fra stiftamtmand, biskop og regimentschefen blev kaldt til Odense for at berede en dødsdømt soldat til døden. Imidlertid gjorde stiftsprovst Karstens og en flok studenter (hermed menes nok latinskolen discipule) stor opstandelse og fik byfogeden til at arrestere præsten, og det skulle være sket, fordi Kingo ikke var hjemme. Det lykkedes dog en katolsk officer at få præsten løsladt.

Christian Rudolph Müller 1704–12

Den næste biskop havde været tysk hofprædikant hos Christian V og var berømt for, at han altid prædikede mindst 1 1/2 time. Han beherskede faktisk ikke det danske sprog ordentligt, og det gav ham adskillige problemer, navnlig når han var på visitats i landsognene.

Han var en embedsmand, der ville have orden i sagerne, og da han

Dette billede fra Ribe domkirke forestiller formentlig (?) biskop Christian Muus (1656-1717). Muus hører ikke til blandt de betydeligste biskopper i Odenses historie, men var derimod en dreven lejlighedsdigter. Man har sagt om nogle af hans digteriske arbejder, at de »bugner af krybende smiger og strutter af overflødig lærdom«. Ukendt kunstner. (Det kgl. Bibliotek).

Junghans, sognepræst i Øster Snede, forfattede et ret så ondskabsfuldt digt om Muus, der f. eks. indeholdt disse linier:

»Muus fire smukke rim til hove overgav
og så af nåde fik den tunge bispestav«.

Også efter at være kommet til Odense skrev Muus et nytårsdigt til Frederik IV og en lykønskning til sejre i krigen.

Selv J. K. Bloch havde svært ved at finde noget pænt at sige om biskop Muus, for »han har uden tvivl ikke besiddet den ydmyghed, som især zirer så anseligt et embede«. Bloch mente tydeligt nok, at Muus aldrig burde have været biskop, men understreger, at det jo var kongen, der havde udnævnt ham, og det tilkom ingen at kritisere kongen, – og så tilføjer han forsonende, at hvis Muus havde haft sønner, der sad i høje stillinger, ville han nok have fået et bedre eftermæle!

Øjensynlig lagde Muus sig straks ud med latinskolen og gymnasiets lærere, som i et brev 1716 vedrørende noget helt andet rettede et skarpt angreb mod biskoppen. I den tidligere biskops tid havde de med tillid og fortrolighed kunnet tale med ham, ofte ved et uformelt samvær i konsistoriesalen. Men skønt de ofte havde anmodet Muus om et møde, ville han ikke, så nu var de nødt til at skrive. Der er i brevet en antydning af, at biskoppen har allieret sig med stiftsprovst Karstens, som i forvejen var på kant med lærerne, og dette brev synes at have cirkuleret i byen, så ingen kunne være uvidende om modsætningerne.

Derimod synes Muus at være kommet godt ud af det med stiftamt-mændene. I det mindste skrev han ret fortroligt til stiftamtmand Pritz-buer om sine økonomiske vanskeligheder, og stiftamtmand Gedde gjorde fælles front med biskoppen imod Vor Frue sognepræst Frederik von Haven, som han mistænkte for at ville påføre stiftsøvrigheden forskellige viderværdigheder, formentlig i en sag vedrørende Gråbrødre hospital.

I slutningen af 1716 blev der indsendt en anonym klage til kongen over stiftamtmanden, biskoppen og det meste af gejstligheden i Odense. Det var administrativ praksis, at blot en enkelt klage, endog en anonym, var nok til at sætte hele undersøgelsesapparatet i gang, så der blev nedsat en kommission bestående af professor Hans Bartholin fra universitetet og en jysk og en sjællandsk provst. Kommissionens akter findes ikke mere, men J. K. Bloch beretter, at Bartholin faktisk var i Odense og blev mødt med megen fjendtlighed fra Muus, der sammenlignede kommissionen med den spanske inkvisition og erklærede, at

Bartholin på forhånd var fjendtligt indstillet, fordi han selv ville have haft Fyns bispeembede. Anklagen mod Muus personligt gik ud på, at han pressede penge ud af præsterne, og at han holdt »horehus«. Det sidste gik dog vist udelukkende på, at en tjenestepige i bispegården var blevet besvangret, og der var ingen, der påstod, at biskoppen var barnefaderen. Med hensyn til pengeafpresningen bemærker Bloch, at Muus måske nok tog gaver af præsterne, »men hvor mange før eller siden har ikke gjort det samme?« og »det alene er mig bekendt, at hvis han ved en visitats så en god bog hos præsten, lånte han den og glemte at levere den tilbage«.

Disse to forhold er kun kendt fra Blochs oplysninger. Den originale klage er forsvundet, og der findes kun et resumé af den, og her anklages Muus kun for den ene ting, at han ved visitatser ikke undersøgte, om børn og unge havde forstået deres katekismus, men var tilfreds med udenadlærte svar.

Imidlertid synes kommissionens arbejde at være løbet ud i sandet, muligvis fordi både stiftamtmand og biskop døde i 1717. Da Muus holdt jubelprædiken ved mindefesten for reformationen, blev han »ganske forvirret i talen« og døde kort efter. Han efterlod sig et stort og kostbart indbo, men ingen kapital, og hans enke kom til at sidde i små kår. Hun blev dømt til at betale en gæld til de lollandske kirker, men fik i 1743 gælden eftergivet på grund af fattigdom. Allerede i 1718 havde stiftamtmanden bevidnet, at hun sad hårdt i det, og selv om hun i 1725 fik et tilskud af enkekassen, ville hun med tre ugifte døtre have været ilde stedt, hvis ikke den senere biskop Chr. Ramus havde ydet hende en pension på 100 rigsdaler, hvad han på ingen måde var forpligtet til. I øvrigt tillagde en senere tradition bispinde Muus evnen til at kunne hekse, men hvordan fortæller historien ikke noget om.

I Muus' tid forekom en ny episode med katolikerne. Det drejede sig også denne gang om en dødsdømt katolsk soldat, og nu var det biskoppen selv, der ville have den katolske præst fængslet. Men stiftamtmand Gedde havde efter anmodning fra den katolske officer, der havde tilkaldt præsten, ladet fire mand gå fra hus til hus i hele byen for at meddele, at ingen måtte genere præsten, så denne blev i Odense i tre dage og fulgte den dødsdømte til galgen, ledsaget af biskoppen og talrige præster. I de fynske arkivalier er der imidlertid intet spor af denne episode; det forekommer heller ikke sandsynligt, at stiftamtmanden ville gå så vidt som til at sende nogen rundt til alle huse, eller at biskoppen selv ville overvære henrettelsen, så måske har episoden ikke været helt så dramatisk, som den katolske pater har fremstillet den.

Kobberstik, udført af J. Haas efter en tegning af Peter Cramer og forestillende kong Frederik IV (1671-1730) i hel figur. (Det kgl. Bibliotek).

Maleri på Arreskov af stiftamtmand Christian Sehested (1666-1740). Sehested havde haft større stillinger, inden han blev stiftamtmand på Fyn, men hans modsætningsforhold til kredsen omkring Frederik IV's anden dronning, Anna Sophie Reventlow, betød et afbræk i karrieren. (Lennart Larsen fot., Frederiksborgmuseet).

Jacob Lodberg 1718–31

Den næste biskop var af en ganske anden støbning end sin forgænger. Han havde været latinskolelærer i Ribe og Århus, stiftsprovst i Christiania og siden i København, hvor han havde vakt opsigt ved at prædike mod den kongelige fattigvæsansordning, som forbød folk at give almisser til betlere. Han havde nemlig sagt, at det kunne han efter sin samvittighed som kristen ikke efterleve. Dengang kunne det være en farlig sag at kritisere en kongelig anordning, for det var jo at kritisere kongen, men Lodberg faldt øjensynlig ikke i unåde, siden han faktisk blev biskop.

I Christiania havde han haft vanskeligheder med pietisterne, men som biskop hældede han efterhånden nærmest i retning af pietismen, hvilket navnlig gav sig udslag i en varm interesse for kristendomsundervisningen, katekisationen. Han forfattede selv en kortfattet og enkel katekismusforklaring, men da han her under tyve og tyverier havde anbragt ridefogeder, følte adskillige sig trådt over tærerne, og det blev strøget i hans næste udgave. »Men«, skriver J. K. Bloch, »dette og andet hårkløveri vidste han skønt hidsig af naturen at fordøje«. Bloch antyder, at han efter at være blevet biskop var mindre energisk end før, men dette er næppe rigtigt. Bispearkivet viser, at han udfoldede stor aktivitet, og stiftamtmand Christian Sehested roste ham varmt over for kongen for hans gode administration; øjensynlig har de to arbejdet udmærket sammen, og Sehested var altid meget omhyggelig med ikke på egen hånd at afgøre noget, som var den samlede stiftsøvrigheds anliggende.

Lodberg var helt igennem en redelig mand, som altid søgte at se en sag fra flere sider. Han gjorde, hvad han kunne, for at højne præstestandens åndelige og moralske stade, men havde også blik for deres praktiske vanskeligheder og fik oprettet en gejstlig enkekasse for Fyns stift. Han havde fremdeles sine meningers mod, men forblev i nåde hos kongen. Landsdommer Jacob Bircherod beretter, at da Frederik IV lå på sit dødsleje i Odense, prædikede Lodberg flere gange for ham, og »er det ikke at undre på, at kongen gerne vil høre ham. Denne brave mand, som roses af meget andet, er endogså elsket for sine prædikener«.

Men da biskoppen sidst i 1730 holdt ligprædiken over Frederik IV, skal han »ikke efter ønske have fuldført værket, da man vil sige, at han gik fra sin prædiken«. Det er J. K. Blochs udtalelse, men det er nu ikke meget sandsynligt, at biskoppen ved en sådan lejlighed ligefrem skulle

være gået midt under prædikenen, og det ville landsdommer Bircherod, som detaljeret beretter om begivenhederne, bestemt også have omtalt.

Utilfredsheden med Lodbergs prædiken må nok snarere gælde indholdet, som kun kendes fra en disposition, men på det tidspunkt var der et meget spændt forhold mellem den gamle konges parti, som havde taget hans forhold til Anna Sophie Reventlow i stiv arm, og kredsen omkring den nye stærkt pietistiske Christian VI, så det har nok været umuligt at gøre alle tilpas.

Christian Ramus 1732–62

Lodbergs efterfølger havde været præst i Vordingborg og København, og efter at han var kommet til Fyn, fik han kisterne med sin hustru og to børn flyttet fra Vordingborg til Sct. Knuds kirke. Hans udnævnelse var vist lidt af en overraskelse; i det mindste skrev hører Peder Hostrup fra latinskolen, at man havde ventet at få biskop Trellund fra Viborg, men nu havde dr. Friis, som var Lodbergs søstersøn og lige var kommet fra København, fået brev om, at Ramus var udnævnt. »Han er en smuk og ærlig mand«, tilføjede Hostrup.

Christian Ramus var af et oprigtigt hjerte pietist, alvorlig, men uden fanatisme. Hans prædikener, som senere vil blive omtalt, kommer stadig ind på nødvendigheden af omvendelse, men den skal være ægte, og det kan kun Gud bedømme. I en indberetning om gejstlige personer, der opholdt sig i Odense i årene 1736–42, skrev han også om flere: »Jeg håber, han selv er omvendt til Gud, men om hjertets skjulte meneske, om det indre menneske understår jeg mig ikke i at vidne, men må overlade det til Gud, som alene ransager hjerterne«.

Der var uroligheder nok inden for kirken i hans tid. Separatistbevægelsen, understøttet af en flok svenske separatister, der var udvist af Sverige, synes at have fået en del udbredelse på Fyn. Den danske leder, studenten Morten Spøttrup, der havde holdt gudelige forsamlinger i Nyborg, opholdt sig i 1736 i Odense hos knapmager Jacob Rasmussen, men rejste samme år til Frederiksstad og sluttede sig til de svenske separatister dér.

Biskoppens standpunkt fremgår klart af et brev, han i 1734 skrev til sognepræsten i Middelfart vedrørende nogle separatister, der opholdt sig på et skib i Lille Bælt. Der var en gravid kvinde ombord, som Ramus mente burde have husly i land, til fødslen var overstået, og han tilføjede: »Vil hun lade sit barn døbe efter dansk ritual, var det vel; hvis

Frederik IV.s anden dronning, Anna Sophie (Reventlow) (1693-1713), ses her på et maleri af Balthasar Denner. Hun blev i 1712 viet til Frederik IV.s venstre hånd og straks efter dronning Louises død i 1721 til den højre. (Hans Petersen fot., Frederiksborgmuseet).

ikke, får man overlade det i Guds hånd, thi vores compelle intrare [d.v.s. nød dem til at træde ind] må ikke ske med magt og tvang«.

Separatismen gav dog også anledning til, at biskoppen formanede stiftets præster til ikke at overlade prædikestolen til nogen, der prædikede usædvanlige, uforståelige meninger, der stred mod Guds ord. Fire år efter understregede han ved begge landemoder, at »visse om-løbende personer, der af egensindighed og selvklogskab har separeret sig fra vor kirke, er igen kommen her til landet [d.v.s. til Fyn] for at hverve tilhængere, ja har endog tilsneget sig offentligt at prædike i menighederne«. Præsterne skulle tage sig i agt for dem og ikke tillade nogen at prædike, hvis ikke de helt sikkert vidste, hvem de var; desuden skulle separatistiske bøger, det være sig tyske eller danske, konfiskeres og afleveres til biskoppen.

I 1741 blev gudelige forsamlinger generelt forbudt, undtagen når de fandt sted med præstens tilladelse; et reskript 1745 påbød dog, at man skulle tolerere separatisterne, d.v.s. ikke bruge magtmidler, men kun formane dem til at vende tilbage til kirken. I 1748–49 var der et livligt separatistisk røre i Nyborg, og Ramus pålagde sognepræsten dér at forklare separatisterne, at når de ville udskille sig af kirken, skyldtes det, at de havde for høje tanker om sig selv eller for ringe tanker om andre. Hvis de ville vende tilbage til kirken, kunne de ved deres fromhed og gode eksempel blive til stor opbyggelse for andre. Men ville de forblive separatister, skulle de holde deres meninger for sig selv og ikke forføre uskyldige sjæle.

Ramus anerkendte altså tydeligt, at separatisterne var meget brændende i troen, og det var netop det, biskoppen savnede i statskirken. Men det mente han vist ikke om en anden, der på samme tid udsprede kætterske tanker. Det var Jørgen Henning Sigismundi, der havde gået i Odense latinskole til 4. lektie (d.v.s. 4. klasse); så tog han til København, men kom omkring 1740 tilbage til Odense, og biskoppen skaffede ham et lille degnekald. Det forlod han imidlertid snart og drog så rundt på Fyn og talte ondt om alle lærdomme og studeringer, om præstestanden og gudstjenesten. Dette var ganske rigtigt separatistiske meninger, men Ramus oplyste, at på Fyn havde han ingen succes haft, for dér kendte folk ham og regnede ham ikke for noget. Nu var han imidlertid kommet til Lolland og havde vakt en hel del postyr; han havde slået sig ned hos prokurator Reimer, der anvendte Sigismundi som redskab for sit eget had til gejstligheden.

I 1740'erne gjorde også herrnhutterne sig gældende. Denne vækkesbevægelse lagde stor vægt på de religiøse følelser og havde en sær-

lig forkærlighed for at fordybe sig i tanken om Jesu blod og i forestillingen om Jesus som den himmelske brudgom og sjælen som hans brud. På mange måder var herrnhutterne dog lysere og gladere end pietisterne, og desuden var den nye bevægelse fra begyndelsen af indstillet på at organisere sig i særskilte menigheder, oprette privatskoler og på anden måde danne et samfund for sig selv, sådan som det siden blev realiseret i Christiansfeld. De ville altså helt skille sig ud fra statskirken, og mange af dem erklærede også sakramenterne for menneskepåfund, som de ikke kunne tillægge nogen betydning.

Biskop Ramus gik som vanlig lempeligt til værks, og det er nok karakteristisk for ham, at han ikke på eget initiativ indberettede noget om herrnhutterne på Fyn, før kirkekollegiet, som ad andre veje havde hørt om dem, forlangte nærmere oplysning. Det drejede sig om præster i Fåborg, Sønderby og Dreslette og en række lægfolk omkring forpagteren på Hindsgavl, der havde en herrnhuttisk huslærer. Ramus talte med de pågældende og formanede dem, men stort set tog han det hele særdeles roligt. Han understregede over for kirkekollegiet, at de pågældende præster var gode og enfoldige mænd, der blot havde en forkærlighed for mærkværdige talemåder. Det var også prisværdigt, at præsterne i Dreslette og Sønderby havde taget forældreløse børn til sig, men naturligvis var det ulovligt, at de havde herrnhuttiske huslærere. Til sidst, i 1747, skrev biskoppen til dem, at nu skulle de altså fjerne disse lærere, men hvad der så egentlig skete, fremgår ikke af sagerne. Biskoppens eget synspunkt er derimod klart præciseret i et brev fra 1745 til den herrnhuttiske kapellan i Fåborg: At det ikke er ved sære talemåder o. lign., men

»ved at indskærpe de guddommelige sandheder, ved kraftige overbevisninger af Guds ord i menneskenes hjerter, ved alvorlige formaninger og idelige påmindelser at opvække sjæle til at kende deres egen fordærvelse og deres eneste salighed i Kristus, ved et gudeligt [d.v.s. fromt] og ustraffeligt [d.v.s. udadleligt] liv og levned at pryde den Herre Jesu lærdom i alle stykker, og at foregå andre med et godt eksempel, at vi skal befordre Guds kirkes sande opbyggelse«.

På Lolland måtte Christian Ramus tage stilling til et usædvanligt enkelttilfælde, en erklæret ateist af almuen. Smed Anders Carlsen af Søllested sogn på Lolland erklærede hårdnakket, at han ikke kunne tro på mere, end han kunne begribe med sin fornuft, og ingen undervisning eller formaning hjalp. Kancelliet afgjorde sagen med at lade manden forvare i Nykøbing hospital.

Der er ikke bevaret noget billede af biskop Christian Ramus (1687 eller 1688-1762). Herover ses imidlertid hans tredje hustru, Sophia Seidelin (1693-1741), der nåede at være bispinde i Odense i seks år. (E. Pantom fol.).

I Odense og omegn fandtes en hel del mennesker, der hørte til den reformerte religion, dels soldater, dels erhvervsdrivende. Dem så man på med sindsro, og så tidligt som i 1736 fik ritmester Schultz' enke, under henvisning til adskillige fortilfælde, tilladelse til at få sin mand begravet i domkirken, skønt han var reformert. Derimod var den skarpere holdning over for de nye protestantiske bevægelser øjensynlig smittet af på forholdet til katolikerne. Det blev forbudt at yde nogen som helst hjælp til de katolske præster, og der blev stor opstandelse og stor harme i hele landet, da en kvinde i Fredericia gik over til katolicismen. I 1766 blev noget sådant forbudt. Omvendt har det nok vakt både opsigt og glæde, da en katolik boende i Fraugde sogn, Johan Georg Steen, i 1747 blev optaget i den lutherske kirke. Han skulle for sognepræsten og to andre præster aflægge sin trosbekendelse og kunne derefter tages til alters. Så kunne sognepræsten bekendtgøre det for menigheden med »taksigelse til Gud, der har ført manden fra sin vildfarelse til Guds ords sande og saliggørende kundskab«.

Alle disse åndelige strømninger gik naturligvis ikke uden om Odense. Professor Niels von Haven ved gymnasiet havde en søn i Herrnhut, og hospitalspræsten Chr. Bruun og Dalums sognepræst, Jørgen Leth, var også tilknyttet herrnhuttismen, men dette gav ikke anledning til problemer, som har efterladt sig noget spor.

Omkring 1750 havde pietismen kulmineret, men den forsvandt ikke, og de vækkelsestoner, den havde anslået, kunne stadig høres mange steder.

Med det ene og det andet havde Christian Ramus nok at se til i sin embedstid, men efter alt at dømme var han vellidt og synes også at have samarbejdet gnidningsløst med stiftamtmanden. Han udøvede en meget stor privat godgørenhed og havde ord for at bære sine mange sygdomme, bl.a. en grå stær, med stor tålmodighed. Han havde flere sønner, der blev præster, og en af dem, Jacob Ramus, blev hans efterfølger på bispestolen. En anden søn blev præst ved en af de lollandske kirker, som biskoppen havde kaldsret til, men denne fremgangsmåde var der dengang ikke noget som helst mærkeligt i, for sådan gjorde alle verdslige eller gejstlige embedsmænd. Talløse præster, degne m.m.m. forsøgte og opnåede at få deres søn eller svigersøn udnævnt til deres efterfølger eller at få dem anbragt i andre embeder.

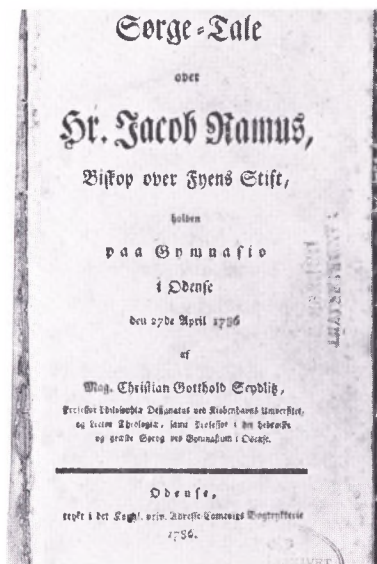
Denne biskop havde så at sige gået den lige vej til bispeembedet. Han var først amanuensis (d.v.s. sekretær) hos sin fader fra 1738, tre år senere blev han ulønnet fredagspræst ved domkirken, idet han så havde nået minimumsalderen for at blive præst, 25 år. Ved hans indsættelse talte kapellanen Niels Sass over 1. Mosebog 27. kapitel vers 20: »Hvorledes har du så snart fundet det, min søn?«, hvilket nok ikke blot henviste til Ramus' unge alder, men også til, at han takket være sin faders protektion så hurtigt var nået frem til et embede, der ganske vist for øjeblikket var ulønnet, men til gengæld åbnede særdeles gode chancer for at få noget bedre. I 1744 blev Jacob Ramus da også residerende kapellan og 1745 sognepræst ved domkirken, men – som tidligere omtalt – først 1747 stiftsprovst. I 1759 blev han som vicebiskop sin faders medhjælper og varetog derefter en stor del af hans forretninger, bl.a. visitatser, indtil han efter sin faders død blev biskop.

Han var vel ikke en mand af format, men en omhyggelig administrator, meget forstående og human. Han var ikke upåvirket af den pietistiske vækkelse, men teologisk stod han hovedsagelig på det standpunkt, man kalder supranaturalismen, d.v.s. at han stod fast på kristendommen som åbenbaret religion, men mente samtidig, at man med fornuften kunne tænke sig frem til mange sandheder om Guds væsen. Nu begyndte også oplysningstiden at gøre sig gældende med den optimistiske tro på, hvad et menneske kunne blive til og udrette, når blot det fik oplysning. Dette kunne føre og førte undertiden til en benægtelse af kristendommen som åbenbaret religion, men det var vist ikke så særlig mange, der helt ud tog dette skridt. Derimod var der kun få, som undgik at blive påvirket af oplysningstidens tanker, men efter alt at dømme var det i Odense ikke så meget præsterne som gymnasiets og latinskolens lærere, der kom til at repræsentere oplysningstidens tanker.

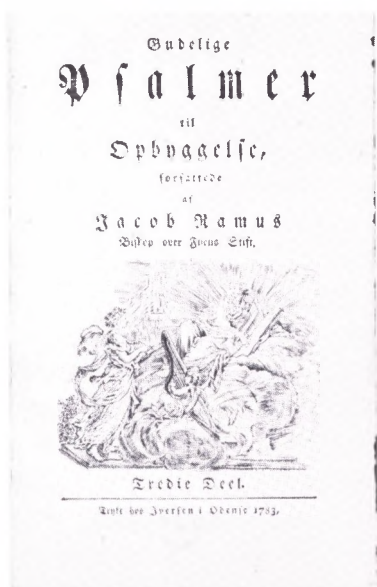
Jacob Ramus oplevede ikke i sin embedstid større teologiske stridigheder, selv om der fra Lolland i 1779 indkom en alarmerende anonym anmeldelse om, at der skulle forekomme natlige forsamlinger med utugt, selvmord og alskens grufulde udskejelser. Det blev af de lollandske præster afvist som pure opspind.

Forholdet til andre kirkesamfund var nu ganske afslappet, men alligevel fastholdt Jacob Ramus dog, at hvis en reformert ønskede at gå til alters i den danske kirke, måtte han først gå over til den lutherske tro.

Biskoppen forfattede en lang række salmer, som blev trykt og godt

Titelbladet til tredje del af Jacob Ramus' samling af egne gudelige salmer, trykt i Odense af Christian Iversen (1748-1827). (Det kgl. Bibliotek).

Titelbladet til professor Christian Seydlitz' sørgetale over biskop Jacob Ramus (1716-85). (E. Pantou fot., Landsarkivet for Fyn).

modtaget. Nogle af dem blev sunget til hans begravelse, og da professor Chr. Seydlitz holdt mindetale over ham, var det på dansk, da »en talrig hob af vor salig biskops ustuderte venner nødigt ville se sig udelukket fra offentlig deltagelse i vor festlige ihukommelse af ham«. Seydlitz roste biskoppen for hans rettroenhed, hans energiske virke for oplysning og ikke mindst for hans salmer, fordi de – i modsætning til mange ældre salmer – var i et jævnt og letforståeligt sprog. Ramus havde i 1783 ladet trykke 600 eksemplarer af en særlig samling på 104 salmer og uddelt den til fattige i hele stiftet; flere fynske godsejere havde købt et større antal til uddeling blandt deres bønder.

Jacob Ramus var nu ikke nogen stor digter; de første salmer han skrev, behandler de grundkristelige sandheder: Syndernes forladelse, forsoningen i Kristus o. lign., men den næste samling bærer alligevel præg af oplysningstiden; de er en fornuftsmæssig behandling af dyder og laster, og den tredje og sidste samling var så at sige en katekismus på vers. En del af hans salmer blev optaget i den evangelisk-kristelige salmebog 1798, men i mere eller mindre omdigtet form. I den nu anvendte danske salmebog er der kun et enkelt vers af ham tilbage, nr. 379.

Professor Seydlitz roste ligeledes Jacob Ramus for hans enkle og letforståelige prædikener. Ramus havde også i 1783 holdt indvielsestalen for biskop Balle og gjort det »over alle måder vel og anstændigt«.

Nu er det klart, at om nogen steder gælder det for minde- og begravelsestaler, at man ikke taler ondt om de døde, men måske kan man nogenlunde regne med, at talerne ikke roser den afdøde til skyerne for noget, som alle tilhørerne vidste var usandt. Og i Seydlitz' tale mangler ét element, som ellers hører med til en pæn begravelsestale, nemlig nogle rosende ord om den afdødes tarvelige (d.v.s. beskedne) livsførelse. Det kunne han nu også dårligt have sagt, for på det tidspunkt må alle tilhørerne have vidst, at Jacob Ramus havde levet over evne og faktisk var konkurs, hvilket indebar, at han havde forbrugt en god portion af stiftets offentlige midler. Han havde arvet godt 2.000 rigsdaler efter sin fader, men hvad han egentlig brugte sine penge til, kan ikke ses; måske til bøger og indbo, og i skiftet bemærkes som noget særligt, at han i bispegårdens have havde indrettet et orangeri, d.v.s. et drivhus med appelsintræer og andre udenlandske planter.

Så tidligt som i januar 1779 havde Jacob Ramus over for sine meddirektører ved Gråbrødre hospital vedgået, at han nu skyldte hospitalet og kommunitetet 8.986 rigsdaler. Han fik en del fynske godsejere og præster til at kautionere for sig og solgte året efter en stor del af sine

bøger og møbler for 5.540 rigsdaler. Tillige lovede han at afbetale 1.500 rigsdaler af sine embedsindkomster og udstedte en panteobligation på 10.000 rigsdaler, som stiftamtmand Bille Brahe modtog på hospitalets vegne.

Imidlertid var biskoppens gæld ikke blot til hospitalet. Efter hans død i 1785 meldte der sig i alt 30 forskellige stiftelser og legater m.m. og gjorde fordring på tilsammen ca. 36.000 rigsdaler. Der blev nedsat en kommission til at rede det hele ud, og den nye biskop Tønne Bloch ansøgte kongen om, at de stiftelser, som biskoppen alene bestyrede, måtte regnes for privilegerede fordringer og få hele deres fordring betalt, mens de stiftelser, hvor forskellige meddirektører kunne drages til ansvar, skulle komme i anden række. Bortset fra nogle ganske få og små krav, f. eks. kontingentet til den danske kirke i London, blev det imidlertid ikke bevilget, men hvor der var meddirektører, kom de til at hænge på den, først og fremmest stiftamtmand Bille-Brahe, som alene blev holdt ansvarlig for gælden til Gråbrødre hospital, skønt også de tre sognepræster og nogle af magistraten sad i direktionen. Kommissionen begrundede sin afgørelse med, at i og med at stiftamtmanden havde modtaget panteobligationen, havde han også, selv om obligationen ikke var tinglæst, påtaget sig forpligtelsen til at »drive på biskoppen« for at få ham til at betale, mens de tre sognepræster som biskoppens underordnede meget vanskeligt kunne gøre noget sådant.

Derimod blev den samlede direktion holdt ansvarlig for den uinddrivelige gæld, som hospitalsforstander Holmer havde til hospitalet.

Stiftamtmand Bille-Brahe døde, inden sagen var afgjort, men hans enke bragte den for Højesteret. Hun tabte sagen og måtte udrede godt 15.000 rigsdaler, og byens sognepræster, latinskolens rektor, andre provster m.m. måtte af med betydelige beløb, stiftsprovst Ancher således med godt 1.000 rigsdaler.

Tønne Bloch 1786–1803

Den tidligere biskop i Ribe havde været feltpræst i årene 1758–62 og derefter sognepræst i Middelfart, til han i 1775 besteg Ribe bispestol.

Han blev modtaget i Odense med diverse velkomstdigte i avisen og en modtagelsesceremoni på gymnasiet, men hans første og lidet kærkomne opgave blev at rydde op i sin forgængers dødsbo. Han viste sig hurtigt som en formel mand, der stod stejlt på sit embedes magtbeføjelser, og teologisk var han nærmest stokkonservativ og imod enhver forandring. Hans modvilje mod indførelsen af den kristeligt-evangeli-

Billedet af stiftamtmand Henrik Bille-Brahe (1709-89) er af en ukendt kunstner. Henrik Bille-Brahe beklædte posten som stiftamtmand fra 1767 og til sin død. I 1784 købte han Egeskov, og her hænger billedet af ham. (Lennart Larsen fot., Frederiksborgmuseet).

Litografi, der forestiller lensgreve Johan Ludvig Reventlow (1751-1801) til Brahetrolleborg, en broder til landboreformernes Christian Ditlev Reventlow. Johan Ludvig Reventlow var meget interesseret i en udvikling af skolevæsenet og oprettede bl.a. et seminarium på Brahetrolleborg. (Det kgl. Bibliotek).

ske salmebog gjorde ham upopulær hos mange præster, og hans endnu større uvilje mod skolereformer, især de Reventlowske skoler på Brahetrolleborg gods, gjorde det ikke bedre. Det fik digteren Jens Baggesen, der var nært knyttet til Reventlow'erne, til at forfatte en satirisk, for ikke at sige ondsksfuld, såkaldt biografi over biskop Bloch. Baggesen gjorde navnlig nar af biskoppens forkærlighed for at fortælle om sine oplevelser som feltpræst:

»Man kender ikke alle rædslerne, alle de gysende scener i denne uhørte forskrækkelige krig, når man ikke har hørt denne mand tale derom. Hårene må rejse sig på hovederne, når man i en karet hører ham beskrive den røg, hvori han forvildede sig med livsfare bagved arveprinsens regiment engang ... siden han blev biskop i Odense, har han slået sig til stillere dyder!«

I *Fyens Stifts almindelige Aviser* den 16. august 1786 offentliggjorde biskoppen et digt om en officer, som ikke ville skære en kage for. Det endte således:

»Hør om det måtte Dem behage,
tre snese års bestandig fred
forvolder, at vor helt en kage
ej drister sig at sable ned!«

I næste nummer af avisen kom prompte et svar, der begyndte med:

»At slutte fra kage til tapper soldat
er lige så klogt som fra bisp til salat.«

Det er da højst sandsynligt, at Tønne Bloch ligesom andre veteraner har holdt af at fortælle meget og længe om sine krigsoplevelser, men Baggesens biografi skyder nu langt over målet. Bloch var en samvittighedsfuld og yderst metodisk embedsmand, men hans stive væsen gjorde ham vanskelig at komme ind på livet.

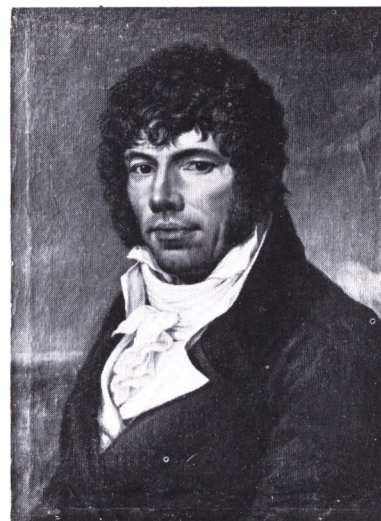
Rektor Tauber omtaler biskoppen således:

»Med den nøje kundskab, jeg havde om mandens karakter, søgte jeg fra alle kanter at vinde ham til min fordel, sløve hans myndigheds brod, bøde af for hans ofte overilede og forspændte retfærdigheds slag og sætte hans nøjagtige virksomhed og hans ordentlige oprydningdrift i en hensigtsmæssig stilling til mig.«

Men da biskop Bloch afviste et forslag om nogle ændringer ved latinskolens legater, opfattede Tauber det således:

»Jeg udrettede slet intet med al min nidkærhed; mine forestillinger faldt på stengrund. Ærbødighed for alderdommens [d.v.s. fortidens] vedtægter og anstalter og den overtro, at man ikke må rykke [d.v.s. ændre] nogen indretning, som fortiden har stemplet med gyldigheds præg, men bogstavelig holde sig ældgamle anordninger efterrettelige, i hvor liden nytte de end stifte, hvor hensigtsstridige de end er, i hvor lidet de end passe sig på vor tidsalders kultur og tarv – den vane at stave i love og forordninger og reskripter, med gysen for at rette sig efter deres ånd ... dette og mere til gjorde afslag på mit forslag nødvendigt fra bispens side«.

Trods alt var Tønne Bloch ikke upåvirket af oplysningstiden, i hvert fald ikke når det drejede sig om forholdet til andre kirkesamfund. Da et reformert ægtepar, som opholdt sig i Odense, ansøgte om at måtte gå til alters i en af kirkerne, anbefalede biskoppen varmt deres ansøgning: De var inderlige kristne, og da de ikke havde råd til at rejse til steder, hvor der var en reformert kirke, burde deres ansøgning bevilges, uden at de derfor behøvede at frasige sig deres reformerte tro. De fik også tilladelsen, og nogle år senere blev hustruen også begravet i domkirken. På samme måde tillod Tønne Bloch, at en katolik i 1786 måtte blive begravet på Sct. Hans kirkegård, og søgte bagefter kancelliets godkendelse med en udførlig motivering: Ganske vist var det udtrykkeligt forbudt i kirkeritualet af 1685, men »det stemmer ikke med vore tiders priselige religionstolerance«, og derfor »håber jeg ikke at have forløbet mig i den meddelte tilladelse«.

Digteren Jens Baggesen (1764-1826) debuterede i 1783 med en samling digte udgivet af Christian Iversen i Odense. Maleriet menes udført af en fransk kunstner. (Sophus Bengtsson fot., Frederiksborgmuseet).

4 · Præsterne

Uddannelse og ansættelse

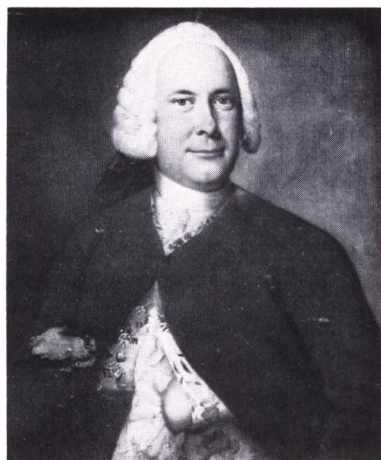
En præst skulle have en teologisk eksamen og have aflagt en prøveprædiken (dimisprædiken) samt være fyldt 25 år, før han kunne få embede. Men da man godt kunne tage eksamen på 3–4 år, havde mange ikke nået den fornødne alder, når de var færdige med studierne, og det var i det hele taget meget få, der kunne gå den lige gang fra eksamensbordet til et embede. Nogle få heldige, som havde private midler eller fik stipendier, fortsatte deres studier i udlandet. Således havde f. eks. Bo Hagen, kapellan ved Vor Frue fra 1751, læst to år i Halle, pietismens højborg, og hans efterfølger Chr. Seidelin havde studeret to år ved Leipzig universitet.

Mange måtte dog i flere år tjene til livets ophold som huslærere eller latinskolelærere, og adskillige havde også tjent til deres studier ved privatundervisning, eller de havde haft andre erhverv. Wulf Holm i Korup havde været købmand, bl.a. på Island, og en senere præst i samme sogn, Jens Banson Hee, havde efter studentereksamen været huslærer i flere år; så tog han teologisk eksamen og var atter huslærer i ni år, før han endelig fik et embede i 1784.

Ledige præstekald blev ikke slået op nogen steder, så en teolog måtte selv finde ud af, hvor og hvornår der var noget ledigt, og privatbreve vrimler med forespørgsler og oplysninger om ledige kald, også efter at de senere i århundredet faktisk blev bekendtgjort i avisen, for det gjaldt jo om at vide besked hurtigst muligt, så man kunne præsentere sig for den, der havde kaldsretten.

Ved de privat ejede kirker havde kirkeejeren kaldsret (eller patronatsret) til præste- og degneembeder, dog kun hvis han var af adel eller højt i rangklasserne. En såkaldt uprivilegeret person kunne ikke udøve kaldsret, som ved sådanne kirker tilfaldt kongen, der selvfølgelig også kaldte til sine egne kirker og til købstadskirkerne. Hvis to kirker i samme pastorat havde hver sin ejer, gik kaldsretten på skift. Men i 1722, da Wulf Holm af major Seefeld blev kaldt til Korup-Ubberud, var kongen ejer af Korup kirke, så Holm måtte en tur til København for at

I henved 75 år ejedes Odense Loveapotek af familien von Westen. Fra 1728 til 1764 var indehaveren Johan Christopher von Westen (1701-74), der her er afbildet på et maleri af P. Wichmann. I 1773 gik sønnen Peter von Westen fallit med apoteket, men han kom dog også senere til at spille en rolle i byens liv, bl.a. som avisudgiver. (C.C. Andersen fot., Frederiksborgmuseet).

få sagen bragt i orden. Da Brændekilde-Bellinge var ledigt i 1770, var ejeren af Brændekilde kirke upriviligeret, så kaldsretten gik til apoteker von Westen, som ejede Bellinge kirke. Til Allesø-Næsbyhoved Broby kirker havde filosofiprofessorerne kaldsretten indtil 1795, mens kongen kaldte til Åsum, skønt dette sogn var henlagt til teologiprofessoren.

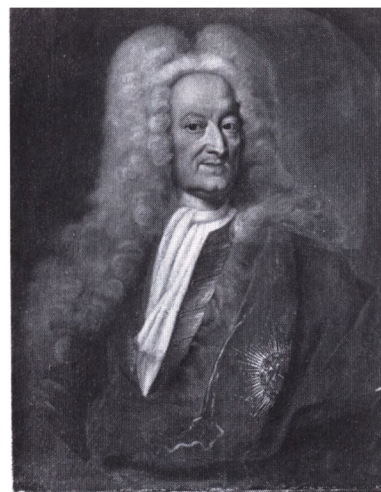
At være huslærer på et gods, der ejede en eller flere kirker, var for nogle vejen til embede, f. eks. Jørgen Hee, der som huslærer på Bramstrup fik Allerup-Davinde. Anders Barfod var som faderløst barn blevet antaget af fru Sehested til Ravnholt, og efter at have sørget for hans skolegang og studium gav hun ham også Lumby kald, idet denne kirke tilhørte Ravnholt.

Familie og venner hjalp også en vordende præst på vejen. Elias Grüner havde, mens han var huslærer på Fussingø ved Randers, forlovet sig med Anne Marie Aabye. Hun fik sin broder Jesper Aabye, sognepræst i Palstrup, til at skrive til deres broder Thomas Aabye, som var rektor i Odense, om han kunne skaffe Grüner noget. Han foreslog sin vordende svoger at blive kateket ved Sct. Hans sogn, idet nemlig stiftamtmand Lente ønskede en tysktalende student. Grüner tog imod tilbudet, og som kateket prædikede han ofte på tysk for Lente, ved hvis anbefaling han så efter halvandet års forløb blev kapellan ved Sct. Hans kirke i 1722.

Kunne man ikke få embede straks, kunne man søge ekspectance på det, d.v.s. et løfte om at få det ved næste ledighed. Imidlertid opstod der i 1733 problemer om ekspectancen i Stenløse-Fangel, idet sognepræsten i Espe, Hans Krogstrup, søgte kongelig konfirmation på et ekspectancebrev, som var udstedt i 1727 af P. O. von Gamm til Søbysøgård. Men i mellemtiden var godset solgt til Fr. von Holsten, der i 1733 havde givet et lignende ekspectancebrev til Mathias Bloch. Sagen blev henvist til afgørelse ved retten, fordi der ved salget ikke var nævnt noget om det udstedte brev, men da Stenløse-Fangel blev ledigt 1738, var ingen af de to ansøgere interesserede mere.

For Korup-Ubberud var kirkeejeren, amtsforvalter Jens Baar, ret så utilfreds med, at hans svigerfader havde lovet sognepræst Wulf Holm, at hans søn skulle få embedet; men Baar opfyldte dog dette løfte.

Mange præster startede imidlertid deres præstegerning som personelle kapellaner, d.v.s. hjælpepræster hos en præst, der på grund af svagelighed ikke mere kunne klare alle sine embedsforretninger. Da præster normalt blev siddende i embedet til deres død, var der mange af den slags stillinger. En sognepræst kaldte selv sin personelle kapel-

I al sin glans stråler her diplomaten og senere stiftamtmand Christian von Lente (1649-1725). Som ældre præstes han ikke blot for sin klogskab, men også for sin muntre elskværdighed. Det er ikke denne sidste egenskab, den ukendte kunstner har fremhævet. (Pacht & Crone fot., Frederiksborgmuseet).

Oberstløjtnant Christian Benzon (1718-1801) købte 1764 ved salget af det fynske ryttergods Christiansdal (Dalum kloster) og blev således godsejer. Kammerherretitlen fik han i 1768, og ni år senere blev han hvid ridder. Maleriet er af Hans Hansen. (Sophus Bengtsson fot., Frederiksborgmuseet).

lan, men denne skulle naturligvis ligesom andre godkendes af biskoppen, og hvis der var ledige kapellaner i stiftet, skulle de have fortrinset. Grunden til det var, at når en ny præst overtog et embede, hvor der var kapellan, skulle han beholde kapellanen, indtil denne fik noget andet, og det kunne hurtigt blive en økonomisk belastning for den nye sognepræst.

Da der i 1769 skulle ansættes en kapellan i Ejlby-Melby, kunne Alexander Schebye, som var personel kapellan i Lumby, dog ikke få denne stilling, fordi sognepræstens søn havde ekspektance på embedet og derfor var nærmest til at blive kapellan. Derved opnåede man nemlig, understregede biskoppen, at kaldet ikke blev bebyrdet med andre præster end den, der skulle overtage embedet.

Hvor der var residerende kapellaner, d.v.s. faste stillinger, blev de kaldet af kirkeejeren ligesom sognepræsten. Ejeren af Søbysøgård forsøgte at tiltage sig ret til også at kalde personel kapellan, men det lykkedes ikke. I Dalum-Sanderum, hvor der i årene 1742–68 var residerende kapellan, blev kammerherre Benzon til Christiansdal meget fortørnet, da sognepræsten fik tilladelse til at nøjes med en personel kapellan, som han selv kaldte. Biskoppen bemærkede imidlertid, at ordningen med residerende kapellan var indført af kongen, som altså også kunne ophæve den igen, og det anfægtede naturligvis ikke Benzons ret til at kalde sognepræsten.

At være i nåde hos kongen var selvfølgelig en sikker vej til embede. Domkirkens kapellan, Niels Sass, erklærede selv i 1736, at han havde fået sit embede efter at have prædikeret for kongen, men andre kunne i årevis indgive ansøgning uden resultat. Iver Lagesen indsendte endnu engang i 1703 en supplik (d.v.s. et bønsskrift), hvori han anførte, at når han søgte præstekald, blev han altid afvist med hårde ord og fik at vide, at kongen ikke ville give ham noget. Han vidste ikke, hvordan han havde pådraget sig kongens unåde, for han havde dog været skibs- og feltpræst og kunne fremvise gode vidnesbyrd. Han påberåbte sig sin store fattigdom med kone og børn, »som ikke har det, de kunne skjule sig med«, og bad atter om et kald, skønt han »ikke kunne bramme med [d.v.s. prale af] silkeklæder og klinge med den ypperstepræsteskjortels granatæbler og bjælder, af hvis oversblevne smuler et helt kleresi kunne fødes«. Dette sigtede nok til, at kandidater af stand eller med gode forbindelser altid fik embede først, men denne gang lykkedes det omsider for Iver Lagesen, der 1704 blev kapellan ved domkirken.

Stiftsprovst Karstens foretog personligt en rejse til kongen for at opnå, at hans svigersøn Mathias Bloch, som var lektor ved latinskolen i

Christiania, måtte blive personel kapellan hos Karstens med ekspektance på stiftsprovstiet og endda samtidig beholde indtægterne fra Christiania.

I princippet havde menighederne ingen indflydelse på præstevalget, men i praksis kunne de godt have det, som da Vor Frue menighed i 1739 ansøgte om, at Salomon von Haven måtte blive sin faders efterfølger.

Ved forflyttelse var fremgangsmåden den samme, men her spillede biskoppens anbefaling en stor rolle, selv om den ikke altid var udslaggivende. Jacob Ramus anbefalede 1770 Chr. Seidelin til Vor Frue kapellani, og det fik han, men trods biskoppens varme anbefaling fik Nicolai Nannestad ikke stiftsprovstiet i 1775.

Det lå i sagens natur, at kapellaner søgte sognepræsteembeder, både af hensyn til indtægterne og til den sociale position, og sognepræster i små og dårligt lønnede embeder søgte de bedre aflagte. I 1752 anmodede kancelliet om at få en liste over præster i Fyns stift, der kunne fortjene forfremmelse på grund af et udadleligt levned og lærdom. (Ved lærdom skal her forstås, at de både havde de fornødne grundige kundskaber og den rette tro). Chr. Ramus svarede, at de gode præster i stiftet også havde gode kald. I de små kald var der adskillige udadlelige præster, men de havde ingenlunde udmærket sig på nogen måde, og »de der mest stormer efter forflyttelse, har deres største meriter i deres armod«.

Når en præst søgte forflyttelse, skaffede han sig ofte et skudsmål af menigheden. Men da Hans Bloch, sognepræst i Fåborg, søgte stiftsprovstiet, fik han et ypperligt skudsmål af sin menighed, som han havde haft evindelige stridigheder med – efter hvad de selv sagde i Fåborg, var det for at komme af med ham; det lykkedes altså også.

Når en teolog så endelig havde fået et kaldsbrev, skulle han overhøres af biskoppen, der skulle sikre sig, at kandidaten havde de fornødne kundskaber. Denne bispeeksamen var i begyndelsen af århundredet aldeles ikke overflødig, fordi universitetsuddannelsen ikke var synderlig grundig og rummede mange muligheder for at komme igennem eksamen på et meget spinkelt grundlag. Endelig skulle kaldsbrevet også have kongelig konfirmation. På den måde mente man at kunne sikre sig, at en kirkeejer ikke ansatte helt ukvalificerede personer.

I løbet af århundredet skærpedes kravene til kvalifikationer. Universitetsuddannelsen blev forbedret, og der blev lagt vægt på, at præster også efter at være kommet i embede fortsatte deres studier. I 1788 kom der en bestemmelse om, at de teologiske kandidater, der fik de

bedste eksamensresultater, også skulle have de bedst lønnede embeder, og det betød rent faktisk en begrænsning af kirkeejernes kaldsret-tighed.

Det kan ikke konstateres, om præsterne faktisk blev flittigere til at studere, men man kan se, at de fik flere og flere bøger. I skolen og på universitetet lærte man kun græsk og latin; levende sprog måtte man lære sig selv, men så at sige alle præsterne kunne i hvert fald læse tysk. Ved embedet som sognepræst ved Sct. Hans kirke krævedes det også, at præsten skulle kunne tale tysk, fordi der blev holdt tyske gudstjenester. Da kaldet var ledigt i 1718, understregede stiftamtmand Lente denne omstændighed over for hoffet og anmodede om, at embedet ikke blev besat, før biskop Lodberg var kommet tilbage fra en rejse, så at han og stiftamtmanden kunne konferere om sagen.

Afskedigelse

En præst kunne naturligvis afskediges for vranglære, men det skete bogstavelig talt aldrig, selv om der egentlig var ikke så få tilfælde, hvor man efter lovens bogstav kunne have gjort det, f. eks. de tidligere omtalte herrnhuttiske præster. Desuden kunne langvarig og grov embeds-forsømmelse resultere i afskedigelse, men en sådan situation blev som regel klaret ved, at vedkommende fik ordre til at ansætte en personel kapellan, og det skete også i tilfælde af varig sygdom. Alligevel blev, som omtalt, Jørgen Jensen i Allesø afskediget, men han var jo også selv kapellan, og hans indtægter kunne under ingen omstændigheder forslå også til en personel kapellan.

Præsternes levned så man alvorligt på, men også på dette punkt kunne mangt og meget klares med en irettesættelse og en bøde, som da Sct. Hans' kapellan Johan Reimer i 1711 i beruset tilstand pryglede klokkeren. Sognepræst Hans Thomsen i Allerup kom i vanskeligheder, da hans hustru i 1786 fødte et barn mindre end ni måneder efter brylluppet. En præstekones for tidlige barselsseng var egentlig afskedigelsesgrund, men biskop Tønne Bloch gik i forbøn for det unge par, og de slap med en bøde på 20 rigsdaler.

Den slags var jo også kun småting i sammenligning med den skandale, der rystede gejstligheden, da stiftsprovst Jacob Pingel i 1773 blev suspenderet og i 1775 ved højesteretsdom fradømt sit embede på grund af usømmelig omgang med prokurator Schiøtz' hustru Johanne Elisabeth. Det fremgår af sagens meget udførlige akter, at affæren stod på i flere år. Det må have været en fuldstændig besættelse for den

50-årige mand, for med hendes kammerpige og hans kusk som postbude skrev de flere tusinde breve eller billetter til hinanden, skønt de omtrent boede dør om dør i Vestergade.

Sagen havde formodentlig været kendt længe, men kom offentligt og officielt frem, da fru Schiøtz tynget af samvittigheds kvaler gik til bekendelse over for domkirkens kapellan, Nicolai Nannestad, som med hendes billigelse meddelte det til biskoppen. Denne spurgte omgående Pingel, om det var sandt, og stiftsprovsten aflagde skriftlig tilståelse. Den trak han senere tilbage og påstod, at prokurator Schiøtz af lutter fjendskab havde sat sagen i gang, men der var nu vidner nok, og der blev i retten til overflod fremlagt breve fra ham til hende. I øvrigt blev der rejst mistanke om, at han havde givet fru Schiøtz medikamenter, der skulle fremkalde en abort, men det kunne ikke bevises, og hun fødte et barn i februar 1774. Der var egentlig også tilløb til en anklage for vranglære, idet fru Schiøtz oplyste, at Pingel havde sagt til hende, at hun ikke skulle bekymre sig om hverken himmel eller helvede, for de eksisterede ikke! Men da der var mere end rigeligt grundlag for at afskedige Pingel, kom man ikke ind på disse sider, og i øvrigt var der ingen, som ellers angreb hans embedsførelse eller forkyndelse. Tværtimod fik han skudsmål fra magistraten på, at han havde passet sit embede upåklageligt.

For at understrege sagens alvorlige karakter indeholdt dommen et forbud mod, at Pingel fremtidig bar præstedragt. Sagen havde vakt opsigt i hele landet, endog i København, hvor man ellers ikke interesserede sig meget for, hvad der foregik i provinsen, og oversekretær Bolle Luxdorph noterede i sin dagbog for den 3. oktober 1775, at Pingel denne dag fik sin højesteretsdom, og samme aften, ved skæbnens ironi, var han i teatret og så *Tartuffe*, Molières komedie om en hyklerisk præst.

Under retssagen var Pingels bo blevet beslaglagt af skifteretten, da han i embeds medfør lå inde med forskellige offentlige midler. Boet var konkurs, og han havde endda pantsat nådsensåret, d.v.s. den indtægt hans enke ellers skulle have haft det første år af sin enkestand. Hans arme hustru, som omgående havde ladet sig skille, var så ilde stedt, at hun »må gå nøgen ud fra alting«, og ved biskoppens hjælp fik hun bevilget en pension på 100 rigsdaler af Sct. Knuds sognekald, d.v.s. Pingels efterfølger betalte den, men først efter udløbet af nådsensåret, da denne indtægt jo skulle udbetales til panthaveren.

Tre dage efter dommen havde Pingel frimodigt ansøgt om at få en pension af stiftsprovstiet, men det fik han nu ikke; indtil sin død i 1782

Stiftsprovst Jacob Pingel (1720-82) ligner ikke ligefrem nogen stor Don Juan på dette maleri, som vi ikke kender ophavsmanden til. Billedet er i privateje. (Hans Petersen fot., Frederiksborgmuseet).

levede han af at oversætte bøger o. lign. Der fremkom i 1775 nogle anonyme skrifter om sagen; deres indhold kendes ikke, men de må have været til fordel for Pingel, siden han i avisen fralagde sig forfatterskabet.

Prokurator Schiøtz lod sig også skille eller i hvert fald separere, men han må have været et pænt menneske, for han ydede sin fraskilte hustru en årlig understøttelse på 120 rigsdaler, altså 20 rigsdaler mere end den aldeles sagesløse fru Pingel fik. Fru Schiøtz ville gerne vende tilbage til sin mand, men det kunne han dog ikke bekvemme sig til, og han flyttede i øvrigt i 1786 til Næstved. Hun havde forladt Odense, da sagen blev rejst, men vendte allerede 1775 tilbage til byen og forblev dér til sin død i 1796. Også Pingel blev, mærkeligt nok, boende i Odense, men der er intet tegn på, at de nogensinde nærmede sig hinanden igen. Allerede under retssagen havde fru Schiøtz vendt sig i bitterhed og næsten had mod Pingel, og der var intet tilbage af den engang så lidenskabelige kærlighed.

Indtægter

Præsternes indtægter bestod af tiender, menighedens offer ved højtidene og accidenser, d.v.s. et honorar for de kirkelige handlinger: bryllupper, begravelser, dåb o.s.v. Tiendeindtægterne svingede med høstens størrelse og kornpriserne, og offer og accidenser, som der ikke var og ikke måtte være faste takster for, var afhængige af sognefolkets antal, deres økonomiske formåen og præstens popularitet. Man kunne derfor kun skønsmæssigt anslå et embedes indtægter.

I 1740 indgav biskoppen en samlet oversigt over gejstlighedens indtægter, og som venteligt stod stiftsprovsten øverst på listen med 7–800 rigsdaler, de to andre sognepræster i byen med ca. 500, de residerende kapellaner med 3–400 og landsbypræsterne med ca. 300 rigsdaler. I en skatteliste fra 1749 er tallene for adskillige embeder en hel del lavere, men det skyldes dels, at en eventuel enkepension, som hvilede på embedet, er trukket fra, dels at disse selvangivelser nok ikke ligefrem satte beløbet for højt, når der skulle svares 10 pct. i skat. Omvendt var en præsteenke interesseret i, at indtægterne blev sat så højt som muligt, når der skulle lignede enkepension. Disse modstridende ønsker gav sig udslag i, at f. eks. Dalum-Sanderum kald i 1749 blev anslået til 500 rigsdaler, men i 1751 til 8–900 rigsdaler, og i den anledning bemærkede biskoppen:

»I øvrigt tror jeg gerne, at en del præster ikke har angivet deres indtægter så aldeles rigtigt, men så vist som det er, at mange præster har angivet deres indkomster ringere end de er, for at slippe med mindre udgift ved kontributioner [d.v.s. skatter], så sikkert er det, at kaldenes indkomster udråbes af andre større end de er, navnlig af præsteenkerne, for at nyde des højere pension af kaldet«.

I 1768 var den gennemsnitlige indtægt steget med 10 % og ved århundredskiftet med ca. 50 %, så at stiftsprovsten var oppe på omkring 2.000 rigsdaler og det lavest lønnede landsogn, Seden-Åsum, på 518 rigsdaler. Stigningen skyldtes de stigende kornpriser, men offer og accidenser, som i 1740 kunne udgøre halvdelen eller mere, steg ikke tilsvarende; de udgjorde nu de fleste steder mindre end en fjerdedel af den samlede indtægt.

Landsbypræsterne havde også indtægter af præstegårdsavlingen, selv om der nok var stor forskel på, hvad de fik ud af den. Præstegårdenes hartkorn varierede i 1742 fra godt 9 tdr. hartkorn i Brændekilde til 6 tdr. hartkorn i Allerup. Fra Lumby meddeltes det i 1768, at avlingen udgjorde 48 rigsdaler af en samlet indtægt på 776 rigsdaler, mens Seden sognepræst samtidig erklærede, at avlingen gav underskud.

Det kunne være katastrofalt for en landsbypræst, hvis præstegården brændte. Ganske vist kunne fattige præster i en sådan situation få kongelig bevilling på en hjælp af stiftets kirker, og de kunne også regne med lidt bistand indsamlet blandt kolleger, men det foreslog sjældent eller aldrig til både bygninger, inventar og besætning. I 1744 foreslog biskop Christian Ramus derfor at oprette et gejstligt brandsocietet; det fik omgående tilslutning, og fundatsen fik kongelig konfirmation 1748.

Af dødsboerne kan man se, at præstegårdene for det meste var rummelige og forsynet med et godt, undertiden kostbart indbo, men detaljerede beskrivelser foreligger sjældent. Nogle præster gjorde også noget ud af haven, f. eks. Wulf Holm i Korup, der plantede en større frugthave, og i Dalum var der omkring 1800 en smuk have, hvor der var »en keglebane med dobbelt indretning, endog for damer!«

Den enkelte præst kunne også have små ekstra indtægter i form af legater, men det beløb sig sjældent til store summer, og af de samlede indtægter skulle der svares skat, enkepension, eventuelt afbetaling på de 500 sletdaler, som blev betalt for at overtage præstegården, og i mange tilfælde skulle også lønnen til en personel kapellan udredes.

Præsterne havde sjældent problemer med at få korntienden ind. (Trods navnet udgjorde den ikke en tiendedel af høsten, idet denne

*Alterkalk fra Allerup kirke, ca. 1710. Et arbejde af den odenseanske guldsmed Oluf Clausen.
(Wermund Bendtsen fot.).*

Her og på de følgende sider ses udsnit af Videnskabernes Selskabs kort over den nordlige del af Fyn. Kortet tegnedes af landmæleren Caspar Wessel (1745-1818), en broder til digteren Johan Herman Wessel, og det udkom i 1780. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

tiendedel var delt op i tre dele, der tilfaldt henholdsvis kongen, kirken og præsten). Imidlertid var der mange steder stridigheder om ydelse af tiende af høns, lam, gæs, boghvede, hør, hamp, bier, fæl, mælk eller ost.

Ifølge Danske Lov skulle enhver, der boede i sognet, på højtidsdage give et offer, d.v.s. en frivillig gave, til præst og degn, og det må hver gang have været lige spændende, hvad der nu indkom. I 1710 oplyste stiftsprovst Karstens, som nu også var en særdeles bjergsømand, at offeret nu var meget ringe. »Sidste jul absenterede en trediedel af borgerskabet sig, fordi kornet var dyrt, og når nu skatter kommer til, er ingen forbedring at vente«. Han understregede, at indtægterne tidligere var meget bedre, da der på adelens gård, som nu var landstingshus, blev holdt mange adelige bryllupper og begravelser. »Somme tider nød også biskop og præster meget godt, som nu er borte fra det sted, som var en sølvgrube«. Ligeledes blev der forhen holdt mange fornemme bryllupper på rådhuset, og det kunne give lige så

meget som et helt års accidenser. Dette skal forstås sådan, at alle bryllupsgæsterne gav noget til præsten, men når Karstens beklager sig over, at fine folk nu om stunder ikke giver noget, er det sandsynligvis ikke rigtigt, og han nævner ikke, hvad han selv fik for ligprædikener. I den anonyme klage fra 1716 blev han beskyldt for at stille ublu krav om betaling netop for ligprædikener: »Fattigfolk udsuges af provsten for ligprædikener, thi under 10 rigsdaler og vel 20 undertiden vil han ej prædike, og for bare jordpåkastelse kan 2 eller 3 rigsdaler ikke forslå«.

I 1768 fremhævede sognepræsten i Korup, at siden hans tiltræden i 1722 var offer og accidenser »ved tidernes og beboernes forandring« stærkt formindsket. Det sidste pinseoffer var det ringeste i 46 år, og ved den sidste barnedåb hos den næststørste gårdmand i sognet fik præsten kun en fjerdedel af, hvad den tidligere gårdmand dér havde givet, og sådan var det helt igennem.

De residerende kapellaner i de tre bysogne fik højtidsoffer, men ikke accidenser, fordi sognepræsten havde alle de kirkelige handlinger med den ene undtagelse, at kapellanen døbte børn født uden for ægteskab, og de børn havde normalt ikke ligefrem velstående forældre. Under alle omstændigheder bortfaldt denne indtægt, da det i 1771 blev bestemt, at der ikke måtte gøres forskel på ægte og uægte børns dåb. Ved begravelser var kapellanerne imidlertid ofte med og fik også noget, men i begyndelsen af århundredet var kapellanernes samlede indtægter ikke just store, og stiftamtmanden erklærede i 1720, at Sct. Hans' kapellan umuligt kunne leve af sine indtægter; han var også formedelst fattigdom blevet fritaget for at svare ekstraskat. Domkirkens kapellan var med sine 180 rigsdaler i 1710 noget bedre aflagt, men endda var det sikkert yderst kærkomment, at stiftsprovst Mathias Bloch i sit hjerter godhed afstod sin del af det Glorupske legat til kapellanen Niels Sass.

Sct. Hans' kapellan var tillige sognepræst i Højby, og Vor Frues kapellan havde Seden sogn, men da dette i 1739 blev udskilt til et selvstændigt sogn, måtte der findes andre indtægter til kapellanen, og det kunne kun blive på sognepræstens bekostning. Salomon von Haven opgjorde sognekaldets indtægter til 525 rigsdaler, men det var nu stærkt i underkanten, og ganske vist erklærede han, at der nok kunne blive noget tilovers, men det ville han hellere give til de fattige end til kapellanen, som var så svagelig, at han måtte holde en medhjælper, som tog sig af så at sige alle gudstjenesterne i både by- og landsognet. Protesterne nyttede imidlertid ikke, og ved en ny fordeling blev korn-

og kvægtiende samt accidenser delt i tre dele, hvoraf de to tilfaldt sognepræsten, den tredie kapellanen; det skulle ifølge biskoppens beregning give ca. 500 rigsdaler til sognepræsten og 300 til kapellanen.

I 1742 kom en bestemmelse om, at større pastorater på landet med to kirker skulle have en residerende kapellan. Biskop Christian Ramus var en stærk modstander af dette, idet han mente, at med undtagelse af Rise og Marstal var Fyns stifts pastorater ikke større, end at de kunne passes af én præst, og han frygtede, at den nye ordning ville skabe for mange fattige præster, og navnlig at stiftet ville blive opfyldt af fattige præsteenker og børn, som idelig ville klage deres nød for kongen.

I Odense-området drejede det sig kun om Dalum-Sanderum, og da kapellanens løn på 150 rigsdaler, bolig og højtidsoffer skulle tages fra sognepræstens indtægter, ønskede denne selvfølgelig ingen residerende kapellan, men foretrak om fornødent at nøjes med en personel kapellan, som var betydelig billigere. Imidlertid fik sognepræst Jochum Klog i 1751 afslag på en ansøgning om at få det residerende kapellani nedlagt; han påberåbte sig sin store fattigdom og ansatte sine indtægter umådeligt lavt, men en kapellan var der altså; han kunne bare ikke få sin løn, og efterhånden udviklede det sig til en tragikomisk affære, hvor Klog erklærede, at han såre gerne ville betale kapellanen hans løn, men virkelig ikke havde pengene til det, så kapellanen hr. Fabricius måtte sætte sin fortrøstning til en gevinst i lotteriet! (Det fremgår ikke klart, om meningen er, at kapellanen skal vinde, eller at sognepræsten ville bruge en eventuel gevinst til at betale kapellanen). Den nye sognepræst fra 1753 fortsatte klagerne, fordi han »mod forventning« havde fundet kaldets indtægter så ringe, og der oven i købet var to enker, der skulle have pension.

Der indkom også en jævn strøm af klager fra kapellanen, og i 1755 bemærkede biskoppen, at det gjorde ham ondt at skulle høre idelige klager fra begge præster, men da kongen altså havde bestemt indtægtsfordelingen, var der ikke noget at gøre. Fabricius klagede imidlertid til kirkekollegiet og gjorde opmærksom på, at han én gang havde ladet sig nøje med halv løn, og ganske vist var sognepræsten velvillig nok, men kapellanen kunne ikke være tjent med god vilje alene og havde måttet stifte gæld for at klare dagen og vejen.

Langt om længe løstes problemet ved, at Fabricius fik et andet embede, og sognepræsten fik i 1768 tilladelse til for en tid at være befriet for at have en residerende kapellan; i 1788 fik hans efterfølger den samme frihed.

Personelle kapellaner havde som regel yderst trange kår. Deres ind-

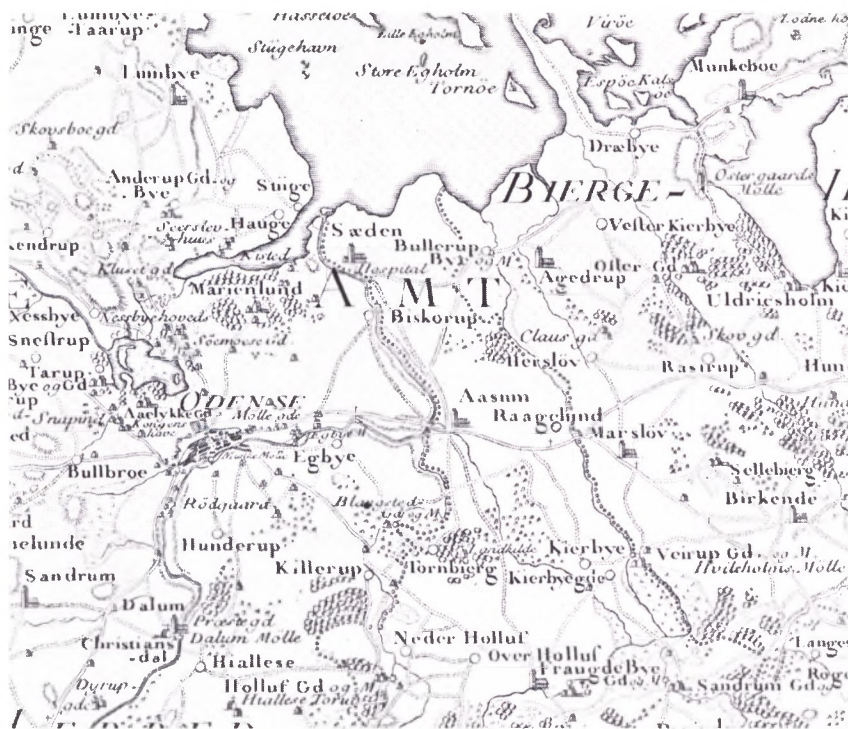
tægter var så små, at de overhovedet ikke blev ansat til ekstraskat, og de var normalt ugifte, fordi de bestemt ikke kunne underholde kone og børn. I 1703 klagede Bendix Didriksen, der var kapellan hos Sct. Hans' kapellan Mikkel Reimer, over, at han siden sin ansættelse sidste år havde gjort alt arbejdet og endda ikke fået sin løn, der beløb sig til 30 rigsdaler årligt plus 20 rigsdaler til kosten. En forordning af 1728 søgte at begrænse antallet af personelle kapellaner, fordi for mange blev ansat af dovne præster, og samtidig blev kapellanernes løn sat til ca. en sjettedel af kaldets indtægter. Alligevel erklærede Søren Bagge, der var personel kapellan for stiftsprovst Mathias Bloch, i 1738, at han i næsten tre år havde arbejdet blot for føden og »mätte for brød og nødtørfug underhold tie med synder, som går i svang«. Det fremgår ikke, hvad han fik i løn, og desværre heller ikke, hvad det er for synder, der gik i svang.

Normalt blev der oprettet skriftlig kontrakt mellem præst og kapellan, men alligevel var kapellanen i vid udstrækning afhængig af sognepræstens velvilje. I 1768 klagede Alexander Schebye, der var kapellan i Lumby, over, at sognepræsten pludselig havde frataget ham den årlige offerdag, han hidtil havde haft. Biskoppen erklærede, at når dette ikke stod i kontrakten, kunne kapellanen ikke gøre krav på det, men da Lumby sognekald var godt aflagt, kunne sognepræsten nu godt blive ved med at unde kapellanen en offerdag. Man aner bag dette en personlig modsætning mellem de to gejstlige i Lumby.

I princippet skulle en personel kapellan være medhjælper, men i praksis gjorde han ofte hele arbejdet, f. eks. i Stenløse-Fangel, hvor sognepræst Dan var håbløst sindssyg og tilmed havde en kone, der drak. Kapellanterne, der skiftede hyppigt, fik gradvis en større del af indtægterne, og fra 1738 fik de hele indkomsten mod at svare en pension på 150 rigsdaler til sognepræsten.

To steder var der særlige vanskeligheder for de personelle kapellaner, nemlig i Åsum og Allesø-Næsbyhoved Broby, for da de to professorer havde embederne, kunne kapellanterne her ikke gøre sig noget håb om at avancere til at blive sognepræster, og når det ser ud til, at de var mere bjergsomme end andre, har det sin naturlige forklaring deri, at de også var fattigere end deres kolleger.

Da Jørgen Jensen i Allesø blev suspenderet 1724, ansatte professor Laurids Luja Hannibal Bolt, som ifølge kontrakten skulle have højtidsofferet, midsommertiende (kvægtiende), accidenser og fribolig, men han skulle dele indtægterne med Jørgen Jensen. Da denne blev afskedit, skulle Bolt i stedet svare en pension til hans kone, der levede ad-

skilt fra sin mand. Da den nye bestemmelse om kapellaners løn kom i 1728, klagede Bolt til kongen over, at Luja ikke ville give ham, hvad han nu havde ret til, men spiste ham af med de ca. 70 rigsdaler, han i forvejen havde. Luja blev overordentlig fortørnet over denne klage, da han faktisk havde erklæret sig villig til at forøge Bolts løn, men der blev så truffet en ny aftale, så at professoren fik korntienden plus 40 rigsdaler, kapellanen 100 rigsdaler og de øvrige indtægter. I den oprindelige kontrakt af 1724 havde Bolt forpligtet sig til ikke at gifte sig, før Jørgen Jensen var død, men det havde han nu gjort alligevel, oven i købet med hjælp fra biskop Lodberg, og det gjorde jo ikke hans økonomiske vilkår bedre.

Med den senere kapellan Knud Grønwald fra 1749 fik professoren en mildest talt vanskelig medarbejder. Han bombarderede biskoppen og kancelliet med ansøgninger om lønforhøjelse, skønt Chr. Ramus blev ved med at forklare, at da professorens løn absolut var lille, kunne der simpelt hen ikke blive mere til kapellanen. Det bedste, biskoppen kunne gøre for Grønwald, som godt nok var fattig og havde mange børn, var at hjælpe ham til forflyttelse. Efter mange og lange forhandlinger nåede man i 1758 frem til en aftale, der gav Grønwald noget mere, og da især præstegården havde givet anledning til mange stridigheder, skulle kapellanen nu købe den. Samtidig fik han officiel status som sognepræst og bar fremtidig titel som vicepastor. Grønwald var imidlertid ingenlunde tilfreds, men da han seks år senere søgte om at få alle indtægterne, svarede biskoppen meget skarpt, at han med forundring havde læst denne ansøgning og aldeles ikke forstod, hvordan Grønwald kunne understå sig i at fremkomme med den, når kongen nu altså havde skænket filosofiprofessoren kaldet! Så det kom der ikke noget ud af, men omsider i 1791 lykkedes det Grønwald at blive sognepræst i Skamby.

Kapellanen i Åsum havde endnu ringere kår, fordi Åsum var et lille sogn. I 1739 foreslog Vor Frues residerende kapellan, Peder Kryssing, at Seden sogn, som lå til kapellaniet, skulle udskilles og sammenlægges med Åsum. Professor Kisbye, som i mange år havde været ugift, havde i sit hjertes godhed afstået en del af sine indtægter fra Åsum sogn til den fattige kapellan, men nu havde professoren fået kone og børn og behøvede hele indtægten. Resultatet blev, at Seden og Åsum blev ét pastorat således, at Seden sognepræst tillige var kapellan i Åsum.

Sognepræst Simon Heldvad havde imidlertid svært ved at klare sig. Han søgte forgæves utallige andre embeder, han søgte tilladelse til også at få degnekaldet, han bad om at få lov til at foranstalte en offent-

lig indsamling til at afhjælpe sin nød, og han klagede bestandig over, at han i det hele taget ikke kunne leve af sin løn, men »må nu i min alderdom med hustru og mange børn ganske krepere«. Da Heldvad var død, indstillede biskoppen til kongen at ansætte Christian Ulrik von Westen, fordi han havde privat formue og derfor kunne tage dette kald, som en fattig mand, der måtte låne penge til at købe præstegård og besætning, ikke kunne leve af. Det varede imidlertid kun til 1770, da von Westen flyttede til Brændekilde, og biskoppen indstillede så Andreas Rhoed, fordi han, skønt fattig med kone og børn, længtes efter et fast levebrød, om det end var aldrig så ringe.

Forståeligt nok søgte Rhoed at sikre sig alt, hvad der på nogen måde kunne tilkomme ham, selv om det gav ham en del vanskeligheder med sognefolket. Omsider i 1782 opnåede han at få den præstetiende af Åsum sogn, som teologiprofessoren hidtil havde oppebåret, så at kaldet »blev således forbedret, at en mand med ordentlig husholdning og tarvelig levemåde nu nok deraf kan leve og have sømmeligt udkomme«. Endda var det småt nok, og Rhoed erklærede, at indtægten af Åsum sogn var så lille, at den dårligt nok forslog til at dække hans kørselsudgifter, og han levede faktisk mere af at give privatundervisning end af sit embede.

Pension

Ved de få lejligheder, hvor en præst gik af i levende live, arrangerede han som regel selv sin pension med efterfølgeren, i almindelighed en trediedel af lønnen, men det store problem var enkepensionen. En præsteenke fik først et nådsensår, d.v.s. den halve indtægt i ét år, og derefter en pension. I begyndelsen af århundredet var der ingen fast praksis, og i 1707 hævdede Sct. Hans' sognepræst, Iver Lagesen, at hans forgængers enke skulle pensioneres af magistraten. I provsteretten blev der fremlagt talrige vidnesbyrd om forholdene i andre byer, og kendelsen gik ud på, at da Danske Lov pålagde magistraten at sørge for fattige præsteenker af de fattiges midler eller af sognekaldet, og da magistraten havde meddelt, at byen ikke havde særlige midler til præsteenkers pension, skulle Iver Lagesen betale. Provsteretten fastsatte så pensionen til 40 rigsdaler, ca. en tiendedel af kaldets indtægter.

Efterhånden blev det dog praksis, at enkepensionen var omkring en femtedel, men der var mange sager derom for provsteretten, og dertil kom, at hvis sognepræsterne kun levede en kortere årrække, kunne der være to eller endog tre enker på ét kald. I 1746 var der to stifts-

Epitafium i Sct. Knuds kirke over købmand Peter Eilschou (1713-83) og dennes hustru Anne Maria Becker (1719-99). (V. Sylvest Frederiksen fot.).

provsteenker, og nr. 1, Mathias Blochs enke, fik 200 rigsdaler, mens nr. 2, Hans Blochs enke, kun fik 50. I Allerup-Davinde var der i 1786 hele tre enker til at dele en pension på 40 rigsdaler, men da de to, madame Bøgh og madame Cramer, havde egen formue, mens den tredie, madame Reutz, sad med tre umyndige børn og intet ejede, så man væk fra nummerfølgen og bestemte, at den sidste skulle have 20 rigsdaler, de to andre hver 10.

I bysognene, men ikke på landet, fik enkerne et huslejetilskud, men den fattige Sct. Hans kirke kunne ikke binde an med mere end 8–10 rigsdaler. Residerende kapellaner havde oprindeligt ingen pensionsordning, fordi de fleste af dem blev sognepræster. Enkelte forblev imidlertid kapellaner og ønskede naturligvis også at sikre deres enker en pension. Domkirkens kapellan, Chr. Ørbæk, fik i 1757 kongelig bevilling på en enkepension på 50 rigsdaler, men i 1783 erklærede pastor Wirth, at han ikke kunne betale enkepensionen, og biskoppen udtalte da også, at når skatter, enkepension og husleje blev trukket fra indtægterne, var der højst 200 rigsdaler tilbage. Wirth var kommet fra et embede på Sjælland i den tro, at Sct. Knuds kapellani var godt lønnet, og hvis han skulle ud med 50 rigsdaler i enkepension, ville han søge et andet sted hen. Da både biskop og menighed ønskede at beholde ham, ansøgte Jacob Ramus om, at pensionen måtte blive udbetalt af kommunetetet (det store legat, der lå til latinskolen). Kongen bevilgede derimod, at enken kunne få sin pension af postkassen, d.v.s. postvæsenets overskud, som gerne blev brugt til forskellige pensioner.

For en enke med uforsørgede børn var pensionen meget kneben, så den gejstlige enkekasse, som biskop Lodberg fik oprettet i 1722, blev hilst velkommen. Nu kunne præster, latinskolelærere, kapellaner, sognedegne på landet og klokkere, som også var kateketer, mod et indskud på 100 rigsdaler sikre deres enker 40 rigsdaler i pension. Endelig havde de fattige enker mulighed for ekstra hjælp, idet en del af de bøder, der blev pålagt gejstlige personer, skulle gå til fattige præsteenker; det gjaldt f. eks. de 20 rigsdaler, som Allerup-præsten betalte for sin hustrus for tidlige barselsseng. Legater fandtes også; i 1732 oprettede en anonym giver under betegnelsen »Et Guds barn her udi Fyn« et sådant legat for trængende præsteenker, og da enken efter Sct. Hans' kapellan, Chr. Grüner, sad i trange kår, anbefalede en eller anden hende til købmand Peter Eilschous enke, som i 1792 meddelte, at »da intet er mig så kært som og at intet skal glæde mig mere end at kunne bidrage til min fattige næstes vel«, skulle fru Grüner have den næste ledige plads i de Eilschouske boliger.

Problemerne med at klare nådsensåret og enkepensionen blev kendelig mindre, når efterfølgeren var en søn og svigersøn, og enken blev boende. Da Hans Bloch efterfulgte sin broder Mathias som stiftsprovst, skulle en medvirkende årsag til hans udnævnelse også have været, at han nok ville tage sig godt af sin broders enke og børn. På landet var det uhyre almindeligt, at en ny præst giftede sig med formandens enke eller datter, men det har normalt været kirkeejeren, der stillede denne betingelse. Hvor kongen havde kaldsretten, var det sjældnere.

5 · Bykirkernes funktionærer

Kordegne

Ved de tre bykirker blev kordegnfunktionen varetaget af latinskolelærere, således at 3. lektiehører (d.v.s. klasselærer) var kordegn ved Sct. Hans, 4. hører ved Vor Frue og 5. hører ved domkirken. Deres arbejde bestod kun i at medvirke ved gudstjenesten, og hver af dem medbragte et antal disciple til at synge, også ved bryllupper og begravelser m.m. I 1799 blev ved domkirken kordegneembedet forenet med bestillingen som klokker, men ved de to andre kirker vedblev hørerne at fungere til 1802, da latinskolen fik en anden organisation.

Vor Frues kordegn fik af kirken 2 rigsdaler årligt; til de andre var der henlagt noget korn, og desuden fik de accidenser og fra 1752 også højtidsoffer. Da Vor Frues kordegn opgjorde sine indtægter i 1768, udgjorde fortjenesten ved dette embede ca. 13 % af hans samlede indkomst, nemlig de 2 faste rigsdaler, 8 rigsdaler i ligpenge og 13 i accidenser.

Klokkere

I bykirkerne havde klokkerne stort set de samme opgaver som landsbydegnene bortset fra, at de ikke skulle synge i kirken. I den anonyme klage 1716 blev de imidlertid beskyldt for at forsømme deres pligter: De var generelt fordrukne, de sørgede ikke for at hjælpe præsterne med at få messetøjet på og af, og de havde for vane at forlade kirken under gudstjenesten og gå andetsteds hen og drikke!

De skulle udarbejde lister over dem, der meldte sig til altergang, og sørge for at få indkøbt vin og brød. Domkirkens klokker havde på dette punkt adskillige stridigheder med kirkeværgen, som mente, at der blev købt for megen og for dyr vin, mens klokkeren hævdede, at præsten ikke ville nøjes med en billig vin. Man hentede vinen i en kande hos en lokal vinhandler, men alterbrødet blev købt færdigt, og adskillige fattige koner tjente lidt ved at bage dem. I 1780'erne kunne man vælge mellem »fine tynde kirkebrød uden figur« for 3 skilling pr. 100, og »smukke store kirkebrød med krucifiks« for 4 skilling pr. 100 stk.

Klokkerne skulle også sørge for klokkeringning og grave grave, men det holdt de efterhånden op med og betalte i stedet for graveren for at gøre det, for i princippet påhvilede disse to funktioner klokkerne. Kirkebogsføringen hørte ligeledes med til deres pligter, og endelig havde de den særlige opgave at holde øje med, at præsten ikke prædikede mere end én time. Overskred han denne frist, skulle klokkeren prompte afkræve ham en bøde på 1 rigsdaler. Der er ikke konstateret noget tilfælde af, at dette skete, men hvis klokkeren var gået sin vej, kunne han jo heller ikke så godt holde øje med tiden, og det ville nu heller ikke have fremmet det harmoniske samarbejde mellem præst og klokker.

Der var nogen usikkerhed om, hvem der egentlig skulle ansætte klokkerne. I 1709 meddelte stiftamtmanden, at i sin tid havde stiftsøvrigheden ansat Vor Frues klokker Bo Christensen, men det må være gået i glemmebogen, siden spørgsmålet blev rejst igen i 1739. Stiftamtmanden mente, at hvis klokkeren også var skoleholder – og det var nogle af dem – måtte biskoppen have kaldsretten. Han noterede sig, at stiftamtmand Ulrik Kaas i København havde anbefalet sin huslærer Jørgen Assens, men intet kunne afgøres, før den gamle klokker var død. I 1776 blev det endeligt afgjort, at biskoppen havde kaldsretten.

Klokkerne fik en fast løn af kirken plus 1–2 rigsdaler for at vaske alterduge, messeskjorter og deslige og eventuelt også pudse kirkesølvet. Alligevel blev det for domkirkenes klokker kun til knap 14 rigsdaler, men han var så heldig, at han fik hele 6 rigsdaler ekstra af det legat, der var henlagt til det Glorupske kapel, og desuden tjente han 2 rigsdaler mere ved at ringe med »lektieklokken«, d.v.s. den klokke i tårnet, der blev brugt som skoleklokke for gymnasiet.

Vor Frues klokker startede med kun godt 9 rigsdaler, men fik i 1707 stiftamtmandens resolution på en lønforhøjelse til 20 rigsdaler. Det var en meget stor forhøjelse, og 1715 var kirkeværgen i tvivl, om det nu også kunne være rigtigt, men stiftamtmand Gedde erklærede, at da klokkeren var »en gammel og snart udlevet mand, der går som på gravens rand«, måtte han fortsat beholde de 20 rigsdaler, men det skulle ikke være bindende for hans efterfølger, og han måtte så også i den tid, han havde tilbage, passe sin tjeneste bedre. To år senere erklærede klokkeren, at skønt han havde været i tjeneste i 38–39 år, havde han kun fået løn siden 1706, og han krævede nu sit tilgodehavende fra før dette år, i alt 153 rigsdaler, hvoraf de 7 var for at ringe over enkedronningens lig i 1685! Men han fik så besked om, at den store lønforhøjel-

se i 1707 skulle forstås som en betaling for hans tilgodehavende, og derved forblev det. I 1783 ønskede kirkeværgen at nedsætte klokkerlønnen, men biskoppen erklærede, at når lønnen i så lang tid havde været 20 rigsdaler, kunne man ikke ændre på det.

Vor Frues klokke optrådte i 1718 på regnskabet med 2 rigsdaler for at bære indsamlingstavlen rundt under gudstjenesten, men kirkeværgen fik barsk besked om, at det sandelig var klokkerens embedspligt, så de 2 rigsdaler skulle trækkes fra hans løn næste år.

Højtidsoffer og accidenser tilfaldt også klokkerne, men det blev ikke til de store summer. I 1728 ansøgte Nikolaj Kannevorff, som var lærer ved Sct. Knuds sogns kateketiske skole, om også at få klokkerbestillingen, og det blev tilladt, fordi klokkeriet var ringe og dårligt kunne føde en mand og heller ikke gav meget arbejde. I fundatsen for de kateketiske skoler stod der udtrykkeligt, at kateketerne skulle have fortrinsret til ledige klokkerbestillinger, og i 1749 fik også Vor Frues kateket, Frederik Kyhl, ekspektance på klokkeriet. Da kateketerne fik 50 rigsdaler om året, pyntede det jo svært på indtægterne, når nu i to sogne klokke-ri og kateketembede blev bestredet af samme mand.

I 1768 var alle tre klokkere rigtig godt aflagt. Domkirkens klokke, Laurids Kragh, som altså ikke havde andet embede, tjente 150 rigsdaler, men undlod ikke at understrege, at højtidsofferet var faldet stærkt »formedelst tidernes vanskelige omstændigheder og de fleste af sogne-folket deres slette vilkår, der højlig beklager sig, når jeg skal have noget af dem for min opvartning [d.v.s. tjeneste] i eller uden for kirken«.

Han forklarede, at indtægterne var faldet af tre grunde; fordi graverbestillingen var udskilt, fordi bønderne var holdt op med at bestille ligprædikener, og fordi det offentlige skriftemål var afskaffet. Sct. Hans' klokke var oppe på 140 rigsdaler og Vor Frues på 146, men den sidste var fuld af jammer, fordi også hans indtægter var forringet på grund af sognefolkets tunge skatter og slette økonomiske forhold.

»De trækker mig nemlig tid efter tid af i offer og endnu mere i accidenser, fordi de nu ved forretninger [d.v.s. bryllupper, begravelser o. lign.] giver graveren og organisten, som de ikke før har gjort. Jeg får af de 3–4 landsbyer ingen midsommertiende eller korn som degnene på landet, og deres koner, som tidligere ofrede på højtidsdage, er holdt op med det på grund af tidernes besværligheder«.

Foruden sin løn havde klokkeren en tjenestebolig, som han selv skulle vedligeholde, og som ved andre tjenesteboliger opstod der problemer,

På Danmarkskort bliver Bornholm af praktiske grunde ofte forvist til et ledigt hjørne af kortet. Her er en tilsvarende skæbne overgæet Fyn og de omliggende landskaber i et geografisk atlas ved P. Falk fra 1775. De omgivende kort viser bla. grænseområderne mellem Preussen, Polen og Rusland. (Det kgl. Bibliotek).

hvis en enke skulle yde erstatning for dårlig vedligeholdelse, eller efterfølgeren skulle betale for forbedringer.

Det var heller ikke altid, at klokkerne opførte sig, som det sømmede sig for en kirkens tjener. Sct. Hans' klokker Peder Pedersen Hunderup gerådede i 1718 – da han var 67 år gammel – i slagsmål inde i kirken med graver Balthasar la Cour; provsteretten afgjorde sagen med, at de begge skulle undskylde sig, og graveren skulle betale en bøde på 2 sletdaler til fattige præsteenker, mens klokkeren gik fri på grund af sin fattigdom. Det var dog intet mod de vanskeligheder, Vor Frue sogn havde med klokker Johan Parman, som var i tjeneste fra 1713. Han startede med at klage over, at han ikke fik sin løn, og denne klage støttede stiftamtmanden naturligt nok; men allerede 1719 var Parman for provsteretten på grund af sit dårlige ægteskab, der var til forargelse for menigheden, og ti år senere rejste en kvinde sag mod ham for brudt ægteskabsløfte, skønt han på det tidspunkt var gift. I den anledning gav magistraten ham det vidnesbyrd, at han var en fortrædelig person, om hvem der intet godt var at sige! I 1737 blev han dømt for lejermål, og i 1749 klagede biskoppen over, at han sjuskede sådan med listerne over altergæster, at der burde findes en anden til at skrive dem. Alligevel må Parman have følt sig knyttet til kirken, siden han skænkede den to lysekroner.

Gråbrødre kirke havde ingen klokker. Først i århundredet blev klokkertjenesten passet af Sct. Knuds klokker, som så fik 2 rigsdaler fra hver af de andre kirker, men fra 1719 blev det bestemt, at de tre klokkere på skift skulle »passe op« i Gråbrødre kirke hver tredie uge, nemlig den uge, hvor deres egen sognepræst havde gudstjeneste dér. Den fortrædelige Parman ville ikke, man da han så et par år var blevet trukket i løn, faldt han øjensynlig til føje.

Det er tydeligt nok, at klokkerbestillingens betydning og værdighed steg stærkt i løbet af århundredet. Kateketerne var alle studenter eller endog teologiske kandidater, og det samme gjaldt efterhånden også domkirkens klokker, og det betød, at deres arbejdsfelt blev udvidet med katekismusundervisning og prædiken. Klokker Parman derimod var bogbinder, og Peder Hunderup havde som bierhverv haft privatundervisning af små børn og havde været skrive lærer ved latinskolens mindste klasser. De senere klokkere havde privatundervisning på højt plan, og klokkeriets oprindelige manuelle funktioner med at ringe, grave grave og renholde kirkens linned m.m. var blevet skilt ud og for det meste overgået til graveren.

Hospitalsdegnen

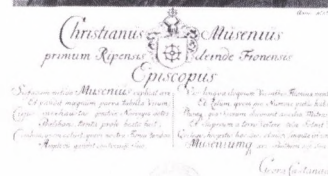
Dette embede var oprettet i 1685, og degnens opgave var ikke blot at medvirke ved gudstjenester i hospitalskirken (ikke i Gråbrødre kirke), men han skulle også seks gange om dagen holde bøn og læsning for hospitalslemmerne og undervise dem i katekismus. Det var altså i høj grad en heltidsbeskæftigelse, men lønnen var såre beskednen, nemlig det dobbelte af, hvad de fattige fik, i alt 6 mark om ugen plus en huslejegodtgørelse. Lejlighedsvis fik hospitalsdegnen dog lidt ekstra, f. eks. i 1713 lærred til en skjorte, et par sko og syv lammeskind med uld, men i 1715 klagede degnen Niels Schier alligevel over, at han ikke kunne leve af sin løn og bad om hjælp, »det den gamle, rige og runde [d.v.s. gavmilde] Gud tusindfold igen vil belønne«. Biskop Müller havde lovet ham, at han som lønforhøjelse skulle få Pårup degnekald, når det blev ledigt, men det turde biskop Muus ikke uden videre give ham, fordi Schier ikke var student. Det blev imidlertid bevilget af kongen i 1716.

I 1768 var indtægterne kommet op på i alt 109 rigsdaler, men degnen anførte dog, at han ikke fik accidenser af hospitalet og heller ikke kunne se, hvor de skulle komme fra, da han ikke fik noget for hospitalslemmerne, skønt de faktisk næsten altid efterlod sig så meget, at der godt kunne blive betalt for begravelsen.

En tid havde degnen et par værelser i hospitalet, men de var så fugtige, at hans og hans families helbred tog skade. Han flyttede og fik igen et huslejetilskud, men da han ikke kunne få nogen bolig til leje nær ved hospitalet, hvor han jo skulle møde mindst seks gange om dagen, byggede han et hus på hospitalets grund, og det blev i 1741 overtaget af hospitalet som en permanent degnebolig.

Degnen Lars Limkilde stillede i 1776 krav om at få degneboligen i Pårup uden afgift, formentlig for så at leje den ud, men direktionen erklærede, at det pågældende hus ikke var en rigtig degnebolig, men blot et hus, som tilhørte Pårup kirke, så det kom der ikke noget ud af. Til gengæld fik Limkilde bedre held med sig, da han tre år senere forlangte nogle degnejorder ved Pårup kirke. Hans krav må have været berettiget, da han fik et løntillæg på 2 mark om ugen for at frasige sig jorden.

Samme Limkilde havde i øvrigt kort tid efter sin ansættelse været i vanskeligheder på grund af hans hustrus for tidlige barsels seng, men da hospitalspræsten Chr. Bruun gik i forbøn for ham og understregede, at han var en flittig og god degn, slap han med en bøde.

Kobberstik af A. Heinhard, forestulende biskop Christian Muus. Kobberstikket kan sammenlignes med maleriet af Muus på side 26.

(Det kgl. Bibliotek).

Organister

De tre bykirker havde fra gammel tid haft en orgelmester, som ved Vor Frue og Sct. Hans kirker blev ansat af stiftsovrigheden. I almindelighed godkendte den et privat arrangement mellem en organist og hans efterfølger, men der blev dog sagt nej, da Vor Frues organist, Jørgen Fibiger, som 1743 var blevet skoleholder i Ubberud, ville afstå sit embede til Nicolai Bruun på den betingelse, at Fibiger, når og hvis han ville, skulle have embedet igen. Han fik besked om at vælge, og han valgte Ubberud.

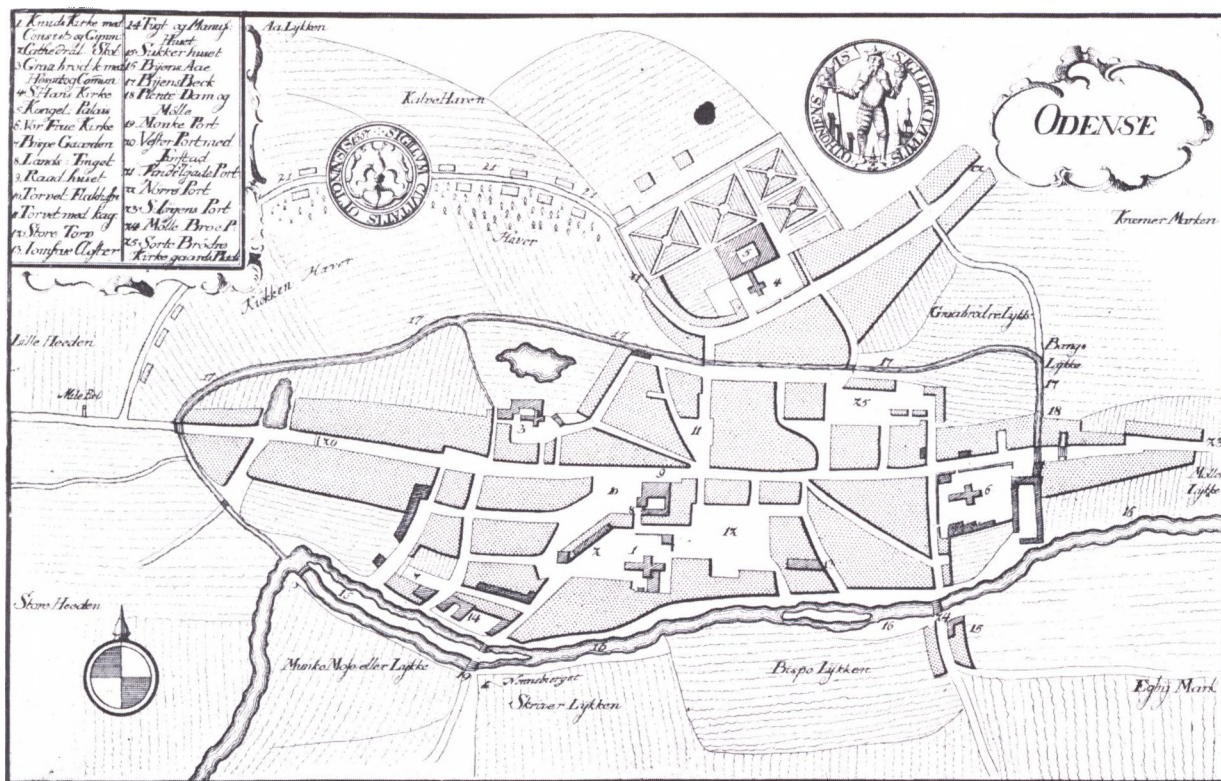
Senere gik det mere formelt til. Da Vor Frue kirke i 1772 skulle have ny organist, var der fem ansøgere, der alle aflagde prøve for stiftamtmanden, biskoppen og »en del musikere og kendere af musikken«.

Domorganisten blev ansat af magistraten, der i 1702 antog Abraham Nielsen Svane, tidligere organist i Slagelse og tillige orgelbygger, dog med det forbehold, at hvis han var fraværende på grund af sygdom, eller fordi han var ude omkring for at bygge orgler, skulle han selv sørge for en stedfortræder. I 1715 fik han som medhjælper Mathæus Sibbern,

»da han nu er en bedaget og med svaghed beladen mand, endog så, at han formedelst øjnenes svaghed ikke så vel mere kan som tilforn, når musikken udi kirken skal holdes, gøre den fyldest med generalbassen, efter hvis han-nem derudinden af kantor forelægges«.

Sibbern fik så løfte om at blive Svanes efterfølger med samme løn og fik pålagt at udføre sin tjeneste »sig selv til berømmelse og menigheden til fornøjelse [d.v.s. tilfredshed]« og at sørge for musikken i det omfang, som det var almindeligt eller måtte blive bestemt.

I betragtning af, at organisttjenesten normalt var et bierhverv, var lønnen rigtig respektabel. Domorganisten fik i hele århundredet 100 rigsdaler og 2 rigsdaler ekstra til lys og kul oppe ved orglet. Han skulle jo kunne se noderne, og hvis han ikke havde lidt varme fra en ildpande, ville hans hænder om vinteren være fuldstændig stivfrosne. Vor Frues organist måtte nøjes med 50 rigsdaler, men fik et tillæg fra 1756, da han efter menighedens forlangende også skulle spille til aftensang om vinteren, fra Mikkelsdag (29. september) til påske. Sct. Hans' organist fik sin løn i korn, 10 tdr. rug og 10 tdr. byg, som i 1768 blev til 30–40 rigsdaler. Også organisterne fik offer og accidenser, og som noget nyt blev der i 1760 sat faste takster for accidenserne. 1 rigsdaler og 2 mark var det højeste, der måtte kræves, og det kun af rangspersoner,

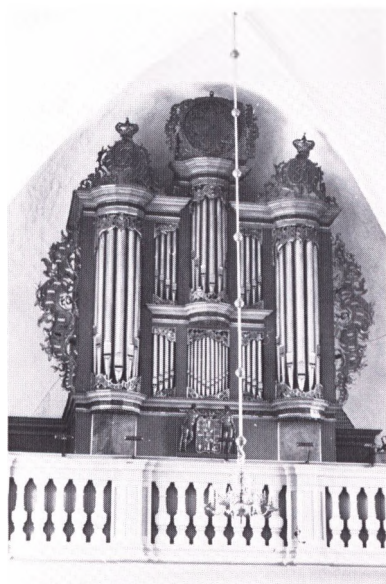

Kort over Odense, trykt i Erik Pontoppidans værk Den danske Atlas fra 1767. (Det kgl. Bibliotek)

men ved bryllupper og barnedåb skulle der vel at mærke betales, også selv om de pågældende ikke forlangte orgelmusik. Men så var 4 mark det højeste, og af fattigfolk måtte der slet ikke kræves noget. Hvis nogen ville betale mere end taksten, måtte de selvfølgelig gerne gøre det.

I øvrigt havde organisterne også andre indtægter. Sct. Hans' organist var tillige stadsmusikant, d.v.s. han havde eneret på sammen med sine svende at levere musik ved private fester i Odense by og amt, og det var et ret indbringende foretagende. Ganske vist erklærede organist Edvard Jensen i 1737, at siden helligdagsforordningen af 1735 havde forbudt al musik om søndagen, var han ved at blive ruineret, ikke mindst fordi han svarede 150 rigsdaler i pension til sin forgængers enke; han søgte derfor om privilegium på, ligesom Københavns stadsmusikant, at få en afgift af hvert eneste bryllup, hvadenten der blev spillet eller ej. Det fik han vist ikke, men han klarede sig nu godt nok endda, eftersom han ved sin død kunne efterlade sig 2.871 rigsdaler.

Mathæus Sibbern og hans søn og efterfølger Johan Arent Sibbern var begge urmagere, og Vor Frues organist Nicolai Bruun gav privatundervisning i musik.

Vor Frue kirke fik nyt orgel i 1756, bygget af kongelig Majestæts privilegerede orgelbygger Amdi Worm. (V.Sylvest Frederiksen fot.).

De sædvanlige problemer med betaling for kirkelige handlinger, som sognebeboerne fik foretaget i et andet sogn, gjorde sig også gældende for organisterne. I 1786 forespurgte kancelliet, hvor meget organisterne i Odense fik for orgelspil og fuld musik ved begravelser af sognefolk i andre sogne. De meddelte alle, at noget sådant kun var sket i ganske få tilfælde i de sidste 30 år, og hver gang var honoraret givet efter de efterlattes forgodtbefindende. Da der ingen tal opgives, har disse honorarer nok været ret så tilfredsstillende.

En enkelt sag dukkede op i 1787, da sognepræsten i Korup fik besked om at skaffe Vor Frues organist Søren Tange de 2 mark, der tilkom ham for et bryllup, som var holdt i Korup for et brudepar, der var boddende i Vor Frue sogn.

Kun Sct. Hans' organist havde en tjenestebolig, som først i århundredet blev vedligeholdt af kirken, siden af ham selv.

Det står ikke helt klart, hvor meget arbejde organisten havde. Til højmesse på søn- og helligdage blev der altid spillet, men kun i domkirken til aftensang. Som nævnt fik Vor Frue kirke også aftensangsmusik i vinterhalvåret, og omkring samme tid var der i Sct. Hans sogn en længere strid om musik til aftensangen. Kapellanden, Chr. Grüner, ville have musik, men organisten hævdede, at der efter gammel tradition kun var aftensangsmusik ved højtiderne, og han fremlagde attester fra sognepræst Wøldike og fra latinskolens kantor, som oplyste, at den tidligere organist og stadsmusikant Aage Falck og hans svende plejede at gå til aftensang i domkirken, hvor der var musik. Grüner hævdede, at spørgsmålet havde været rejst for en generation siden, men var blevet udskudt, fordi kirkens orgel dengang var elendigt; men nu var det jo i god stand, og nu ville menigheden altså have orgelspil til aftensangen. Kunne det bevises, at organisten ikke havde pligt til det, var det ikke mere end rimeligt, at hans stedsøn, der havde expectance på tjenesten, gjorde det og forpligtede sig til at fortsætte, når han engang tiltrådte. Formentlig endte det med, at menigheden fik sin aftensangsmusik, siden nu Vor Frue havde fået, men organisten fik i hvert fald ikke mere i løn af den grund.

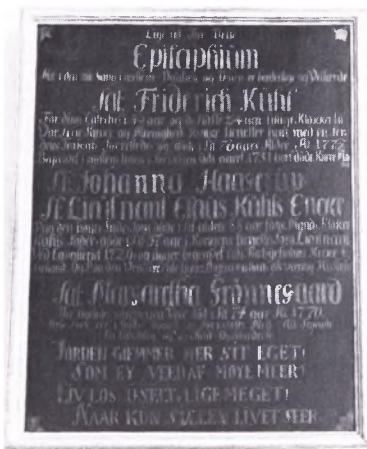
Det påhvilede normalt organisten selv at sørge for en bælgetræder, der fik 2–4 rigsdaler om året. Da domkirken havde fået nyt orgel, gjorde Mathæus Sibbern i 1757 opmærksom på, at han nu hver lørdag måtte indstemme orglet, dels fordi det var så stort, dels på grund af de ofte indfaldende forretninger i kirken før gudstjenesten. Det betød, at bælgetræderen fik det dobbelte arbejde, og det burde han have betaling for. Hans løn blev da også sat op fra 4 til 6 rigsdaler.

Som regel var det graverne, der tog sig af bælgetrædningen foruden mange andre små praktiske opgaver såsom at »maje« kirken, d.v.s. pyn- te den til pinse med grønne grene og blomster, og gradvis overtog de også arbejdet med klokkeringningen og med at grave grave. Domkir- ken havde to gravere, muligvis fordi de også skulle betjene Gråbrødre kirke og bl.a. ringe tre gange om dagen samt til begravelser dér. For tjenesten i Gråbrødre kirke fik de 1 rigsdaler årligt, sidenhen 4, og et lille ekstra beløb tjente de også dér for »at opvarte værket med dets opdragelse«, d.v.s. trække tårnuret op. Foruden de 6 rigsdaler for bæl- getrædningen fik domkirkens gravere en fast løn på 4 rigsdaler og om- kring 1 rigsdaler for at støbe lys.

I Sct. Hans sogn tjente graveren lidt ved at gå ud og indkræve lejen for stolestaderne, men endnu i 1727 klagede enken efter graver Bal- thasar la Cour over, at hun og hendes mand i 30 år havde gravet grave og trådt bælg og ikke fået noget som helst for bælgetrædningen und- tagen det lidet, som to–tre personer, der sad på orgelpulpituret, lagde i en sparebøsse. Nu havde slotsforvalteren forbudt folk at sidde dér, så hun fik slet ikke noget mere og ansøgte derfor om et fast beløb for bæl- getrædningen, som det var skik ved de andre kirker. Der blev da også bevilget 2 rigsdaler årligt »for bællene at trine«.

De forskellige små hverv kunne tilsammen give Sct. Hans' graver 5–6 rigsdaler årligt, men for at grave en grav fik han i 1727 kun 6–8 skilling; resten tog klokkeren. Senere i århundredet kan det ses af døds- boerne, at en graver ofte fik mellem 1 mark og 1 rigsdaler for at grave; ved domkirken skulle der dog for 12 skilling graves en grav til tugthus- fangerne, men til gengæld kunne graverne regne med en nytårgave på 2 rigsdaler fra biskoppen. I Vor Frue kirke fik graveren også det lille beløb, der blev lagt i sparebøssen på orgelpulpituret, men det var højst 2–3 mark. Den største faste indtægt var omkring 1770 det beløb, klok- kerne betalte for klokkeringningen. Domkirkens gravere fik 5 rigsdal- er, Vor Frues fik 6 rigsdaler og Sct. Hans' mærkeligt nok hele 10 rigs- daler.

Det ser også ud til, at klokkerne ansatte graverne, idet Vor Frues klokker, Frederik Kyhl, i 1766 sluttede kontrakt med handskemager- svend Niels Lauritzen, der skulle være graverens medhjælper og efter- følger. Han skulle giftes med graverens datter og lade ham beholde indtægterne mod at få kost og logi for sig og sin familie. Resten af sit levebrød kunne han så tjene ved sit håndværk.

Epitafium i Vor Frue kirke over kirkens klokker gennem 24 år, kateket Frederik Kyhl og dennes forældre og hustru. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

Dette pragtstykke forestiller Kong Frederik V (1723-66) og er malet af den franske maler J.-L. Tocqué i 1759. (Sophus Bengtsson fot., Frederiksborgmuseet).

Ved århundredskiftet var domkirkens graver nået så vidt, at han fik godt 6 rigsdaler af klokkeren for at ringe og 4 rigsdaler af kirken for at kime. Derimod var de 2 rigsdaler for at ringe med lektieklokken bortfaldet, da gymnasiet blev nedlagt i 1802. Graveren ringede til gudstjenesterne, men tårnvægteren ringede solen op og ned.

I betragtning af, at der var overordentlig mange gudstjenester, også på søgnedage, var klokkeringningen faktisk et byrdefuldt hverv, men det var ikke for noget at regne i sammenligning med det arbejde, der meldte sig ved kongelige personers død, når der i flere uger skulle ringes 1–2 timer dagligt, og når kongen selv døde, blev der indtil begravelsesdagen ringet kl. 10–12 formiddag og 4–6 eftermiddag; det var ved Frederik V.s død hele ni uger. Den gamle klokker ved Vor Frue kirke oplyste, at han ved Christian V.s død havde holdt karle til at ringe de første fem dage og betalt dem 2 rigsdaler og 3 mark, men så blev borgerskabet udkommanderet til at hjælpe. Siden anlagde magistraten en fortegnelse over, hvem der skulle ringe ved sådanne lejligheder, og ikke mindre end 900 personer, hvoraf dog en mindre del kom fra landsognene, var i sving efter Christian VI.s død, da der fire timer dagligt skulle ringes med domkirkens fire klokker, tre klokker i Gråbrødre kirke, tre i Vor Frue og fire i Sct. Hans kirke.

Når klokkerne ringede kl. 12 middag og kl. 7 aften, klemtede de til sidst, og i avisen blev det 1774 forklaret, at det skyldtes en bestemmelse fra Christian I.s tid, idet klemtningen skulle minde folk om at bede for de kristne sjæle, som var ihjelslagne af tyrkerne. Men »da disse sjæle for længst er kommet i rolighed«, og da denne klemten meget lignede ildebrandsklemten, mente avisen, at den burde afskaffes.

Mange gravere var håndværkere, og Christian Stephansen ved domkirken blev da også ved sin død båret til graven af skomagerne. Selv om indtægterne steg i løbet af århundredet, var de ikke nok til et levebrød. Til gengæld ser det ud til, at ligesom klokkerembedets voksede også graverbestillingens sociale placering. Fra det øjeblik, da gravning af grave udelukkende blev overtaget af graveren, skulle han kunne læse, fordi han skulle kontrollere, om kirkeværgens begravelsesseddel var korrekt, og selv først i århundredet synes graverne at have kunnet skrive. De blev også regnet for gejstlige personer, som sorterede under gejstlig skifteret, og til at være graver, i hvert fald ved domkirken, har der været knyttet en vis social prestige.

6 · Landsbydegner

Fra løbedegn til sædedegn

Alle sognene omkring Odense havde siden reformationen været tjent af en løbedegn, d.v.s. en af latinskolens disciple, som tog ud til kirken og forrettede degnetjenesten og altså fik de indtægter, der var henlagt til degneembedet. Biskop Kingo fandt denne ordning meget utilfredsstillende og traf anstalter til, at der i det mindste blev ansat en såkaldt substitut, der boede i sognet. Allerede i 1680 havde Pårup, Allerup, Allesø og Fraugde fået en sådan, og i hvert fald Lumby ønskede meget indtrængende at få en fastboende degn.

Ved begyndelsen af det 18. århundrede havde vistnok alle sognene en fastboende substitut, men de skulle afgive en stor del af deres indtægter til latinskolen. Denne ydelse, der noget misvisende blev kaldt degnepensionen, varierede fra sogn til sogn, og i 1722 blev der foretaget en ny ligning, fordi Bjerge herreds substitutter mente, at de betalte mere end andre. Indtægterne bestod hovedsagelig af en art tiende, degnekornet, og sognefolket blev af hver herredsprovst spurgt, om degnenes selvangivelser var rigtige. Men også den nye ligning viser tydeligt, hvilken belastning degnepensionen var, f. eks. for Sanderums degn, der af de to sogne fik 20 tønder og 6 skæpper byg, 1 tønde og 6 skæpper havre og til skolen afgav godt 16 tønder byg.

Ordningen med substitutter var alligevel meget utilfredsstillende; de måtte sikkert alle sammen have et andet erhverv for at eksistere, og skolen klagede over, at den ikke fik sine penge, degnene klagede over, at de ikke fik deres rette løn, og præsterne klagede over, at degnetjenesten blev forsømt, så biskop Chr. Ramus erklærede i 1736, at da de alle havde lige god grund til at klage, ville det være bedst, at alle sogne fik en rigtig sædedegn, og at der blev indrettet en ny ligning på degnepensionen, så at degnene kunne få bedre kår, uden at skolen tabte noget derved. Det var foreslået, at de nye sædedegne skulle svare en femtedel af deres tiende, men det kunne latinskolen ikke være tjent med, så nu blev der lignet efter indtægt, så at de bedst lønnede betalte det største beløb. Det bedste degnekald, Dalum-Sanderum, svarede 8 rigsdaler, Højby som det ringeste 1 rigsdaler og 32 skilling.

Dermed havde alle sogne en regulær degn, og når der sidenhen optræder substitutter, betyder det en vikar, som en degn selv havde ansat, fordi han ikke mere kunne bestride sit embede.

*Kammerherre Christian Benzons slægtsvåben havde i skjoldet en sølv- og guldfarvet, skaktaulet sparre, en liggende guldmåne, to seksoddede guldstjerner samt tre guldrosor, alt på blå bund. På den kronede hjelm ses en halvt blå love med guldmanke og vinger!
(E. Pantou fot.).*

Ansættelse og uddannelse

Kaldsretten til degnekaldene tilfaldt kirkeejerne ved de privatejede kirker; ved de andre kirker kaldte biskoppen på kongens vegne. Efter loven skulle en degn være student, og 1736 blev kaldsretten indskrænket ved, at skoleholdere fra rytterskolerne skulle have fortrinsret, og tre år senere blev det bestemt, at en degn først skulle have været skoleholder i tre år.

Der kunne dog gives dispensation, og i 1768 fik kammerherre Benzons til Christiansdal tilladelse til at kalde skovfoged Johan Otzen til degn i Sanderum, skønt han hverken var student eller havde været skoleholder. Biskoppen mente, at Otzen nok kunne klare degneembedet, som i Sanderum ikke indebar nogen undervisning, fordi rytterskolen dér havde sin egen skoleholder. Det var straks lidt vanskeligere, da admiral Kaas til Fraugdegård i 1787 ville have Søren Fischer til degn, skoleholder og organist i Fraugde, da han heller ikke opfyldte kravene. Han var en god organist, som havde lært hos sin fader, organist Niels Fischer i Kerteminde, og da han lovede at holde en medhjælper til skolen, indtil han selv havde lært at undervise, ville biskoppen godt anbefale ham.

En del af degnene i de bedre kald var faktisk studenter eller endog teologiske kandidater. Rasmus Müller i Sanderum 1722–58 havde været lærer ved Kerteminde latinskole, og Hans Andersen Bloch, som senere blev stiftsprovst, var degn i Korup, før han blev præst. Mange degne var sønner af degne eller skoleholdere, men adskillige kom fra håndværkerstanden eller småhandlende. Rasmus Pedersen Bang, degn i Lumby 1719–53, var søn af en vognmand i Nyborg og var blevet student, og hans søn og efterfølger Christian Bang blev ligeledes student, så skoleholder i Lumby og til sidst degn. Anders Sørensen Fugl i Fangel 1744–90 var skomagerson, og Højbys degn fra 1780, Peder Christian Felding, var søn af en kromand.

Da en degn godt kunne sidde i embedet i over 50 år, tog det lang tid, inden nye krav om kvalifikationer trængte igennem. Omkring 1780 var der af samtlige degne i Odense-området kun to, der havde været skoleholdere, nemlig i Korup og Lumby, og endnu i 1790 erklærede biskoppen, at selv om Seden degnekald også havde skolehold, var det

så ussel lønnet med højst 20 rigsdaler årligt, at ingen skoleholder, endnu mindre en student, ville søge det. Man måtte derfor affinde sig med at ansætte en ustuderet person, og det blev en tidligere møllersvend fra Mesinge, Henrik Mortensen Krophas.

Degneboliger

Ifølge Danske Lov påhvilede det kirkeejerne at skaffe degneboliger, men løbedegnene havde jo ikke haft brug for dem, så omkring 1700 var der ikke mange. Hen mod 1740 havde de fleste degne dog fået en bolig. Hvor der var to sogne i et pastorat, boede degnen normalt i hovedsognet, hvor også præstegården lå, men netop i Odense-området var der en hel del undtagelser. I Dalum-Sanderum, Brændekilde-Bellinge og Stenløse-Fangel havde degnen sin bolig i anneks sognet, og i Allesø-Næsbyhoved Broby var den oprindelige degnebolig i Allesø blevet opgivet, og degnen boede i et hus i Broby, som var bygget af den tidligere sognepræst Carl Pedersen. I 1743 forklarede Rasmus Friis, at da han overtog embedet, var huset »så slet og ringe, så at da jeg kom til kaldet, ikke kunne ligge tør i værelserne«. Han havde forgæves anråbt ryttergodsets kirkeinspektør om at få huset repareret, og til sidst havde sognefolket forbarmet sig over ham og hjulpet ham lidt. Men han ville gerne tilbage til Allesø, bl.a. af hensyn til befordring af provstebreve, som blev sinket, når præst og degn boede i hver sit sogn. Han fik imidlertid ikke sit ønske opfyldt; endnu i 1781, da hans søn og efterfølger Mouritz Friis døde, var degneboligen i Næsby i en gård, der tilhørte Dallund, hvis ejer derfor krævede og fik ret til at foretage skiftet efter denne degn.

I Bellinge og Fangel ejede degnene selv deres boliger i 1743. Ved Åsum kirke stod et lille hus, hvor substitutten boede, men på grund af fattigdom kunne han ikke klare vedligeholdelsen, og med tilladelse fra ryttergodsets kirkeinspektør afstod han så i 1732 huset til en skræder, som til gengæld skulle give degnen fri bolig og på forlangende give huset tilbage til kirken. De senere fæstere af huset måtte påtage sig den samme forpligtelse, men det ser ikke ud til, at huset nogensinde blev krævet tilbage.

I Korup klagede degnen i 1712 over, at kirkeejeren madame Birgitte Landorph havde bortfæstet degneboligen til en anden, som ikke ville afstå den. Ganske vist havde den tidligere degn bygget et hus selv og afstået degneboligen, men det kunne ikke være bindende for efterfølgeren. Det var navnlig vigtigt, at der til den rigtige degnebolig lå så me-

*Denne alterkalk med Frederik IV.s monogram er fra Næsbyhoved Broby kirke og er et arbejde fra 1729 af den københavnske guld- og sølvmed Philip Lorenz Weghorst.
(Wermund Bendtsen fot.)*

get jord, at der kunne fødes to små heste, for da degnen havde to sogne at passe, måtte han også have heste. Ydermere krævede fru Landorph hoveri af degnen, skønt noget sådant bestemt aldrig havde hvilet på degneboligen, som kun var belagt med pligten til at ringe og befordre provstebreve.

Fra 1745 skulle degne ligesom præster købe deres boliger af forgængererne, men da der ofte var strid om prisen, blev en degnebolig i 1777 sat til 100 sletdaler; dog kunne efterfølgeren kræve erstatning for dårlig vedligeholdelse, og enken havde ret til ekstra betaling for forbedringer.

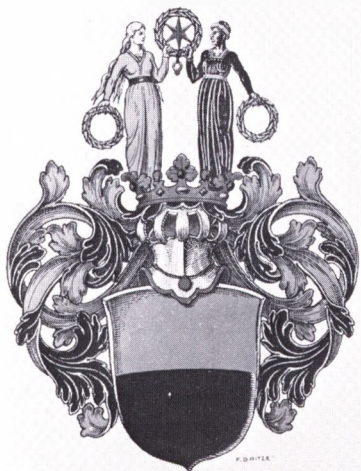
Degnenes indtægter

Til nogle af degneboligerne lå der lidt jord til en kålhav; andre havde mere jord, men den vigtigste indtægt var degnekornet, d.v.s. den tiende, der var henlagt til embedet, og som var blevet fastlagt i 1723. Omkring 1740 rejste samtlige fynske degne imidlertid krav om ligesom de sjællandske at få en tiende, der nøjagtigt svarede til en trediedel af, hvad præsterne fik, men det blev afvist af kancelliet. Bønderne havde også erklæret, at de ikke var i stand til at yde mere, og havde truet med at beskære degnenes offer og accidenser, hvis tiendeydelsen blev forhøjet. Da de fynske degne i modsætning til de sjællandske fik midsommertiende af lam, gæs, æg m.m., nogle steder også brød, skulle det forblive som hidtil, men til gengæld skulle bønderne »vise sig kærlige« mod degnene med hensyn til højtidsoffer og accidenser.

Mange småydelse til degnen varierede øjensynligt fra sogn til sogn. Degnen i Allerup fik et par lam, i Pårup kom et par snese æg til påske, og Fraugdes degn fik i begyndelsen af århundredet 3 skæpper mel af Hollufgård mølle, men det ophørte uden påviselig grund allerede omkring 1710.

Offer og accidenser svingede på samme måde som præsternes, og også for degnene gjaldt det, at et brud på sognetvangen var et indgreb i deres rettigheder. I 1771 opstod der heftig strid mellem Højby og Fraugde degne om en sådan sag, og i Korup var der enorm ståhej over 4 rigsdaler. Den rette degn, Niels Jensen, havde på grund af skrøbelighed ansat Hans Frederiksen Aabye som medhjælper mod, at Aabye skulle have indtægten af Ubberud sogn. Ved ritmester Linstows bryllup i Ubberud kirke var den gamle degn til stede og havde medbragt Hans Chr. Bunkeflod, som hjalp med at synge; brudgommen havde så givet pastor Holm 4 rigsdaler, som denne gav til Bunkeflod, men

Ritmester Adam Levin von Linstows (1689-1757) adelsvåben var et todelt skjold i farverne sølv og sort. På den kroneklædte hjelm en sølvklædt kvinde med guldhår og sølvbælte og en sorthklædt negerkvinde med sølvturban og -bælte. De holder en grøn krans med en seksoddet guldstjerne imellem sig og holder yderligere hver en grøn krans i den anden hånd.
(E. Pantou fol.).

Aabye mente at være berettiget til at få dem og indbragte sagen for provsteretten. Den afgjorde, at Aabye skulle have pengene og så selv »fornøje« Bunkeslod for hans umage. Præsten var meget opbragt og – formentlig for at hævne sig på degnen – indklagede han ham for tjenesteforsømmelse og grov opførsel over for præsten, men denne klage blev afvist af både provsteret og landemode.

Fra 1739 fik de degne, der også skulle holde skole, et tillæg på 6 rigsdaler årligt, græsning til en ko og nogle får samt brændsel, men da der netop i sognene omkring Odense var mange rytterskoler, blev det i første omgang kun få degne, som blev skoleholdere.

Mange degne havde små bierherv, som man kun glimtvis hører om. Sanderums degn var bogbinder og fik i 1745 2 mark for at indbinde Brændekilde kirkes ritualbog. Allesø degn leverede i 1720'erne efter akkord kirkebrød til sine to kirker.

Degnekaldet var nu under ingen omstændigheder en herregård. Rasmus Bang i Lumby noterede 1750 i kirkebogen, at »her i Lumby kald er det så magert, som det noget sted kan være i landet«, og endda stod netop han og degnen fra Dalum-Sanderum øverst på listen i 1749 med hver 50 rigsdaler, mens Åsums degn lå helt nederst med 6 rigsdaler. I 1768 svingede degneindtægterne mellem 16 og 81 rigsdaler med Lumby i spidsen, hvilket nok skyldtes, at degnens offer her beløb sig til hele 48 rigsdaler. Det var nok skipperne i Stige, som var i stand til at give mere end bønderne, men det kan sikkert også tages som et tegn på, at degnen, Christian Bang, var særdeles vellidt. I Kørup-Ubberud og Stenløse-Fangel var offer og accidenser højst 25 rigsdaler og oven i købet dalende.

Indtægterne blev naturligvis endnu mindre, hvis degnen måtte holde en medhjælper, der som regel fik halvdelen af indtægterne. I 1766 afstod således Rasmus Fangel i Stenløse sit embede, eller rettere han ansatte en student til for 30 rigsdaler at passe degne- og skolearbejdet, så degnen selv dog beholdt halvdelen af indtægten.

Degneenkerne

Enkerne var i almindelighed meget dårligt stillet, for deres mænd efterlod sig sjældent nogen større arv, undertiden kun gæld, og somme tider skulle der også betales erstatning for en dårligt vedligeholdt bolig. I 1768 stillede samtlige fynske degne forslag om, at deres enker ligesom præsteenker skulle have et nådsensår og en enkepension. Fyns biskop var meget betænkelig ved det og mente, at degnekaldene var så

ringe, at en ny degn ikke kunne svare et nådsensår og selv leve af, hvad der blev til overs. Men »da det er tungt og kummerligt for enkerne«, at de skulle flytte straks, foreslog biskoppen, at de kunne blive boende i seks måneder eller i hvert fald til næste flyttedag og i den tid få halvdel af indtægterne. Efterfølgeren måtte i den tid så nøjes med et værelse og den anden halvdel.

I første omgang opnåede degneenkerne ret til at blive boende til næste flyttedag, og først i 1789 lykkedes det at få gennemført et forslag fra 1787 om »En kærlig forening mellem alle klokkere, degne, kateketer og skoleholdere udi Fyns stift til en liden pension for deres enker«. Der var ikke tale om en enkekasse, der havde en kapital, men om en gensidig forpligtelse til at betale 8 skilling årligt til hver enke, dog højst til 10 enker. Kom der flere til, måtte de vente, til nogen af de 10 døde eller giftede sig igen.

I 1783 blev det foreslået, at degnekaldenes indtægter fra en degns død til efterfølgerens ankomst skulle tilfalde den nye degn, som det var praksis på Sjælland. Det gik Jacob Ramus stærkt imod; de sjællandske degne var efter hans mening bedre lønnede, og det ville være alt for tungt for de fynske degneenker, hvis den sjællandske ordning blev indført, »så de kom til at gå ganske nøgne og blottede ud fra alting, uden at have det ringeste til enten at ligge eller sidde på«. Enkerne burde derfor beholde den lille indtægt i vakancetiden, dog mod at »forsyne embedet«, d.v.s. betale en anden for at passe degnetjenesten,

Degnens arbejde

En degn skulle være til stede ved alle gudstjenester og kirkelige handlinger, også i et eventuelt annekssogn. Han skulle ringe med kirkeklokken, tænde lys, bede ind- og udgangsbønnen, synge for, svare i liturgien på menighedens vegne, hjælpe præsten med at få messetøjet på og af, sørge for, at der var vand i dåbsfadet og bære indsamlingstavlen rundt.

Uden for gudstjenesten skulle han mindst én gang om ugen holde katekisation, og fra 1736 omfattede dette også konfirmationsforberedelsen. Han skulle føre en liste over dem, der meldte sig til altergang, så præsten vidste, hvor mange der skulle til skrifte, og hvor meget vin og alterbrød han skulle have med. Degnen skulle naturligvis sørge for, at ingen udensogns blev antaget, hvilket en nyansat præst, der ikke kendte sognets befolkning, vanskeligt selv kunne kontrollere. Problemet bestod i hele århundredet, og endnu 1780 formanede biskoppen

degnene til ikke at fordriste sig til at opføre udensogns personer på listerne.

Klokkeringningen påhvilede egentlig sognets beboere, men fra gammel tid havde de betalt degnen for at gøre det, og i 1742 måtte biskoppen formane degnene til ikke at forsømme at ringe bede- og fredklokken morgen og aften. Honoraret for ringningen var de fleste steder simpelt hen gået ind i degnens faste løn, men endnu i 1743 fik Fraugdes degn særskilt 7 sletdaler for at ringe, og i Stenløse blev morgen- og aftenringningen besørget af de bønder, der boede nærmest ved kirken. De fik så en erkendtlighed af de fjernere boende. Degnen Morten Heyder beklagede sig, men biskoppen svarede, at det var bøndernes egen sag, om de ville ringe selv eller betale degnen for at gøre det.

I Dalum-Sanderum, hvor der i årene 1742–68 var en residerende kappel, og der derfor var gudstjeneste i begge kirker samtidig, kunne degnen kun være ét sted, men det blev klaret ved et arrangement med skoleholderen ved rytterskolen i Hjallese, der for en lille erkendtlighed påtog sig at medvirke ved gudstjenesten. Ved de privatejede kirker var degnene i forvejen forpligtede til at give skoleholderne lidt for at assistere i en af kirkerne, og det var også skoleholderen, der fungerede, når degnekaldet var vakant. Bellinges skoleholder, Rasmus Lauritzen, beregnede sig 8 skilling pr. dag for at passe kirketjenesten i to kirker fra 2. søndag i Advent 1775 til 4. søndag efter Helligtrekonger 1776, og Korup skoleholder, Chr. Vellinge, fik ligeledes 1 rigsdaler og 5 mark for at forrette degnens tjeneste i 1778.

Hvordan gjorde degnene så deres arbejde? Det ved vi meget lidt om, for med degnene var det som med præster og alle andre embedsmænd, at de, der lever stille og passer deres arbejde og ikke generer nogen, efterlader sig ikke mange spor. De degne, vi får mest at vide om, er derfor dem, der blev klaget over, eller som indviklede sig i retssager og andre spektakler.

I 1726 klagede Mathias Andersen Bladt i Korup over, at degnen, Hans Aabye, havde udspremt ondsindede rygter om ham. Bladt mente, det skyldtes fjendskab, fordi Bladt nogle gange havde »sunget for lig«, og det ville han da godt holde op med. Ved begravelser medvirkede degnene nemlig ikke blot på kirkegården, som de jo var forpligtede til, men sang ofte ligene ud af huset eller holdt ligefrem en tale, og skønt dette ikke var nogen pligt, fik de nok lidt for det og så skævt til dem, der gik dem i bedene.

Naturligvis forekom der også stridigheder mellem præster og degne, og Fyns biskop fik efter ansøgning i 1754 ret til på egen hånd at

Den tidligere altertavle fra Højby kirke er nu placeret i kirkens tårnrum. Den er fra 1753 og viser korsnedtagelsen. Tavlen var en gave fra Margrethe Elisabeth Rosenvinge til Hollufgård. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

idømme opsætsige degne en bøde på indtil 2 rigsdaler. Derved kunne mange provsteretssager undgås, og biskoppen regnede øjensynligt med, at der ville være mange sager. Landemodeakten for 1767 taler også om genstridige degne i almindelighed.

I Højby sogn fik modsætningerne mellem pastor Christian Grüner og degnen, Edvard Storch Meyer, omkring 1770 et sådant omfang, at det nærmede sig det groteske. Efter at degnen mange gange var blevet irettesat af provsten, blev han til sidst stævnet for provsteretten, og præsten havde en lang række klagepunkter:

Når Grüner ved begravelser spurgte Meyer om, hvor spaden til jordpåkastelsen var, ville degnen ikke række ham den, men pegede på den og sagde: »Dér står den, vil I have den, må I selv tage den. Jeg leverer Jer den ej!« For det andet havde degnen en søndag afslået at holde katekisation i kirken, og for det tredje havde han nægtet at lægge de indsamlede penge fra tavlen på alteret, som præsten havde beordret, men havde lagt dem i bøssen. For det fjerde, når præsten før gudstjenesten talte til degnen om, hvad der skulle forrettes i kirken, svarede Meyer: »Jeg har intet med Jer at gøre, nu går jeg hen og begynder gudstjenesten«. Der var flere lignende klagepunkter, og degnens forsvar var dels at benægte det hele, dels med hensyn til spaden at erklære, at det ikke stod i nogen lov, at han skulle række præsten spaden! Han beskyldte i øvrigt Grüner for at være så lunefuld, at ingen kunne gøre ham tilpas, og erklærede, at klagerne mod ham var ren chikane med det formål at få ham afskediget. Han slap dog med en bøde og en formaning, og i 1780 blev han degn i Viby.

I Korup anmeldte sognepræst Knud Holm 1782, at degnen, Hans Jørgensen Broby, var aldeles fordrunken og havde optrådt så usømmeligt ved en begravelse, at sognemændene havde klaget over ham. Desuden sjuskede han med listen over altergæster, så det var hændt, at præsten havde fået for lidt alterbrød med til gudstjenesten i Ubberud, men at formane degnen var som at slå vand på en gås!

Degnene skulle naturligvis ligesom præsterne føre et godt kristeligt levned og bl.a. ikke deltage i for mange gilder. I 1742 indskærpede biskoppen, at degnene ikke, som det ofte skete, måtte optræde som køgemestre ved bøndernes gilder (d.v.s. stå for serveringen af mad og ikke mindst drikke), da dette ikke var overensstemmende med deres embedes værdighed og gav anledning til et uordentligt levned. Det er dog meget tvivlsomt, om sognefolket tog det særlig tungt, at degnen tog sig en god rus engang imellem. Drikfældighed kunne naturligvis altid bruges, hvis man af andre grunde gerne ville rejse sag mod no-

gen, men det har sikkert ikke været usædvanligt, at den udmærkede degn i Lumby, Rasmus Bang, som aldrig blev beskyldt for at være for-drukken, på tre måneder forbrugte 30 pletter indkøbt brændevin for-uden sit hjemmebrændte. Selv om han måske havde mange gæster, har det alligevel været en god portion om dagen.

Der skulle uhyre meget til, før en degn blev afskediget. Først hen mod slutningen af århundredet begynder afskedigelser at dukke op, og de er næsten altid baseret på, at skolearbejdet blev forsømt; det var et tegn på, at man efterhånden anså degnens funktion som skoleholder for den vigtigste side af hans arbejde. Da Allerup præst og sognefolk klagede over degn Helms forsømmelighed, beordrede biskoppen, at der i 1794 skulle ansættes en substitut-skoleholder. Det samme skete i Fraugde 1799, og så måtte degnen her leve af sin degnetjeneste og or-ganistvirksomhed – det gjorde øjensynligt ikke så meget, at disse ting ikke blev passet ordentligt. Sedens fordrukne degn Jacob Appeldorff blev efter mange års formaninger omsider afskediget i 1805, da han i Odense var blevet slæbt i arresten i døddrukken tilstand.

I de fleste sogne fremkom ingen klager, men betyder det, at så var der intet at klage over? Ja, det gør det nok – vel at mærke efter den tids standard, men som det fremgår af de refererede sager, var standarden unægtelig ikke høj. Men man må regne med, at der var meget stor for-skel fra sogn til sogn, navnlig i den første del af århundredet, da der var forholdsvis flere studenter blandt degnene. Som venteligt fik de bedst aflagte embeder også de bedste degne, og folk som Rasmus og Christian Bang i Lumby og Nicolai Holmgaard i Fraugde har sikkert været på højde med præsterne. Holmgaard gav privatundervisning, der forberedte børn til optagelse i latinskolen. Det meget ringe kald i Seden har derimod været besat af mænd, der ikke adskilte sig ret me-get fra den almue, de skulle undervise.

7 · Præst og menighed

Fællesskab og modsætninger

I landsognene var præsten foruden at være præst også statens altmuligmand, fordi han som regel var den eneste boglærde mand i sognet. Så det tilfaldt ham at udfærdige mandtalslister til ekstraskatter, siden også folketællinger, han skrev indberetninger om oldsager og adelige personer og meget andet, og han skulle i almindelighed overvåge sognets moral i videste forstand, og det betød faktisk overholdelse af både skrevne og uskrevne love. Han havde ansvaret for fattig- og skolevæsen, men egentlige verdslige anliggender måtte han ikke beskæftige sig med. Seden sognepræst var så at sige ved en fejltagelse blevet lægdsmand, fordi han i 1739 var flyttet til anneksgården i Seden, hvis hidtidige fæster havde været lægdsmand. Pastor Heldvad beklagede sig over den byrde, det var at skulle tage vare på soldaterudrustning o.s.v., og blev da også fritaget med den udtrykkelige motivering, at det var en præst forbudt at beskæftige sig med slige verdslige anliggender.

De præster, der selv drev deres præstegårde, og det gjorde de fleste, havde derved et naturligt interessefællesskab med deres sognebørn. Det havde bypræsterne ikke, men til gengæld havde de i borgerskabet sognebørn på et ret højt dannelsesniveau, og de var også fri for visse opgaver, f. eks. udarbejdelse af mandtalslister, som magistraten tog sig af. På den anden side havde de nok flere legater og institutioner at bestyre; stiftsprovsten alene havde at gøre med 10 legater foruden latin-skolen, fattigvæsenet, hospitalet, kommunitetet, Gråbrødre kirke, Doctors Boder (nogle friboliger der hørte til hospitalet), Pårup kirke og de kateketiske skoler.

Det er meget svært at sige noget om forholdet mellem præst og menighed, når det var godt, for der var jo ingen, der skrev til biskoppen eller til kongen for at fortælle, at her gik alting aldeles glimrende. Det er som altid stridighederne, der sætter sig spor, og det endda ikke altid; da Chr. Ramus fik ordre til at give indberetning om uenigheder mellem præster og menigheder, udtalte han sig yderst vagt og forsikrede blot, at han da altid forsøgte at mægle.

I landsognene kunne der let opstå konflikter om økonomiske spørgs-

mål. Pastor Knud Grønwald i Allesø havde årelange stridigheder med Allesø bymænd, og i 1768 klagede han over, at de som følge deraf havde sammensvoret sig om kun at give 2 skilling i offer. Han havde haft en langvarig proces om skel, og i 1775 klagede så bymændene over, at præsten i 1773 havde forladt sin præstegård i Allesø og taget bolig på en anden gård, han selv ejede i Næsby. Nu forlangte bønderne, at han skulle flytte tilbage til Allesø, men Grønwald begrundede sin flytning med, at bymændene havde vist »et ukærligt sindelag« over for ham, og at gården i Næsby gav et bedre udbytte. Han mente, at når blot han boede i et af sine sogne, kunne det være lige meget hvilket. På det punkt fik han støtte af biskoppen, der tilføjede, at når Allesø bymænd først efter to års forløb klagede over flytningen, viste det tydeligt nok, at hensigten kun var at genere præsten. Alligevel beordrede kancelliet, at Grønwald skulle flytte tilbage til Allesø. Han fortsatte med flere processer, og i 1783 var situationen tilspidset i den grad, at han søgte fri proces mod Allesø bymænd og kammerherre Finecke til Dallund, fordi de berøvede ham hans offer og accidenser, som var det eneste, han havde at leve af. Dallunds ejer udtalte i den anledning, at han virkelig ikke kunne befale bønderne noget om deres offer. Det var jo en frivillig gave, og de var pligtige at overholde loven om, hvor mange gæster man måtte have til bryllupper m.m., og de ville ikke fyldestgøre præstens begærlighed ved at samle hele og halve sogne ved sådanne lejligheder. I 1789 blev den langvarige skelsag afgjort til bøndernes fordel, og formentlig har alle parter været glade, da Grønwald i 1791 flyttede til Skamby.

I Korup var der i 1714 strid, fordi præsten havde indtaget og indgrøftet et stykke af Korup gadejord, og mange steder var der uenigheder om tiendeydelserne.

Som i Allesø havde sognefolket alle vegne en mulighed for at vise deres utilfredshed, når de skulle give offer og accidenser. I Dalum klagede sognepræst Klog i 1751 over, at sognefolket havde vedtaget at nedskære offeret, og biskoppen skrev da til kirkeinspektøren om at formane bønderne til ikke at formene præsten hans rimelige indkomster. Da Korup sognepræst 1768 oplyste, at offer og accidenser var faldende, understregede han meget omhyggeligt, at det ikke skyldtes nogen aftale mellem bønderne eller nogen strid mellem præst og menighed. Omvendt blev et stort højtidsoffer gerne betragtet som et tegn på popularitet; det fremgår af talrige beregninger af præsternes indtægter, og Chr. Ramus understregede i 1740, at når stiftsprovsten kunne have 7–800 rigsdaler, skyldtes det, »at menigheden har godhed til ham«.

I de økonomiske stridigheder mellem præst og menighed spillede herskabets stilling nok en betydelig rolle, ikke nødvendigvis kirkeejeren, som sjældent boede i sognet, eller den godsejer, som faktisk var der. Det kunne godt være en fjernere boende godsejer, som ejede fæstegodset, og hvis holdning derfor var så vigtig; det var netop tilfældet i Allesø, hvor Dallund ejede det meste.

I Seden klagede pastor Heldvad i 1741 over, at ritmester Brüggemann til Østergård berøvede ham noget af hans tiende og forbød sognemændene at give ham ost og brændsel, og på samme måde mente Elias Grüner omkring samme tid, at Hollufgårds ejer støttede Højby bønder, når de nægtede at yde den rette tiende.

Normalt var det afgjort til præstens fordel at stå på god fod med herskabet eller herskerne, så det var bemærkelsesværdigt, at Claus Borgen i Dalum tog den store tårn med ejeren af Hollufgård, Margrethe Rosenvinge. Årsagen var, at en tjenestepige i præstegården mellem jul og nytår 1738 sagde op og tog tjeneste på Hollufgård. Borgen ville ikke anerkende opsigelsen som lovlig og nægtede at udlevere pigens kiste, så fru Rosenvinge anlagde sag og vandt den ved Ravnebjerg ting. Men Borgen fik tilladelse til at føre den for Højesteret, som efter lang og omhyggelig votering omstødte birketingets dom og tilkendte præsten erstatning. Nu var Borgen en noget stivsinnet person, men han veg i hvert fald ikke tilbage for konflikter. I 1745 klagede kaptajnløjtnant Genschausen på Christiansdal over, at Borgen havde overtalt en pige til at udlægge ham som barnefader. Biskop Ramus forklarede tålmodigt, at når pigen offentligt havde bekendt det, kunne sognepræsten ikke tilbagekalde bekendelsen, selv om pigen nu havde trukket den tilbage og udlagt en anden. Genschausen måtte selv se at få sagen for krigsretten.

I andre sogne synes der at have været særdeles god harmoni mellem præst og herskab, selvfølgelig navnlig dér, hvor kirkeejeren selv interesserede sig for det kirkelige liv, som f. eks. Sehestedt Juul'erne til Ravnholt, som bl.a. ejede Lumby kirke. Mange notater i kirkebøgerne viser, med hvilken interesse man fulgte livet hos herskabsfamilien. I Fraugde sogn noteres i 1708, at præsten havde døbt »vores gunstige patrons søn på Fraugdegård ved navn Thomas Kingo (Bircherod)« og den 30. juni 1767

»blev den i live højvelbårne nu hos Gud salige herre stiftamtmand Caspar Herman von Heinen til Hollufgård, som uformodentlig og hastig døde i en besøgelse på Brahesholm, hans afsjælede legeme i sit sove- og hvilekammer hensat i Højby kirkes begravelse«.

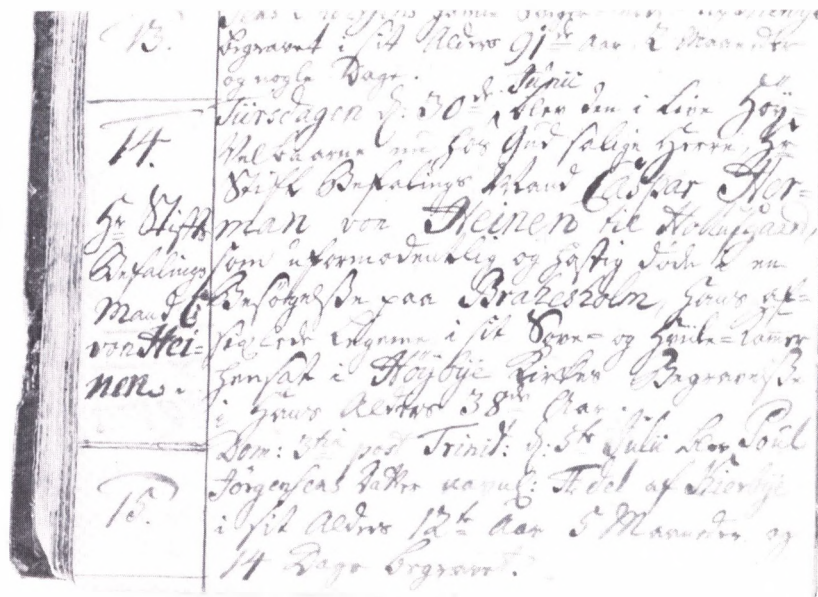

Mindesten over slægterne Rosenvinge og von Heinen til Hollufgård på Højby kirkegård. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

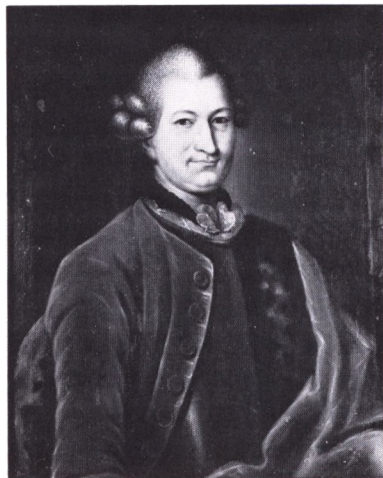
Overfor ses et udsnit af Videnskabernes Selskabs forarbejder til det tidligere viste færdige kort over den nordlige del af Fyn fra 1780. Forarbejderne foregik i 1770'erne.

(E. Pantan fot.).

Indførsel i Fraugde kirkebog for den 30. juni 1767 om stiftamtmand von Heiners død. (E. Pantou fot., Landsarkivet for Fyn).

Stiftamtmand Caspar Herman von Heinen (1729-67), afbildet af en ukendt kunstner. Maleriet er på Arreskov. (Lennart Larsen fot., Frederiksborgmuseet).

I Dalum kirkebog noteres, at den 28. januar 1710 »stod vores frøkens bryllup på Christiansdal ... Gud forlene dem begge et langvarigt og fornøjeligt [d.v.s. tilfreds] liv og levned«.

Bypræsterne havde sjældent økonomiske stridigheder med menigheden, dels fordi deres indtægter i almindelighed ikke kunne gøres til genstand for diskussion, dels fordi bymenighederne nok var for uens sammensat til at kunne blive enige om at sætte takster på offer og accenser. Men både i byen og på landet var der konfliktmuligheder gemt i kirketugten, og det var ikke givet, at en populær præst også altid var en nidkær præst – somme tider snarest tværtimod!

Kirketugt

For visse grove forseelser, som var offentligt kendte, blev synderen udelukket fra nadveren, og for atter at blive optaget i kirken, skulle han under gudstjenesten i alles påsyn bekende sin synd og af præsten tilsiges syndsforladelse. Som oftest skulle der også betales en bøde, men det var de verdslige myndigheders sag.

Det drejede sig hovedsagelig om to forhold, lejermål og forsømmelse af nadveren, for efter loven var enhver kristen pligtig at gå til alters mindst én gang om året – det var så at sige kirkens generalmønstring

over sine medlemmer. I 1767 blev dog det offentlige skriftemål for lejemål afskaffet, og fra 1790 blev kun en bevidst og ryggesløs forsømmelse af nadveren pålagt offentligt skriftemål.

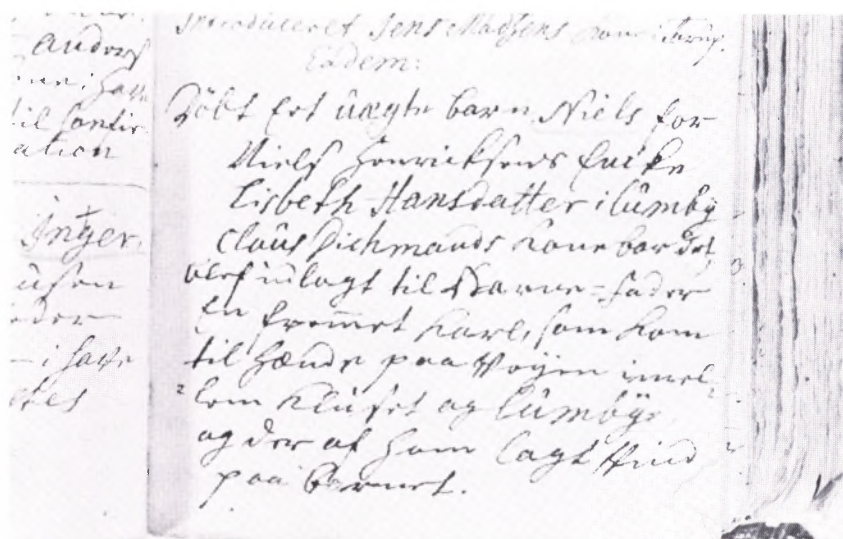
Disse ændringer var en naturlig konsekvens af, at man i løbet af århundredet tog mere og mere lempeligt på disse sager. Fra 1745 skulle en præst have biskoppens samtykke til at udelukke nogen fra nadveren, og flere og flere fik kongelig bevilling på fritagelse for offentligt skrifte for forsømt altergang. Bevillingerne viser, at man glat væk godtog mange slags undskyldninger, f. eks. for fattigfolks vedkommende, at de ikke havde pænt tøj til at gå i kirke med; de fik så blot en påmindelse om, at Gud ikke ser på tøjet, men på hjertet. Andre havde rejst rundt i forretninger eller for at søge arbejde, nogle påberåbte sig deres uvidenhed, og andre igen havde ikke kunnet få deres herskab til at rykke ud med rejsepasset, da de flyttede, og så turde præsten ikke udstede skudsmål. Lodberg indskærpede kraftigt, at i en sådan situation skulle præsterne af al magt hjælpe de pågældende med at få deres pas. Hvis herskabet var uvilligt, skulle sagen sendes til biskoppen, der om fornødent ville forelægge den for kongen. I en konkret sag fra Dalum erklærede Chr. Ramus i 1736 utvetydigt, at et ægtepar ikke skulle nægtes nadveren, fordi de ikke kunne få deres pas.

Det var dog en alvorlig sag, hvis der var tale om mange års hårdnakket forsømmelse. Handskemager Jens Christensen havde i 1783 forsømt nadveren i samfulde seks år. Som grund angav han uenighed med sin trolovede, men det blev ikke taget for gode varer, så meget mindre som han straks efter trolovelsen var flyttet sammen med hende og ikke havde været til at formå at gifte sig med hende. Nu var hun død, og så var det jo let nok at skylde skylden på hende. Men da han nu sagde, at han længtes efter at komme til alters, kunne han antages til skrifte, men først skulle han arbejde to måneder i tugthuset.

At dømme efter kirkebøgernes oplysninger var det meget få, der stod skrifte for forsømt altergang; i Sanderum var der ikke en eneste i årene 1751–66, i Stenløse kun tre i tiden 1726–64 og i Åsum ingen i perioden 1721–63.

Så var det unægtelig større tal, når det gjaldt lejemålssager, hvor der for de samme år var 48 i Sanderum, 42 i Stenløse og 8 i Åsum, men det drejede sig jo også om både mand og kvinde i hver sag, hvis altså barnefaderen kunne identificeres. I 1741 pålagde Chr. Ramus præsterne at være opmærksomme på, at når en ugift moder skulle udlægge barnefaderen, blev hun ofte købt eller truet til at opgive falsk navn eller en fremmed ukendt mand. Denne mistanke var næppe ubegrundet.

Udsnit af Lumby kirkebog for 1736 med en særpræget udlægning af barnesfader. (E. Pantou fot., Landsarkivet for Fyn).

Sagen med kaptajnløjtnanten fra Christiansdal peger afgjort i den retning, og adskillige kvinder havde, efter hvad de selv oplyste, indladt sig med en mand efter et overordentlig kort bekendtskab. »En fremmed karl, som kom til hende på vejen mellem Kluset og Lumby ... hun mente, han hed Hans«, eller »en ukendt mand, der stod uden for Vesterport«.

Nu eksisterede der den ejendommelige regel, at soldater var fritaget for skrifte for deres første lejermålssag, men det kunne afstedkomme mange skriverier, når en mand, der faktisk havde haft en lejermålssag, så blev soldat og ved næste sag påberåbte sig, at det var hans første som soldat.

I princippet var også trolovedes samliv imod loven, men det var i hvert fald på landet så almindeligt, at det blev betragtet som normalt. Det var kun den gejstlige stand, der kom i klemme på grund af deres hustruers for tidlige barselsseng.

Derimod kunne kirketugten gøres gældende over for en mand eller kvinde, der afslog at gifte sig med sin trolovede, og naturligvis også hvor et ugift par levede i åbenbar synd, selv om det ikke fik følger.

Endelig optræder i kirkebøgerne nogle tilfælde af offentligt skrifte på grund af små børns død, som regel fordi de var ihjelliget, d.v.s. kvalt under dynerne i sengen sammen med forældrene, men en enkelt gang også fordi et barn var druknet i brønden. Begrundelsen var, at der var tale om en syndig mangel på omsorg for barnet, og hvis det gentog sig, skulle det meldes til politiet, for så var der mistanke om bar-

nemord. Offentligt skrifte for denne forseelse blev ikke formelt afskaffet, men faldt efterhånden bort af sig selv.

Imidlertid var det ikke alle, der lige sagtmodigt underkastede sig kirketugten, og mange var parat til at klage, hvis de følte sig uretfærdigt behandlet. Frederik von Haven i Vor Frue sogn havde et par vanskelige sager, men han havde nu også ord for, at han i sine prædikener tydeligt sagde sin hjertens mening. I 1715 udelukkede han Anne Hansdatter, afdøde Anders slagters forlovede fæstemø, fra nadveren, fordi hun havde fået et barn. Hun ville imidlertid have det anerkendt som ægtefødt og nægtede at stå skrifte. Efter ansøgning til kongen blev hun fritaget, men skulle dog betale en bøde, før hun kunne gå til alters. I 1704 havde garver Naurschiøts hustru taget anstød af von Havens prædiken på Mikkelsdag og troet, at den var møntet på hende, fordi han fra prædikestolen havde peget på hende. Præsten forklarede hende, at han havde talt om synden i almindelighed, men hun var så fortørnet, at hun i flere år ikke ville gå i kirke og altså heller ikke til alters. Da hun så mødte op til altergangen på Allehelgensdag 1707, afviste præsten hende, og efter gudstjenesten skældte hun ham ud og udsprede siden det rygte, at han ville hævne sig, fordi hun havde afvist hans tilnærmelser. Ved en provstevisitats stod hun frem på kirkegulvet og beskyldte von Haven for dels at så splid mellem hende og hendes mand, dels at ville bedrive utugt med hende. Sognepræsten forlangte, at der skulle nedsættes en kommission til at undersøge sagen, og beskyldte samtidig stiftsprovst Karstens for at have støttet ægteparret og endog have taget dem til alters i domkirken. Talrige vidner erklærede, at von Haven var en retsindig mand både i henseende til lærdom og levned, og hele menigheden gav ham et godt skudsmål. Sagen endte med, at hun efter en gudstjeneste i Vor Frue kirke skulle give ham en offentlig undskyldning og betale en bøde. Videre ville kommissionen ikke straffe hende, »da hun som et skrøbeligt kvindekøn ved onde rådgiveres indskydelse synes at være forledt«. Det blev ikke bevist, at Karstens var en af dem, og von Haven krævede ikke dom over ham, men stiftsprovsten var på sin side uhyre fortørnet over at være blevet inddraget i denne sag.

Så var der begrebet opsætsighed mod præsten, og på det område udviklede der sig en langvarig sag i Dalum. Husmand Søren Ellings hustru Anne Larsdatter havde i omkring syv år haft stolestade sammen med skoleholderens kone i Dalum kirke i en stol, der tilhørte Dalumgård. Men da præstens tjenestepige i 1749 fik anvist plads i denne stol, var der ikke mere plads til Anne Larsdatter, og da hun ikke frivilligt ville flytte sig, blev hun udvist af sognefogeden. I vrede udeblev hun og

hendes mand i lang tid fra gudstjenesten, og manden »svor ved sin saligheds ed, at han skulle få hende ind [i stolen] med magt, om han ville«. Da ægteparret så til sidst kom og ville til alters, afviste præsten dem. En provsteret frakendte hende stolen og pålagde hende en bøde samt at stå offentligt skrifte, men sagen blev så indanket for kongen. Chr. Ramus havde søgt at mægle, men de stod fast på, at præsten skulle gøre dem en undskyldning. Den kongelige resolution bekræftede dog provsteretskendelsen.

I Lumby havde Mathias Andersen af Stige en dobbelt strid med sognepræst Bøtcher, først vedrørende sit giftermål, hvor der manglede nogle attester, derefter om forsømt altergang. Da Lumby sogn var så uens sammensat »af så mange slags folk og gemytter«, turde sognepræsten af principielle grunde ikke tage manden til alters. På den anden side ønskede pastor Bøtcher ikke, at han skulle stå offentligt skrifte, men bad biskoppen formane ham. Jacob Ramus svarede, at da sognepræsten nu med hensyn til vielsen havde »hindret ham i et og andet«, skulle Mathias Andersen blot formanet til at gå til alters. Denne afgørelse var måske nok begrundet i en frygt for, at kravet om skrifte skulle blive betragtet som en hævnakt fra præstens side, men den viser også den lemfældige kurs, som både biskop og præster var slået ind på. Selv den vanskelige pastor Grønwald i Allesø gik i forbøn for en pige, hvis forømmelse af nadveren efter hans mening skyldtes hendes uvidenhed om sakramenternes betydning.

Helligdagslovgivningen

Både i Danske Lov og ikke mindst i helligdagslovene 1730 og 1735 var det en pligt at gå i kirke, hvis man ikke havde lovligt forfald, og alt arbejde i gudstjenestetiden var forbudt. På landet skulle præsten efter 1735 melde overtrædelser til amtmanden eller, for ryttergodsets vedkommende, til regimentsskriveren. Fra ryttergodset er for årene 1744–64 bevaret en række anmeldelser; det er ikke mange, men da de kun angår soldaterne, siger de ikke meget om det samlede antal af overtrædelser. Oven i købet var det regimentsskriveren, der havde det sidste ord i spørgsmålet om at godkende en undskyldning. Fra Korup meddelte Wulf Holm i 1746, at der i hans sogn var mange, der arbejdede om søndagen, men da han ikke kendte deres navne, havde han indkaldt to mænd i hvert sogn til at udtale sig. Ved denne lejlighed, hvor præsten ikke kunne navngive synderne, skete der intet, men han blev

vistnok temmelig upopulær, fordi han var meget striks i spørgsmålet om søndagsarbejde. Et af hans sognebørn ville tage hævn og angav til biskoppen, at præsten lod sine egne folk arbejde om søndagen, men da intet kunne bevises, fik anklageren en bøde. J. K. Bloch fortæller også, at Wulf Holm havde forpagtet sin præstegårdsjord til husmændene »for at undgå fortrædeligheder med bymændene, hvoraf nogle altid gerne vil vise deres magt, som de har ved byloven«.

I byen var det politiets sag at overvåge, at helligdagsloven blev holdt i hævd. Allerede 1721 havde stiftamtmanden beordret byfogeden til at skride ind imod, at kromænd og andre solgte øl og brændevin til soldater på søn- og helligdage, så soldaterne både forsømte gudstjenesten og gerådede i klammeri og slagsmål, og ved en rådstueplakat 1760 indskærpedes helligdagsloven i det hele taget. Men i politiprotokollen er der faktisk kun behandlet et lille antal sager; de angår dels folk, der arbejdede i gudstjenestetiden, men mest udskænkning på forbudte tidspunkter. I hvert fald ved én lejlighed fik en overtrædelse dog lov til at passere: I 1767 indberettede politibetjenten, at da han en søndag gik rundt i byen, fandt han bager From i færd med at bage omkring kl. 10; da betjenten påtalte det, svarede bageren, at det havde ingen fare, for stiftamtmanden skulle have varmt brød.

Politiet havde ikke noget ansvar for at kontrollere, om folk i byen nu også gik i kirke; det var præsternes sag, men de synes nu ikke at have gjort så meget ud af det, og i 1780 konstaterede Nicolai Nannestad, at helligdagsloven praktisk taget var gået i glemmebogen.

I alle disse sager om tilsyn med og kontrol af menigheden havde præsten to medhjælpere af sognefolket, hvoraf den ene normalt var kirkeværgen. De blev i byen udnævnt af biskop, sognepræst og borgmester, på landet af patronen, provsten og præsten. De optræder meget sjældent i kilderne, måske fordi de personligt ikke var ansvarlige for noget. De skulle være vidner, hvis præsten ønskede det, når han ville formane nogen, og desuden skulle de på forlangende udtale sig om sognefolkets levned og andre forhold. Netop når det drejede sig om kirkegang og søndagsarbejde o. lign., kan medhjælpernes indstilling nok have været afgørende for, hvor meget eller hvor lidt der nåede frem til præstens øre.

Præsternes levned og embedsførelse

Normalt kom der ikke fra menighederne klager over præstens embedsførelse eller levned. Det var andre præster og navnlig biskoppen,

Hofmarskal, gehejmeråd Johan Bülow (1751-1828) til Sanderumgård i stiveste puds, malet af tidens førende portrætmaler Jens Juel i 1785. Maleriet hænger på Sanderumgård. (Herluf Lykke fot., Frederiksborgmuseet).

der rejste sagerne, og den jævne befolkning ville næppe drømme om at tage anstød af, at præstens kone kom lidt for tidligt i barsels seng, eller at præsten tog sig en tår over tørsten. I adskillige sager i første halvdel af århundredet nævnes ofte i forbifarten og uden kommentarer, at den eller den præst var beruset, og Johan Bülow til Sanderumgård, der i sin ungdom blev undervist af sognepræsten ved Sct. Hans kirke, Bo Hagen, omtaler også, uden overraskelse, at hr. Hagen »smagte temmelig ofte« på det anker rødvin, der stod i hans stue.

Men fra Jacob Lodberg til Tønne Bloch ivrede biskopperne utrætteligt for, at præsterne ved et udadledigt levned skulle vise et godt eksempel. De måtte ikke forarge ved at deltage i jagt eller bøsseskydning; de måtte gerne være med til sømmelige sammenkomster, men absolut ikke drikke sig fulde, og de måtte ikke for tidsfordriv gå på kroer, vinældre eller ølhuse. De skulle læse i bibelen hver dag, altid gå i rette præsteklæder og ikke gå til tinge (d.v.s. føre retssager), med mindre de var tvunget til det. Chr. Ramus kom i sine fastepredikener hyppigt ind på præstestandens forpligtelser:

»Hvor tit må det ikke siges om gejstlige, at de som udgiver sig som Guds tjenere, giver selv forargelse fra sig. Vel er det vist, at de har megen efterstræbelse [d.v.s. forfølgelse], vi må derfor bede Gud, at han vil lede os på de rette veje, og som mange gerne vil beskyldes os derfor, give desto nøjere agt på vor vandring, at vi ikke skal tage Guds nåde forgæves«.

De samme synspunkter går igen i de korte referater af ordinationstaler, som bringes i avisen efter 1772.

I 1784 blev der i *Fyns Stifts almindelige Aviser* 38. og 45. uge indrykket en anonym, yderst satirisk artikel om *Præsteklubben*, der latterliggjorde dovne og uduelige præster, og den fremkaldte en storm af protester. Professor Seydlitz udsendte under pseudonymet Alethophilus et lille skrift *Tanker om Præsteklubben*, og det foranledigede Jacob Ramus til at offentliggøre *Anmærkninger over Alethophili Tanker*. Seydlitz forsvarede i princippet satirens form; den anonyme forfatter ville ikke latterliggøre hele gejstligheden, men der var jo uværdige lemmer i enhver stand, og den enkelte præsts særheder måtte satiren have frit spil overfor, eftersom præster ikke havde speciel ret til at blive fredet. »Duelighed, retskaffenhed, tro og viis embedsførelse og ustraffelig vandel er alene det, som giver præsten en moralsk værdighed«. Fornægter en præst i sit liv den lære, han med munden forkynder, mister han folks agtelse. Nogle havde ganske vist sagt, at noget sådant ikke burde stå i avisen, hvor menigmand kunne læse det, men nu er, udtaler Seydlitz, læsefærdigheden

almindeligt udbredt, og man bør ikke holde den enfoldige mand for mere enfoldig, end han faktisk er – og han kender udmærket forskel på gode og dårlige præster. Professoren ønskede dog, at forfatteren også havde indført agtværdige præster som kontrast til de dårlige.

Biskop Ramus bemærkede, at alle naturligvis måtte ønske sig gode præster, da en lastefuld præst ikke med virkning kunne prædike mod lasterne, men vitterligt var præstestanden i de sidste 40–50 år såre meget forbedret i henseende til sædelighed og anstændig optræden. Ramus mente ikke, at dårlige præster blev bedre af at læse *Præsteklubben*; det ville have været bedre at bringe en beskrivelse af en forbilledlig præst. Bogtrykker Chr. Iversen, som udgav avisen, havde offentligt fralagt sig forfatterskabet, og Ramus mente heller ikke, det kunne være ham, der var forfatteren; da Iversen i 1782 oprettede Det typografiske Selskab, tegnede gejstligheden sig for 22 af de i alt 141 aktier à 20 rigsdaler, og dette alene måtte være nok til at hindre Iversen i at gengælde godt med ondt! (Det er aldrig med sikkerhed blevet konstateret, hvem forfatteren var, men mange har ment, at det faktisk var Chr. Iversen).

Der forekom aldrig personlige angreb i aviserne, men man var altså nu kommet så langt, at en almen satire kunne trykkes. Biskopperne gik heller ikke ram forbi. I *Odense Adresse-Contoires Efterretninger* 1781 nr. 49 kunne man læse følgende:

»En bonde havde indgivet ansøgning til sin biskop, og gik nogle dage efter hinanden til ham, men han blev alletider afvist: Biskoppen studerer. Ej, sagde endelig bonden, idet han gik bort, o Gud give os dog snart en anden bisp, som i det mindste har udstuderet!«

Klager over præsters embedsforsømmelse, f. eks. messefald o. lign., fremkom heller ikke fra menigheden undtagen i meget vage vendinger. Den eneste undtagelse er den anonyme klage i 1716, men den stammer sandsynligvis fra en gejstlig person. Mathias Bloch, der på det tidspunkt var personel kapellan hos stiftsprovst Karstens, og som blev beskyldt for at forsømme sit embede, indhentede vidnesbyrd fra menigheden, herredsbrødrene, rektor Thomas Aabye og professor Laurids Luja på, at der intet var at udsætte på hans embedsførelse.

I nogle tilfælde nøjedes man måske med at sørge for, at et eller andet ad omveje kom til biskoppens kundskab. I 1770 pålagde Jacob Ramus sognepræst Leth i Dalum at tage en personel kapellan, fordi menigheden var utilfreds med, at han på grund af skrøbelighed ikke kunne passe sit embede. Det blev Leth yderst fortørnet over; disse beskyldninger måtte efter hans mening stamme fra et ondt menneske, »som

Denne oblatæske fra Dalum kirke er fra 1704 og er et tysk arbejde (fra Augsburg). (Wermund Bendtsen fot.).

misunder mig at være befriet for residerende kapellan«. Det absolut eneste berettigede klagemål kunne kun være, at Leth i stedet for at synge havde læst op under gudstjenesten! Men han ønskede dog pligtskyldigt biskoppen godt nytår, og

»at Deres præster her i stiftet, i særdeleshed de, som mener det trolig med den Herre oventil, fremdeles må finde i Deres Højværdighed et stærkt forsvar mod dem, som mener det ikke, og vil melere sig i deres ting, som dem ikke vedkommer«.

Der foreligger ingen eksempler på klager over præsternes forkyndelse, og dog må der faktisk have været latente modsætninger, f. eks. hvor der var pietistiske grupper i et sogn med en orthodox præst, og andre steder i landet begyndte sådanne klager at dukke op. Det er muligvis et rent tilfælde, at de ikke findes fra Fyn, for det var visse ikke alle af almuen, der så med ærefrygt på præsten. Jørgen Christensen af Ubberrud, der vandt stort ry som naturlæge, noterede, at »min præst havde dømt mig fra forstanden«. Det må formentlig være Knud Tommerup Holm i Korup. I andre optegnelser om patienter skriver Jørgen Chri-

stensen, at en pige, der tjente i Allested præstegård, var blevet skammelig forsømt, da hun havde betændelse i hånden, og om to små piger, som han ikke rigtigt kunne hjælpe, står der: »Jeg gav dem to skilling og bad dem, at de ville lade deres præst se på det for at se, om der endnu er noget godt at vente ved præster, blandt hvilke nogle er ukristelige«.

Det er dog først i det 19. århundrede, at den brede befolkning stiller sig i klar opposition til præsterne og også kan formulere sig skriftligt.

Sjælesorg

Sjælesorg er blevet defineret som forkyndelse på tomandshånd, og præsten skulle altid stå til rådighed for sine sognebørn, når de ønskede hans råd og vejledning. Han havde absolut tavshedspligt om det, der blev betroet ham, så denne side af hans arbejde har ikke sat synlige spor.

Lejlighedsvis hører man dog lidt om hans besøg hos syge og døende, bl.a. fordi det var en helt selvfølgelig del af sjælesorgen at bringe de døende nadverens sakramente. I 1716 blev stiftsprovst Karstens anklaget for ikke at ville komme, når der blev sendt bud efter ham til døende, ja, da borgmester Merkels karl blev dødeligt såret af borgmesterens søn i Kerteminde, ville overhovedet ingen af domkirkens præster komme og give den døende sakramentet.

Hospitalspræsten havde som daglig opgave at tilse de syge i hospitalet og yde dem hjælp og trøst og også at forvise sig om, at de nu havde de fornødne kristendomskundskaber.

En særlig side af sjælesorgen gjaldt arrestanterne i Odense arresthus, og navnlig de dødsdømte, som præsterne skulle forberede til døden og følge til retterstedet. Også folk fra landdistrikterne sad i arresten i Odense, og derfor kom hele sjælesørgervirksomheden til at hvile på bypræsterne. Deres første opgave var at formane fangerne til at tilstå, og når de havde gjort det, da at bringe dem evangeliets trøst. Således skrev biskoppen i 1732 til stiftamtmanden, at da en del fanger havde tilstået, trængte de til »opmuntring, undervisning og formaning til bestandighed og oprigtighed i deres bekendelse og inderlig tilflugt til Guds nåde og barmhjertighed i Kristus om deres synders forladelse«. Byens præster skulle derfor efter tur besøge fangerne, og kateketerne skulle hver aften holde bøn med dem.

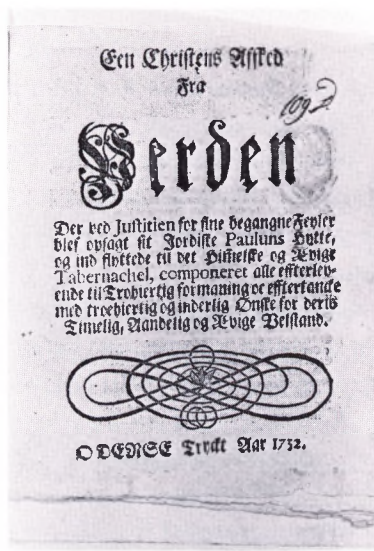
Dette hverv var præsterne vist ikke altid lige begejstrede for. I det mindste skrev biskoppen i 1736, da stiftamtmanden havde anmodet om sjælesorg for de arresterede mordbrændere, at »så tvivler jeg ikke

på, at Deres Velærværdigheder findes villige til med de åndelige våben at assistere den verdslige arm i at se sådan ondskab og ugudelighed hæmmet«. Det lyder egentlig, som biskoppen faktisk tvivlede lidt på den gode vilje, i hvert fald når det i første omgang gjaldt om at »bringe de ugdelige mennesker til deres synders kundskab og sandheds bekendelse«. I 1743 blev en mand fra Fåborg dødsdømt, og så mente præsterne i Odense, at det ikke tilkom dem, men præsten i Fåborg at berede ham. Imidlertid svarede biskoppen, at da henrettelsen skulle ske i Odense, var det umuligt for Fåborg-præsten at rejse de fem mil om dagen for at se til denne mand, »som idelig af præsterne vil besøges«, så bypræsterne var nødt til at besøge ham efter tur, ligesom kateketerne på skift skulle undervise ham.

Alligevel protesterede stiftsprovst Pingel i 1766 over, at Odense herreds præster skulle yde sjælesorg til arrestanter fra andre herreder; det burde fangernes egne sognepræster gøre, for det kunne vare år og dag, inden de pågældende blev henrettet, så det var en stor byrde for præsterne. »Det er en straf at være præst i den by, som har et godt arresthus«. Dette brev tyder på, at også præster fra landsognene i Odense herred deltog i arbejdet, men hvad enten Pingel talte på alles eller kun på egne vegne, fik han ikke noget ud af det.

Det var nu heller ikke altid, arrestanterne bad om at få besøg af en præst. I 1776 fik to arrestanter godt nok besøg, men da »dette langt fra ikke tilbørlig påskønnes af disse ... og altså langt mere incommoderer [d.v.s. belaster] præsterne end nytter vedkommende«, besluttede biskoppen, at besøgene indtil videre skulle ophøre. Men når nogen var dødsdømt, skulle de have sjælesorg, og undertiden kom der da også nogen fra hjemsoget. I Lumby kirkebog er noteret, at den 28. maj 1781 blev ved Kluset henrettet Maren Rasmusdatter af Nisted, som havde myrdet sin mand. Sognepræst Achen fra Sct. Hans kirke, Lumby's degn Chr. Bang og skoleholder Hjulby var nogle dage før hos hende i Odense arrest.

I en enkelt meget opsigtsvækkende sag i årene 1732–33 findes der detaljerede oplysninger om sjælesorg for dødsdømte. Studenten Laurids Mørch og Helene Hornemann havde i fællesskab myrdet hendes mand, sognepræst J. F. Hornemann i Kerteminde. De blev først dømt ved Kerteminde byting, men derefter af en kommission under landstinget, og landsdommer Jacob Bircherod, der var medlem af kommissionen, har efterladt udførlige optegnelser om sagen, der vakte enorm opsigt. »Riddere af det blå bånd, store fruer og frøkener« strømmede til rådhuset for at overvære retsforhandlingerne, og da de to skyldige

Drabet på sognepræsten i Kerteminde vakte stor opsigt. Her ses titelbladet fra to visere om mordet. Til venstre er et titelblad forsynet med et træsnit, der viser den forestående henrettelse, og til højre er det Laurids Mørchs eget digt, alle efterlevende til trohjertig formanings og eftertænke! (E. Pantou fot., Landsarkivet for Fyn).

havde tilstået, blev der under lige så stor tilstrømning holdt offentlig gudstjeneste for dem på rådhuset. Efter at højesteretsdommen var faldet, blev der den sidste søndag før henrettelsen holdt bøn for dem i alle Odenses kirker.

Samtidig var også dømt en dragon Jens Jyde, hans søn og en ung bondekone, der havde fået de to andre til at myrde hendes mand, og alle fem arrestanter fik hver to præster tildelt. Da der kun var syv præster i Odense, måtte nogle af dem altså tage sig af to dødsdømte. Stiftsprovst Hans Bloch skulle berede fru Hornemann, som længe havde nægtet at se sin skæbne i øjnene, men hun ville ikke have ham, og det ville de andre arrestanter heller ikke. Han beklagede sig til biskoppen, som skarpt svarede, at »om de [præsterne] ikke indbyrdes kunne forliges, så ville han selv betjene hende og føre hende til retterstedet«. Men hun kom da af med provsten.

Hører Peder Hostrup, der selv sammen med en anden latinskoledærer havde tilbragt den sidste nat hos Laurids Mørch »med salmer og gudelig samtale«, berettede i et brev til Karen Brahe om henrettelsen: Elias Grüner og Jens Hee fulgte fru Hornemann, der blev halshugget på torvet, og »hun var meget devot [d.v.s. fromk]. Jens Hee og Niels Sass fulgte Laurids Mørch, der blev henrettet uden for byen, fordi hans lig skulle lægges på stejle. Han »var særdeles andægtig og frimodig og kan jeg sige, at hr. Niels er den bedste mand, vi har haft i denne affære«, både med udlægning af tekster og salmer. Latinskoledisciple fulgte

også Mørch til retterstedet, og på vejen sang han sammen med disciplene Kingos salme *O sjælehyrde Gud og mand*. På retterstedet sang han *Tak Jesu, Sjælens hyrde god*, faldt på knæ, bad en fri bøn og et fadervor og fremsagde trosbekendelsen.

Jens Jyde blev fulgt af Niels Sass og stiftsprovst Bloch. På retterstedet »holdt hr. Niels en dejlig bøn om røveren og korset«. Provsten holdt også en tale – men var tydeligt nok reduceret til en meget sekundær rolle.

Som ved alle opsigtsvækkende sager blev der skrevet en række viser om begivenhederne, og i fængslet forfattede Laurids Mørch selv et digt med følgende titel, som helt passer ind i tidens stil: *Een Christens Afskeed fra Verden, der ved Justitien for sine begangne Feyler blev opsagt sit Jordiske Pauluns Hytte, og indflyttede til det Himmelske og ævige Tabernachel. Componeret alle Esterlevende til troe-hiertig Formaning og Estertancke, med tro-hiertig og inderlig Ønske, for deris timelig, aandelig og ævige Velstand*. Odense 1732.

Det sidste, formanende vers af en vise om trekantdramaet i Kerteminde.
(E. Pantou fot., Landsarkivet for Fyn).

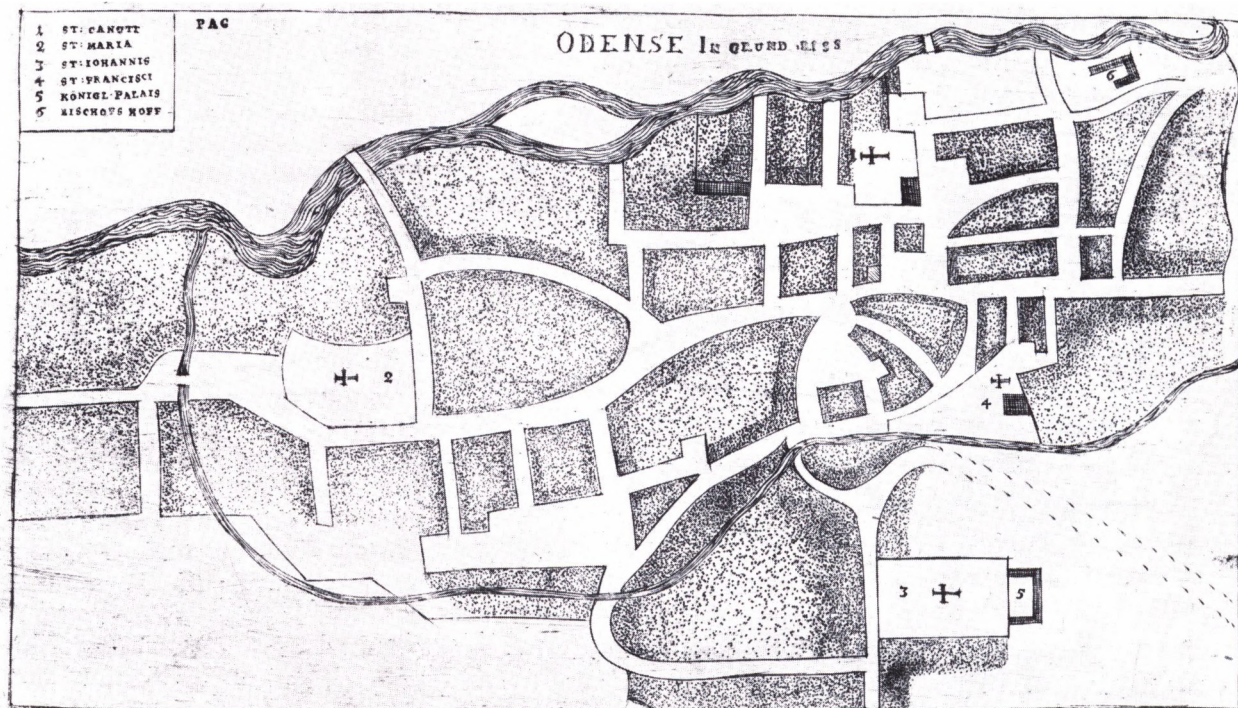
8 · Gudstjenester og kirkelige handlinger

Helligdags- og hverdagsgudstjenester

I begyndelsen af århundredet var der adskillig flere helligdage end nu, nemlig en 3. jule-, påske- og pinsedag, Helligtrekongersdag, Kyndelmisse (2. februar), Marias Bebudelsesdag (25. marts), Sct. Hansdag (24. juni), Marias Besøgsdag (2. juli), Mikkelsdag (29. september) og Allehelgensdag (1. november). Disse helligdage blev afskaffet i 1770, men foruden dem var der taksigelsesfesten den 11. februar til minde om de svenske troppers mislykkede storm på København i 1659, og den blev sammen med Nyborgs særlige festgudstjeneste for slaget ved Nyborg samme år afskaffet 1766 med den motivering, at forholdet mellem Danmark og Sverige nu var godt, og der altså ikke skulle rippes op i gamle stridigheder.

Foruden den almindelige Store Bededag på fjerde fredag efter påske blev der lejlighedsvis beordret ekstraordinære takke- eller bededage, f. eks. i 1712 for pestens ophør, i 1720 for fredsslutningen efter Store nordiske Krig, i 1736 til minde om reformationens indførelse, og i 1749 for den oldenburgske kongeslægts 300 års jubilæum. Når kongen døde, blev der også i alle kirker holdt begravelsesprædiken over ham.

Ifølge en redegørelse 1738 var der på den tid følgende gudstjenester i Odense by: I domkirken på alle søn- og helligdage samt onsdag og fredag var der froprædiken kl. 7, højmesse kl. 8 og aftensang vistnok kl. 1 eller 2 eftermiddag. I Vor Frue kirke var der de samme gudstjenester på søn- og helligdage samt fredage; i Sct. Hans kirke var der ingen froprædiken, men højmesse og aftensang, også om fredagen, og desuden var der tysk gudstjeneste om onsdagen. Hospitalskirken havde gudstjeneste kl. 7 eller 7 1/2 fredag og søn- og helligdage, men her var fredagsgudstjenesten vist først indført i 1713, da hospitalspræsten fik et tillæg på 20 rigsdaler årligt for fredagsprædiken. I Gråbrødre kirke var der gudstjeneste kl. 7 mandag, tirsdag og torsdag. Endelig var der i hvert fald i domkirken og i Gråbrødre kirke, muligvis også i de to andre kirker, tolvprædiken kl. 12. I alle kirker var der dagen før en gudstjenestedag en særlig skriftemålgudstjeneste med prædiken, hvis der var anmeldt altergæster til den næste dag.

Grundrids af Odense, trykt i Erik Pontoppidans bog Theatrum Daniæ, udgivet i Bremen 1730. Nord vender nedad på kortet. (Det kgl. Bibliotek).

I 1739 blev ugedagsprædikenerne afskaffet, og dermed bortfaldt de tre gudstjenester i Gråbrødre kirke, fredagsgudstjenesten i Sct. Hans og Vor Frue kirker samt onsdagsgudstjenesten i domkirken undtagen i fastetiden, hvor alle disse gudstjenester blev holdt. Ligeledes bortfaldt tolvprædikenen undtagen på højtidsdagene og Store Bededag, og der blev fremtidig kun én froprædiken, der skiftevis blev holdt i domkirken og Vor Frue kirke. Imidlertid var froprædikenen meget lidt besøgt, og 1778 erklærede Jacob Ramus, at

»disse froprædikener er virkelig af liden eller ingen nytte, især om vinteren, da der ofte prædikenes for tomme stole, hvorimod det er en betydelig byrde for kapellanerne, der foruden froprædiken skal holde skrifteprædiken om lørdagen, forrette altertjeneste til højmesse om søndagen og prædike til aften-sang«.

Det kunne dog være gavnligt at bevare froprædikenen om sommeren, hvor der kom tjenestefolk, som ikke kunne komme til andre gudstjenester, fattigfolk, som hverken havde stolestader eller pænt søndagstøj og derfor generede sig for at komme til højmessens, og endelig søfarende, som ofte måtte rejse om søndagen.

Året efter blev froprædikenen begrænset til tiden fra påske til Mikeldag, men biskoppen må have været for optimistisk med hensyn til deltagelsen, og han bemærkede i 1784, at man lige så godt helt kunne afskaffe den. Der var muligheder nok, hvis folk gerne ville tidligt i kirke, for der var jo den tidlige gudstjeneste i hospitalskirken, og i fastetiden var der gudstjeneste i en eller anden kirke hver eneste dag. Det var ubehageligt for kapellanen at prædike i en tom kirke, og det resulterede i, at han dårligt nok fik tid til at arbejde på sin aftensangsprædiken, »hvormed han dog bedst kan gøre nytte, da en betydelig del af menigheden kommer til aftensang, navnlig hvis kapellanen prædiker nogenlunde godt«. Froprædikenen blev samme år helt afskaffet, undtagen på højtidsdage og Store Bededag, og af hverdagsgudstjenesterne var uden for fastetiden kun domkirkens fredagsgudstjeneste tilbage. Den fortsatte til 1813.

Som en følge af, at tolvprædikenen var afskaffet, fremkom der i 1743 fra nogle af menigheden i Vor Frue landsogn et ønske om, at højmessen måtte blive flyttet fra kl. 8 til 8 1/2, dels fordi det om vinteren ofte var for mørkt til at kunne læse, dels fordi adskillige fra landsognet havde en halv mil til kirke og derfor ofte kom for sent. Tidligere havde de gået til tolvprædiken, men det kunne de jo ikke mere. Vor Frue kapellan og stiftsprovstens personelle kapellan Søren Bagge, som begge havde højmissen, støttede dette ønske, mens domkirkens residerende kapellan Niels Sass, som havde aftensangen, skarpt og lidt hånligt afviste forslaget, som efter hans mening skyldtes dovenskab. Folk i Sct. Knuds landsogn havde ikke fremsat ønske om noget sådant, og andre steder kunne man virkelig nok komme i kirke til kl. 8. Ganske vist havde en mand over for Sass begrundet ønsket med, at han arbejdede sent om aftenen, men det var sandelig en meget dårlig forberedelse til en helligdag. Andre Guds børn brugte helligaftenen til at bede og synge og fordybe sig i gudstjenestens tekster. Men »denne mand« havde længe ønsket denne ændring, sandsynligvis »for at få navn iblandt os« og havde også foreslået biskoppen at afkorte kirkesangen. Sass understregede videre, at højmissen gerne varede 3 1/2 time, og det var nok besværligt for gamle, syge og gravide, men det skyldtes mange omstændigheder: Lange salmer, langvarigt orgelspil, bekendtgørelser fra prædikestolen, barnedåb, stor altergang m.m. Men jo senere man begyndte, jo senere blev man så også færdig.

»Denne mand« var domkirkens organist Mathæus Sibbern, men selv om Chr. Ramus for sit eget vedkommende fandt det rimeligt nok at ændre gudstjenestetiden, ville han ikke tillade det, fordi denne i sig selv

10 Juniij
Bes mee

J Buds Stiftens indfandt
jeg mig til froprædiken
i St. Knuds kirke, hvor
en student prædikede.
Jeg saar sammt tid ikke
en eneste Mandes Præd.
foruden mig, i Colonne.
Daa flittig frequenterede
de ni for Sacra matutina.
Lægnis meis ac precibus,
ad tumulum hic paternum
maternumq; fufis annue,
fave, faciemq; Te præbe,
Mifericordissime Deus!

Et Middag spijede jeg i
gym til min Voffers, vad
nogle andre saa gode Ven,
men, som haave ibidem ind,
indt.

Der efter for Lovd jeg i Jes
se Næsten min faders og aar,
i Jættens jeg temporibus
olim saa mange 100 gang,
og vi endelig (paa 2 1/2
og 3/4 time) alle i det gang
Jættens forat, og xristen de
faldt 4 eftermidd. bort fra
Dansk, i følge af min
Voffers, og Voffers, samt de
xris Doller, item min Broder
Prof. Bircherød, Apotheker
Von Voffers, og Jættens
xristen.

Et 6 1/2 andenn' ti til Voffers
for at forstaa, hvor vi
af min Broder og forstaa,
og Jættens Voffers, og Jættens
vna. Bag, meget til Voffers
trakterede, og Jættens
pernocterede.

Uddrag af Jens Bircherods dagbog for 10. juni 1708, hvor han bl.a. bemærker, at han var den eneste mandsperson, der var til stede ved froprædikenen i Sct. Knuds kirke.

(Det kgl. Bibliotek).

Altarkalk fra Sct. Hans kirke i Odense. Kalken er fremstillet i 1710 af den odenseanske sølvmed Jacob Olufsen Lund. (Wermund Bendtsen fot.).

ubetydelige sag voldte strid mellem præsterne. På et senere tidspunkt skete det nu alligevel, for i 1774 var højmesse kl. 8 om sommeren, men kl. 8 1/2 om vinteren.

Den tyske gudstjeneste

En stor del af de officerer og soldater, der var placeret på Fyn, var tyske, og allerede i 1700 fik oberst Hartmann von Erffa kongelig bevilning til sammen med andre tyske officerer at måtte bruge feltpræsten Johannes Bethe til »prædiken og andre salighedssager [d.v.s. altergang m.m.] i en kirke i Odense, og byens gejstlighed fik året efter besked om ikke at genere feltpræsten.

Biskop Müller og stiftamtmand Pritzbuer, som begge var mere tyske end danske, fik i 1707 tilladelse til, at der i Sct. Hans kirke måtte holdes en ugentlig tysk prædiken for de tyskere, der ikke mestrede det danske sprog, og biskoppen holdt selv den første tyske prædiken i februar 1708. Ganske vist blev det i 1716 indskærpet, at de seks kompagnier i Odense fremdeles måtte anvende Gråbrødre kirke, men i 1722 blev Sct. Hans kirke officielt garnisonskirke; det skete efter ansøgning fra sognepræst Wøldike, som mente, at det kunne skaffe kirken nogle højst tiltrængte indtægter.

Den tyske gudstjeneste var om onsdagen. I 1756 tænkte man på at flytte den til om søndagen kl. 12–2, så at de efterhånden ret talrige tyske fabriksarbejdere også kunne deltage, men det skete først i 1769, og motiveringen var her, at så fik soldaterne en fridag om onsdagen, som de kunne bruge til at fortjene lidt ved forskelligt arbejde. Herefter begyndte den danske højmesse kl. 8, garnisongudstjenesten kl. 11 1/2. Da de fleste soldater nu var danske, blev gudstjenesten skiftevis holdt på dansk og tysk, og kun to gange om året var der tysk skriftemål. Allerede i 1774 foreslog obersten, at garnisonen lige så godt kunne gå til den danske højmesse, og da der var plads nok til dem, idet man kunne anvise soldaterne de fire stolestader, der tilhørte slottet, kunne biskoppen tilslutte sig forslaget, men mente dog, at der fremdeles burde være to tyske gudstjenester om året.

Gudstjenester på landet

I landsognene, hvor mange præster havde to kirker, kunne der kun være én gudstjeneste hvert sted, selv om der synes at have været aften-sang i hovedsognet på højtidsdagene og Store Bededag. I fasten var

der onsdagsprædiken, og der skulle også være en månedlig bededag, men der kom ikke ret mange, og adskillige præster tillod sig lige så stille at nedlægge den eller lod den foretage ved »skolepersoner eller studenter, om hvis duelighed og vandel de aldeles intet ved«. Chr. Ramus indskærpede gentagne gange, at kun i den allertravleste høsttid måtte bededagen springes over. Men i hvert fald i Korup, Pårup og Lumby sogne blev de månedlige bededage normalt overholdt, for kirkebøgerne viser, at der ofte var dåb på disse dage.

I byen, hvor der var to præster ved hver kirke og flere gejstlige personer at trække på, kunne man altid få passet en vakance. På landet har præsterne i almindelighed taget gudstjenester for hinanden, f. eks. for provsten. I 1749 noteredes det i Lumby kirkebog, at præsten i Lunde havde en gudstjeneste, fordi provsten var i Allesø for at indsætte en ny præst. Først i 1789 blev det formelt bestemt, at en præst på landet uden betaling skulle passe et vakant nabosogn i 12–16 uger.

Ferie var der ikke noget af dengang, og en præst skulle have biskoppens tilladelse til at rejse uden for stiftet; den var altid betinget af, at præsten havde skaffet nogen til at vikariere for sig. Der findes ingen indberetninger om messefald, men det må være hændt, at der ingen gudstjeneste blev, fordi præsten pludselig blev syg, eller han på grund af sne ikke kunne nå frem til kirken i annekssognet.

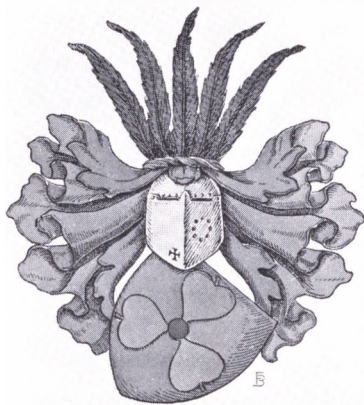
Kirkegangen

Der findes ingen statistik over kirkegangen; prædikantens talegaver har formentlig altid spillet en væsentlig rolle, og i 1769 omtaler biskoppen, at Vor Frues kapellan, Christopher Gottschalk, var så god en prædikant, at en stor del af de to andre sognes menigheder søgte hans prædiken. Hist og her forekommer der også spredte oplysninger om enkelte personer. Mathias Blochs moder forsømte aldrig en gudstjeneste, ikke engang de tidlige morgengudstjenester i Gråbrødre kirke, så hun har altså været i kirke hver eneste dag i ugen. Der var vistnok altid flere kvinder end mænd, og en hel del mænd har jo også på grund af deres arbejde været forhindret i at gå i kirke hver dag. Derimod var det vist det normale at gå til søn- og helligdagsgudstjeneste; det gjorde i det mindste stiftamtmand Chr. Sehested altid.

I en gravskrift over Margrethe Hanberg i 1772 omtales i avisen, at hun fra sine unge dage havde været Sct. Hans sogns flittigste kirkegænger og aldrig forsømt nogen gudstjeneste, med mindre hun var syg. Men hun synes trods alt også at have været en undtagelse, og forment-

Sct. Hans kirke fik nyt altersølv i 1740, heriblandt denne disk, der også blev fremstillet af Jacob Olufsen Lund. (Wermund Bendtsen fot.).

Stiftamtmand Schesteds slægtsvåben har som hjelmtegn fem sorte hejrefjer. Hovedfeltet prydes af tre sølv-søblade, samlet om en guldkugle, på blå bund. (E. Panton fot.).

lig er i Odense, som i landets andre byer, kirkegangen dalet noget i slutningen af århundredet.

Lejlighedsvis hører man også om præster, der energisk formanede til kirkegang. Peder Kryssing ved Vor Frue kirke, som havde ord for at være en meget from og omgængelig mand, havde nogle vanskeligheder med sine sognebørn på grund af hans formaninger om at gå i kirke, og da sognepræst Brøndlund i 1749 bekendtgjorde Vor Frue kirkes nye stolestaderelement, indeholdt det en bemærkning om, at der hidtil havde hersket den uskik, at nogle kun brugte deres stole på de dage, hvor de deltog i altergangen. Hvis dette fortsatte, ville sådanne persons stole blive overdraget til andre, som var flittigere kirkegængere.

Separatister og herrnhutter ville helst erstatte de offentlige gudstjenester med deres egne forsamlinger, men den kirkelige pietisme og orthodoxien gik varmt ind for regelmæssig, men vel at mærke ikke vanemæssig kirkegang som en nødvendig forudsætning for at opleve »Helligåndens bevægelse«, d.v.s. følelsen af Guds nærhed.

»Du vil sigt, ja, jeg går flittigt i kirke, forsømmer ingen prædiken, jeg finder dog aldrig bevægelse af den Helligånd. Det kommer sig deraf, at du går dertil uden forberedelse. Du sidder dér uden andagt og går derfra igen uden eftertanke, men vil du kun høre det [d.v.s. Guds ord] med andagt og bede den Hellige Ånd bevare det i dit hjerte og så eftertænke det til dit levnedes forbedring, så forsikrer jeg dig, at du visselig skal fornemme den Hellige Ånds virkning i dit hjerte«.

Det var et uddrag af en prædiken af Chr. Ramus, men det var måske ikke altid så let at være andægtig, for der var en hel del uro i kirken. Nannestad påtalte i 1780, at det »her i byen« var blevet en almindelig uskik, at folk først kom, lige når prædikenen begyndte, og gik, så snart den var færdig. I Sanderum var man ude for det omvendte, da nogle i 1744 gik i samme øjeblik, prædikenen begyndte, og oven i købet for at drikke brændevin! Året efter kom en løjtnant ind, mens menigheden sang den første salme, og gik igen, endnu inden den var færdig. I 1768 omtales det, øjensynligt som noget mærkværdigt, at da kongen var i Odense og gik i domkirken for at høre biskoppen prædike, blev han i kirken »den ganske gudstjeneste igennem, som varede i alt 3/4 time«.

Dertil kom, at latinskolens disciple navnlig i domkirken løb op og ned ad gangene og trapperne til pulpiturene, og direkte slagsmål, bl.a. om stolestaderne, kunne også finde sted, men hørte dog næppe til gudstjenesternes normale forløb.

I 1750 meddelte magistraten, at der måtte gøres noget for at hindre

den uskik, at både byens egne fattige og fremmede betlere i hobetal indfandt sig i kirkerne, når der skulle være altergang, ikke for at høre Guds ord, men for om muligt at redde sig en almisse. I kirkerne løb de op og ned ad gangene, øjensynligt for at se, hvem der var i kirke, og efter gudstjenesten gik de hen og tiggede hos dem, der havde været til alters. Det lader til, at betlerne regnede med, at folk faktisk blev lidt mere gavmilde af at gå til alters.

Gudstjenestens forløb

Selve gudstjenestens gang var ikke meget forskellig fra i dag bortset fra, at nogle bestemte salmer, bl.a. *Alene Gud i Himmerig* blev sunget ved hver gudstjeneste, men det var jo meget praktisk, når størstedelen af menigheden ikke kunne læse og altså gerne skulle kunne salmerne udenad.

Salmesangen foregik siden 1690 efter Kingos salmebog, men i 1783 blev den såkaldte Guldbergs salmebog, redigeret af L. Harboe og Ove Høegh-Guldberg, indført i Odense. Den skulle fra 1791 også indføres på landet, men de fleste steder nåede man det ikke, inden den i 1798 blev erstattet af den kristelig-evangeliske salmebog, redigeret af biskop Balle. En borger i Odense skænkede 2 rigsdaler, så fattige folk i Vor Frue sogn kunne få en gratis salmebog, og til brug for den tyske gudstjeneste i Sct. Hans kirke blev der i 1781 anskaffet en tysk salmebog.

I landsbykirkerne var det degnens sag at synge for, men bogtrykker Chr. Iversen var nu af den mening, at »sangen på landet ligner vistnok ofte mere et skrig og skrål end en ordentlig sang«, og kun i Fraugde kirke havde man et orgel. I bykirkerne sang latinskoledisciplene, og det hørte med til skolens opgaver at undervise i sang og musik. En franskmand, der i 1702 var til gudstjeneste i Sct. Hans kirke, omtaler, at de 30 kordrenge sang »ganske tåleligt«, men den anonyme klage i 1716 anførte, at skolens kantor forsømte sine pligter, og at der i kirken med misfornøjelse hørtes »en skamfuld brægen og disharmoni«. Senere i århundredet under de to kantorer med navnet Sibbern var skolens sang imidlertid særdeles god.

På højtidsdagene, Nytårsdag, Marias Bebudelsesdag og Kristi Himmelfartsdag »opvartede« stadsmusikanten og hans svende med instrumentalmusik i domkirken, og det fik han 8 rigsdaler for. Fra 1802, da latinskolen fik en ny ordning, bortfaldt kantors pligt til at have noget med kirkemusikken at gøre. Biskop Tønne Bloch fandt dette yderst beklageligt og foreslog magistraten, at Sct. Knuds kirke skulle betale

Gehejmeråd Ove Høegh-Guldberg (1731-1808) er her afbildet på et kobberstik af J.F. Clemens. Som forlæg har tjent et maleri udført af Jens Juul. Høegh-Guldberg var i årene efter Struensees fald en central figur i landets styre, men han fik dog også i nogen grad tid til at hellige sig historiske og teologiske sysler. (Det kgl. Bibliotek).

Christian Bastholm (1740-1819) blev hurtigt kendt som en moderne, formfuldendt prædikant. Han synes at have haft let – for let? – ved at følge de forskellige teologiske strømninger, han mødte. Jens Juel har malet portrættet i 1781. (Sophus Bengtsson fot., Frederiksborgmuseet).

kantor 30 rigsdaler årligt, så kormusikken på højtidssdagene kunne fortsætte, men magistraten mente, at når kantor hidtil havde gjort arbejdet uden betaling, kunne han vel blive ved med det.

Der kunne godt være bryllup ved den almindelige søn- og helligdagsgudstjeneste, og i så fald foregik det før prædikenen. Det gjorde også barselskvinders såkaldte introduktion, hvor præsten i våbenhuset eller ved kirkedøren modtog de kvinder, der nu for første gang efter en fødsel var i kirke. Dåb og altergang og det offentlige skriftemål var efter prædikenen, mens det almindelige skriftemål foregik dagen før eller lige før gudstjenesten.

Under prædikenen blev tavlepungene båret rundt. Omkring 1750 havde domkirken fem tavler, de to andre sognekirker hver fire; den ene blev båret rundt af klokkeren, de tre andre blev ligesom alle domkirkens båret rundt af tavlemænd, der var udpeget af magistraten for ét år ad gangen. Tavlemændene plejede dog at betale nogle disciple for at udføre hvervet, men dette måtte også ophøre 1802.

Det stod for så vidt klart nok i kirkeritualet, hvordan gudstjenesten skulle forløbe, men der har alligevel været en del lokale variationer, og biskoppen indskærpede ofte, at ritualet skulle følges. Nogle præster forkortede nemlig uden videre gudstjenesten ved ret planløst at udelade nogle led, og degnene afkortede salmerne eller tog altid de korteste for hurtigst muligt at blive færdig med gudstjenesten. I 1735 erklærede Chr. Ramus, at i sine første år som Fyns biskop havde han faktisk ønsket visse ændringer i ritualerne, men nu var han kommet til det resultat, at kirkens dårlige tilstand ikke skyldtes ritualerne, men ungdommens slette opdragelse og uvidenhed, dårlige præster og for sømmelig øvrighed. Han var mest interesseret i at få nogle overflødig gudstjenester erstattet med katekismusundervisning, og kun på ét punkt ønskede han faste regler, nemlig at der ved alle kirker skulle bruges den samme bibeludgave, da selv forstandige mennesker undrede sig over og tog anstød af, at bibelteksterne ikke lød ens allevegne.

I slutningen af århundredet udfoldede der sig en livlig debat om gudstjenestens form. I 1785 udsendte den kongelige konfessionarius Chr. Bastholm *Forsøg til en forbedret Plan i den udvortes Gudsdyrkelse*, som sigtede mod at gøre gudstjenesten kort, interessant, opmuntrende og afvekslende i modsætning til den gængse ensformige og langtrukne form. Bastholm ville bl.a. afskaffe de faste prædiketekster, og på landet skulle der kun prædikes på højtidssdagene og ellers undervises i katekismus. Dette forslag fremkaldte den såkaldte »liturgifejde«, hvis skrifter fylder otte bind. I *Odense Adresse-Contoires Efterretninger* meddeltes, at

kontoret ville anskaffe disse skrifter, og da mange gerne ville læse dem, men ikke købe dem, kunne de for 12 skilling lånes i fire timer. Der må altså ligefrem have været en kø af lånere, og så har det faktisk også været en god forretning for avisen.

Striden døde lige så hurtigt hen, som den var blusset op; den var forbi inden årets udgang, men også på Fyn havde man nået at deltage i debatten. Der var kommet et bidrag fra sognepræst P. Steenwinkel i Assens og et anonymt skrift, muligvis forfattet af bogtrykker Chr. Iversen, med titlen *Hr. Provst Donnerwettens og Hr. Gottfreds Tanker om Hr. Doctor Bastholms og Hr. Steenwinkels Forslag til den udvortes Gudstjenestes Forbedring*. Også Tønne Bloch, der endnu ikke var tiltrådt som biskop i Odense, gav sit besyv med, men selv om der var mange ønsker om små ændringer i ritualet, gik ingen ind for Bastholms forslag i sin helhed. Steenwinkel ville tværtimod indføre rigoristisk tvungen kirkegang, og det var navnlig det, som »Provst Donnerwetter« vendte sig imod: »Hvad er en tvungen gudsyndelse? Af ingen nytte for personen, som den pånødes, og af liden opbyggelse for andre. Tvang føder lede«. Andetsteds betegnede Chr. Iversen liturgifjeldens skrifter som »en sand skændsel for vor danske litteratur, der fortjener evigt mørke«.

Mange ønskede at forkorte gudstjenesten, men der var to led, som undertiden kunne tage meget lang tid, kirkebønnen og bekendtgørelser fra prædikestolen.

Kirkebønnen

Efter prædikenen fulgte kirkebønnen, som først og fremmest var en takke- og forbøn. Den skulle ikke nødvendigvis siges på en bestemt måde, men havde en række faste led, som skulle med hver gang: Bøn for fattige og syge, for kongehuset og kongens rådgivere, missionen blandt hedninger m.m. Desuden kunne præsten medtage andre, hvis der var nogen, der lå ham særligt på sinde. Stiftsprovst Mathias Bloch formulerede sin kirkebøn således: Først en tak for Guds ord og sakramenter, så en forbøn for hedningemissionen og for kongen – »gør ham stor og stadig i den sande gudsfrygt« – og en bøn om, at kongen aldrig måtte savne gudfrygtige, vise og redelige mænd blandt sine rådgivere. Videre en forbøn for danske i fremmede lande, for al verdslig og gejstlig øvrighed, for gravide kvinder, fremmede, fordrevne, forældreløse, enker, syge og sorgfulde og til sidst en bøn om landefred.

Forbønnen for kongehuset med navns nævnelse må være blevet for sømt, siden den gentagne gange måtte indskærpes, men den blev selv-

Denne unge dame på Jens Juels portræt er Christian VII.s dronning, Caroline Mathilde (1751-75), der fik så sørgelig en skæbne. Hun var Danmarks dronning til 1772 og levede derefter på slottet i Celle i Tyskland til sin død kun tre år senere. (Ratnowsky fot., Frederiksborgmuseet).

følgelig ændret, når kongehusets medlemmer døde eller blev født. Nogle ændringer skyldtes dog mere drastiske begivenheder; således ophørte i hvert fald i Odense straks efter Frederik IV.s død forbønnen for hans dronning til venstre hånd, Anna Sophie Reventlow, og den 23. april 1772 ophævedes kirkebønnen for dronning Caroline Mathilde, som nu var blevet forstødt på grund af sit forhold til Struensee.

Ved særlige begivenheder blev der bedt en ekstra bøn, og Store nordiske Krig gav anledning til adskillige, således i 1713 for Stenbuchs overgivelse, i 1715 for flådens sejr og landgangen på Rygen, og ikke mindst i 1718, da svenskerne var slået tilbage ved Frederikshald. Da biskop Lodberg udsendte besked til provsterne om takkebøn i denne anledning, vedlagde han sit eget udkast til bønnen. Den var temmelig lang, da den omtrent indeholdt en redegørelse for begivenhederne ved Frederikshald, og efter en tak for, at det søndenfjeldske Norge nu er befriet, fortsætter bønnen med så at sige at minde Gud om, at »vi håber også snart at få gode tidender fra det nordenfjeldske«.

Under landeplager, især kvæggpesten 1745 og 1763, blev der holdt bøn for deres ophør, og også lokale begivenheder kunne blive inddraget i kirkebønnen. Som omtalt gjaldt det Laurids Mørch og Helene Hornemann søndagen før deres henrettelse, og da der i 1736 var en række mordbrande i Ellinge og Rønninge, og kun nogle få af de skyldige var blevet anholdt, anmodede stiftamtmanden om, at der i stiftets kirker måtte blive holdt bøn

»for disse misdædere, at Gud vil opdage de andre og ellers omvende dem til sandheds bekendelse og deres synders kundskab, og at de her må lide, og hisset blive salige, og landet [d.v.s. Fyn] derhos, som lever dag og nat i største uro, frygt og fare, kunne igen komme i sin frelse og rolighed«.

Kirkebønnen kunne altså blive temmelig lang, men det hele skulle med. I 1793 glemte stiftsprovst Ancher bønnen for kronprinsessens lykkelige nedkomst; han mente ganske vist selv, at han havde læst den ganske sagte, hvad han undertiden gjorde med hyppige forbønnen, som han af erfaring vidste kedede menigheden, men han fik så biskoppelig ordre til næste søndag at læse forbønnen »højt og tydeligt«. Præsterne tog sig vist en hel del friheder med kirkebønnen, og Nannestad beklagede, at det var »kommet af brug at læse den bøn, som er anordnet at bruge hver søndag efter prædikenen til højmessens«.

Når kirkebønnen – omsider – var til ende, begyndte bekendtgørelserne, som kunne dreje sig om alle mulige emner. Ifølge Danske Lov skulle bestemmelserne om straf for forsømt altergang oplæses to gange årligt, men dertil kom alskens aktuelle bekendtgørelser. I 1706 skulle der efterlyses undvegne bønderkarle, i 1722 efterlyste man en svensker, der var flygtet fra sit hjemland med en større sum stjålne penge, i 1781 blev befolkningen advaret mod et hollandsk skib, som formentes at have pest ombord, o.s.v., o.s.v. Rent lokale emner blev også berørt. Nye stolestadereglementer blev bekendtgjort fra prædikestolen, og da man i 1784 på Lumby kirkegård havde fundet et dødt spædbarn, blev i alle Lunde herreds kirker oplæst en formaning til at gøre alt muligt for at finde frem til den ukristelige moder til dette barn.

Så var der de mange indsamlinger, og da der i 1785 skulle samles ind til hjælp til »de ved en heftig vulkans og adskillige jordskælvs udbrud hårdelig hjemsøgte indbyggere på Island«, blev der fra alle prædikestole oplæst en »omstændelig [d.v.s. udførlig] og rørende fortælling om den elendighed og bedrøvelige forfatning«. På tilsvarende måde blev der ved jubelfesten for reformationen i 1736 oplæst en historisk redegørelse for reformationen.

Alle disse meddelelser kan nok have været noget langtrukne og ked-sommelige, men da Mathias Eilschou i Fraugde i 1746 tillod sig at nøjes med at oplæse et resumé af en forordning, var uheldigvis borgmester Bles i kirken; han klagede til stiftsøvrigheden, som håndfast gav præsten besked om, at forordningerne skulle læses op ord for ord.

Skriftemål og altergang

Forudsætningen for at deltage i altergangen var, at man forinden havde været til skrifte. Dette såkaldte private skriftemål – i modsætning til det offentlige, som hørte til kirketugten – var imidlertid i det 18. århundrede ikke mere privat. Normalt blev alle deltagerne skriftet under ét, idet præsten holdt en skriftetale, en almindelig syndsbe kendelse blev fremsagt, og præsten tilsagde på Guds og sit embedes vegne alle syndsforladelse, fordi de angrede deres synder. Denne formular var de vakte pietister højst utilfredse med, da præsten virkelig ikke kunne vide, om den enkelte nu også angrede oprigtigt, og det resulterede i en landsomfattende strid i 1730'erne; praksis blev dog ikke ændret.

Skriftemålet skulle normalt foregå dagen før gudstjenesten, men på

Johann Friederich Struensee (1737-72), der ses i profil på dette kobberstik, var oprindeligt læge og kom som sådan i forbindelse med Christian VII og derigennem med dronning Caroline Mathilde. Sin højeste stilling som gehejmekabinetminister havde Struensee i mindre end et år. (Det kgl. Bibliotek).

landet kunne af praktiske grunde gamle og svagelige mennesker skrifte lige før gudstjenesten; det ville mange andre også, og endnu i 1784 bemærkede biskoppen med mishag, at tjenestefolk og mange andre på landet krævede ret til at skrifte søndag morgen. I byerne var det først i århundredet almindeligt, at fornemme folk havde både skriftemål og altergang for sig selv inden gudstjenesten, og at det også skete i Odense, fremgår af den anonyme klage i 1716, hvor stiftamtmand Gedde beskyldes for, at han forårsager »utilbørlig ophold med prædikenens begyndelse søndag og fredag indtil klokken er 10 om formiddagen og derover, inden der må ringes sammen«. Det kan næppe betyde, at han blot har forlangt gudstjenestetiden flyttet, da det fremgår, at andre af menigheden er kommet til rette tid, men hvis stiftamtmanden med familie og husstand både skulle skrifte og have særlig altergang, kunne det godt tage et par timer. I 1741 blev noget sådant alment forbudt, og to år senere meddelte Chr. Ramus med tilfredshed, at nu var dette misbrug afskaffet.

I øvrigt afhang det ganske af menigheden selv, hvor ofte der var altergang, da de jo selv skulle melde sig til skriftemålet. Præsten måtte ikke tage sig selv til alters, så meldte der sig ingen, blev der ingen altergang.

Fra domkirkens regnskaber er for størstedelen af århundredet bevaret lister over antallet af altergæster, men da de ældre lister også angår gudstjenester mandag, tirsdag og torsdag, har de medtaget Gråbrødre kirkes gudstjenester. I 1716–17 var der i alt 5.690 altergæster fordelt på 143 dage; efter 1739, da der kun var gudstjeneste om fredagen samt søn- og helligdage, var der altergang 93–96 dage med 3.300–3.600 altergæster. I løbet af 1770erne sank antallet til 2.700–3.000, men dertil kom ca. 100 hjemmeberetninger om året, regnet efter at en pægl vin strakte til seks personer.

Vor Frue sogn havde i hele århundredet 2.300–3.000 altergæster, og skønt Sct. Hans kirkes regnskaber ikke giver oplysninger om antallet af nadvergæster, var forbruget af vin og brød omtrent det samme som i Vor Frue sogn. I hospitalskirken behøvedes der årligt 9–12 potter vin, svarende til 2–300 altergæster, så sammenlagt har der i Odense by, landsognene medregnet, været omkring 8–9.000 altergæster om året, dog med en lidt faldende tendens sidst i århundredet. Til sammenligning tjener, at det samlede antal indbyggere i 1787 var 6.553.

Om enkelte landsogne kan det konstateres, at der normalt var altergang to–tre gange om måneden; sådan var det i hvert fald i Fraugde og Pårup.

I domkirken var der altid flest altergæster om søndagen, men en tilfældig bemærkning fra 1768 fortæller, at i fastetiden kom der i Sct. Hans kirke langt flere om fredagen end om søndagen. Trods den lovbevalde altergang er det imidlertid aldeles ikke givet, at alle gik til alters. I 1718 fik præsterne ordre til at opmuntre unge mænd til altergang, da mange var blevet 18 år uden at have deltaget; men enhver ung skulle før sin første altergang kunne gøre rede for sin børnelærdom, og det kunne ikke alle. Det første skriftemål blev ofte nærmest en eksamen i kristendomskundskab, men efter konfirmationens indførelse i 1736 blev den betragtet som bevis for de fornødne kundskaber, selv om det først i 1759 blev bestemt, at de unge skulle gå til alters den første søndag efter konfirmationen.

Nu kunne det hændes, at der indtraf lidt kludder ved altergangen. I 1787 kom et ægtepar i Fraugde for sent til skriftemålet, som altså var søndag morgen, og da præsten ikke kunne udsætte gudstjenesten, bad han skræder Simon Flystrup, der sang i stedet for degnen, om at sige til dem, at de skulle vente til næste gang. Det gjorde skræderen imidlertid ikke, så ved altergangen gik de frem sammen med de andre, og præsten nåede at give manden brødet, før han opdagede fejltagelsen. Han gik så forbi dem med vinen, og de forlod kirken i vrede. Sagen gik til bisoppen, der glattede lidt ud: Sognepræsten hr. Ibsen, der var ung og uøvet og fremmed i menigheden, kunne undskyldes, at han lod sig overraske på den måde, men for fremtiden skulle han passe bedre på. Ægteparret skulle udspørges om grunden til deres opførsel; skyldtes den uvidenhed, skulle de blot undervises om sammenhængen mellem skriftemål og nadver, men var det forsætligt, skulle de stå offentligt skrifte.

Med hensyn til nadverens sakramente stod de vakte pietister blandt gejstlighed og lægfolk i en paradoksal situation; på den ene side krævede loven og sædvanen den årlige altergang, på den anden side lagde man umådelig stor vægt på, at den skulle foregå med alvor og oprigtighed. Der er spredte vidnesbyrd om, at nogle tillagde nadveren en næsten magisk virkning; således skrev Mathias Bloch i 1706 til sin broder om en ung pige: »Kunne du først få hende til alters, blev der vel nogen forandring, at hendes fortrædelighed og ondskab kunne rettes«. Men for Chr. Ramus og Nicolai Nannestad var vanemæssig altergang en vederstyggelighed.

»Jeg gruer ved at sige det, hvor folk nuomstunder driver skæmt med vores kristendom, at mange, når de har været på det allerhelligste sted at æde det slagtede påskelam i alterens sakramente, da siger de: I dag har jeg været

Titelbladet til professor Nicolai Nannestads (1730-82) Christendoms-Lære for Børn og Ungdom (1775). Nannestad var en lærd og arbejdsom mand, der også interesserede sig for pædagogiske reformer. (Det kgl. Bibliotek).

from! og således drives spot med de hellige ting. Én mener, som er dranker, når han den dag har vogtet sig, så kan han siden vende sig til sine forrige synder, som hunden til sit spy«.

Nej, sakramentet måtte kun bruges med inderlig anger og andagt, og Nannestad understregede endda, at vel var nadveren et nådemiddel, men mest til at bestyrke de allerede omvendte, for nadveren i sig selv gav ingen syndsforladelse. Det troede mange ganske vist, og derfor mente de, at de døende for enhver pris skulle have sakramentet, men syndsforladelse fik man kun ved anger og omvendelse. Nannestad mente nærmest, at uomvendte mennesker slet ikke burde gå til alters.

Laurids Bøtcher, sognepræst i Lumby, indtog et særligt standpunkt i sine tre skrifter om nadveren 1779–83, idet han lagde hovedvægten på den åndelige forbindelse mellem Kristi forsoningsdød og nadvergæsternes etiske udvikling. Det var vist hans håb derved at forsone modstridende meninger, men om han også prædikede denne lære for sine sognebørn, kan ikke oplyses.

Hvordan den jævne befolkning har opfattet nadveren, ved vi overhovedet meget lidt om. De gængse katekismusforklaringer formaner til i forbindelse med nadveren at mindes Jesu lidelse og død, og Lodberg pålagde præsterne at lære ungdommen dette, da alt for mange ikke vidste noget om det.

Barnedåb

Bortset fra separatister, der gik ind for voksendåb, var der ingen, der anfægtede barnedåben. Efter loven skulle et barn døbes senest otte dage efter fødslen, og dåbshandlingen foregik efter samme ritual som nu, bortset fra, at man indtil 1783 begyndte med exorcismen, d.v.s. djævlueuddrivelsen, idet præsten sagde: »Far ud, du urene ånd«. Lodberg havde tilladt, at exorcismen blev udeladt ved nøddåb, men ved dåb i kirken skulle den med, »da den så længe har været brugelig, og når den forklares ret, er den af betydelig kraft«. Den rette opfattelse havde Lodberg selv givet i sin katekismus: Præsten siger ikke »far ud af ham«, men »far ud fra ham«, og det skal forstås således, at den onde ånd ligger på lur for at fange dette barn, men får nu at vide »far væk, du urene ånd, thi du har tabt din sag; du har ikke del i dette barn«. Imidlertid blev exorcismen afskaffet i 1783 med den motivering, at »den ikke alene er uden grund i skriften, men også har noget så modbydeligt i sig, så overtroisk, at den længe har været til forargelse og an-

stød for mange«, og den 19. juni 1783 blev i Lumby sogn det første barn døbt uden exorcisme.

Indtil 1771 blev ægtefødte børn døbt ved højmessens, uægte børn ved aftensang, men selvfølgelig efter samme ritual. Det var i øvrigt ikke altid så lige til en sag at afgøre, om et barn var ægte eller uægte, fordi man i vid udstrækning regnede trolovelse for lige så bindende som vielsen. I 1768 søgte købmand Hans Hansen Leopold i Odense bevilling på, at hans datter, som under ægteskabs løfte var blevet besvangret af korporal Henrik Voigt, måtte anses for ægte kone og hendes barn døbes som ægte. Biskoppen anbefalede ansøgningen, da Leopold var en brav mand, og hans datter var »som et skrøbeligt fruentimmer forledt til denne dårlighed, men har ellers opført sig bravt«. Men da et trolovet par i Stenløse fik et barn, og præsten oplyste, at de trods talrige påmindelser ikke havde villet gifte sig, skulle dette barn regnes for uægte.

Ved dåb af et uægte barn skulle barnefaderens navn nævnes, og i Lumby kirke skete det i 1785, at den udlagte barnefader, der var en gift mand, trådte frem på kirkegulvet og fralagde sig faderskabet.

Efter loven skulle dåben ske i kirken, og et barn måtte kun hjemmedøbes, hvis det var i livsfare, og skulle så sidenhen fremstilles i kirken. Lodberg indprentede, at jordemødre, som uden absolut nødvendighed hjemmedøbte børn, derved overtrådte loven, men i hele århundredet blev et meget stort antal børn alligevel hjemmedøbte. I Pårup sogn var i 1764 af i alt 16 børn de syv hjemmedøbte, og i kirkebogen er noteret, hvem der bevidnede, at hjemmedåben var nødvendig. Kunne det nås, hentede man præsten til hjemmedåb, men ellers gjorde jordemoderen det, og i 1723 blev der stor opstandelse i Odense, fordi kyrasser Eberhardt Knobs barn var blevet hjemmedøbt i brændevin. Det kom først for dagen ved fremstillingen i kirken, da præsten efter ritualet spurgte, hvad barnet var døbt med. Det står nemlig i kirkeritualen, at dåben skal ske med »rent og bart vand«, og det kan man jo ikke sige, at brændevin er. Ved provsteretsforhøret erklærede jordemoderen, at hun troede, at hun havde fået vand i en kop, og da hele stuen duftede stærkt af brændevin, kunne hun ikke lugte det. Provsteretten var tydeligt nok mest tilbøjelig til at mene, at både faderen og jordemoderen havde været berusede, men sagen endte med en reprimande til jordemoderen, og biskop Lodberg resolverede, at denne dåb ikke var gyldig, så barnet blev døbt i kirken.

Ethvert barn skulle have faddere, som først og fremmest var dåbsvidner, og det var en sag, som regeringen af flere grunde interesserede

sig for. For det første var der børn, som ingen ville stå fadder til, men i så fald trådte gerne præst, degn og skoleholder og deres familie til. På Mikkelsdag 1719 blev i Dalum kirke døbt »en fattig blind mands barn af Hjalles«; det blev båret af præstekonen og alle fem faddere var fra præstegården. Den 28. marts 1785 blev en fattig husmands søn døbt i Fraugde. En kvinde bar barnet, en anden stod ved, men da ingen mandlige faddere var til stede, opfordrede præsten hele menigheden til at være vidner på dette barns dåb. Samme år, den 26. juni, var det galt i Korup. Et uægte barn af en løsagtig kvinde fra Brænderup sogn skulle døbes, og

»dette barn blev døbt i hele menighedens påsyn, men skønt menigheden fra prædikestolen blev anbefalet at forsyne det uskyldige barn med behørig faddere, så trådte dog ingen frem undtagen jomfru Sophia Rasch Holm af præstegården, som bar barnet, Jesper Andersens kone, som gav det at die, Anders Andersen gårdmand og Maria Søby, alle her af byen«.

I Odense var det store problem at få faddere til børn af natmanden, der fra gammel tid var en paria, som ingen ville have forbindelse med. Han tog sig af alt, hvad der var ækelt: Han flåede selvdøde dyr, fjernede ådsler, lagde de henrettedes kroppe på hjul og stejle, tømte »hemmeligheder« o.s.v. (Derimod var skarpretteren, som tidligere også havde været en paria, i det 18. århundrede blevet en respektabel person, som blev gift ind i gode familier). Der var fra 1698 en lovbestemmelse om, at magistratens medlemmer og deres hustruer skulle stå fadder til natmandens børn. Jacob Bircherod omtaler sarkastisk dette som et privilegium og tilføjer, at da en borgmesterfrue kom hjem fra en sådan dåb, kastede hun straks sine handsker bort, men »glemte at lade sine hænder og fødder afskære«. Endnu i 1763 betalte magistraten 3 mark til de kvinder, der bar natmandens barn til kirke, og 8 skilling for dåbstøjet. Tilsvarende fik rådhusstjernerne tre år senere 2 rigsdaler 4 mark for »deres strabadser ved natmandens ligfærd«.

For det andet måtte der efter loven kun være fem faddere, med mindre familien var af rang. Det stod i den såkaldte overdådighedsforordning af 1683, hvis formål var at begrænse det private forbrug, ikke af nationaløkonomiske hensyn, men af moralske grunde. Man befrygtede, at navnlig almuens ville ruinere sig selv ved altid at skulle leve op til naboernes sidst afholdte gilde, og pointen med fadderne var, at dels skulle de give gaver, dels skulle de bispises. Overdådighedsforordningen forbød faddergaver, og mens man på landet dog måtte give et beskedent traktement, måtte der i byen slet ikke serveres noget.

Imidlertid viser kirkebøgerne, at man ikke tog så tungt på denne lov, som muligvis helt var gået i glemmebogen. Stenløse-Fangel, Højby, Seden og Fraugdes beboere holdt sig pænt til fem faddere, men i Åsum kunne man have op til 11, i Ubberud 12, men rekorden havde Lumby. Den 15. januar 1778 blev visitør Schmidts hjemmedøbte søn fremstillet i kirken; jomfru Christiane Høst fra Skeby bar ham, jomfru Bolter af Odense stod hos, og faddere var Msr. Christensen, foged på Marienlund, købmand Jørgen Andersen, Laurits Rastrup, Seneca Nygaard og 16 andre skippere fra Stige og Hauge.

I 1739 blev loven indskærpet, og der blev fastsat barske straffe for overtrædelse: I byen skulle borgerskabet betale en større bøde, men på landet skulle faderen stå i gabestok en halv time før og efter gudstjenesten. Nu har det måske nok været lidt vanskeligt for præsterne at gennemtvinge en lov, som beskar deres indtægter – alle faddere plejede at ofre til præsten – og formentlig af hensyn til dette blev det i 1740 understreget, at indbudne dåbsgæster ud over fadderne måtte give præsten et offer. Efter 1739 faldt antallet af faddere i nogle sogne, men altså ikke i Lumby.

I byen havde man stort set hele tiden holdt sig til højst otte faddere, og Jacob Bircherod beretter også, at »nu«, d.v.s. omkring 1730, kostede det ikke noget at stå fadder. Tidligere gav de to kvinder, som bar barnet og stod hos, præsten 24 skilling, men nu har præsterne lært dem bedre. (Det er ikke til at se, om Bircherod her er sarkastisk eller ej). Tidligere, fortsætter han, gik fadderne tømmede hjem, men nu efter en dåb inviteres der på te, kaffe, chokolade, brændevin og konfekt, og der gives vuggepenge, d.v.s. et kontant beløb som dåbsgave.

Der var i det 18. århundrede ingen bestemmelser om, hvilke navne man måtte eller ikke måtte give sine børn. Det er de almindelige gamle danske navne, der dominerer, og præsten ville nok også have protesteret, hvis nogen ville bruge en fornem families navn eller andet, der ikke passede til barnets stand. Men man studser unægtelig ved at se, at i Vor Frue kirke blev den 30. marts 1741 Marcus Hillebrands søn døbt

30 Martij
 Marcus Hillebrands søn døbt og lærd
 Blev døbt
 Jens Pommers, Konradus, Gylden, Jan Lomsk, og Susmie,
 Anders, og Hans Pommers søn, Andrus, Hans Pommers,
 Axel Pommers, og Hans Pommers søn, Konradus Pommers, og
 Ole Lomsk.

Den utrolige indførsel i Vor Frue kirkebog for 30. marts 1741 beroede unægtelig på en misforståelse. (E. Pantou fol., Landsarkivet for Fyn).

Odsel og pragtelskende, stiv og fornem er nogle af de tillægsord, man har hæftet på Frederik Vs anden dronning, Juliane Marie (1729-96), der her viser et portræt af sin søn med kongen, arveprins Frederik. Maleren J.G. Ziesenis billede kunne godt tyde på, at karakteristikken var berettiget! Juliane Marie spillede en betydelig politisk rolle fra Struensee's fald til kronprins Frederiks magtovertagelse i 1784. (Sophus Bengtsson fot., Frederiksborgmuseet).

med navnet »Buxeloerdt«. Det er jo svært at forestille sig, at forældrene virkelig ønskede at give deres barn det navn, men forklaringen er den, at Marcus Hillebrand var gift med en datter af Buxla Mathiasen i Nyborg; barnet skulle altså have haft sin morfaders navn, der så er blevet stavet forkert.

Voksendåb kunne kun finde sted efter kongelig bevilling og var i alle tilfælde uhyre sjælden; mennesker fra andre kirkesamfund, som gik over til den lutherske kirke, skulle ikke døbes igen, så det kunne kun

dreje sig om ikke-kristne. Avisen beretter om vestindiske negres dåb i Fåborg og Nr. Lyndelse, og også i Vor Frue og Sct. Hans kirker blev der i 1783 og 1784 døbt negre. I 1779 blev en jøde døbt i domkirken og året efter en jødinde i Vor Frue kirke. Sognepræst Seidelin udgav sin prædiken og den særlige dåbstale ved denne lejlighed, og det fremgår af forordet, at enkedronning Juliane Marie havde sendt jødinden en klækkelig dåbsgave. Prædikenen er en ganske almindelig prædiken, mens dåbstalen handler om de vildfarelser, en jøde måtte aflægge for at blive døbt. De angår naturligvis Kristus som Messias og verdens frelser, men der er ikke den mindste antydning af antisemitisme.

Trolovelse og vielse

Før man kunne blive gift, skulle man indtil 1799 officielt troloves for præsten og fremlægge en række attester på, at intet var til hinder for ægteskabets indgåelse, f. eks. at de to ikke var for nært beslægtede. Dette var et indviklet spørgsmål, så biskoppen blev ofte rådspurgt: Måtte en enkemand i Dalum ægte sin forrige hustrus mands søster? (Det lyder som en umulighed, men sammenhængen er den, at den afdøde hustru havde været gift før, og der er tale om denne første mands søster). Biskoppen svarede, at der skulle søges bevilling. Måtte en mand ægte sin afdøde halvbroders enke eller sin morbroders enke? Nej. Bogbinder Milo fik afslag på en ansøgning om at ægte sin moders halvbroders enke, men en pige i Allesø fik lov til at gifte sig med sin afdøde fæstemands broder, forudsat at hun ikke havde levet sammen med den afdøde.

En fraskilt person skulle have dom eller bevilling på at måtte indgå nyt ægteskab, og en forladt mand eller hustru skulle kunne bevise, at deres ægtefælle var død, hvilket kunne være vanskeligt nok. Men en attest fra skibets kaptajn på, at styrmand Christen Nygaard af Stige var død på rejse til Guinea, var hjemmel nok til, at hans enke roligt kunne gifte sig igen.

Forloverne skulle jo også stå inde for, at alt var i orden; i Pårup mødte i 1735 Peter Gabrielsen af Veflinge sogn, født i Bergen, for at troloves med Anne Cathrine Arentsdatter. Fæstemanden sagde, at hans papirer var frastjålet ham, men da to mænd fra Veflinge vidnede for ham, tog præsten det for gode varer og trolovede dem.

Biskop Chr. Ramus havde allerede i 1735 ønsket at få trolovelsen afskaffet for at komme den uskik til livs, at trolovede levede sammen, og Jacob Ramus og alle stiftets provster støttede i 1777 et forslag om op-

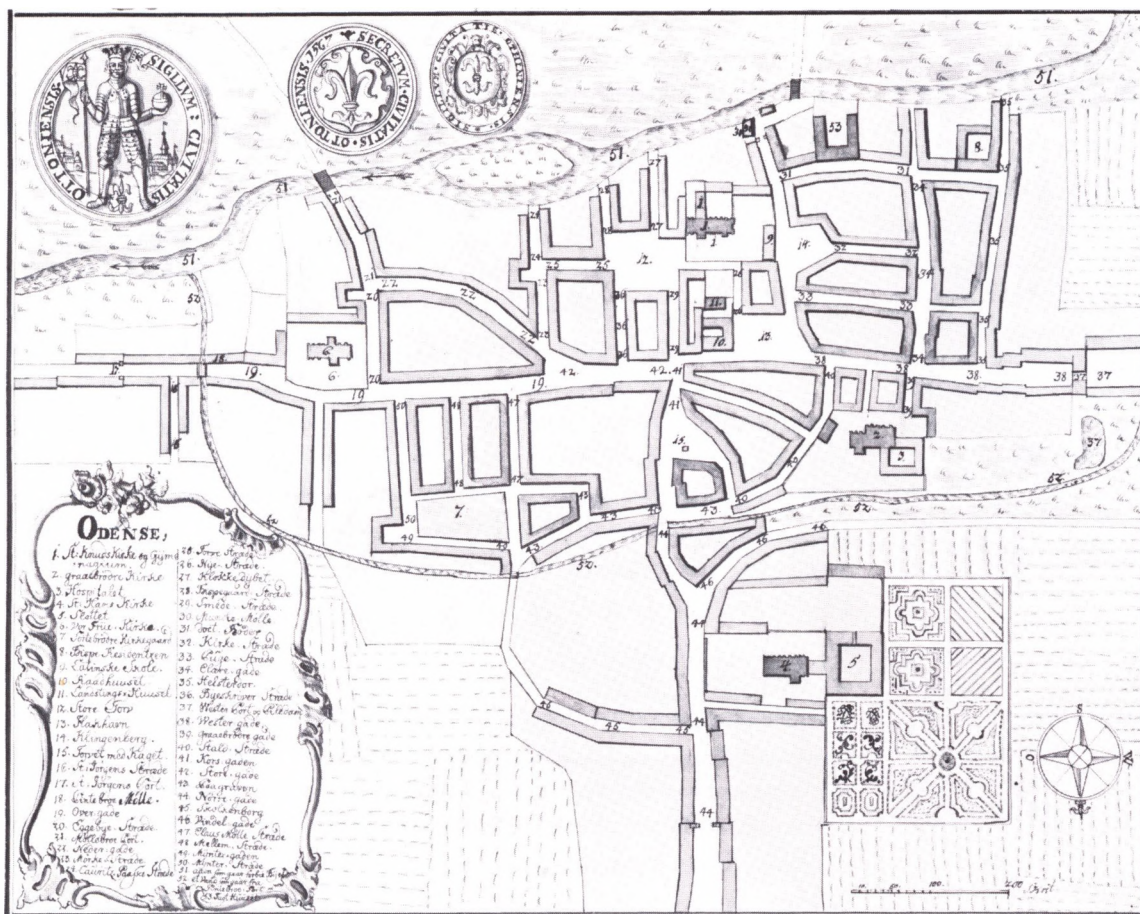
hævelse af trolovelsen: Derved ville man nemlig undgå de dyre trolovelsesgilder, som ganske vist var forbudt, men alligevel blev holdt, og de lange trolovelser kunne afskaffes ved en bestemmelse om, at brylluppet skulle stå ganske kort tid efter forlovelsen. I første omgang kom man dog kun så vidt, at det i 1783 blev tilladt at hæve en trolovelse efter gensidig aftale. Hidtil skulle man så at sige have skilsmisdom. Trolovelser indgået før 1783 kunne dog kun hæves ved kongelig bevilling, men den var let at få, og det var ikke overraskende, at trolovelsen mellem Peder Jensen i Odense og Christiane Christensdatter blev hævet i 1791. De var blevet trolovet i 1772, da han var 18 år, og hun var 50, men de var på grund af uoverensstemmelser ikke blevet gift.

For soldater var der særlig skrappe regler, idet de også skulle have deres overordnedes tilladelse til at gifte sig, og det førte til en lille tragedie i Korup, hvor Anne Pedersdatters uægte barn blev døbt i 1715. Hun udlagde som barnefader kyrasser Hans Christian; »han havde begæret at få hende til hustru og derfor lagt vind på et barn med hende, imidlertid hun tjente præsten, men han måtte ikke få hende for hans officerer«.

Hvis alle formaliteter var i orden, og brudeparret ikke havde fået kolde fødder, kunne brylluppet omsider stå. Fornemme folk og pæne borgere kunne få kongelig bevilling til at blive viet »i huset«, altså ikke i kirken, men kirken og dens tjenere skulle alligevel have deres normale honorarer, og i almindelighed foregik bryllupper i kirken. Præsten holdt en tale, og i Pårup kirkebog er det oven i købet anført, hvilket bibelcitater han gik ud fra, f. eks. Hebræerbrevet kapitel 13: »Ægteskabet er hæderligt hos alle«, eller der er noteret andre smukke sentenser som »Gud forene deres hjerter i en sandfærdig kærlighed«.

Også jævne folk fik ringet med kirkeklokkerne til bryllup, i hvert fald i byen, hvor Vor Frue sognepræst i 1704 ønskede at få denne uskik afskaffet, men stiftsøvrigheden må have tilladt ringningen, siden taksten for bryllupskimen i 1719 blev sat til 2 mark.

Overdådighedsforordningen havde også sat snævre grænser for bryllupsfester. Der måtte ikke gives bryllupsgaver, og i byen måtte der kun (!) serveres otte retter mad og på landet kun seks. Højest 24 gæster ud over den nærmeste familie måtte inviteres. Jacob Bircherod beretter også – men det gælder nok kun for Odense by – at de helt store bryllupper ikke mere blev holdt. Folk, der blev viet i kirken, gik alene eller med to kvinder, til skade for præsterne, og når nogle blev viet hjemme, bestod gæstebuddet i ét måltid, ja undertiden kold mad. (Den kolde mad repræsenterer øjensynlig for Bircherod det absolutte lav-

Grundplan over Odense, tegnet (med tusch) af maleren Johan Jacob Bruun (1715-89), udført ca. 1755 og indføjet i Frederik V.s atlas. (Det kgl. Bibliotek).

punkt). Mange holdt bryllup alene med te, kaffe, chokolade, konfekt og vin, men uden musik, ja nogle borgere gjorde overhovedet ingen gæstebud, og de, som gjorde store forberedelser i håb om store brudegaver, blev altid skuffet. Nu er det muligt, at Bircherod kun tænker på bryllupper med mange hundrede gæster, for mellemstore bryllupper forekom stadig. Da blytækker Johan Philip Becker i 1736 fik sin datter gift, var der 150 gæster, som i brudegave tilsammen gav 156 rigsdaler.

I København hørte man med bekymring, at der på Fyn var overdådighed med hensyn til bryllupper og bryllupsgaver, og udbad sig stiftsøvrighedens erklæring. Chr. Ramus og Chr. Sehested svarede 1739 i skøn samdrægtighed, at vel kunne der forekomme gilder med adskillig drukkenskab, men de helt store gæstebud på tre–fire dage var yderst sjældne. De understregede samtidig, at på landet blev bryllupsgaver

Johan Bülow til Sanderumgård er her afbildet på et relief af N. Dajon.

Forfatteren H.P. Rohde, der har skrevet en bog om Bülow, genfandt tilfældigt relieffet på muren til en antikvitetshandel på Fanø og købte det.

betragtet som lån, hvormed bønderne hjalp hinanden med at sætte bo, og »vi finder det dog ikke tjenligt at afskære almuen fra al fornøjelse eller gørligt at hindre overdådighed ved påbud«. Desuden kunne stiftsøvrigheden ikke påtage sig at skelne mellem sømmelig og overdådig fornøjelse; det måtte være godsejernes sag.

Det var imidlertid meget sjældent, at overtrædelser af overdådighedsloven blev anmeldt. Der var, mildest talt, ingen folkelig opbakning bag den, og anmeldelser skyldtes nok snarest, at den ene ville genere den anden. I 1783 blev møller Lars Andersen på Skovmøllen i Rugård amt anmeldt for at have haft 120 gæster til sin datters bryllup, men da han ejede møllen og derfor ikke hørte til bondestanden, gjaldt bestemmelserne ikke ham, så han gik fri. Men bondebryllupper blev vist i det hele taget ved med at være ret så formidable. Johan Bülow til Sanderumgård fortæller, at der gerne var 100–200 gæster og et særdeles solidt traktement med suppe, flere slags steg, rødvin, brændevin, øl m.v., og det varede gerne tre dage.

Barselskvinders kirkegang

Den såkaldte introduktion ophørte langsomt, først i byerne. I 1748 blev rangspersoners fruer fritaget, dog under den forudsætning, at de så gav præsten og degnen »en dusør« i stedet for det sædvanlige offer. Efterhånden ville også borgerkonerne være fri, og Jacob Bircherod bemærker, at introduktionen stort set var ophørt, og »det hjælper intet, at mange præster skænder derfor«. Selv om præsterne måske ikke direkte skændte, har de sandsynligvis sukket, og i 1768 erklærede Vor Frue klokker også, at »nu tager en ordinær borger konen ved hånden og følger hende ind, og jeg nyder intet noget derfor«.

Det var kun ægteviede kvinder, der blev introduceret, så på dette punkt blev spørgsmålet om ægte og uægte børn også aktuelt. I Allesø barslede i 1782 en kvinde tre måneder efter brylluppet, og da manden nægtede at være barnefaderen, blev barnet døbt som uægte, skønt den udlagte barnefader også fralagde sig faderskabet. Men så kom manden og ville have sin kone introduceret, og pastor Grønwald udbad sig biskoppens resolution, »da jeg nu må behandle hende varlig, om jeg ellers skal kunne undgå fortrædeligheder«. Biskoppen gav først Grønwald en næse, fordi der jo nu ikke måtte gøres forskel på ægte og uægte børns dåb, men dernæst erklærede han, at hvis ægtemanden afstod fra sin ret til at få skilsmisse og tog sin kone til nåde igen, var der intet til hinder for, at hun kunne introduceres.

Festligheder i forbindelse med introduktionen var også et overdådighedsproblem, og en del mennesker, deriblandt også præster, fandt derfor på at vente med at få barnet døbt, til moderen havde sin kirkegang, men det blev strengt forbudt, fordi dåben ikke måtte vente så længe.

Barselskvinders kirkegang blev aldrig formelt afskaffet, og i nogle landsogne holdt den sig til begyndelsen af dette århundrede, som oftest på den måde, at præstekonen var den sidste.

Konfirmation

Reformationen havde vendt sig skarpt mod den katolske kirkes konfirmation som et sakramente og havde i stedet indprentet katekismusundervisningens betydning. Alligevel ønskede mange faktisk at få indført en konfirmation, men ud fra forskellige synspunkter. De orthodoxe ville bruge konfirmationsforberedelsen til at fæstne den rene lære, og det var nok ud fra det synspunkt, at biskop Müller – men uden held – søgte at interesse stiftets præster for en art konfirmation. Pietisterne så i konfirmationen en mulighed for vækkelse blandt de unge, og praktisk taget alle var interesserede i den undervisning, der skulle knyttes dertil. Men da loven om konfirmationens indførelse kom den 13. januar 1736, var det bestemt alene af Christian VI og hans nærmeste rådgivere. Biskopperne var ikke blevet spurgt.

Konfirmationen indbefattede en overhøring i kristendomskundskab, en tilspørgelse til den enkelte konfirmand, der sagde ja til trosbenedelsen, og en velsignelse af præsten. Foruden den almindelige katekisation i kirken gik konfirmanderne i et halvt år to gange om ugen til præsten. Normalt foregik konfirmationen 1. søndag efter påske, eventuelt også på Mikkelsdag, hvis der var behov for det.

Det ser ud til, at det gik hurtigt og smertefrit at få konfirmationen gennemført, måske nok fordi den ikke lagde økonomiske byrder på nogen. Hist og her var der blandt almuen nok en vis uvilje mod den tvungne konfirmationsforberedelse, der ligesom gled sammen med den yderst uvelkomne skoletvang, men det var vist nok undtagelsen. Derimod dukkede andre problemer op. Børn med utilstrækkelige kundskaber skulle afvises, og her måtte den ene præst ikke tage de børn, som en anden præst havde afvist; der kom også klager til biskoppen over, at nogle børn blev afvist i sidste øjeblik. Forordningen 1736 havde ikke taget stilling til konfirmationsalderen; da dette spørgsmål blev rejst, gik Chr. Ramus ind for 14–15 år, da det efter hans mening

Christian VI (1699-1746) synes udstyret med næsten alle magtens symboler på dette kobberstik af J.S. Schmidt. Kongen var meget genert ved offentlig fremtræden, svagelig og kejtet. Men bl.a. på det religiøse område gjorde han, der selv var grebet af pietismen, en indsats og indførte f.eks. konfirmationen 1736. Også stavnsbåndet stod han fadder til.

(Det kgl. Bibliotek).

ikke blot drejede sig om udenadslæren, men også om indsigt og forståelse. Denne alder blev også fastsat som minimum, men så skulle de unge også være konfirmeret, inden de fyldte 19 år.

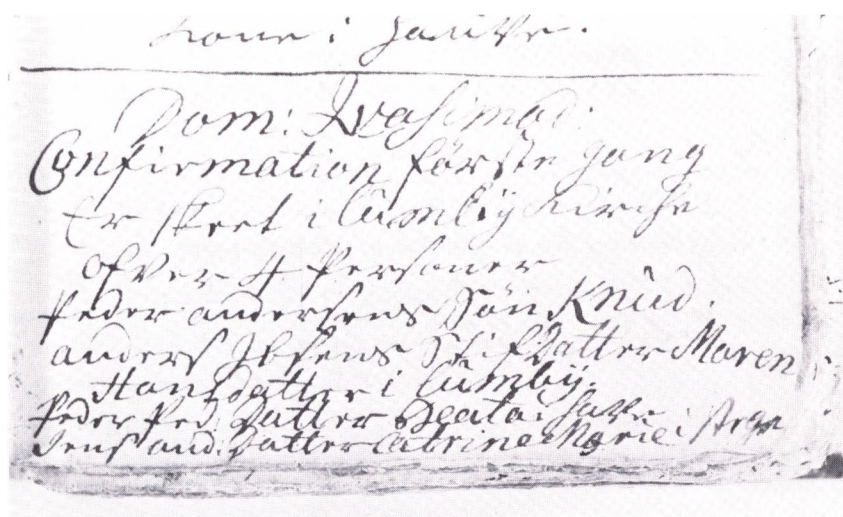
Normalt delte præst og degn arbejdet med konfirmationsforberedelsen, men efterhånden blev også skoleholderne inddraget, og det gav anledning til en hel del stridigheder. Det havde aldeles ikke været meningen, at der skulle betales noget for konfirmationen eller forberedelsen, men det blev alligevel sædvane at give lidt. Skoleholderen i Stenløse varetog konfirmationsforberedelsen af dette sogns børn og fik »det lidet, som forældrene vil give ham«, men degnen i Bellinge var højst fortørnet over, at skoleholderen i Brændekilde antog børn til konfirmationsforberedelse. Biskoppen erklærede dog, at det ganske afhæng af præsten, hvem han ville henvise børnene til, og at det kun var rimeligt, at skoleholderen tog de børn, der boede i samme sogn, når degnen havde et andet sogns børn at tage sig af.

I øvrigt gjorde Chr. Ramus alt, hvad han kunne, for at hindre, at præster eller andre ligefrem krævede penge for konfirmationen; de havde at nøjes med, hvad folk ville give, og måtte slet ikke modtage noget af fattigfolk. I 1786 mente skoleholderne i Korup og Brændekilde, at de direkte havde krav på 2 mark pr. konfirmand, men det blev barskt afvist af biskoppen.

Det var ikke lovbeftet, at konfirmationer skulle indføres i kirkebøgerne, og i bysognene kom de først med fra omkring 1800, hvorimod en del af landsognene omgående begyndte at indføre konfirmationer. Lumby nåede at få fire unge konfirmeret allerede i 1736, og da denne kirkebog også opgiver konfirmationsdagen, kan man se, at her gik man hurtigt over til at holde konfirmation i januar, måske fordi 1. søndag efter påske var for sent for dem, der skulle til søs.

Hvor mange unge, der ikke blev konfirmeret, kan ikke siges med sikkerhed. Mange var kommet ud at tjene, inden de skulle gå til præst, og i 1759 blev det indskærpet, at de ikke måtte kortes af i løn, fordi de gik til konfirmationsforberedelse. Men skønt der fra 1739 var skoler i alle sogne, må man regne med, at nogle børn aldrig eller sjældent kom i skole, og hvordan skulle de så kunne opfylde kravet om, at de skulle kunne læse, før de blev konfirmeret?

I 1776 efterlyste professor Nannestad sin bortløbne stuepige Dorthe; hun var blevet arresteret for vagabondering, og Nannestad havde taget hende i huset for at undervise hende til konfirmation, da hun ikke kunne læse, selv om hun var et par og tyve år. Der kan have været mange andre i en lignende situation.

I 1736 gennemførtes den første konfirmation i Lumbj kirke, og den er her bevidnet i kirkebogen. (E. Pantou fot., Landsarkivet for Fyn).

Alligevel fik konfirmationen utvivlsomt stor betydning for skolevæsenet, men den førte ikke til den vækkelse, pietisterne havde håbet på, og man ved heller ikke, hvilken betydning den jævne befolkning tillagde den, eller hvornår den blev en større familiefest. Gaver synes snarere at have hørt til den første altergang, som skete søndagen efter konfirmationen. I det mindste udtrykker avisen i 1784 en bekymring for, at denne første deltagelse i nadveren skulle blive en tom ceremoni, og det siges udtrykkeligt, at gaver på denne dag til børn skal være midler til, at børnene selv kan udøve velgerninger. Det skal formentlig forstås således, at barnet fik penge at give til de fattige.

Begravelser

Dødsfald og begravelser var omgærdet med mange traditioner og faktisk også med mange udgifter. De helt fattige fik graven og jordpåkastelsen gratis, undertiden også en simpel fyrretræskiste, men alle andre måtte betale for mangt og meget. På landet fik alle tiendeydere gratis grav, mens byboerne – hvis de altså ikke skulle i fattigjorden – betalte efter gravens beliggenhed. Den var dyrest under kirkegulvet, og på kirkegården var jorden som regel inddelt i to prisklasser efter, hvor nær den lå ved kirken. Hver kirke i by og på landet havde sit reglement med takster for begravelse, klokkeringning, gravsten o.s.v.

I byen skulle desuden latinskolen have et beløb for hvert bryllup og hver begravelse, og det hvad enten man ønskede sang eller ej, men så

skulle disciplene også synge hver gang og gratis til de fattiges begravelser. Efter 1802 ophørte disciplenes medvirken, og det var der en hel del, der beklagede, ikke blot for sangens skyld, men også fordi disciplene i deres sorte kapper satte et særligt præg på begravelserne. Ulrik Chr. Mule, siden sognepræst i Nr. Lyndelse, som gik i skolen 1786–93, fortæller, at selv om disciplene kunne være meget udisciplinerede, opførte de sig altid pænt til begravelser.

»Det var et højtideligt syn ved ligbegængelserne i kirkerne i hin tid at se disciplene uniformerede i sorte klæder, opstillede i koret til sangen i dobbelte rækker på begge sider lige over for hverandre med kisten i midten, hvorimod børnene fra almueskolerne nu [d.v.s. omkring 1850] kun gør et prosaisk indtryk, ligesom at se lysbærerne, ensklædte i sort, i ungdommelig kraft og fylde at stå med de antændte lys i armen ved kistens øverste ende, stille og ubevægelige som marmorstøtter, en tanke, der opkom hos mig, da jeg for en række af år siden så i Sct. Knuds kirke i slige lysbærere gamle, affældige, til begge sider vakkende, forskellig dragt iførte mænd. Dette syn havde noget stødende for den æstetiske sans«.

Inden graven overhovedet kunne blive gravet, skulle der forevises attest på, at kirken og skolen havde fået deres part. Og så skulle graven »søges«. Der var nemlig langt fra gravstene på alle grave, og nogen afmærket plan over kirkegårdene havde man heller ikke, så ved at stikke en jernstang i jorden fandt man frem til en ledig plads, hvor stangen ikke stødte på en kiste. Endda kunne det ofte ske, at man kom til at grave knogler op, og på overfyldte kirkegårde, f. eks. Sct. Hans og Dalum kirkegårde, lå kisterne i flere lag oven på hinanden.

Fattigfolk gravede selv gravene, og hospitalsportneren gjorde det for hospitalspræsten, men normalt blev arbejdet i byen udført af graveren. Efter jordpåkastelsen måtte man imidlertid selv kaste graven til eller betale andre for at gøre det. Men inden man kom så langt som til begravelsen, var der løbet andre udgifter på, f. eks. til kistelægningen, d.v.s. at liget blev gjort i stand, klædt i ligtøj og lagt i kisten, der for de fleste jævne folk var af fyr eller bøg, idet der for en egetræskiste skulle svares en afgift på 4–8 rigsdaler til staten. Men selv en tarvelig kiste blev ofte malet og forsynet med beslag, og ved finere begravelser var der som regel et sølvbeslag med inskription. I disse inskriptioner, ligesom på epitafier, var man nøjeregnende med at få alle væsentlige ting med i den afdødes karriere, men professor Peter von Westen gik noget mere praktisk til værks, da han selv forfattede sin gravskrift:

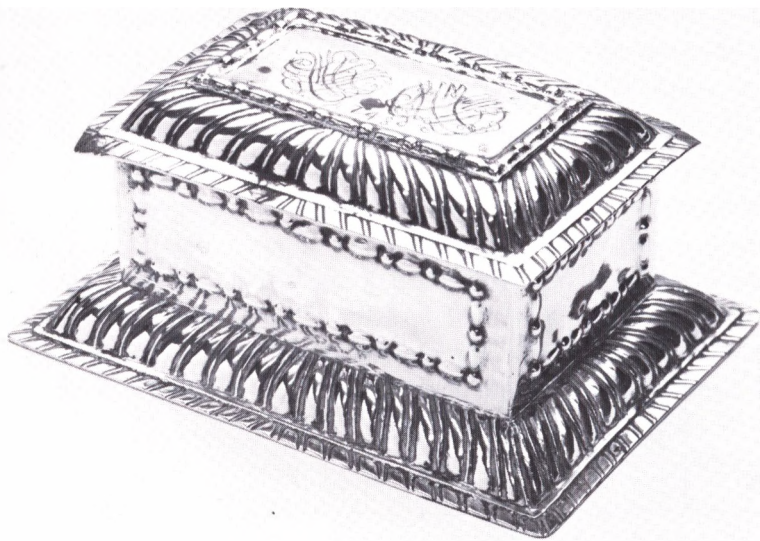
»Herudi hviler støvet af Peter von Westen, født d. 20. martii 1731 og død d. 18. juni 1789. Det videre herom findes i Worms leksikon og provst Næraaes kirkehistorie om Odense gymnasii professores«.

Undertiden sørgede nabokonerne for kistelægningen, men i øvrigt havde byen sine privilegerede bedemænd, som nok skulle protestere, hvis nogen gjorde indgreb i deres rettigheder, som det bl.a. skete ved bispinde Muus' begravelse. Ligtøjet bestod normalt i det mindste af hovedtøj, sorte bånd, personlig påklædning, lagen, pude og dyne, og mange mænd fik en ny paryk med i graven. Håndværkere blev båret til graven af deres lavsbrødre, og på landet havde bymændene samme pligt til at bære og følge hinanden til graven. Latinskolelærerne, en del præster og undertiden andre blev båret af skolens disciple, men ellers tilkom denne funktion det kongeligt privilegerede ligbærerlav.

Ligegyldigt hvem der bar, skulle der på en eller anden måde betales for det, og præst, degn, klokker, organist, graver m. fl. fik også hver sit. Lys var også en normal udgift, både til kirken og til at bære foran ligtøget, og ved finere begravelser stod en vægter foran døren til den døde hus.

Hvis de efterladte ønskede en ligprædiken, skulle den pågældende præst have lidt mere, og det var et ømtåleligt problem. En ligprædiken skulle først og fremmest være en prædiken, der skulle handle om beredelse til døden, opstandelsen og det evige liv, og den måtte ikke være en overdreven lovprisning af den afdøde. Den anonyme klage i 1716 havde været inde på ublu priser for ligprædikener og gav sikkert anledning til, at Lodberg i 1718 udstedte en barsk ordre til købstadspræsterne om at være mere moderate i deres fordringer. To år senere formandede han samtlige præster til at være forsigtige med deres ligprædikener og ikke give anledning til forargelse, f. eks. ved at prædike over de velstående i koret, men over de fattige i våbenhuset. Ved begravelser af gejstlige personer talte provsten altid; det var en af hans rettigheder, og taksten synes at have været 10 rigsdaler, som det var for Mads Mørch i Lumby i 1724 og for hospitalspræsten Christopher Gottschalk i 1778. Da præsteenken madame Lerche fra Lumby blev begravet i 1751, bemærkes det som noget usædvanligt »NB! Provsten ville intet have«. Men at der blev givet 20 rigsdaler ved biskop Lodbergs begravelse, var snarest et beskedent beløb, når det gjaldt en biskop.

Lægfolket slap betydelig billigere. For ladefoged Mads Christensen, som nok hørte til det bedre borgerskab, blev der dog »efter den salig

Denne sirligt prydede oblatæske fra Lumby kirke er fra 1748 og forfærdiget af Odense-guldsmeden Jørgen Olufsen Lund. (Wermund Bendtsen fot.).

mands begæring« givet 10 rigsdaler og 4 mark til provsten og kapellanen tilsammen.

På landet var der i første halvdel af århundredet en særlig komplikation, fordi ligprædiken og klokkeringning var blevet knyttet sammen. I 1718 havde mange præster klaget over, at der på landet havde indsneget sig den uskik, at der ved begravelser blev ringet med klokkerne uden ligprædiken, og stiftsøvrigheden havde derfor i 1720 udstedt den bestemmelse, at de to ting skulle følges ad. Det gik imidlertid i glemmebogen, indtil en præst i rytterdistriktet i 1746 ikke ville lade klokkerne ringe uden ligprædiken. Kirkeinspektøren ansøgte derfor stiftsøvrigheden om, at denne bestemmelse, som i lang tid ikke havde været overholdt, måtte blive ophævet, for dels førte den til, at præsterne påtvang menigheden ligprædikener, dels gjorde den indgreb i kirkeejernes rettigheder, da det tilkom dem at bestemme om klokkeringningen, og endelig forringede den kirkernes indtægter. Stiftamtmanden ønskede at fastholde bestemmelsen, da den tværtimod at mindske kirkernes indtægter skånede klokker og tårn for megen skade; Chr. Ramus gik imidlertid varmt ind for at ophæve bestemmelsen og mente, at den ligefrem var en fornærmelse mod de døde. Den blev så ophævet ved reskript i 1746.

I 1768 erklærede præsten i Allesø, at bymændene dér så godt som havde afskaffet ligprædikener, og fra Seden lød det i 1783, at »ligprædi-

kenes er mestensdels aflagte«, men i de sogne, hvor kirkebøgerne giver oplysninger om ligprædikener, ser det ikke ud til, at der skete nogen påfaldende tilbagegang efter 1746; der blev stadig holdt ligprædikener over ca. en trediedel af de døde i Korup, Fraugde og Lumby endnu i 1780'erne.

En ligprædiken på landet kostede fra 6 mark til 6 rigsdaler, men det sidste beløb var for degnen i Korup i 1778, og muligvis spillede honette ambitioner ind dér; skoleholderen, Chr. Velling, fik en ligprædiken over sin kone for 3 rigsdaler.

Klokkeringningen var tydeligt nok noget, man lagde stor vægt på ved begravelser. Adskillige tiendeydende bønder fra Vor Frue og Sct. Knuds landsogne mente sig berettiget til gratis klokker ved begravelser, men fik besked om, at de skulle betale ligesom byboerne. I øvrigt blev der ved mange begravelser i domkirken også ringet med Gråbrødre kirkes klokker, i nogle tilfælde med alle byens klokker, ikke blot ved begravelser, men også når fornemme personers lig blev ført gennem byen, f. eks. da grev Schacks lig på vej til Schackenborg i 1719 passede Odense.

En af grundene til, at ligprædikener gik tilbage, var måske nok den, at degnen lige så stille overtog nogle af de ceremonier, der knyttede sig til dødsfald. Af et forbud fra 1749 fremgår, at degnen ofte både sang og holdt tale for den afdøde, inden liget blev båret ud af huset, og gentagne forbud hjalp ikke. I 1773 indberettede Jacob Ramus, at der på landet ofte var strid mellem præst og degn, og præsterne påberåbte sig et reskript af 7. juli 1697, der skulle forbyde degnene at synge over ligene, når der ikke blev holdt ligprædiken. Ramus kendte ikke noget til dette reskript, og degnens sang kunne kun tjene til andagt, selv om der ikke blev holdt ligprædiken, »som nuomstunder ikke er så meget brugelige og almindelige som tilforn«. Det blev da også tilladt, mens det aldrig blev officielt godkendt, at degn eller skoleholder holdt taler; ofte bestod en sådan tale vist mest i oplæsning af et »testamente«, d.v.s. den afdødes levnedsløb. Sct. Knuds klokker havde i 1710 skrevet et sådant testamente for ladefoged Mads Christensens enke, og skoleholder Rasmus Lauritzen i Bellinge forfattede et over sognedegnen i 1776.

Overdådighedsforordningerne havde mange bestemmelser om begravelser både med hensyn til kister, ligklæder, følget og traktementet. Den fastsatte tillige, at begravelsen skulle begynde senest kl. 2 eftermiddag og være afsluttet senest kl. 3 1/2. Kirkeritualet forudsatte, at begravelser foregik om søndagen, og Jacob Bircherod omtaler, at tidligere blev også fornemme folk begravet om søndagen, ligesom jævne

29 Maj
Bes med

Effter Affonjang gied jeg
fra i St. Birnes kiste
og Lood H. d. Minnesmer
Lood sammt ander
Brude-folk, aabne min Dal
Mødres fædres og grad, ja
og oplagt de H. d. Lood
nalle Brudefælder kisten
nuttig Min Dal: Moxfa
dres Brudefælder Lood
maat Brudefælder, min
Dal: Moxhodres Brude
gilde Opløst, og dres
Lood Brudefælder Lood
Hilke Lood Dalige Mox
Moxres Brudefælder og
guldige Lood oplagt, og
dramm aldt ammen i et
Lood Lood, og i en
Lood Brudefælder min
faand nedtagde.

Jens Bircherød beretter her i sin dagbog for 29. maj 1708, hvorledes han lod sin fædrene grav åbne og benene fra de sammenfaldne kister opsamlе. Til sidst placerede han selv benene i en ny kiste. (Det kgl. Bibliotek).

mennesker stadig blev det. Kirkebøgerne viser, at mange fattigfolk på landet faktisk blev begravet om søndagen, men efterhånden blev det mest almindeligt at holde begravelser på en hverdag.

Det var skik og brug at traktere dem, der tog sig af kistelægningen, og ligbærerne blev også bispist; ved hører Hans Bunkeflods begravelse fik nabokonerne 3 rigsdaler for kistelægningen, og 12 gymnasieelever, som bar liget, blev sammen med bedemændene trakteret for andre 3 rigsdaler. Der synes imidlertid ikke at have været faste traditioner for, hvor meget der blev givet, og kun i ganske få tilfælde foreligger der oplysninger om, hvad traktementet bestod af. Ved hører Andreas Langs begravelse i 1772 var der indkøbt fire flasker rødvin, bagværk og kaffe for tilsammen 3 rigsdaler og 3 mark, så det har nu ikke været det store frådseri. Da skoleholderen i Bellinge, Hans Jensen Ebberup, skulle begravet i 1771, blev der indkøbt suppekød, hvedemel til kager, grønne urter, safran, muskatblommer, korender, æg, smør, lammekød til smørrebrød, ost, brændevin og brød, men endda nåede de samlede begravelsesudgifter dog kun op på knap 7 rigsdaler.

I det 17. århundrede var begravelser blandt velstillede vist ofte overordentlig bekostelige, og for at komme dette til livs vedtog Lunde herreds præster i 1717 nogle begravelsesvedtægter »på grund af indsnegen misbrug med overdådighed ved begravelser, imod loven, det sørgende hus til ulejlighed, dødsboet til stor udgift, ingen til gavn«. Det blev sagt rent ud, at ingen havde turdet at afvige fra, hvad der var blevet skik og brug, så nu fastslås det, under svare trusler om store bøder, at kun familie og de nærmeste venner må trakteres, kun herredets degne må synge, sørgestuen må ikke betrækkes, og sognefolket må ikke trakteres.

At dømme efter regnskaber i dødsboer har Lunde herreds præster pænt overholdt bestemmelserne, idet begravelsesudgifterne normalt ikke overskrider 50 rigsdaler; men det fremgår på den anden side ikke, om bespisningen er inkluderet i dette beløb.

Imidlertid viser andre stikprøver i dødsboer, at meget store og dyre begravelser vistnok var sjældne. Biskop Chr. Ramus' begravelse kostede 319 rigsdaler, og det var ikke meget for en biskop; stiftsprovst Karstens' var på 180 rigsdaler, og hører Peder Hostrups beløb sig til 132 rigsdaler, men så havde han også betalt de 40 rigsdaler for en begravelse i kirken. Den forholdsvis mest overdådige begravelse var for domkirkens kapellan, Niels Sass, for den kostede 250 rigsdaler, altså næsten et års løn.

Rangpersoners begravelse var også normalt temmelig omfattende.

Jens Bircherod beskrev i 1705 stiftamtmand Schults ligfærd: Liget stod under en sort himmel i koret i Sct. Hans kirke, hvor sognepræst Mads Hvid kastede jord på, men ikke holdt ligprædiken. Kisten blev båret ud af borgmester og råd til en ligvogn forspændt med seks heste, og 20–22 karosser fulgte ligvognen. Adelen fra landet blev bispist i klosteret, mens odenseanerne om aftenen fik vin og konfekt i salen, som var behængt med sort. Det gik noget mere beskedent til, da Jens Bircherods moder blev begravet i 1708. Stiftsprovst Karstens holdt en smuk ligtale, og til aften blev der serveret et tarveligt måltid for nogle få beslægtede og besvoglede venner. Men det kan nu nok være, at det, der for en biskop var et tarveligt måltid, ville have været festmad for en skomagervend.

Der løb også mange ekstra udgifter på ved rangspersoners begravelse. Da Jacob Lodberg lå lig i bispégardnen i to uger, blev der betalt for, at nogen til stadighed vågede ved liget. Så var der sadelmageren for at betække ligstuen med sort, fire disciple der gik ud på landet for at invitere studenter til at komme og bære liget, en vægter stod vagt ved bispégardnen, to disciple bar kirkelysene og 12 andre bar lygterne, idet begravelsen efter kongelig bevilling foregik om aftenen. Gaden var fejlet og bestrøet med sand, og en adjudant og nogle borgere af borgervæbningen paraderede ved kirkedøren, og endelig var der støbt 16 pund tællelys og et stort antal voksllys.

Alligevel understreger Jacob Bircherod, at begravelserne var blevet mere beskedne, og han udtrykker sin misbilligelse af den traditionelle ligvagt, som erfaringsmæssigt ofte udartede til megen upassende æden og drikken, spil og leg. Han fortæller også, at inden kistelægningen klippede man negle på den afdøde, og saksen skulle med i kisten, for ellers ville den døde gå igen. Der var nu også andre ting, som i tidens løb var kommet med i kisten. Da man i 1789 rensede en begravelse i domkirken, fandt man en kiste med et balsameret kvindeligt og to balsamerede katte. »Skægget er endnu kendetligt på kattene«. Det gav anledning til mange spekulationer over, hvem denne kvinde kunne have været. Nogle mente, det var bispinde Muus, der havde været så glad for katte, eller en frøken von Westen, eller lægedatteren Karen Stephansdatter Rahm.

Kirkebøgerne og andre kilder rummer mange sidebemærkninger netop i forbindelse med begravelser. I Åsum blev den 30. marts 1778 begravet Lars Larsens datter Kirsten, som døde af en heftig tærende syge, der var forårsaget af en nøddeskal, som hun i julen nedsank og ved fastelavnstid igen ophostede. På Dalum kirkegård stod sønden for

31 Maj
Des mea

Literas à Coniuge mea p[ro]p[ri]a
viximã accipi, Alburgi
d. 26. Maji datas, et nominatim
de h[uius]modi ingrata nunciatio
tes.

Broder jeg, ind i den h[er]re
anførelse comital, min
h[er]re den 26. Maji i Salige
Moders Lig galdte til
sin Gæst og Børn, ind i
St. Knuds Kirke. D[er]for
J[er]nsten Mag. J[er]nsten
K[er]nsten G[er]den over h[er]re
de nu i m[en]sk og b[er]sagelig
Ligprædiken, for d[er] Lægen
der Teatum E[st] 60. X. 20.
Den Cool skal ikke m[er]ke
gaa ind, og den Maaen
ikke J[er]nsten jeg, d[er] h[er]re
den skal være sig et øvrigt
Lig, og den b[er]sagelig
for Bilde J[er]nsten. D[er]for
Exordii Naar

De spænde vi alle paa
Lig-Engingens Zinnet
og den
D[er]for lig færd ingen
D[er]for lig ombefering.

Et Aften færd vi paa et
Lig-Engingens Zinnet, i Sal.
Moders Børn d[er]for, til
Lægen G[er]den og nogle færd af
den b[er]sagelig og b[er]sagelig
de h[er]re, nemlig: B[er]for
Broder Landorh, d[er]for
K[er]nsten J[er]nsten d[er]for
og Jens d[er]for. B[er]for Moders d[er]for
na J[er]nsten d[er]for, Mag. Broder
B[er]for, d[er]for af d[er]for
den og h[er]re, med d[er]for
d[er]for.

Den 31. maj 1708 blev Jens Bircherods moder begravet fra Sct. Knuds kirke, og stiftsprovst Jørgen Karstens holdt ligprædiken over hende. Ingen stilladelig omkostning blev sparet i forbindelse med begravelsen, beretter Jens Bircherod i sin dagbog.
(Det kgl. Bibliotek).

Indførslen i Åsum kirkebog fra marts 1778 lader ingen tvivl tilbage om årsagen til den unge piges død! (E. Pantou fot., Landsarkivet for Fyn).

kirken nogle store sten i en rundkreds. Midt i kredsen fandtes fire hovedpander slængt mellem nogle knogler, og det skulle være resterne af den skræder Henrik Skræp og hans bande fra Odense, som i reformationstiden løb til Dalum kloster og dér gjorde vold mod jomfruerne og derfor blev halshugget. I Fraugde begravede man den 2. oktober 1780 en dreng på godt tre år, som »ulykkelig ved et vejrkast var kommet i gødningsvandet og druknet«.

Ved ulykkestilfælde var der altid en politiuundersøgelse for at få fastslået, om det var en ulykke, mord eller selvmord, for selvmordere kunne ifølge Danske Lov ikke blive begravet i indviet jord. Så tidligt som i 1708 var det dog blevet bestemt, at hvis et selvmord skete i »raseri«, d.v.s. et øjeblikks utilregnelighed, eller som følge af melankolske tanker, måtte den døde blive begravet på kirkegården, omend uden jordpåkastelse, og man anvendte i løbet af århundredet i stigende grad den mest lemfældige fortolkning. I Fraugde druknede i oktober 1782 en kvinde i åen, »med eller mod sin vilje vides ej«, men stiftamtmanden tillod en begravelse med jordpåkastelse o.s.v., og selv når der aldeles tydeligt forelå selvmord, hed det næsten altid, at de havde været »uroelige i hovedet« eller »gået i forvirrede tanker«.

Nu var der i det hele taget yderst få selvmord, og det var for øvrigt også strafbart, selv om en straf jo kun kunne blive aktuel, hvis selvmordsforsøget mislykkedes. Da Andreas Lauritzen Friis i Odense i 1709 havde forsøgt at tage livet af sig med rottekrudd, blev han fritaget for straf, fordi han erklærede, at det skyldtes melankoli, men han skulle stå skrifte for det; da skoflikker Daniel Rode for at skræmme sin kone truede med at hænge sig i 1774, blev han arresteret og fik vistnok en bøde.

9 · Prædiken og katekisation

Prædikanterne

Det var naturligvis sognepræsternes og kapellanernes normale arbejde at prædike, men når der var så mange gudstjenester, og kapellanerne ved Vor Frue og Sct. Hans kirker desuden havde hver et landsogn at passe, måtte også andre hjælpe til. Et kongebrev af 5. november 1632 havde fordelt prædikenerne således, at biskoppen havde tolvprædikenen på højtidsdagene samt onsdagsprædikenen i fastetiden, teologiprofessoren ved gymnasiet skulle have de fleste tolvprædikener i fastetiden, mens sognepræster, kapellaner og latinskolehørererne tog sig af resten.

Dette skema blev også fulgt i det 18. århundrede. I det mindste fremgår det af biskop Chr. Ramus' efterladte prædikener, at han netop prædikede på de angivne dage, men på en ekstraordinær bededag den 24. april 1716 mødte der ingen til at tage tolvprædikenen i domkirken, og det gav anledning til et vældigt røre, som klart afspejler de personlige modsætninger blandt byens gejstlige personer. Biskop Muus og stiftsprovst Karstens hævdede, at tolvprædikenen påhvilede rektor, konrektor og professorerne, men disse påberåbte sig, at de kun skulle prædike i Gråbrødre kirke, ikke i domkirken, og de understregede desuden, at de længe før den ekstraordinære bededag havde givet Karstens besked om dette. Og så benyttede de lejligheden til at give bolden tilbage til Karstens ved at minde om aftenens sang på Påskedag: »Her fik vi en karl op, der for få uger siden forsov en fasteprediken i Gråbrødre kirke«. Han havde nemlig været så beskænket, at han faldt i søvn i kirken, og en anden måtte tilkaldes til at prædike. Det var også hændt, at en mand, der skulle prøveprædike for biskoppen, blev så oprevet, at da han havde læst teksten, kunne han kun sige »Det menneskelige hjerte!« et par gange, og så gik han ned fra prædikestolen. Biskoppen havde så prædiket i stedet for, men ved en anden lejlighed var domkirkens aftenangsprædikant udeblevet, så man i hast måtte hente Jonas Olufsen, som boede på gymnasiet og ofte prædikede for betaling.

Denne lille sag, som naturligvis sagtens kunne have været ordnet i mindelighed, sendte Muus til kongen, og både Karstens og professorerne

*Disse to alterstager hører hjemme i Sct. Hans kirke, som de har tilhørt, siden de blev fremstillet af den hamborgske guldsmed Johann Wilhelm Heumann i 1722.
(Wermund Bendtsen fot.).*

fik en næse: Professorerne burde også tage tolvprædikenen på ekstraordinære bededage, og stiftsprovsten burde under alle omstændigheder sørge for, at der var en prædikant.

Denne anonyme klage fra 1716 ankede over, at studenter uden teologisk embedseksamen prædikede ved ugedagsgudstjenesterne, oven i købet over de forkerte tekster. Nu var det faktisk tilladt studenter at prædike; Allerups degn, Mathias Hofman, fortalte 1755, at han tidligere havde prædiket i Sct. Hans kirke, og skolens disciple måtte også prædike, dog ikke på søn- og helligdage. I hvert fald fra 1770erne holdt kateketerne ofte prædikener; mens stiftsprovst Pingel var suspenderet, prædikede kateketen Chr. Ballum 32 gange, deraf to gange i Gråbrødre kirke. Han skulle efter løfte fra biskoppen have 3 mark for hver prædiken, men Pingel afslog at betale, så der måtte indhentes resolution fra kancelliet. De kirkelige handlinger m.m. havde domkirkens kapellan Nicolai Nannestad påtaget sig at gøre gratis, men desuden var der antaget to studenter til for 2 mark for hver prædiken at klare aftensangen ved domkirken.

Gråbrødre kirke havde ikke egen præst; ugedagsprædikenerne mandag, tirsdag og torsdag gik på skift mellem de andre præster, der hver medbragte sin egen klokke. Efter 1739 var der tilbage kun fastepredikenerne på de tre ugedage, så det var overkommeligt. Desuden blev kirken brugt til ligprædikener og som reservekirke, når en sognekirke var lukket på grund af reparation, men så tog naturligvis denne kirkes præster gudstjenesterne. I hospitalskirken prædikede selvfølgelig hospitalspræsten, men dér kunne der kun være én gudstjeneste, da præsten også skulle gøre tjeneste i Pårup.

Ved ordination prædikede ordinanden, så alt i alt har byens borgere haft lejlighed til at høre mange forskellige præster.

Prædikens formål og udformning

Siden reformationen havde prædikenen indtaget en central plads i gudstjenesten, hvilket bl.a. gav sig udslag i, at ordet prædiken blev synonymt med gudstjeneste. Men der var naturligvis delte meninger om, hvad en prædiken skulle sigte mod. Den orthodoxe prædiken fra det 17. århundrede ville først og fremmest præsentere evangeliet for tilhørerne ud fra den overbevisning, at det så af sig selv ville virke. Efterhånden gled prædikenen imidlertid over til at blive en belæring om den rette evangeliske tro, og bibelteksten var ikke mere det centrale element, men et udgangspunkt for denne belæring. Den ældre prædi-

ken var nærmest en genfortælling af dagens tekst, underbygget med talrige skriftsteder, men da prædikenen blev belærende, gik man over til en anden metode. Prædikanten udvalgte et tema, der blev opdelt i to-tre hovedpunkter, og derved fik han fri mulighed for at gå ud fra teksten og aldrig vende tilbage; på den måde kunne han bibringe menigheden den belæring, han mente den havde eller burde have behov for.

Indtil omkring 1700 gik man ud fra den lutherske tanke, at det fortabte menneske slet intet kunne gøre selv for at blive frelst. Men med pietismens gennembrud skifter billedet. Uden egentlig at begrunde det går man ud fra, at mennesket er født med visse religiøse evner, og følgelig måtte enhver af al kraft anstrenge sig for at opnå sin frelse. Troen var ikke mere blot forstandsmæssig, men skulle være psykologisk konstaterbar som en indre følelse af vished, og navnlig skulle omvendelsen opleves som en éngangsbegivenhed, der var begyndelsen til et nyt liv.

Luther havde sagt: »Vi frelser ved troen alene«. Det var der i princippet ingen, der antastede, men pietisterne føjede adskilligt til, så resultatet blev »Vi frelser ved troen alene, men ...«, og så kom der meget og meget, som et menneske selv skulle præstere, før det blev frelst, og endnu mere, det skulle gøre efter at være blevet omvendt: Lægge synden bag sig og vandre ad helliggørelsens vej mod en stadig større grad af fuldkommenhed.

Samtidig lød der dog fra pietisterne megen hjertevarm tale om Guds grænseløse nåde, navnlig fra de herrnhuttiske kredse, som kan kendes på bestemte udtryk, der er koncentreret om »Jesu blod«, »den blodige frelser« o. lign. Efterhånden vandt disse udtryk dog også indpas i andre vakte kredse.

Ved midten af århundredet havde pietismen toppet, og oplysningstiden begyndte at gøre sig gældende. Det betød, at prædikanterne stod i en helt ukendt situation, nemlig, for første gang, en principiel afvisning af kristendommen. Oplysningsfilosofien talte om Gud, dyd og udødelighed og anså disse tre ting for klart beviselige med fornuftens hjælp, men en åbenbaret religion med en frelser ville den ikke vide af, så nok var den religiøs, men kristen var den ikke. På én vis havde pietismen selv banet vejen for de nye ideer ved at lægge så stor vægt på, hvad mennesket selv kunne gøre og være. De vakte kredse havde desuden så stærkt samlet sig om den enkelte sjæls frelse, at de var blevet noget verdensfjerne og uden synderlig interesse for samfundet, og da de lagde hovedvægten på det kristne liv frem for teologisk lærdom, var de ikke

En ukendt kunstner har malet denne miniature af biskop Jørgen Hee (1714-88). I 21 år fra 1738 var han sognepræst i Allerup og Davinde, og han blev i 1777 biskop over Århus stift. Nogen særligt betydelig teolog var Hee næppe. (Sophus Bengtsson fot., Frederiksborgmuseet).

rustet til at tage kampen op med den nye filosofi. I denne nye situation måtte prædikenen argumentere for at overbevise tilhørerne om kristendommens sandhed, overtale dem ved en appel til følelser og fantasi og i det hele taget bruge troen til at gøre menneskene til lykkelige og nyttige samfundsborgere.

Der kan af gode grunde ikke siges noget om, i hvor høj grad menigheden lyttede til prædikenen, men for den jævne befolkning, som ikke kunne læse, har den mundtlige belæring gennem prædiken og katekisation spillet en afgørende rolle, og det er tydeligt nok, at den boglærde del af befolkningen i det 18. århundrede nærrede en stor interesse for prædikener. De blev skrevet af og sendt til andre, der igen skrev dem af og sendte dem videre, og privatbreve indeholder ofte mere eller mindre udførlige referater af prædikener, som brevsriveren har hørt. Et brev fra 1730 refererer således stiftsprovst Hans Blochs tiltrædelsesprædiken i Odense. Han prædikede over forsoningen og udtrykte dernæst sin glæde over at være kaldet til dette sted, hvor der var så forstandig en øvrighed og så gode lærere. Han forsikrede, at han ikke var kommet for gunst eller gave, for giftermål eller venskab, men alene af Guds og kongens nåde. Som sognepræst i Fåborg havde han haft et meget dårligt forhold til menigheden, og det er formentlig baggrunden for, at han hentydede til sine venner: »Jeg kender vel nogen, Gud kender dem bedst«; han anbefalede sig til Sct. Knuds menighed og tilføjede, at nu var der mange, der skulle leve af embedet. (Det hentyder til, at hans broders enke og børn skulle leve af pensionen). Nu da han var kommet i et nyt embede, »så der ikke skulle spørges mere til hans forrige levned«, ville han starte på en ny måde og udbad sig menighedens forbøn.

Den orthodoxe prædiken

Den prædikenform, der havde været almindelig i det 17. århundrede, var stadig repræsenteret i Odense. Sct. Knuds kateket, Peder Brandt, har efterladt sig to prædikener, som stort set er en sammenhobning af skriftsteder, som lige kædes sammen med nogle få bemærkninger. Stiftsprovst Mathias Bloch synes også at have været orthodox. I sin bøn før prædikenen understregede han, at mennesket skulle retfærdiggøres igen og igen, og det var muligvis vendt mod den pietistiske opfattelse af omvendelsen som en éngangsbegivenhed. Domkirkens kapellan, Niels Sass, talte heller ikke om omvendelse eller religiøse følelser; han beskæftigede sig især med lidelsens problem og vendte stadig til-

bage til, hvor vigtigt det er at have tålmodighed og tillid til Gud selv under store prøvelser.

Kapellan Søren Bagges prædikener fra 1737–44 handler mest om forpligtelsen til at holde Guds bud, men han præciserer nøje, at forudsætningen er troen, der forklares således: »Så mange, som ville tro deres [d.v.s. apostlenes] prædiken om Kristus og tilegne sig Jesu fortjeneste og bruge de fornødne midler: Lade sig døbe og vel og værdigt bruge alterets sakramente, de skulle blive salige«. Jørgen Jensen Hee, den senere biskop i Århus, som var sognepræst i Allerup-Davinde 1738–59, udgav i den tid en prædikensamling over Kristi lidelseshistorie på tre tykke bind. Hver prædiken fylder mindst 25 sider og ville have været flere timer, men de har nu nok heller ikke været holdt. Hee har ligesom så mange andre anvendt prædikenen som litterær genre og formentlig regnet med, at værket også ville blive brugt som hjælpemiddel ved udarbejdelsen af prædikener. Imidlertid kan man godt regne med, at menigheden har hørt de samme synspunkter, som blev trykt. Trods tale om omvendelsesoplevelser og vækkelse var Hee ikke pietist; han betoner den rene evangeliske lære og var derfor snarest orthodox.

Den pietistiske prædiken

Der er bevaret flest prædikener fra pietistiske præster, men det er naturligvis et tilfælde, og det er ikke givet, at pietismen har haft en sådan overvægt blandt Odenses præster, som det ser ud til. Den pietistiske prædiken er også repræsenteret i flere variationer. Latinskolehører Peder Hostrup, som døde 1746, var øjensynlig en rutineret prædikant, der også prædikede andre steder end i Odense. I det mindste skrev han i 1734 til Karen Brahe til Østrupgård, hvor han skulle på besøg i pinsen, at han på grund af travlhed ikke kunne påtage sig at prædike. Der kendes to prædikener af ham, den ene til 3. påskedag og den anden til en onsdag i fastetiden – hvor biskoppen altså må have været forhindret. De er begge klart omvendelsesprædikener, men Hostrup regner ikke med, at en omvendelse med ét slag vil forvandle et menneske og opfylde det med glæde; tværtimod understreger han, at den første virkning godt kan være, at vedkommende bliver mere melankolsk. Glæden vil først komme efterhånden, og det afgørende er udholdenhed i bøn, i at høre og læse Guds ord og i at kæmpe mod synden. Fasteprædikenen handler om røveren på korset, til hvem Kristus sagde: »I dag skal du være med mig i Paradis«. Her bringes en varm og inderlig forkyndelse af Guds uendelige godhed og nåde:

»Hvor skiden og uren du er, vil Jesus sige, hvor stinkende og vederstyggelig for Guds hellighed, hvor skyldig og fordømmelig for Guds retfærdighed, hvor gammel og forgroet du er i dine synder ... dog alligevel, fordi du bekender synden, beder om nåden, beder så hjertelig, tror så stadelig, da siger jeg: Dig ske, som du tror«.

Men derefter understreger Hostrup med stor alvor, at ingen skal tro, at de derfor med overlæg kan udskyde deres omvendelse til dødslejet, for hvem ved, om de kan nå det, og der kommer en dag, hvor det er for sent.

De samme toner genfindes i Jens Banson Hees trykte tiltrædelsesprædiken for Korup-Ubberud sogne i 1784, hvor han definerer sin egen opgave som det at minde tilhørerne om, at det er nådens tid nu, og at vække dem, der sover i deres synder.

Vor Frue sognepræst, Frederik von Haven, der flere steder omtales som herrnhuttisk, udgav sin bøn før prædikenen, og den kan godt betragtes som en programerklæring for de prædikener, han har holdt. Han priser Guds kærlighed og barmhjertighed, som den ud over alt er manifesteret i Kristi lidelse. Han nærmest genfortæller lidelseshistorien, og han anvender netop de udtryk, som var karakteristiske for herrnhutterne: »Du vor blodig brudgom, hvor dyre købte du vor frihed« og »frikend os ved dit blod«.

Biskop Chr. Ramus' henved 50 prædikener fra årene 1733–43 placerer ham tydeligt som talsmand for den kirkelige pietisme, d.v.s. den form der ville blive inden for statskirken, men forny den. Han bekymrede sig meget over den udbredte vanekristendom og kom ofte ind på, hvor vanskeligt det var at rive sig løs af verdsligheden.

»Hvor fornøjet finder vi os ikke, når vi hører tale eller læser i en bog eller os falder nogen tanker ind om det jordiske og verdslige. Det sker med lyst, men derimod når vi hører prædiken om det åndelige og himmelske, da falder det os kedsommeligt, læser vi det, finder vi ingen smag deri, falder der os gude-lige tanker ind, dem søger vi snarest at fordrive ... Mange bekender sig som kristne og gør lidet eller intet deraf, søger kirken og den udvortes gudstjeneste, men nu må enhver prøve sig selv, betænkende, at Gud dømmer ikke efter det udvortes, men efter det indvortes ... Ville nogen spørge, hvorledes han skal få at vide, om han står i sin genfødelses stand, han må prøve sig ... om han stræber efter at give sin vilje under Guds vilje, om han stræber efter at blive Kristi billede ligere og ligere, om han stræber at foragte verden, længes efter det himmelske. Finder du ikke dette, da har du ikke del i Guds og Jesu Kristi rige«.

Et troende menneske skal altid kæmpe for at rydde synden ud af sit hjerte, og Chr. Ramus lægger særlig vægt på begær, had, vrede, bitterhed og, mest af alt, hovmodet, hvor den ene vil regnes for mere end den anden – det være sig på grund af rigdom, skønhed eller noget andet. Det allerværste er dog, når nogen tror, at han ved at tale om andres fejl selv bliver hellig, eller når nogen, som giver almisser, kun ser sin egen retfærdighed.

Dernæst skal man beflitte sig på at gøre det gode: Høre Guds ord, bruge sakramenterne, gøre godt mod sin næste og ikke mindst afholde sig fra dårligt og verdsligt selskab. Endelig skal man med tålmodighed bære de lidelser, Gud lægger på en, og netop dette betragter Ramus som et vigtigt kendetegn på det sande kristenliv.

Tonen er altid alvorlig, men den er aldrig hård, bl.a. fordi biskoppen som regel siger »vi«, når han taler om syndige mennesker eller om dårlige præster. Man har indtryk af, at det har tynget ham meget, at præstestanden ikke levede op til de ideelle fordringer og tilmed var præget af indbyrdes strid. Således bemærker han, at blandt hedninger afgjorde man i gamle dage strid mellem kongerne ved at føre krig, og så var det overstået, »men når der kom uenighed blandt de gejstlige om deres lærdom, da fik den aldrig ende ... så går det nu i kirken, for der er kommen så megen stridighed og uenighed mellem de gejstlige«.

En betydelig mere skrap tone høres imidlertid i »En prædiken holdt i Sct. Hans kirke 3. pinsedag 1748 af en studiosus Eilschou og udskreven efter hans egen hånd, som til en god ven havde givet denne prædiken«. Prædikanten kan næppe være andre end Andreas Eilschou, som 1751 blev sognepræst i Jordløse, og han repræsenterer den radikale pietisme, som kun lige akkurat holdet sig inden for statskirkens rammer. Teksten er Johannes' Åbenbaring kapitel 10 vers 3: »For denne lader dørvogterne op«. I en indledning, som egentlig ikke vedkommer teksten, understreger han, at en menighedens lærer skal have både et indre kald fra Gud, der består i en hellig trang til at tjene Gud i hans menighed, og et ydre lovligt kald af øvrigheden som den, der er beskikket af Gud til at være hans kirkes fosterfader. Desuden skal præsten have grundige kundskaber i de guddommelige sandheder og leve et udadledigt liv som et godt eksempel for andre.

Resten af prædikenen bygges op over, at Helligånden er dørvogteren til troens dør, omvendelsens dør, helliggørelsens dør o.s.v. Mennesket må bede Helligånden om at åbne dørene, men

»skal vor bøn have den kraft, at den kan udvirke, at dørvogteren åbner, må bønne komme frem på rette måde, den må have i følge med sig en sand om-

vendelse, en levende tro. Men er vi ikke omvendte, så ... vil Gud sige: »Jeg kender jer ikke« og åbne helvedes dør«.

Her kommer det helt klare skel mellem omvendte og uomvendte, troende og vantro:

»I troende sjæle, for hvem disse døre allerede er opladt. I ser og erfarer selv daglig eders lyksalighed. For jer især er jo den store dør opladt: Jesus, hvorved I har fået adgang til hans blod, der renser os fra al synd ... Lad det være jeres daglige arbejde, at I renser jer selv hver dag for alt kødets og åndens besmittelse, at I kan fuldende hellighed i guds frygt og blive mere og mere egnede til de helliges arvedel«.

Mange steder i denne prædiken er prædikanten på nippet til at hævde, at de troende er fuldkomne, eller at de i hvert fald kan blive det, end også her på jorden. Denne tankegang var karakteristisk for separati-sterne, som også yndede det noget svulstige sprog, som i denne prædiken viser sig i de to vedføjede bønner til Helligånden, som er beregnet til at bruge før prædikenen. Den ene er rettet til de troende: »Værdiges Guds Helligånd, at komme ned over os, så vi må erfare din nærværelse iblandt os og dine kraftige påvirkninger i vore sjæle«. Den anden gælder de uomvendte; til dem skal Helligånden komme

»nu med dine tillokkelser i dit ord, nu med dine livsalige forjættelser i evangelio, nu med dine skarpe trusler og forbandelser i din lov, nu ved din forfærdelige straf over os selv og andre, nu igen ved dine utallige og dyrebare velsigelser imod os både i naturens og i nådens rige ... Blæs igennem vor urtegård, at dens kostelige urter kan dryppe, dryppe af pønitensens (d.v.s. angers) tårer over vore begangne synder, dryppe med andægtige bønner om din nåde og vore synders forladelse, dryppe af kærlighed til dig og vor frelser Jesus«.

Disse to helt forskellige bønner tyder på, at prædikanten har regnet med at holde den samme prædiken for to forskellige forsamlinger, én der bestod af omvendte mennesker, og det måtte i praksis være en af de ulovlige gudelige forsamlinger, og en anden, som var en almindelig søndagsmenighed, som tydeligt nok anses for vanekristne og altså uomvendte.

Oplysningstidens forkyndelse

I 1770erne lod Nicolai Nannestad udgive et resumé af sine aftensangsprædikener, og at dømme efter avisens annoncer udkom de, inden de blev holdt, så at man ligefrem kunne have dem med i kirken. Nu er det

altså kun uddrag, som alene af den grund kommer til at virke lidt tørre, men Nannestad blev i det hele taget kritiseret for at være lidt vel filosofisk og noget tør og kedelig, men på den anden side rost for, at han betonedede »den sande gørlige kristendom og især advarede mod den lige så gængse som farlige misbrug af Jesu forsoning til syndig sikkerhed«. Nannestad maner godt nok til omvendelse og kommer ofte ind på frelsevissheden, men han betoner, at følelserne ikke er så vigtige. Det er aldeles ikke nok at gå rundt og føle sig frelst, for det kan være selvbe- drag, og det afgørende er lydighed mod Gud i tro, tillid og gode ger- ninger. Den klareste forskel fra den rene pietistiske prædiken er dog nok, at han polemiserer mod oplysningsfilosofien, f. eks. vedrørende verdens undergang; skeptikere finder det usandsynligt, at det skulle ske, men det er da endnu mere usandsynligt, at denne foran- derlige verden skulle bestå evigt. Han gik dog ligesom oplysningsfilo- sofien ud fra, at mennesket var født med en fornuft og en samvittig- hed, som satte det i stand til at dømme om ret og uret, og han argu- menterer for, at kristendommen er den bedste og sandeste religion, der også gør mennesket til en god borger.

Polemikken mod oplysningsfilosofien kommer helt klart frem hos teologiprofessoren Chr. Seydlitz, som ikke har efterladt sig prædikener, men som fremsatte sine synspunkter i *Christendommens Fortjenester i Henseende til den naturlige Religion og Moral* 1779. Han understreger, at kristendommen – i modsætning til oplysningsfilosofien – skaber sunde, høje og værdige forestillinger om Gud og om menneskenes bestem- melse og pligter. Faktisk har den kristne tro gjort den naturlige reli- gion, som fornuften kunne tænke sig til, langt tilforladeligere, den har skabt »rolighed i staten« og ved sin omsorg for næsten oprettet skoler, fattigvæsen m.m. Med andre ord: Kristendommen er den mest nyttige religion, og denne opfattelse forfægtes også af rektor Tauber. Han ta- ger ganske vist sit udgangspunkt i den åbenbarede religion med Kri- stus som frelseren, men betoner samtidig, at evangelierne nok så me- get sigter mod »den hele verdens oplysning og redning«. Man skal be- skæftige sig med Jesu liv, fordi denne levnedbeskrivelse mere end alle andre i verden er til gavn for den almindelige lyksaligheds fremme.

Præcis de samme synspunkter kom frem i et anonymt indlæg i *Al- mennyttige Samlinger* 1784: *Er det ligegyldigt, hvad der bliver troet om Gud og de guddommelige Ting?* Også her understreges det, at for samfundet så- vel som for det enkelte menneske er kristendommen nyttig.

På alle søn- og helligdage skulle der prædikes over de givne tekster, d.v.s. den nuværende 1. tekstrække, der står bag i salmebogen, sådan at man til højmessen brugte evangeliet og til aftensangen epistlen. Indtil 1739 blev der om onsdagen prædikeret over katekismen, men om fredagen måtte prædikanten selv vælge sin tekst.

Imidlertid forelå der forskellige ordrer om, hvordan visse tekster skulle udlægges. På 2. juledag skulle menigheden høre om omsorgen for de fattige, navnlig til aftensang, hvor epistlen handlede om Stephanus, den første martyr, der tillige havde været menighedens fattigforstander. På 3. juledag fik man en prædiken om at blive i det kald, man havde fået af Gud, og på taksigelsesdagen den 11. februar skulle prædikenen handle om Guds beskærmelse. Til disse og andre bestemmelser blev der føjet flere. Lodberg pålagde 1718 præsterne at prædike mod den fordærvelige vane med banden og sværgeren, og 1767 fik de besked om, at de hyppigt i deres prædikener skulle minde om, at det var synd mod Gud og staten at drive handel med smuglede varer.

Det var forbudt at bruge prædikenen til at angribe nogen personligt, og man måtte absolut ikke kritisere øvrigheden, men det hændte alligevel, at nogen følte sig trådt for nær. Stiftsprovst Karstens havde ord for at være en dygtig prædikant, og han har vist talt meget frisk fra leveren, også om aktuelle ting. I 1701 havde rektor Thomas Bircherod følt sig krænkede over en af hans prædikener, og i 1708 trådte han hele magistraten på tærerne, så de klagede til biskop Muus. Men Karstens kunne nok give svar på tiltale: På 20. søndag efter Trinitatis havde han omtalt de mange bybrande og »vandskat, brandskat – en behjælpelig skat, som vel måtte kaldes behjælpelig, fordi den hjalp mange, men kun lidet på byerne – blev pålagt, men var at ønske, at de blev set på deres fingre, som handlede sligt«. Det havde magistraten opfattet som en kritik, og den påfølgende lørdag, »som jeg sidder i mine studeringer«, fik stiftsprovsten brev fra magistraten om, at en sådan prædiken indgav almuen mistillid til øvrigheden. Det mente Karstens nu, at almuen havde i forvejen, fordi det dårlige brandudstyr ofte blev kritiseret; han opfordrede altid menigheden til at adlyde øvrigheden, men man måtte dog skelne mellem på den ene side øvrighedens stand og magt og på den anden side øvrighedspersoner, der havde begået fejl. Til klagen over, at denne sag ikke vedkom teksten, svarede stiftsprovsten: »Det er ilde, at ingen af magistraten er kommet så vidt i deres skolegang, at de kan dømme om den struktur, som en prædiken består

*Folkeligt træsnit, der viser grev Struensees arrestation på Christiansborg slot natten mellem 16. og 17. januar 1772. Struensee og hans fald var i det hele taget et yndet motiv i datiden.
(Det kgl. Bibliotek).*

af«. Klagen lød også på, at prædikenen havde varet for længe, men præsten måtte jo da virkelig udlægge hele teksten, og »om så skete, at den ganske prædiken et kvarter mere eller mindre blev forlænget, så viser magistraten, hvor ringe lyst den har til Guds ord. De fleste i menigheden vil erklære, at de var tilfreds, om den varede dobbelt så længe«.

Sagens udfald kendes ikke, men den siger en hel del om stiftsprovsten, der ikke just havde nogen ringe mening om sine egne prædikener, og det var ikke uden grund, at J. K. Bloch kalder ham hård og påståelig og tilføjer, at selv om han ikke var let at bringe i harnisk, var han i hvert fald vanskelig at få det afført igen!

Ved ekstraordinære takke- og bededage var der altid et aktuelt emne at prædike over. Et uddrag af biskop Lodbergs prædiken ved taksigelsesfesten for freden 1720 viser, at det var ham meget om at gøre at fastslå, at den heldige udgang af krigen alene skyldtes Guds nåde og ikke danskernes fortjenester. »Om Gud havde ladet fjenden indtage vore lande, drevet os fra hus og hjem og alt det, vi ejede, og opbrændt vore byer og stæder, vi havde det altsammen fortjent med vore stinkende synder og mishandlinger [d.v.s. ugeringer]«. Han sluttede med at bede om varig fred, at »vi ikke med vore synder skulle vække Gud til at lade nye landeplager komme over os«.

Chr. Ramus var ikke tilhænger af takkegudstjenester for krigssejre. »Vi mennesker lader synge »O Gud vi love Dig«, når den ene kristen har udgydt den andens blod, når stæder og huse er sat i brand; da var det bedre at synge et Kyrie eleison, Fader forbarm Dig«.

Efter Struensees fald den 17. januar 1772 udgik der ordre om at holde takkebøn i alle kirker for Guds nåde især i denne tid mod kongen og det kongelige hus, og mange steder blev der direkte prædiker over dette emne. I avisen refereres der sådanne prædikener fra Ribe, Ærøskøbing og Bogense, og i Odense tog Nannestad emnet op i sin af-tensangsprædiken til 4. søndag efter Helligtrekonger. Dagens tekst var egentlig Romerbrevet kapitel 13 vers 8–10: »Bliv ingen noget skyldige uden det at elske hinanden«, men han tog til sin egentlige tekst Salme 9 vers 17: »Herren er kendt, at han har gjort ret. Den ugudelige er be-snæret i sine hænders gerning«. Han gik ikke i enkeltheder, »efterdi det er landkyndigt«, hvad der er sket, og Struensees navn nævnes ikke, men grundtemaet er, at onde og ugudelige anslag før eller senere vil blive standset af Gud, og uanset om de ugudelige – her altså Struensee – måske har gennemført gode love og anstalter, har de gjort det af ugudelighed og selvhævdelse. Struensees fald måtte derfor betragtes som en tydelig Guds gerning til skræk og advarsel for de onde og som en grund til taksigelse for alle andre.

Forsiden af Odense Adresse-Contoirs Efterretninger (forløberen for Fyens Stiftstidende) for 8. maj 1772 med nyheden om henrettelserne i København den 28. april. (E. Pantou fot., Odense Centralbibliotek, Lokalhistorisk Afdeling).

Katekisation

Den kristne børnelærdom var først og fremmest Luthers lille katekismus med forklaring over de 10 bud, trosbekendelsen, fadervor, dåben og nadveren, samt en såkaldt hustavle over menneskers pligter over for hinanden. Den lille katekismus var og er et af den danske kirkes be-kendelsesskrifter og står stadig bagest i salmebogen.

Danske Lov påbød, at degnen skulle katekisere efter søndagsprædi-kenen, og desuden skulle han mindst én gang om ugen undervise i hjemmene. Hjemmeundervisningen blev i 1739 erstattet af skoleun-dervisningen, men søndagskatekisationen fortsatte, og præsten skulle i slutningen af hver prædiken gennemgå et stykke af katekismen.

Pietismens gennembrud medførte en stærkt stigende interesse for katekismusundervisningen, for når hvert enkelt menneske skulle nå til en personlig tilegnelse af troen, skulle det også vide ganske klart, hvad denne tro egentlig var. I de første årtier af det 18. århundrede kom der en lang række bestemmelser om præsters og degnes pligter til at katekisere og tilhørernes pligt til at deltage; det kulminerede i 1740 med en bestemmelse om, at hele menigheden undtagen syge og skrø-belige skulle blive i kirken efter gudstjenesten til katekisation, som dog så heller ikke måtte vare mere end en halv time.

Mange præster gik varmt ind for katekisationen, og mente, at »kate-

Udsigter Efterretning

Om Struensees og Brandes Henrettelse den 28 Apr.
Daen for Erretningen blev Chancelier uden Efter-Bort
med Ruff og Ceremonie etc. Erretningen Røler den
afslagne Døm efter Lovens 6te Bog 4 Kapitel i Artikkel,
(For den som ej haar Lov-Bogen ved Haanden, vil ieg her
anfere dens Ord) „Hos som læter Kongen eller Dron-
,, ninna, til Hellømmelse, eller deres og deres Værns Lov
,, efter: aater, have forbrudt Her, ziv og Guds, den høye
,, Døvd af bannem levendes afnages, Kroppen parteres og
,, lægges paa Steil og Dval, da Hovedet med Haanden set
,, tes paa et Staae. Udflymmer Vidsdverren, og Iste kan lide
,, paa Lovens, da har Straffen at fæe paa hans Sillide og Ef-
,, tertidelse. Er Vidsdverren af Miel, eller høiere Stand
,, da skal hans Naaben af Viddelen fædberedes, og alle

kismens støvregn udretter mere end prædikenens plaskregn«, og det var en af de vigtigste sider ved provste- og bispevisitatserne at overhøre menigheden i børnelærdommen. Der var jo altid en risiko for, at Luther blot blev lært udenad, og i 1716 var biskop Muus netop blevet anklaget for, at han ved visitatser var tilfreds med udenadlærte svar.

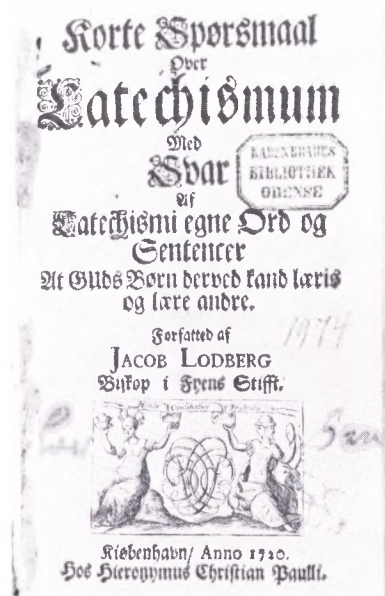
Biskop Lodbergs store interesse for katekisationen gav sig udslag i, at han allerede i 1718 mindede om degnenes pligt til at katekisere, og han indhentede oplysninger om katekisationen fra alle provstierne. Kun fra Lunde herred er der bevaret materiale, og her gik det sådan til, at i Allesø var der katekisation i kirken om lørdagen, men i det meget større Lumby sogn underviste degnen om søndagen i kirken, men ellers én gang ugentlig i hver landsby; undertiden samlede han dem alle i kirken om lørdagen, når der alligevel var skriftegudstjeneste.

Lodberg mindede også om de kateketiske led i prædikenen og bad præsterne opfordre alle, der kunne læse, til at købe en katekismus og formane alle husfædre til at holde morgen- og aftenbøn med deres husstand. Nogle få år efter præciserede biskoppen fremgangsmåden ved katekisationen: Der skulle begyndes med en salme og to bønner, hvoraf den ene skulle være almen, mens den anden skulle passe specielt til det emne, der skulle gennemgås den dag, »thi degnen må gå frem stykke for stykke« og ikke springe rundt i indholdet. Der skulle også slutes med bøn og salmesang, og Lodberg havde selv forfattet og udleveret en række bønner til brug ved katekisationen.

Den daglige kontrol med undervisningen påhvilede præsten, som mindst fire gange årligt skulle overhøre børnene og så springe rundt i teksten for at sikre sig, at de havde forstået meningen; det samme gjorde provst og biskop ved visitatserne.

Indførelsen af konfirmationen i 1736 og skoleloven af 1739 betød en styrkelse af katekismusundervisningen, men endnu i 1740 klagede de fynske præster over, at ungdommen ikke kom, og Chr. Ramus indberettede, at der var en almindelig uvilje mod katekisationen. I byen havde undervisningen siden 1708 hvilet på den danske skoleholder, men fra 1720 kom de tre kateketiske skoler til, og som deres navn siger, var deres hovedformål at undervise i børnelærdom. Men både i 1733 og 1735 klagede skolerne over, at børnene ikke kom til katekisation om søndagen, og biskop Chr. Ramus havde ved selvsyn konstateret, at der kun kom syv-otte små fattige børn, så han henstillede til magistraten at minde borgerskabet om pligten til at sende deres børn til katekisation. Fra 1739 holdt en af byens præster offentlig katekisation, men 1744 klagede også præsterne over, at de katekiserede for

Titelbladet til biskop Jacob Lodbergs (1672-1731) katekismusforklaring fra 1720. Biskoppen var særdeles interesseret i skolevæsenets og katekisationens udvikling, og bogen betegnede da også et pædagogisk fremskridt. (E. Pantou fot., Landsarkivet for Fyn).

tomme stole; ikke engang børnene fra de kateketiske skoler kom, og det foranledigede biskoppen til at afkræve magistraten lister over de fattige, der fik almisse, for ifølge fattigloven var i hvert fald de forpligtede til at møde. Samtidig fik rektor Aabye en påmindelse om, at latin-skolens to nederste klasser også skulle indfinde sig.

Hvis man vender sig til visitatsberetninger i kirkebøgerne eller i visitatsprotokollen, ser det dog ud til, at der skete en betydelig fremgang i løbet af århundredet. I Lumby kirkebog er noteret, at ved provstevisitats i 1729 mødte kun ganske få af ungdommen, men da Lodberg var der samme år, var han »Laus Deo« (d.v.s. Gud være lovet) godt tilfreds. I 1760 svarede ungdommen tydeligt og smukt på alle spørgsmål, og i 1788 var provsten også godt tilfreds.

I Stenløse blev ungdommen ved provstevisitats 1738 befundet »meget slet«, året efter »lidt bedre«, og først fra 1766 og fremefter var provsten tilfreds. For Sedens vedkommende oplyste Peder Kryssing, at da han blev præst i 1730, var denne menighed ganske uden børnelærdom, og han kunne på grund af sit meget arbejde ikke selv katekisere, så han havde ansat en student til at hjælpe, men det havde han nu – i 1739 – ikke råd til mere. I 1788 var Åsum herreds provst dog godt tilfreds med alle herredets sogne, navnlig Brændekilde, og det stod helt usædvanlig godt til i Dalum-Sanderum, hvor stiftsprovst Ancher i 1789 noterede i kirkebogen, at han var

»overordentlig velfornøjet med begge sognenes ungdom, som aldrig nogen-sinde før i noget sogn udi mit herred, da næsten al ungdommen viste sig ikke alene at have bogstavelig kundskab, men tillige usædvanlig tydelige begreber om og indsigt i den kristelige lærdoms sammenhæng«.

Biskoppens visitatsbemærkninger er yderst summariske og går som regel ud på, at i de fleste sogne katekiserede degnen meget vel eller nogenlunde eller ikke ilde. Enkelte steder er der dog lidt mere udførlige oplysninger, f. eks. fra Korup i 1760, hvor en del af ungdommen var vel oplyst, andre absolut ikke; men præsten sagde, at det var deres egen skyld, fordi de hverken kom i skolen eller i kirken. I 1787 stod det ikke meget bedre til i dette sogn; degnen katekiserede ikke ilde, men skoleholderen meget dårligt.

Ved århundredets begyndelse var det hver enkelt præsts sag, hvad han ville bruge af hjælpemidler ved katekismusundervisningen, men da biskop Lodberg havde udarbejdet sin egen katekismusforklaring *Korte Spørgsmaal over Catechismum*, som blev autoriseret 1720, leverede han et eksemplar til hver provst og til latinskolens rektor tillige med en redegørelse for, hvordan katekisationen bedst kunne foregå. Denne katekismusforklaring er som alle andre stillet op i spørgsmål og svar, korte og letfattede, forudsat at man var fortrolig med Luthers katekismus. Meget naturligt gik en stor del af stiftets præster over til at bruge den, men endnu i 1740 anvendte nogle sogne en forklaring, der var skrevet af en anden fynsk præst, den tidligere kapellan ved domkirken, Mads Pedersen Rostock, som i 1694 udgav *Den enfoldige Børnelærdoms usvigelige Mælk*, som kom i flere udgaver, sidste gang 1749. Den var strengt orthodox og holdt sig udelukkende til at belære om den rene lutherske tro.

Imidlertid var allerede i 1737 udkommet en ny forklaring, som året efter blev autoriseret; det var Erik Pontoppidan: *Sandhed til Gudfrygtighed Udi een enfoldig og efter Muelighed kort, dog tilstrækkelig Forklaring over Sal. Doctor Mort. Luthers liden Catechismo. Indeholdende alt det, som den der vil blive salig, har Behov at vide og gøre*. Christian VI, der selv var stærkt interesseret i katekisation, skænkede i løbet af 1740'erne et eksemplar til alle præster, og i 1768 blev Pontoppidans lærebog den eneste tilladte ved katekisation og konfirmationsforberedelse. Allerede i 1745 kunne Chr. Ramus meddele, at så vidt han vidste, var Pontoppidan taget i brug overalt i Fyns stift.

Denne lærebog, som var i brug til 1792, gennemgik katekismen i 759 spørgsmål på 211 sider. Begavede børn burde lære det hele udenad, men de lidt tungere kunne nøjes med at gennemlæse de indstregede afsnit, der udgjorde omkring en trediedel. Bogen var i vid udstrækning skrevet af efter andre forklaringer, først og fremmest Philip Jacob Speners *Den kristelige Lærdoms enfoldige Udlæggelse*, som var blevet oversat til dansk i 1728, men længe før havde været læst på tysk. Da Spener var pietismens vigtigste skribent, blev Pontoppidans lærebog også klart udtryk for den kirkelige pietisme med understregning af omvendelsen, den levende tro og nødvendigheden af at holde Guds bud. Dertil kom så de sædvanlige advarsler mod vanekristendom og syndige lyster såsom dans, kortspil, komedier, krobesøg m.m.

Hos nogle præster, som var orthodoxe eller præget af oplysningsfi-

Erik Pontoppidan (1698-1764) var en alsidig herre og en tid biskop i Bergen. Hans historisk-topografiske arbejder, særligt Den danske Atlas, har sikret hans navn for eftertiden. (Det kgl. Bibliotek).

Naturen ere tilbøielige til Synd?

Den bestaaer, eller ytrer sig allernærmest deri: 1) at vi naturligvis ere særdeles uforstandige, føleløse og uagtsomme i Henseende til Gud, og vor evige Døel og Skiebne; 2) at vi gierne falde paa urigtige Domme om hvad som er godt eller ondt, ret eller uret; især naar vi have i Henseende til vore egne Handlinger at domme derom; 3) at de sandfælige Lyster have større Magt over os, end Overbeviisning af Fornuft og Guds Ord; og 4) at det onde og utilberlige er os gierne let og behageligt, og det gode derimod tungt og ubehageligt.

74. Hvorledes kan vi komme til at giøre mere Synd, end vi selv vide af og uden at mærke det?

For di der begaaes Synd, ikke alene ved udbortes Gierning; men ogsaa ved at tale det, som er ondt, eller tænke det, som er ondt; og der begaaes Synd ligesaa vel ved at efterlade det Gode, som ved at giøre det Onde. Bib. Spr. 49. 50. 51.

Enten mærkes ikke Handlingerne selv i det de begaaes, saasom indvortes Tanker og Tilbøieligheder; eller deres Syndighed mærkes da ikke, og siden hulltes der ikke derpaa. — Efterladelse mærkes ikke altid saa vel, som det der egentligen begaaes.

† 75. Hvilke ere de Synder som mest kiendes end ogsaa hos Børn?

1) Naar vi forglemme Gud, og ikke kiære os efter ham; saa vi ikke prise eller takke ham, ikke bede til ham, ikke forlade os paa ham eller frygte ham, og ikke leve i hans Ærbødighed.

2) Naar vi spøge med Guds Navn, eller med hans Ord, bande og sværge.

3)

3) Naar vi ere utydelige og gienstridige imod Forældre og Foresatte.

4) Naar vi ere uhøflige imod andre, og hovmodige.

5) Naar vi giøre andre Fortræd, begaae Skatte-Snykker, og drive Spør med andre.

6) Naar vi ere vredagtige og onde.

7) Naar vi ere misundelige, falske og løgnagtige.

8) Naar vi bagtale andre.

9) Naar vi berøve andre det, som hør dem til.

10) Naar vi ere uregiertlige og vilde, egenfinsdige og selvrædige, ørkesløse, dovne og uvillige til at lære det, som er godt, eller giøre noget til Gavn.

11) Naar vi ere utugtige og uærbare i Ord, Gebærder, eller Adfærd.

12) Naar vi ikke gierne ville høre Guds Ord og lære det. Bib. Spr. 52.

† † 76. Hvor mange Slags kan ellers de Synder være, som mest begaaes iblant Mennesker?

De kan inddeles paa adskillige Maader. Der ere nogle Synder, som i Besynderlighed kaldes Synder imod Gud; og der ere andre, som kaldes Synder imod vor Næste, eller imod os selv. Der ere nogle Synder, som begaaes alene med Siertter; der ere andre, som begaaes tilslige med Ord, eller med Gierning. Der er ogsaa herskende Synder, og modvillige eller Ondskabssynder; og der ere Skrøbeligheds Synder, og Uvidenheds Synder.

8

3

Uddrag af Nicolai Nannestads
katekismusforklaring fra 1772 med
opregning af de mest almindelige synder.
(Det kgl. Bibliotek).

losofien, vakte denne lærebog megen uvilje, og efterhånden kom der også kritik fra pietistisk side, fordi man fandt bogen for upædagogisk og for vanskelig. Nicolai Nannestad hørte til kritikerne og udgav i 1772 sin egen katekismusforklaring, *Vejledning til en forbedret Christendoms Undervisning for Børn og Ungdommen*; han anvendte den til sin egen konfirmationsforberedelse og pålagde også domsognets kateket at bruge

den. Imidlertid beordrede biskoppen ham til at bruge Pontoppidan, og da Nannestad søgte kancelliet om tilladelse til at anvende sin egen bog, fik han afslag, idet kancelliet fulgte Jacob Ramus' indstilling. Biskoppen erklærede nemlig, at han ved visitatser havde konstateret, at Pontoppidans bog kunne bruges med udbytte, og desuden fandt han det uheldigt med flere autoriserede katekismusforklaringer; det kunne resultere i, at et barn, som var blevet undervist efter Nannestads bog og så flyttede til et sogn, hvor man brugte Pontoppidan, måske ville blive anset for uvidende eller dum.

På dette tidspunkt var Nannestad langt fra den eneste, der var utilfreds med Pontoppidans forklaring, men ikke alle var begejstrede for Nannestads. En anmelder roste dens letfattede sprog, men en anden fandt det upassende, at Nannestad uden videre kritiserede ikke blot Pontoppidan, men også Luther. Forfatteren forsvarede sig imidlertid med at påpege, at Luther slet ikke skrev noget om Guds væsen og åndelige natur, og børn burde på et meget tidligt tidspunkt høre om, at Gud er allestedsnærværende, almægtig, alvidende m.m. – og så kunne de altid senere lære de 10 bud. Faktisk ville Nannestad helst afskaffe Luthers lille katekismus, når det drejede sig om små børn. Det var karakteristisk for hans supranaturalistiske standpunkt. Som sine meningsfæller var han overbevist om, at man rent spekulativt kunne nå frem til megen indsigt i Guds natur, og det var ganske rigtigt noget, som Luther aldeles ikke havde beskæftiget sig med. Denne indsigt skulle så også bruges som våben mod oplysningstidens begyndende ateisme, og bogen ender med en række »bevisgrunde for religionens sandhed«.

Nu ved man naturligvis ikke, i hvilken grad præster og degne omfortolkede eller beskar Pontoppidans lærebog, men det kan kun have været inden for snævre grænser, når overhøringen ved konfirmation eller visitatser skulle ske efter den, og det betyder, at oplysningstidens tanker ikke har haft mulighed for at trænge ud til den jævne befolkning gennem katekisationen. Trods al kritik stod Pontoppidans forklaring urokket til 1792, da den blev afløst af »Balles lærebog«, udarbejdet af Sjællands biskop Nic. Balle, som led den kranke skæbne, at pietisterne anså ham for alt for eftergivende over for oplysningstidens ideer, mens disses repræsentanter stemplede ham som alt for konservativ. Balles lærebog blev brugt til 1856, og mange, som aldrig har åbnet en katekismus, kender én bestemt sentens, som er blevet et bevinget ord, og som kan stå som en gravskrift over oplysningstidens meget optimistiske tro på menneskets medfødte godhed: »Erfaringen viser, at menneskene ikke er så gode, som de burde være!«

Biskop Nicolai Edinger Balle (1744-1816), fremstillet på et kobberstik af G.L. Lahde. (Det kgl. Bibliotek).

Dette maleri af biskop Balle hænger i Roskilde domkirke. Det er malet af C.A. Lorentzen og synes ikke så venligt mod biskoppen som kobberstikket ovenfor. (A. Brandt fot., Frederiksborgmuseet).

10. Købstadskirkernes administration

Kirkeinspektion og kirkedirektion

I princippet var købstadskirkerne selvejende institutioner, og magistraten var »kirkens forsvar«, d.v.s. ansvarlig for vedligeholdelse m.m., men samtidig havde stiftsøvrigheden det øverste tilsyn undtagen med Sct. Knuds kirke, fordi denne i 1618 var stillet under magistraten og først i 1814 blev underlagt stiftsøvrighedens tilsyn. I det 18. århundrede understregede biskopperne flere gange, at de ikke kunne befatte sig med domkirkens økonomi, hvilket dog ikke hindrede dem i at gøre det, og kancelliet glemte øjensynligt også jævnligt dette særlige forhold og korresponderede med stiftsøvrigheden om Sct. Knuds kirke ligesom om de andre kirker.

I løbet af det 18. århundrede begyndte man at bruge andre betegnelser, så at »kirkens forsvar« blev til kirkedirektionen, d.v.s. for domkirkens vedkommende magistraten, for de to andre sognekirker stiftsøvrigheden. Kirkeinspektørerne eller kirkeinspektionen var ved Sct. Knuds kirke stiftsprovsten og en rådmand, ved Sct. Hans og Vor Frue kirker sognepræsten og kirkeskriveren. Kirkeinspektionens vigtigste opgave var at revidere regnskaberne i første led, og kirkeskriveren, som i hele århundredet var byfogeden i Odense, skulle revidere regnskaber for alle de kirker i stiftet, der stod under stiftsøvrighedens tilsyn. Den endelige revision blev foretaget af kirkens direktion.

Gråbrødre kirke var som en del af hospitalet undergivet hospitalsdirektionen, hvis regnskaber blev revideret af stiftsøvrigheden.

Kirkeværgen

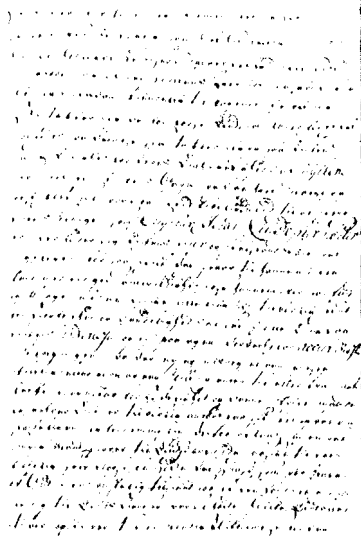
Til at føre det daglige tilsyn med kirken og føre dens regnskaber havde hver kirke en værge, der blev udnævnt af kirkedirektionen; for Gråbrødre kirke var det hospitalsforstanderen. Det var borgerligt ombud at være kirkeværge i hvert fald i nogle år, men det var ikke nogen efterspurgt bestilling. Kirkeværgen oppebar den beskedne løn på 2 rigsdaler årligt, ligegyldigt hvor meget arbejde han havde. Der kunne tilfalde en værge lidt ekstra fra legater, men kun domkirkeværgen op-

nåde fra 1758 en lønforhøjelse til 20 rigsdaler, så en værge søgte jævnligt om lidt ekstra nu og da, men som regel uden held. Det hjalp ikke engang, at Sct. Hans kirkeværge påpegede, at han af sin beskedne løn også havde betalt papir, og da domkirkens værge i 1731 beregnede sig 3 rigsdaler for at have udlånt seks par blågarnslagener til at dække alteret med, mens kirken blev kalket, fik han barsk at vide, at i lignende tilfælde havde andre sandelig lånt lagner til kirken. Det nyttede ikke, at han forklarede, at skønt lagnerne havde ligget længe i blød, var kalken blevet siddende i dem, så de var ganske ubrugelige. På den anden side lykkedes det ham at få 6 rigsdaler ekstra for sin daglig nærværelse i kirken, da den i 1765 skulle betrækkes med sort i anledning af kongens død.

Vor Frue kirkeværge søgte i 1783 20 rigsdaler for sin store ulejlighed med kirkens hovedreparation og tilføjede, at 10 rigsdaler var det mindste, man kunne byde ham. Kirkeinspektørerne var enige om, at han da havde fortjent de 20 rigsdaler, men kirken havde altså ikke råd til mere end det halve. Så var det anderledes store beløb, da domkirkens værge, kammerråd Laurids Erichsen, døde i 1755, og hans enke afsluttede regnskabet. Hun understregede, at hendes mand de sidste fem–seks år havde haft meget arbejde og udgifter bl.a. til rejser i anledning af kirkens restaurering, og hun opførte 400 rigsdaler som godtgørelse for dette. Da regnskabet omsider blev revideret i 1764, bemærkede magistraten, at man aldeles ikke havde lovet værgen noget honorar for hans administration af restaureringen, men »for hans umages skyld« ville man give 200 rigsdaler.

Kirkeværgen skulle naturligvis kunne læse og skrive og regne, og derfor valgte man som oftest en købmand. Kirkens indtægter blev indbetalt til ham, og da man i det 18. århundrede ikke havde banker at sætte pengene i og heller ikke rigtigt havde fundet ud af at skelne mellem offentlige og private kasser, var det umådeligt vigtigt, at værgen var både hæderlig og solvent. Da Sct. Hans' kirkeværge Peder Simonson Riise i 1719 var blevet så fattig, at der blev udpantet hos ham, blev han også afskediget som kirkeværge, fordi det ikke længere kunne betros ham at modtage kirkens indtægter.

Vor Frue kirkes værger i første halvdel af århundredet var ikke synderlig gode til at regne og alt andet end punktligt med indsendelsen af regnskaberne; således blev regnskaberne for 1704–17 indsendt på én gang. Somme tider trak de en udgift fra to gange, andre poster – endog kirkeværgens salær – blev glemt, bilagene bortkom m.m.m., så sognepræst von Haven drog et dybt lettelsens suk, da den nye kirkeværge,

Her ses en side af Vor Frue kirkes regnskab med antegnelserne for 1749-50: endelig et regnskab der gav anledning til lovord. (F. Panton fot., Landsarkivet for Fyn).

Johan Køhler, afleverede sit første regnskab for 1749–50. (Regnskabsåret gik fra 1. maj til 30. april). Ikke bare stemte dette regnskab perfekt, for første gang i umindelige tider, men det viste også økonomisk fremgang, fordi Køhler havde sat meget ind på at inddrive restancer. Sognepræsten takkede derfor inderligt Gud, dernæst stiftsøvrigheden for at have indsat en så fortræffelig kirkeværge. Det eneste, han var lidt utilfreds med, var at Køhler lå inde med en beholdning på 200 rigsdaler, som burde have været sat på rente. Dette punkt kom igen i de følgende år, og sognepræstens begejstring for Køhler aftog en hel del, navnlig da kirkeværgen havde nedsat renten fra 5 til 4 % for de penge, der stod hos ham selv. Da Køhler var død, og hans arvinger indsendte hans sidste regnskaber for 1766–67, var der problemer med at få den kapital, kirken havde stående i boet, og til sidst måtte der pantes.

Domkirken led et tab, da kirkeværge Claus Clausen i 1776 gik fallit og brat rejste til København for at søge sin lykke uden at have afsluttet regnskabet. Han forpligtede sig dog til at betale sin gæld til kirken, men det gik ham ikke så godt. Han havde indgivet ansøgning til grev Schimmelmann, chefen for Skatkammeret, men havde ikke fået audiens, fordi herren var upasselig; efter kammertjenerens udsagn ville det heller ikke nytte noget, fordi ansøgningen var på dansk, så Clausen havde fået den oversat til tysk. Omsider i 1778 sendte han regnskabet for 1776–77, men her havde han uden videre beregnet sig et vederlag på ekstra 10 rigsdaler årligt for sine 20 års tjeneste, altså i alt 200 rigsdaler, så at hans resterende gæld til kirken var nedbragt til godt 18 rigsdaler. Da regnskaberne mangler for de næste år, kan det ikke ses, om dette blev godkendt, men hvor intet var, kunne der i hvert fald heller ikke inddrives noget.

Siden 1748 var kirkeværger blevet sidestillet med de kongelige embedsmænd, som administrerede skatter o. lign., d.v.s. at de måtte ikke ligge inde med mere end en fjerdedel af årsindtægten, de skulle stille kaution for dette beløb og betale bøder for for sent indsendte regnskaber. I 1749 sendte stiftamtmanden en rundskrivelse om, at han med mishag havde bemærket, at denne bestemmelse ikke blev fulgt på Fyn, og i magistratens eksemplar er noteret, at en kopi er udleveret til hospitalsforstanderen, fattigforstanderen og de tre kirkeværger. Der er dog intet spor af, at værgerne faktisk stillede kaution endside betalte bøder for forsinkede regnskaber.

Kirkeregnskaberne

Når et regnskab var afsluttet, blev det først revideret af kirkeinspekti-
onen, der udfærdigede sine antegnelser, som med kirkeværgens svar
blev sendt til direktionen, der foretog den endelige revision, deci-
sionerne. Revisionen synes aldrig at have indbefattet noget kasseefter-
syn, men til gengæld gik den ind på selv de mindste detaljer. I 1736
havde f. eks. kapellanen ved Vor Frue fået en ny kakkelovn, og den
gamle var solgt til murermesteren for 1 rigsdaler. Antegnelserne men-
te, at den kunne have indbragt mere ved auktion, men fik så kirkevær-
gens meddelelse om, at den var aldeles rusten. I 1766 bemærkes det, at
Vor Frue kirke havde liggende syv par lysestumper, og de skulle enten
sælges eller bruges, når der skulle støbes nye lys.

Selv om regnskaberne ofte ser nydelige ud, er der den gene ved
dem, at man i det 18. århundrede ikke havde gjort sig klart, at det
kunne være praktisk at føre både et drifts- og et kapitalregnskab. Der er
aldrig nogen samlet oversigt over gæld og formue; man kan se, om der
er ind- eller udbetalt renter, man da domkirken i 1762 fik et rentefrit
lån på 2.000 rigsdaler, optræder det overhovedet ikke i regnskabet.
Ekstraordinære indtægter som følge af indsamlinger, lotterier m.m.
blev normalt tilsendt kirkens direktion og ikke bogført af kirkeværgen,
som kun skulle svare til de penge, der faktisk gik gennem hans hænder.
Der står så ind imellem, at værgen har fået nogle penge udbetalt af
biskoppen eller stiftamtmanden eller magistraten, men i nogle tilfælde
blev større regninger øjensynlig betalt direkte fra det overordnede led.

Det er også en smule forvirrende, at hvert års overskud eller under-
skud føres på næste års regnskab som henholdsvis indtægt eller udgift,
og det samme gælder optagne eller tilbagebetalte lån.

Inventarlister

Med det årlige regnskab skulle følge en inventarliste over kirkens orna-
menter, d.v.s. altertøj, messeklæder, lysekroner m.m., hvorimod det
nagelfaste inventar som altertavle, prædikestol m.m. ikke altid med-
tages. Det var nu først fra midten af århundredet, der faktisk var en år-
lig liste, men det er lidt tvivlsomt, om man kan stole på den, for det ser
i høj grad ud til, at hvert års liste uden videre blev skrevet af efter sidste
års liste. I Gråbrødre kirkes inventarliste anføres i begyndelsen af år-
hundredet nogle ting, som var erhvervet »for nogle år siden«, og den-
ne bemærkning gentages ordret endnu i 1788, da det efterhånden var
en hel del år siden!

*Greve og skatmester er kun et par af de
titler, Heinrich Carl Schimmelmann
(1724-82) kunne besmykke sig med. Her
er han afbildet i al sin magt og
velde på en pastel af L. Lønberg. (Hans
Petersen fot., Frederiksborgmuseet).*

I mange tilfælde er inventarlisterne den eneste kilde, der fortæller om gaver til kirken, fordi gaver af ting ikke opføres i regnskaberne. Inventarlisten blev øjensynlig heller ikke kontrolleret ved noget eftersyn på stedet, men blev da til gengæld revideret meget nøje i sammenligning med sidste års liste. Hvis kirkeværgen af en fejltagelse sprang noget over, kom der prompte en forespørgsel om, hvad der var blevet af den gamle ligsten, som ifølge den sidste liste skulle ligge dér eller dér?

Kirkernes indtægter og udgifter

Alle købstadskirker havde indtægter af begravelser og leje for stolestæder. Hver kirke havde også en blok, d.v.s. en indsamlingsbøsse til bidrag til kirken, men det blev som regel kun til meget små beløb, selv om der ved særlige lejligheder kunne falde lidt mere af, f. eks. da både dronningen og prins Karl var til gudstjeneste i domkirken og tilsammen gav 25 rigsdaler.

Hvor der var jordbrugere i landsognet, betalte de tiende, men havde så til gengæld gratis stolestæder; kirken kunne også have andre tiender, husleje af ejendomme i byen eller kapitaler, der var udlånt mod rente. Størstedelen af disse kapitaler stammede dog fra legater, der var øremærket til særlige formål, som regel vedligeholdelse af giverens grav, så kirken fik kun det, der blev tilovers, og det var i slutningen af århundredet næsten ingenting på grund af den almindelige prisstigning.

Faste udgifter var lønninger til klokker, organist, bælgetræder, graver og efterhånden også faste vederlag for vedligeholdelse af tårnur og orgel. Præsternes løn blev betalt af indtægter, der var henlagt til embedet, men deres enker fik ofte en lille huslejhjælp af kirken. Andre faste, eller i hvert fald uundgåelige udgifter var kontingenter, hjælp til andre kirkers reparation o.lign. En lang række bevillinger i årene 1697–1748 gav den danske kirke i London en hjælp fra alle landets kirker; i andre tilfælde skulle et enkelt stifts kirker betale, som da der i 1720 blev bevilget hjælp af Fyns stifts kirker til et stengærde om Middelfart kirke, hvis jord var ved at blive taget af vandet. En lignende hjælp kunne blive givet til genopbygning af nedbrændte præstegårde eller degneboliger, og da der i nogle år kunne være adskillige bidrag af den slags, kunne de nok være en byrde for en fattig kirke.

Brød og vin til altergang var en uomgængelig udgift, og lys skulle man også have, selv om udgiften til lys fik en særlig udvikling. Ifølge kirkeritualet af 1685 skulle der under altergangen være to tændte lys

på alteret, men desuden havde man lys på prædikestolen og ved froprædikenen, hvor det ofte var mørkt, men kun til højtiderne var alle lysekronerne tændt. Domkirken var så heldig at have et særligt legat til lys under froprædikenen, givet af en i øvrigt ukendt Jacob Rose, men andre kirker måtte selv klare udgifterne. Så skete der imidlertid det, at da man efter skoleloven i 1739 så sig om efter penge til skolekassen, kom nogen i tanker om kirkelysene, som for hele landet måtte koste mange tusinde rigsdaler. Under henvisning til, at kirkelys jo var en udvendig ting i gudstjenesten og altså ikke strengt nødvendige, blev det bestemt, at lysepengene, der blev anslået til 5 rigsdaler for en landsbykirke og 8 rigsdaler for en købstadskirke, fremtidig skulle tilfalde skolekassen. Dog måtte man fremdeles købe lys til brug ved altergangen og froprædikenen, men ellers skulle man klare sig med de lys, der blev skænket til kirken. Det kunne nok knibe på landet, men så tog menigheden selv lys med. Disse omstændigheder er baggrunden for, at det ligefrem kunne være svært at få lov til at skænke en lysekrone til en kirke, for kirken ville kun have den, hvis der fulgte lys med, så i almindelighed blev der hensat en kapital, hvis renter skulle bruges til at købe lys.

Rengøring var ikke noget, man tog så tungt; en tre–fire gange om året fandt man fuldt tilstrækkeligt, nemlig til højtiderne og Mikkelsdag, men det kunne ske, at en ekstra rengøring blev nødvendig, hvis kirken var blevet kalket eller i anledning af kongebesøg, f. eks. da Caroline Mathilde i 1766 besøgte Sct. Knuds kirke. I 1759 fik Sct. Hans kirkes graver 1 rigsdaler og 4 skilling for at vaske vinduerne, der var »så begroede med skarn, at de ingen lysning gav«.

Til pinse skulle kirken »majes«, men nogle år sparede man dog denne udgift, f. eks. i 1701, da skoven ikke var sprunget ud, og i 1731, da der var landesorg, for så måtte kirkerne ikke pyntes. Til gengæld forårsagede dødsfald i kongefamilien andre udgifter; bare til klokkeringningen medgik megen olie og nye reb, og ved kongens død skulle alter, prædikestol og orgelværk beklædes med sort. I 1730 kostede det domkirken ca. 100 rigsdaler inklusive opsætning og nedtagning, mens Vor Frue kirke kunne klare det med 55 rigsdaler. Landesorgen varede et år, så først den 12. oktober 1731 kunne det sorte stof tages ned. Ved Frederik V.s død blev ydermere i Sct. Knuds kirke opført sørgemusik ved kantor Sibbern og stadsmusikanten.

De største udgifter var imidlertid vedligeholdelse af kirkebygningerne og residenserne, d.v.s. tjenesteboliger for sognepræst, kapellan, klokker og eventuelt organist. For at mindske denne byrde blev det i

*Dette engelske kobberstik af dronning Caroline Mathilde blev spredt med tidsskriftet Universal Magazine. Trist ser hun ud – mon hun aner sin fremtidige skæbne?
(Det kgl. Bibliotek).*

1741 bestemt, at beboerne selv skulle overtage vedligeholdelsen, og kirkerne kunne også få tilladelse til at sælge residenserne og i stedet for give beboerne et kontant huslejetilskud. Det skete i flere og flere tilfælde i det 18. århundrede, og kort efter år 1800 var af de gamle residenser kun Sct. Hans præstegård tilbage.

Større reparationer blev efter syn udbudt til licitation. Alligevel løb der ofte ekstra udgifter på, dels fordi man under arbejdet fandt flere brøstfældigheder, dels fordi håndværkerne traditionelt fik drikkepenge. Det skete også, at materialer blev stjålet, og endelig forekom det, at en håndværker faktisk gjorde mere arbejde, end han ifølge kontrakten var forpligtet til, og i så fald fik han som regel betaling for det.

Hver kirke havde sin egen kirkegård ved kirken, indhegnet af en mur eller et plankeværk. Nogle enkelte gange oplyses det, at der blev plantet lindetræer, men ellers kostede man ikke meget på kirkegården, som ikke blev kønnere af, at kreaturer, svin og fjerkræ gik frit omkring. Efterhånden var der ikke plads nok i de gamle kirkegårde, navnlig ikke ved Sct. Hans kirke, og i 1811 blev den nye assistenskirkegård taget i brug.

11. Sct. Knuds kirke

Kirkens økonomi

Domkirkens vigtigste indtægter var tiende og landgilde fra Hunderup samt tiende af Bolbro og andre jorder. Nogle tiender uden for Fyn blev solgt, og noget jordegods i Tommerup blev i 1720 inddraget til ryttergodset og betalt med 800 rigsdaler. Legatkapitalerne voksede i løbet af århundredet, men gav ikke ret meget overskud. I de første årtier indkom der også en beskeden indtægt i stadepenge, når boghandlere på de årlige markeder fik lov til at sælge bøger i våbenhuset.

Kirken fik mange lys foræret, og i modsætning til de andre kirkers regnskaber blev lysene i domkirkens regnskab ført som indtægt. Imidlertid havde Sct. Knuds kirke visse udgifter, som andre kirker ikke havde, først og fremmest vedligeholdelsen af latinskolens bygninger, som fra gammel tid havde hørt med til domkirken. De fleste år drejede det sig kun om højst 10 rigsdaler, men store reparationer var det svært at klare. I 1762 lånte kirken 2.000 rigsdaler til en hovedstandsættelse af skolen, men da man omkring 1790 stod over for nye store istandsættelser, fik kirken i 1793 bevilling på, at så længe den selv havde gæld, skulle kommunitetet bære skolens vedligeholdelse.

En anden særegen udgift var kirkebroen over Munke Mose, som var Hunderup bymænds vej til gudstjeneste i domkirken. Broen blev ødelagt ved et voldsomt tøbrud i 1709, og Hunderup bymænd fastholdt, at det måtte påhvile kirken at bygge en ny bro. Det kom til at koste temmelig meget, og der var megen strid om, hvordan udgifterne skulle fordeles. I 1764 blev der igen bygget en ny bro, og det blev samtidig bestemt, at kirken som sin part skulle betale 100 rigsdaler og for fremtiden yde et årligt bidrag på 4 rigsdaler til broens vedligeholdelse.

Århundredet startede med en indtægt på 601 rigsdaler og en udgift på 616; i 1788 var tallene 1.864 og 817 rigsdaler. Tiendeindtægterne var vokset på grund af de stigende kornpriser, men skønt det var et pænt overskud, var kirkens økonomiske situation ikke god, for regnskabet sagde ikke noget om gælden, og den var i 1793 på 8.000 rigsdaler. Det skyldtes, at de normale indtægter slet ikke kunne slå til, da kirkens store restaurering fandt sted i årene 1748–57.

Udsnit af et prospekt over Odense udført af maleren Johan Jacob Bruun i 1762. Sct. Knuds kirke ses her med hovedspir, fire hjørnespir og et spir over midterskibet. (Montergården).

I foråret 1752 anmodede kirken om at låne 4.000 rigsdaler af stiftets offentlige midler, d.v.s. de kapitaler, som offentlige stiftelser ejede, og som biskoppen kunne disponere over. Med kongelig tilladelse fik kirken pengene og året efter yderligere 2.000 rigsdaler, og endelig lånte kirken 1.000 rigsdaler af assessor Kallager til Juulskov. I 1753 var en ansøgning om hjælp fra andre kirker blevet afslået, men der blev givet tilladelse til en indsamling i alle Danmarks købstæder. Det gik dog noget trægt med bidragene; i slutningen af 1754 var der indkommet i alt 1.575 rigsdaler – og til biskoppens harme ikke en eneste skilling fra Assens, hvis indbyggere havde erklæret, at når de selv havde måttet betale en dyr reparation af deres egen kirke, havde de ikke noget tilovers at give til domkirken.

I sommeren 1755 ønskede magistraten igen at låne 7.–8.000 rigsdaler af de offentlige midler til reparation af tårn og spir, men det frarådede biskoppen, fordi kirken aldrig ville kunne tilbagebetale alle de penge, når dens gæld allerede var op mod 11.000 rigsdaler. Magistraten søgte atter, men forgæves, om hjælp af alle kirker, men fik kun i 1756 en ny indsamling, denne gang i hele Danmark og hele Norge. Den indbragte imidlertid kun 1.761 rigsdaler.

Da der er mangler i regnskaberne, er der ingen sikre tal på, hvad restaureringen egentlig kostede. Kantor Mumme nævner i sin bog om kirken fra 1844, at han i kirkens arkiv har set en beregning (som siden er bortkommet), der gik ud på, at den samlede udgift var 15.600 rigsdaler. Deraf havde kirken af sine egne midler betalt ca. 1.000 rigsdaler, ved de to indsamlinger indkom 1.900 rigsdaler, så den resterende gæld var 13.000 rigsdaler. Det kan meget vel passe – og så var tårn og spir endda ikke repareret.

Man kan måske undre sig over, at magistraten så letsindigt pådrog kirken denne enorme gæld, men dels skete det – som biskoppen undskyldende flere gange skrev til kancelliet – at da arbejdet først var påbegyndt, fandt man flere brøstfældigheder, end man havde regnet med, dels var der på denne tid et fuldstændigt kaos i byens finanser, hvilket ikke mindst skyldtes borgmester Augustus Martfeldts egenrådige og ekstravagante dispositioner, der førte til hans afskedigelse i 1763. Det var netop Martfeldt, som hovedsagelig stod for kirkens restaurering; han traf aftale med håndværkerne, betalte regningerne og fik dem refunderet af kirkeværgen, uden at den øvrige magistrat foretog nogen som helst kontrol. I 1756 opgjorde han sine udlæg til 5.497 rigsdaler, og det var nok helt korrekt, for der er intet tegn på, at han har beriget sig på kirkens bekostning. Tværtimod var han helt forar-

met, da han blev afsat, og når han beregnede sig 56 rigsdaler, fordi han i vid udstrækning havde brugt sine egne folk til arbejdet ved kirken, var det snarest lavt sat. Han anførte, at »jeg vil forbigå at nævne, hvad mig selv med rette kunne tilkomme for min særdeles hafte uma-ge og besværing for kirken fra morgen til aften i 5–6 år«, og lod det bero på magistratens velvilje, om de ville forunde ham de 56 rigsdaler. Han havde vitterlig haft megen ulejlighed og adskillige fortrædeligheder. I 1752 opførte han 63 rigsdaler til drikkepenge til de mange mennesker, der arbejdede ved kirken, »for at gøre dem villige og flittige, ofte længe efter arbejdstid, når det udkrævedes«. I september 1752 nedlagde 12 murersvende arbejdet og ville rejse; grunden var, at kirkeværgen havde påtalt, at de holdt pause fra kl. 8 til kl. 9, for en sådan pause måtte efter værgens mening forudsætte, at de var begyndt kl. 5 og blev ved til kl. 7 aften, og det var det for mørkt til. Svendene blev stævnet for bytinget, men mødte ikke, og der blev ingen sag ud af det, for »da vinteren nærmede sig og regn slog gennem vinduer og døre, så jeg [d.v.s. Martfeldt] ingen anden udvej end at bringe dem til ro«. De genoptog arbejdet, men »ikke uden lemfældighed og dusører, som sandelig har kostet mig meget, dog anfører jeg kun for dette 6 rigsdaler«.

Kirkebygningen og den store restaurering

Omkring år 1700 så domkirken anderledes ud, end den gør nu. Tårnet havde foruden hovedspiret fire mindre spir i hjørnerne, og der var endnu et spir på midterskibet over koret. Våbenhuset var ud for kirkens nordre udgang, og vestporten var tilmuret.

I første halvdel af århundredet holdt man sig stort set til at reparere. Spiret blev istandsat i 1719, og i den anledning blev der indkøbt to potter vin, fem spidsglas og to flasker, for ved afslutningen af arbejdet skulle blytækker Johan Philip Becker »efter manér og sædvane« drikke et glas vin oppe ved kuglen på spiret. Hans folk har så nok drukket af de fire glas nede på landjorden, mens mester udbragte en skål oppe på spiret.

Danske Kancellis oversekretær, Ludvig von Holstein, skrev i maj 1748 til biskop Chr. Ramus, at ved sit besøg i Odense havde kongen bemærket, at domkirkens altertavle, prædikestol, epitafier og andre ornamenter var meget forfaldne. Hans Majestæt ønskede, at alt dette skulle istandsættes, og mente, at kirken nok kunne klare dette af egne midler. Denne henstilling var naturligvis ret beset en ordre, så der blev samme år taget syn på brøstfældighederne og indhentet tilbud på arbejdet. På

altertavlen (som nu står på Odense museum) var adskillige stykker stødt af, og der manglede en engel ved døbefonten. Træskærer Herman Jansen foreslog desuden at skære tre nye billeder til rækværket på trappen til prædikestolen og til orgelværket en lille vase med blomster i. Imidlertid må man ret hurtigt efter synet have bestemt sig for at anskaffe et nyt orgel og en ny prædikestol – den, som står i kirken nu; det kan ikke ses af regnskabet, hvem der har udført den, men det var muligvis Herman Jansen, som i hvert fald »efter tegningen« udførte træskærerarbejde på trappen til prædikestolen for 40 rigsdaler, og desuden lavede han 28 små søjler til orgelværket, 190 muslingskaller på døre og paneler på stolestaderne, ni store muslingskaller til pulpiturenes spidser og 18 festoner (løvværk) på stolperne på den underste gang til pulpiturene (som han konsekvent kalder pompelturer), og endelig to billeder og to vaser til korgitteret og 68 små søjler til gitrene ved koret og omkring døbefonten. Til sidst skar han også to vaser til professorernes stole og viserne på uret inde i kirken. For arbejdet på altertavlen lød hans regning således:

»Et spyd til den ene apostel [Thomas], en kniv til den anden [Bartholomæus], et kors til den fjerde [Andreas], 4 vinger til englehovederne, en nøgle [til apostlen Peter], 4 fingre til evangelisterne, til Aron en ny hånd og en stav, til Moses to fingre og en halv fod«.

Dertil kom reparation af rammer m.m., men den samlede regning var kun på 3 rigsdaler.

Maler C. Hviid beskrev i sit tilbud altertavlen, og det fremgår deraf, at de to figurer af Moses og Aron ved foden af tavlen oprindeligt har været hvide med lidt forgyldning. Alt træværket havde været helt eller delvis forgyldt, og en omforgyldning ville koste 520 rigsdaler – men så indbefattede det også afvaskning af malerierne. Prædikestolen (der var omtrent som den, der står i Ribe domkirke) var efter Hviids beskrivelse af egetræ med smukke bibelske historier, uden maling, men med lidt forgyldning. Han foreslog, at prædikestolen med trappe og himmel skulle stemmes af efter alteret med hvid oliefarve og forgyldning af listerne m.v. Døbefonten beskrev han som en ottekant med skønt billedværk, forgyldt skrift og sirlig himmel over, som alt har været forgyldt tillige med det jernværk, som står udenom. Maleren foreslog, at forgyldningen blev fornyet, og at der som noget nyt blev malet bibelske historier indvendig. Orgelpulpitoret havde også et panel med malede billeder.

Mens Hviid var i færd med at male altertavlen, indtraf en beklagelig

episode i juli 1749, idet nogle af latinskolens disciple, som var alene i kirken, tog malerens pensler og overmalede de forgyldte indstiftelsesord. I den anledning afleverede magistraten en ordentlig salut til skolens rektor: Inden koret kom under reparation var det yderst vansiret, fordi disciplene talrige steder havde skåret deres navne, og selv nu, da stolene var repareret, havde de igen skåret i skolens stole og altså nu malet på altertavlen. Det var sandelig bedre, at disciplene blev helt væk fra kirken, end at de holdt bøn på den måde. Rektor bedes undersøge sagen nærmere og forbyde disciplene at komme i kirken undtagen til gudstjeneste og bøn, for magistraten har erfaret, at de mellem skoletimerne jævnligt løber ind i kirken, hvor de støjer, springer på stole og pulpiturer og over hærværk.

Men altertavlen blev da færdig, og desuden pudsede maler Hviid de to tavler med de kongelige navne op; han lavede 250 stjerner til at sætte op på hvælvingerne, forgyldte lysekroner og vaser og en blikstjerne til alteret, og den samlede regning blev på 475 rigsdaler, men der var også gået meget guld til.

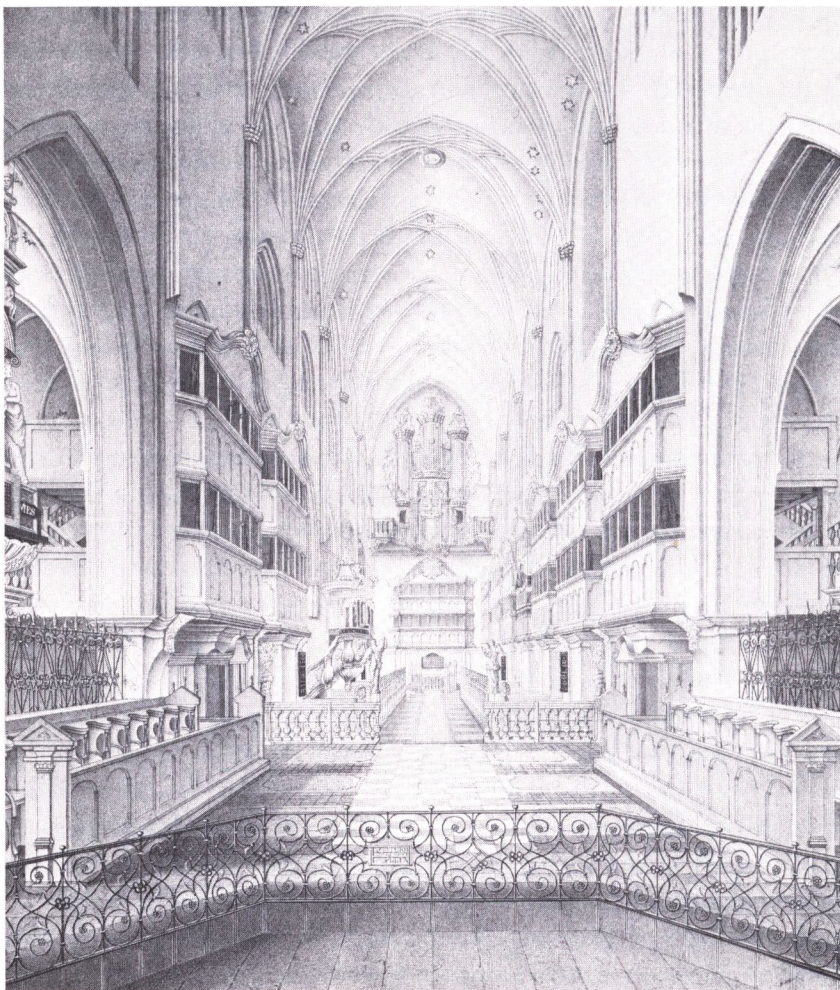
I 1753 bestilte kirken hos den kongelige billedhugger Joh. Fr. Hännel en portal til våbenhuset; muligvis har han også forfærdiget den ganske lignende portal, der var omkring den tilmurede dør i vestgavlen. Samtidig blev noget arbejde bestilt hos stukkator Giuljo Guione, men det kan ikke ses, hvad det var. Døbefonten blev restaureret til den form, hvori kantor Mumme beskriver den i 1844. Den stod da i den vestlige ende af kirken, bag en skranke, med otte figurer, der forestillede engle som sindbilleder, idet én holdt et kors, en anden en kalk, en tredje brødet o.s.v. Omkring foden fandtes de fire evangelister. De otte engle er utvivlsomt dem, som maler Chr. P. Getreuer omtaler i en regning fra 1754. Han var byens egen søn, men havde i mange år arbejdet i København, hvor han havde udført maler-, lak- og forgylderarbejde i Prinsens Palæ og på Rosenborg, så han var en af tidens dygtigste fagfolk. Han hvidlakerede otte englefigurer i størrelse som børn og forgyldte deres vinger, gevanter og tegn (d.v.s. det, de holdt i hånden). Samme behandling fik to store figurer, som flankerede indgangen til koret, og endelig var det udhævede billedhuggerarbejde på to vaser blevet forgyldt. Det hele kostede 165 rigsdaler, og arbejdet blev gjort i København, da regningen specificerer en trækasse samt bomuld og papir til at pakke med.

De gamle pulpiturer, fem på hver side af gangen, blev revet ned lige efter påske 1751, og der blev af snedker Troels Lund for 200 rigsdaler opført nye pulpiturer i to etager, to mellem pillerne under hver af de

Også mindepladen for Frederik II.s dronning Sofie blev fornyet omkring 1750. Den hænger endnu i Sct. Knuds kirkes våbenhus. Dronningen var mecklenburgsk prinsesse, og pladen viser derfor det mecklenburgske våben. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

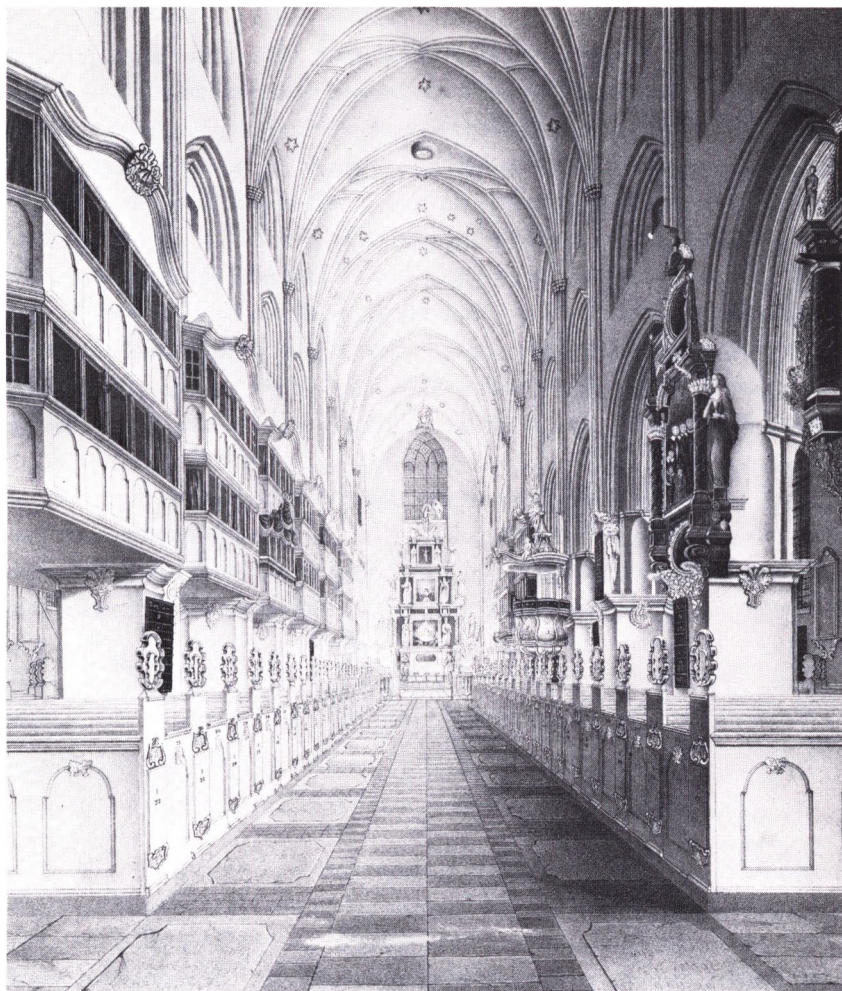

Overlæst og grim. Sådant synes vi i dag, Sct. Knuds kirke kom til at se ud efter restaureringen midt i 1700-tallet, men sådan var tidens stil. N. Ringes tegning af kirken set mod orglet er fra 1840. (Møntergården).

seks buer på den nordre side, to under buerne på den søndre side tæt ved koret lige ud for konsistoriedøren, og endelig endnu et på den søndre mur. Men de mange nye trapper var øjensynlig for stor en fristelse for ungdommen, siden magistraten i 1755 udstedte en plakat, som omhyggeligt blev bekendtgjort ved opslag og trommeslager og indskærpede, at »da mod forhåbning findes, at adskillige drenge understår sig i at løbe op og ned ad trappen til pulpiturene i Sct. Knuds kirke, når der er gudstjeneste, foruden at de løber frem og tilbage på gangene«, skal alle forældre formane deres børn til at afholde sig fra den slags.

Også de mange gravsteder i kirken måtte repareres. I foråret 1752 var de murede begravelser færdige, men der manglede endnu at få de

N. Ringe tegnede i 1840 også Sct. Knuds kirke set mod alteret. Prædikestolen er bevaret til i dag. (Møntergården).

øvrige gravsten i gulvet fjernet. Nogle ragede op over gulvet, så man snublede over dem, andre lå for lavt, og mange hvilede på rådne bjælker, der når som helst kunne styrte sammen. Biskop og magistrat var enige om, at der skulle lægges blå og hvide fliser, som dels ville pynte, dels være lettere at tage op, når der skulle sættes nye kister ned.

Da altertavlen blev taget ned, fandt man i et hulrum i muren en kiste med ben. Magistraten meddelte biskoppen, at det måtte være Knud den Helliges ben, og påberåbte sig en lang række af tidens historiske autoriteter, hvorved de fik blandet Knud den Store sammen med Knud den Hellige. Biskoppen afviste først tanken, men skrev kort efter til stiftamtmanden, at »jeg har iblandt nogle papirer, jeg har, fundet tilstrækkelig efterretning derom, så det bliver vist nok, at hans [d.v.s.

På billedet ses rokokoprædikestolen i Sct. Knuds kirke, opsat i kirken i forbindelse med den store restaurering i 1750'erne. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

Knud den Helliges] kiste står indmuret bag alteret«. Disse papirer har utvivlsomt været om opdagelsen af kisterne i 1696. Det fremgår ikke, hvornår kisten atter blev indmuret, men det varede vist nogle år. Latinskolens rektor omtaler i 1768, at han selv har set den, og at kongen også havde beset fundet – og det må formentlig have været ved hans besøg i Odense 1755, da graveren til hans ære gjorde rent i konsistoriet og strøede sand og urter inde og ude.

I foråret 1752 var det meste af arbejdet indvendigt færdigt, men på det tidspunkt stod det klart, at bygningen også måtte repareres, og magistraten sluttede kontrakt med den flensborgske muremester Ludvig Neumann, som allerede i marts ankom med sine svende – så da bygmester Philip Lange fra København tilbød sin tjeneste, kom han for sent.

I juli 1754 må arbejdet stort set have været afsluttet. Den 20. juli 1754 er den dato, der med hånden er tilføjet et udateret digt med følgende smukke titel: *Kong Knuds Tale Om sig selv til Folket samt Taksigelse til Monarchen og Øvrigheden for Sin Kirkes Reparation*. I velmente vers opremser den ukendte forfatter, hvad der er udrettet, og priser den kunstigt gjorte prædikestol, de prægtigt bygte stole, de gyldne stjerner på hvælvingerne, de blå og hvide fliser, og kirkegårdens smukt malede stakitter.

»Ja, jeg tør lægge dette til,
Min kirke næp' har lige,
tænk hist og her, tænk hvor du vil
i dette tvilling-rige«.

I november samme år meddelte magistraten, at kirken kunne tages i brug til 1. søndag i Advent, og det må betyde, at mure og gulve var færdige, men tag og tårn manglede stadig, og det var derfor, magistraten ville låne endnu godt 7.000 rigsdaler. Biskoppen bemærkede, at »de gode mænd har meget forbygget sig i kirkens så store reparation og prydelser«, men samtidig understregede han kraftigt, at borgmester og råd ikke har haft nogen personlig fordel af det, og »i øvrigt kan det ikke benægtes, at magistraten jo har sat kirken i en så sirlig stand som nogen kirke i riget«. Men at magistraten oven i købet ville rejse et monument for Knud den Hellige, fandt biskoppen var for meget af det gode, for dels havde man ikke pengene til det, dels var Knud den Helliges død så bekendt, at et monument var overflødigt, og endelig var denne episode heller ikke nogen prydelser for fædrelandets historie.

Men det var stadig galt med tårnet. Den beskedne indsamling i 1756

forslog ikke langt, spiret hældede så meget, at man måtte befrygte, at det ville styrte ned, og endelig i 1779 skrev kammerherre Benzon til Christiansdal til kongen og anmodede om, at der måtte blive gjort noget, fordi spirene var en daglig fare for befolkningen og de omliggende huse (hvoraf Benzon ejede nogle). Kancelliet beordrede spiret nedtaget, men magistraten ville stadig gerne bevare det, da det sandelig ville være sørgeligt, hvis kirken skulle miste sin pryd og blive den eneste domkirke uden spir. Desuden kunne spiret ikke undværes som sømærke ved indsejlingen i Odense fjord. Men i 1782 sendte kancelliet bygningsinspektør Magens til Odense, og året efter beordrede man atter spiret nedtaget; til gengæld skulle der efter Magens' forslag bygges et spidst tag, som skulle hvidtes, så sømærket blev bevaret. Magistraten fik besked om, at den kunne spare sig at skrive flere breve om et nyt spir, med mindre den kunne finde nogen, som ville betale det.

Man fandt også nogen, der ville betale. Planen om det hvidtede tag (som da også ville have set rædselsfuldt ud) blev formentlig hurtigt kendt i byen, og i avisen den 21. oktober 1783 meddeltes det,

»at da Hr. Peder Eilschou her i byen har fattet det rosværdige forsæt på egen bekostning at pryde det forfaldne kirketårn på hovedkirken i Fyn, vor store St. Knuds kirke, med et endnu smukkere spir end de forrige, såsom det nuværende længe har været nær sit fald og undergang, så bør slig en ædel handling ej være uommærket i disse efterretninger«.

I december 1783 blev spiret taget ned, og »dette farlige arbejde løb ved Guds milde bestyrelse vel af, og ingen kom til skade. Give Gud, at det må så vel lykkes, når spiret engang i tiden igen skal sættes på sin forrige plads«. Denne bemærkning skyldtes sikkert, at en blytækkerdreng netop i maj måned var omkommet ved at styrte ned fra kirketaget. Købmand Eilschou døde selv i 1783 og nåede altså ikke at se det nye spir, men hans enke Anne Becker lagde yderligere 2.000 rigsdaler til den oprindelige gave på 6.000, så spiret kunne blive tækket med kobber, og endelig, den 8. november 1785 kl. 12 blev »i en talrig skares påsyn den nye smukke ægte forgyldte fløjstang« sat op i Sct. Knuds spir.

Da regnskaberne for disse år mangler, kan det ikke ses, om kobbertækkeren ved denne lejlighed udbragte en skål på toppen af spiret. (Kobbersmed Svend Madsen i Odense, som i 1979 har tækket domkirkespiret, fortæller, at han udmærket godt kender denne tradition, men at den nok er gået af brug for mindst 100 år siden. Nu om stunder nøjes man med at tage et glas vin eller en stille øl nede på jorden, når arbejdet er færdigt). En anden tradition blev imidlertid fortsat; ved nedta-

Arkitekt Boye Mogens (1718-1814) ser ganske tilfældig ud på dette billede fra Charlottenborgs samling, men det ville nu have været ren og skær vandalisme at udstyre Sct. Knuds kirke med et nyt, hvidtet tag, som han foreslog. Miniatureportrættet er udført af Christian Hornemann. (Pacht & Crone fot., Frederiksborgmuseet).

Silhouetten herunder forestiller storkøbmanden Peter Eilschou, der gav så betydelige gaver bl.a. til Sct. Knuds kirke. (E. Pantou fot.).

Dette maleri af en ukendt kunstner viser Erik Pontoppidan, som i sit danske atlas også beskrev Odense og byens domkirke. (Sophus Bengtsson fot., Frederiksborgmuseet).

gelsen af kuglen havde man fundet Kingos vers fra 1694, og da den skulle op igen, medfulgte et nyt digt af biskop Jacob Ramus; også her er det kirken, der taler:

»Af trende kongers gunst især jeg søger ære,
en konges store navn blev givet mig at bære,
blandt sognekirkers tal en konge satte mig,
Du fjerde Christian! Jeg sigter hen til dig.
Jeg måtte agtes som uskønsom, når jeg glemte
den mildeste regent, kong Frederik den Femte,
han viste sig, at han for mig bekymret var,
ham takker jeg for den indvortes pynt jeg har.
Da jeg var frygtsom for det vanhelds stød at friste
det spir, jeg længe bar til prydelse, at miste,
Gud vakte op en mand, af Gud og mig en ven,
som lod mig tage ned og rejse op igen«.

Siden da er et nyt digt lagt i kuglen hver gang, den har været nede. Det skete 1865 under biskop Engelstoft, i 1926 under biskop Rud og i 1979 under biskop Holm. Efterhånden medfulgte også digte eller andre skrifter af arkitekt og håndværkere.

Det lille spir på hovedskibet blev ikke fjernet samtidig med de andre, og i 1789 trængte både det og taget til reparation. Den gavmilde madame Eilschou gav endnu 2.000 rigsdaler til denne istandsættelse, som var færdig i 1792. Spiret blev fjernet og klokken derfra hængt op i tårnet, og hovedskibets tag blev sænket. Dermed havde kirken udvendigt fået det udseende, den havde til 1875. Indvendig blev den i 1800 malet, så den stod i hvidt, perlegråt og guld. Den var også genstand for megen beundring; allerede 1767 udtalte Erik Pontoppidan, at Sct. Knuds kirke var en af de største og skønneste kirker i Danmark, navnlig efter restaureringen, der gav det indre »et mere moderne udseende og med maling og forgyldning en ny glans«. En rejsebeskrivelse fra 1803 siger, at København har ingen smukkere kirke. Senere tider har haft andre meninger; da man i 1873-75 ville genskabe den gotiske kirkebygning, blev restaureringen i 1750'erne kaldt »et vidnesbyrd om den tids smagløshed, mangel på kunstforstand og agtelse for historiske minder«.

Inventar

Den første inventarliste er fra 1709, og til forskel fra de andre kirker medtager den også orgelværket, kløkkerne og sejerværket (tårnuret). Der var hele fem lysekroner, hvoraf en var skænket 1694 af rådmand

Thomas Freithof, en anden af den ældre Jacob Bircherods enke. I løbet af århundredet kom yderligere tre lysekroner til, hvoraf den ene blev skænket af madam Gørtzen i 1758, men så var det øjensynligt også en betingelse, at hun skulle forsyne den med lys. De to smukke sølvlysestager, givet i 1696 af assessor Chr. H. Luja, var urørte, og kirken havde to sæt kalk og disk af sølv foruden to små sæt til hjemmeberetning.

I 1703 fik kirken en særlig smuk gave af jomfru Anne Brahe: Et forgyldt sølvskrin med en guld- og sølvbroderet messehagel og alterklæde og en alterdug med brede kniplinger. Ved hendes død i 1716 digtede stiftsprovst Mathias Bloch et sørgedigt, hvori det bl. a. hedder:

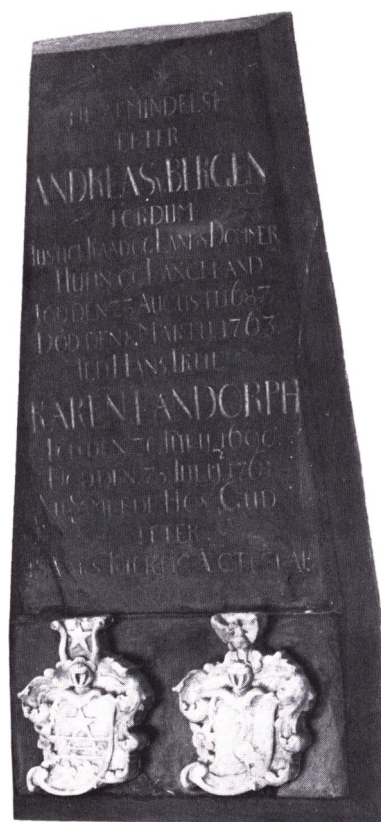
»Så far da evig vel, vor menigheds eksempel,
tak for den attrå, du har haft til Herrens tempel,
tak for dit hjertelag og lyst til himlens Ord,
tak for den ziir, du gav til Herrens stol og bord ...
Da jomfru Schougaards skænk og alterklæde var
just hundred år, du dit til kor og kirke bar«.

Andre mindre fine messehagler blev brugt til almindelige gudstjenester, og så var der den blånistrede bispekåbe af fløj, »som biskoppen bruger, når han ordinerer«. Det er nok den kåbe, som biskop Hansen i 1804 betegnede som så slet, at biskoppen ville vise foragt for sit embede, hvis han oprådte i den.

Inventarlisten nævner også mere prosaiske ting som skamler, en lyseaks og et timeglas til prædikestolen, så præsten kunne holde øje med, at han ikke prædikede mere end en time. I 1729 indkøbtes en rotfælde til orgelværket, og i 1756 gik man så vidt som til at indkøbe et håndklæde og et viskestykke.

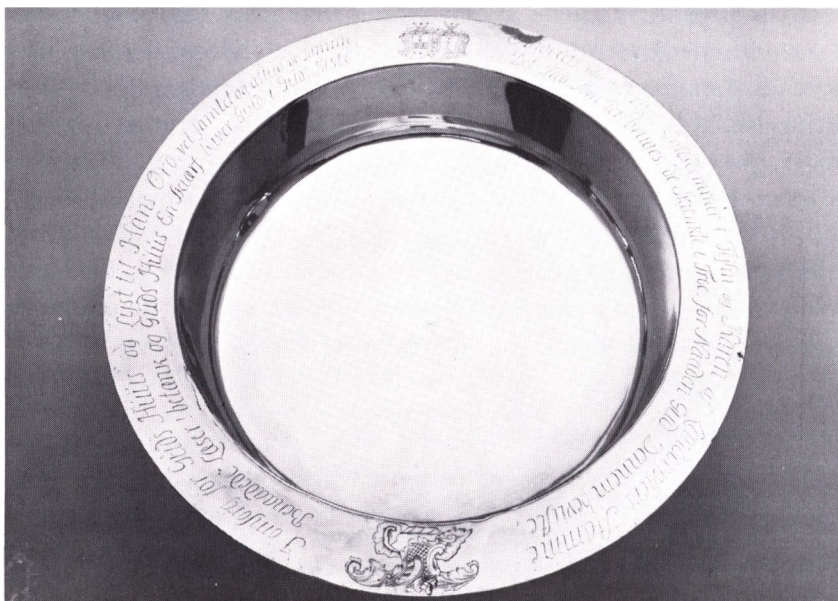
Ornamenterne skulle naturligvis repareres fra tid til anden; den kalk og disk, som var forgyldt, blev »forbedret« i 1772, og 1725 købte kirken en forgyldt sølv tallerken til disk, forfærdiget af sølvsmed Søren Pedersen. Det gamle kobberfad i døbefonten blev i 1765 udskiftet med et af sølv og et af messing, idet amtsforvalter Jens Baar meddelte, at hans svigerforældre, landsdommer Andreas von Bergen og Karen Landorph, havde haft til hensigt før deres død at give en gave til kirken; alle børn og svigerbørn havde derfor nu besluttet at skænke de to dåbsbækkener, der var lavet specielt til fontens form.

Messetøjet blev selvfølgelig også slidt. I 1722 klagede klokker Knud Skytte over, at alterdug og messeskjorter var så lasede og snavsede, at præsterne ikke ville bruge dem, så magistraten beordrede, at de skulle

*Epitafium i Sct. Knuds kirke over landsdommer Andreas von Bergen (1682-1763) og dennes hustru, Karen Landorph (1682-1761), prydet med slægternes våben.
(V. Sylvest Frederiksen fot.).*

Dette sølvdåbsfad fra 1764 er et arbejde af den odenseanske guldsmed Abraham Biørnsen Witsten og tilhører Sct. Knuds kirke. I fadet er bl.a. indgraveret von Bergen og hustrus våben, og fadet blev da også givet til kirken af deres slægtninge. (Wermund Bendtsen fot.).

vaskes, og at der skulle indkøbes to nye messeskjorter. Fra 1763 løste man imidlertid elegant problemet om anskaffelse af nye messeskjorter ved at opstille en sparebøsse, når der var ordination, og det gav så meget, at kirken kunne få en ny messeskjorte næsten hvert femte år. I 1766 ofrede kirken 33 rigsdaler på en ny messehagel af rødt fløjl.

I inventarlisterne optræder år efter år de samme gamle ubrugelige ting, f. eks. to katolske messehagler, hvor der var skåret et stykke af den ene. Men da man efter restaureringen havde masser af gammelt og nyt liggende på konsistorieloftet, over hvælvingerne og i kirkens materialhus, fik man også ryddet op i inventaret og satte alt overflødigt på auktion. Alt kunne sælges dengang, for alt kunne bruges igen, og der var i 1758 et yderst variabelt tilbud: 1.300 nye glaserede teglsten, større og mindre stumper af marmor og bly, gamle spader, de to katolske messehagler, en udslidt grøn korkåbe, kasserede alterduge, talrige epitafier, to gamle faner, en (engle-?)vinge i træskærerarbejde, masser af byggematerialer, en stukvase, en papirspose med bomuld og sejl-garn, og – hvordan det så end var kommet i domkirkens besiddelse – et gammelt beskadiget tebord. To stykker af den gamle prædikestol blev solgt, men allerede inden auktionen var et stykke af den afhændet til oberstløjtnant Gersdorff til Kærsgård, og et andet stykke blev aftaget af amtmænd Hans de Simonsen til Erholm, der tillige købte 24 gamle billeder (sandsynligvis i træskærerarbejde) og 30 stjerner, idet han ville bruge alt dette til udsmykning af Rørup kirke.

I løbet af det 18. århundrede blev adskillige nye gravminder sat op i kirken. Det mest pragtfulde er det Ahlefeldtske eller Glorupske kapel i den østlige ende af det sydlige sideskib, bygget af Anne Rumohr, enke efter Hans von Ahlefeldt til Glorup. Epitafiet er udført af Thomas Quellinus fra Lübeck, en kendt kunstner, der havde udført mange andre lignende arbejder. Foran marmormonumentet står to kister af marmor og to af metal, hvori hviler Hans Ahlefeldt, hans to hustruer og en søn af det første ægteskab. Desuden er kapellet smykket med et kobberharnisk og gravfaner; det hele stod færdigt i 1703 og skal have kostet 70.000 rigsdaler.

Man kan også nævne epitafiet over landsdommer Andreas von Bergen, der blev opsat i 1772, – det var ni år efter hans død – og gravmælet over Peter Eilschou og hustru, som blev opstillet i portalen til den tilmurede dør i vestgavlen.

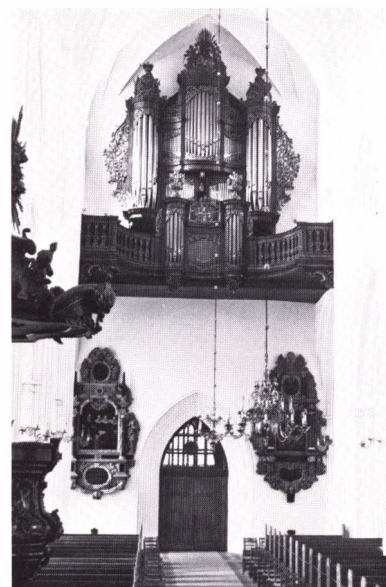
Ved restaureringen gik det hårdt ud over mange af mindesmærkerne. Gamle forvitrede epitafier, som ingen ville betale for at få istandsat, blev fjernet og nogle solgt ved auktion; af ligstenene i gulvet blev nogle slebet ned og blot mærket 1753-R, mens andre blev forsynet med nye, men uøjagtige inskriptioner, idet man forkortede og oversatte den latinske tekst til dansk.

Allerede kort efter restaureringen begyndte visse fortidselskere at beklage, at så mange antikviteter og mærkværdige monumenter var blevet ødelagt, men der blev trods alt en del tilbage, og dem blev der kostet meget arbejde på. Stenhugger Carl Emanuel Schuppius forbedrede 25 epitafier med gibsfigurer oven og neden, hvilket hans egen tid utvivlsomt syntes var meget smukt. Den middelalderlige inskription uden på kirken blev også bevaret, og en anekdote fortæller, at det skyldtes landsdommer von Bergen, som fra et vindue så, at håndværkerne var i færd med at tilspække inskriptionen. Han råbte til dem om at standse, gik ud på kirkepladsen og op på stilladset og foranledigede, at de udhævede bogstaver omhyggeligt blev malet hvide på sort bund.

Orgel, sejerværk og klokker

Det gamle orgel, som havde 21 stemmer, blev repareret flere gange, men i anledning af den store restaurering sluttede kirken i 1752 kontrakt med orgelbygger Amdi Worm om et nyt orgel, der skulle være af egetræ, undtagen dekorationer og billedskærerarbejde, som måtte

*Sct. Knuds kirkes orgel, der ses på dette billede, fik sin nuværende facade ved ombygningen i 1750'erne, men selve orgelværket er ombygget og udvidet flere gange senere.
(V. Sylvest Frederiksen fot.).*

Denne mindetavle for jomfru Anne Brahe (1654-1715) forekommer os noget makaber i dag. Men naturligvis måtte Sct. Knuds kirke hædre sine velyndere, og derfor kan den sorte stentavle, der er med indlægning af hvidt marmor, ses i kirken endnu i dag. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

være lindetræ. Piberne skulle være af engelsk tin og have 42 stemmer og tre klaverer; det hele ville koste 2.500 rigsdaler, men deri indgik dog, at Worm så tog det gamle orgel for 500 rigsdaler. Da orglet var færdigt i 1754, meddelte orgelbyggeren, at han ud over kontrakten havde lavet endnu en stemme »Voxemane« (d.v.s. det register, der hedder vox humana) på 16 fod, og han udbad sig venligst 50 rigsdaler for det, ja, faktisk håbede han på at få 100 rigsdaler, som han sandelig mente at have fortjent, da han havde sat mindst 150 rigsdaler til på arbejdet, navnlig fordi det gamle orgel højst var 300 rigsdaler værd. Han fik de 100 rigsdaler bevilget, men i form af en obligation.

I 1769 foreslog organist Mathæus Sibbern, at der skulle træffes aftale med Worm om, at han mod et fast årligt vederlag skulle tilse og vedligeholde orgelet. Magistraten gik ind på det og bevilgede 6 rigsdaler, men det var Worm ikke tilfreds med, og Sibbern lovede så af sin egen lomme at lægge 2 rigsdaler til.

Allerede fra århundredets begyndelse havde kirken en lignende kontrakt med en urmager om vedligeholdelse af sejerværket for 4 rigsdaler årligt. I 1727 blev den store viser uden på kirken fornyet, og ved restaureringen blev hele værket pudset op. I hvert fald dengang, og muligvis meget tidligere, havde uret også en skive inde i kirken under orglet; i 1778 blev der lavet »en ny indretning med tre urskiver uden på tårnet«, men hen mod århundredets slutning var der talrige klager over, at uret gik dårligt. Ved et lynnedslag i 1806 blev værket beskadiget, og forbindelsen til den indvendige urskive blev ødelagt.

Omkring 1800 havde kirken også et solur, skænket af professor Rasch ved Odense gymnasium.

Kirkeklokkerne er ikke med i inventarlisterne, men formentlig havde kirken de samme fem klokker, som specificeres i 1844: Stormklokken fra 1597, som oprindeligt havde hængt i Gråbrødre kirke, tiklokken eller frueklokken fra 1622, tolv- eller lektieklokken, étklokken som hang i spiret over koret, og toklokken eller langklokken, som blev støbt om i 1730. Den var taget ned allerede i 1727, og klokkemalmen var sendt til klokkestøber Henrik Tessin i København, men da han ikke så meget som begyndte på arbejdet, lod kirken malmet overføre til en anden københavnsk klokkestøber, Niels Prytz. Den var færdig i 1730 og kostede 187 rigsdaler, men da den bærer Henrik Tessins navn, må den på en eller anden måde alligevel være havnet hos ham.

12 · Sct. Hans kirke

Kirkens økonomi

Sct. Hans kirke var en meget fattig kirke, navnlig fordi den ingen tænder havde. Den startede århundredet med en gæld på 180 rigsdaler og en beskeden indtægt på 48 rigsdaler. Udgiften var til gengæld også kun 33 rigsdaler. I 1787 var indkomsterne steget til 179 rigsdaler, mens udgifterne beløb sig til 383 rigsdaler. Indtægtskilderne var landgilde af en gård i Korup og husleje af en våning i Skulkenborg, men ellers kun stolestader og begravelser samt nogle få legater, så det forslog mildest talt ikke til vedligeholdelse af kirkebygningen. Allerede før år 1700 havde kirken da også fået tildelt de bøder, der blev idømt ved de fynske domstole, men da der skulle bygges et nyt landstingshus i Odense, fik kirken i 1705 besked om, at når det samlede beløb af bøderne nåede op på 500 rigsdaler, skulle de fremtidig gå til landstingshuset. Imidlertid meddelte stiftsøvrigheden i 1719, at der ikke var midler til at reparere hverken kirken eller residenserne, og bad om, at kirken måtte få bøderne igen, fordi det var så vigtigt, at kirken kunne anlægge sig en kapital på ca. 1.000 rigsdaler, hvis renter ville være en højst fornøden hjælp til de løbende udgifter. Nu ville en absolut nødvendig reparation på kirkebygningen, orgelet og sejerværket koste 600 rigsdaler. Ansøgningen blev afslået af hensyn til landstingshuset, men 1720 fik Sct. Hans kirke en hjælp fra hver kirke i Fyns stift. Det skulle give godt 618 rigsdaler, men enkelte kirker kunne ikke betale. Til gengæld havde sandelig Bregninge og Rise sogne på Ærø givet dobbelt gave, nemlig hver 4 rigsdaler, så den samlede sum blev godt 606 rigsdaler. I 1723 fik kirken dog igen bøderne og oven i købet 1.026 rigsdaler, som var tilovers, efter at landstingshuset var blevet færdigt. Det var imidlertid en meget omstændelig sag at få bøderne ind. Retsbetjentene (d.v.s. de nuværende dommere og politimestre) skulle sende lister over dommene til kirkeværgen, som så skulle opkræve pengene. Restancelister skulle værgen tilsende stiftamtmanden, der så skulle beordre retsbetjentene til at udpante, men det hele afhang af, om de første lister kom, og det gjorde de langtfra altid. En overgang var inddrivelsen overdraget til prokuratorer, men så skulle de have deres udgifter og honorar betalt,

Kong Christian VI ses her i pragtdragt på et portræt, udført af hofmaleren J.S. Wahl. (Lennart Larsen fot., Frederiksborgmuseet).

og for bøder på 185 rigsdaler kunne disse udgifter beløbe sig til 52 rigsdaler, så det var en dårlig forretning for kirken. Kirkeværgen påpegede også, at nogle bøder var uinddrivelige på grund af den domfældtes fattigdom, i andre tilfælde måtte man vente, fordi dommen var appelleret. Der må nu også have spillet andre forhold ind, for da Vor Frue klokke Johan Parmans enke døde i 1757, meldte Sct. Hans kirkeværg sig med fordring på bøder, som Parman var idømt 1746–48, og som endnu ikke var betalt. Alligevel blev revisionen ved med at anke over restancerne og pålægge den stakkels kirkeværg større nidkærhed med inddrivelsen.

Bødeindtægterne var meget svingende; nogle år kom der slet ikke noget, andre år kunne der komme op mod 200 rigsdaler, hvis der var en særlig stor bøde, og faktisk måtte kirken jo ønske, at der skulle blive begået mange alvorlige forseelser, som kunne give store bøder.

Efter Frederik IV.s ligfærd fik kirken som erstatning for udgifter og slitage 800 rigsdaler af Christian VI, men det battede ikke i det lange løb, og da der atter skulle foretages en større reparation på godt 2.500 rigsdaler, fik kirken i 1748 bevilling til et lotteri. Der skulle være 10.000 lodsedler, delt i tre klasser til henholdsvis 2 mark, 4 mark og 1 rigsdaler, og der var 4.026 gevinster i penge; som en særlig gunst måtte breve vedrørende lotteriet sendes portofrit. Biskoppen pålagde magistraten og alle provsterne at anstrenge sig for at sælge lodsedler, men det gik meget trægt; i december 1751, da den første lodtrækning fandt sted, var der stadig 2.000 lodder tilbage, så da trækingslisten blev offentliggjort, opfordrede man samtidig til at købe flere lodder. Det hjalp nu ikke så meget, men lotteriet blev da afsluttet i løbet af 1752, selv om der først blev aflagt regnskab sidst i 1753. Der var solgt for 1.350 rigsdaler, men derfra gik kollektørernes provision, trykkeudgifter og annoncer, papir, 10 rigsdaler til to små drenge, som trak gevinsterne, og 4 rigsdaler til rådstuetjenerne for at være til stede ved udtrækningen, der blev overvåget af biskop, stiftamtmand og magistrat. Nettooverskuddet blev efter alle disse anstrengelser kun 1.038 rigsdaler, og når det blev lagt sammen med den ordinære indtægt for 1753–54, nåede kirken op på godt 1.100 rigsdaler mod en udgift på over 1.300 rigsdaler. Sidst i 1750erne balancerede regnskabet, men de følgende årtier viste et konstant underskud.

Det var ikke mærkeligt, at en så fattig kirke måtte gøre alt, hvad den kunne, for at skrabe den sidste skilling ind, ikke mindst når det gjaldt stolestadelejen. Der var altid mange restancer, og efter en langvarig indsats fra sognepræst Wøldike kom der endelig et nyt stolestaderegle-

ment 1742; det kneb dog stadig med at få lejen ind, så efter biskoppens ordre blev der fra prædikestolen uddelt mange formaninger om at betale.

Måske var det netop pengetrangen, parret med en vis ængstelse for at gøre noget forkert, der fik kirkeværgen til at spørge stiftsøvrigheden om så mange små ting: Når Peder Hieronimus Bernts lig er begravet i Sct. Hans kirke, hvor der nu er indrettet nye lukkede begravelser, må enkens lig så nedsættes gratis? Hvad gør man, når Hans Hansen i Skibhusene, som havde tilladelse til at begrave sin kone i de fattiges jord, faktisk havde ladet hende begrave i den anden parts jord uden at betale? Hvad skal der erlægges for at ophænge en officers pallask og spørger over hans lig? Må Peder klokkers enke uden betaling opsætte en sten i muren over sin mands grav? Kirkeværgen klagede også højlig over, at alt muligt skarn blev henlagt på kirkens fortov. Da kongen var på besøg i 1748, havde kirkeværgen ladet bortkøre »22 læs skarn og moratz«, og det havde kostet over 8 rigsdaler, bl.a. fordi graveren og hans kone skovlede i to dage. Imidlertid blev magistraten afkrævet halvdelen, fordi det ikke var kirkens affald, men noget som byens borgere havde læsset af på kirkens fortov.

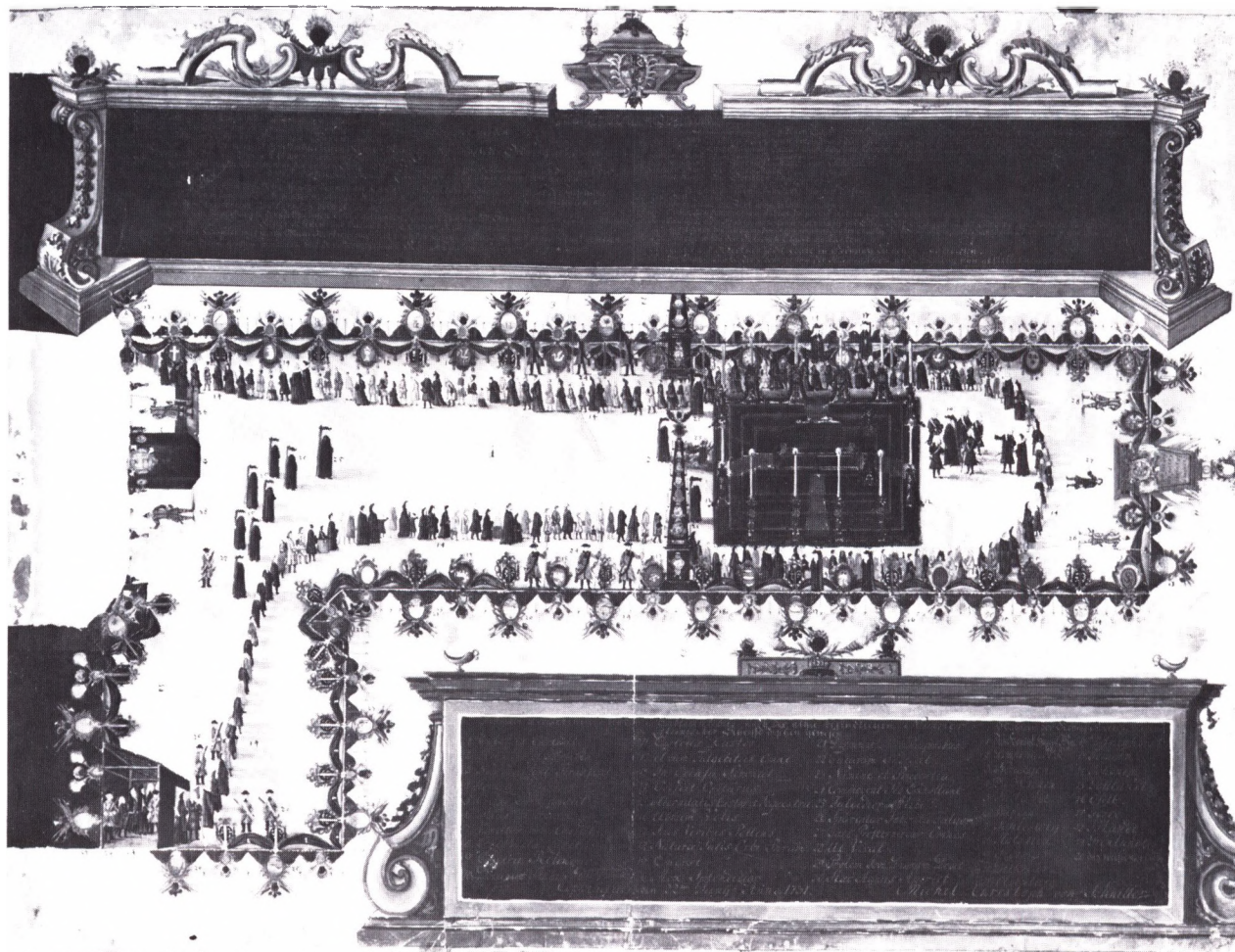
Kirkebygningen

Med de små ressourcer var der kun råd til den mest nødvendige vedligeholdelse. I 1707 flyttede man sakristiet fra den søndre til den nordre side, men det kan ikke ses hvorfor. En række større arbejder omkring 1720 synes kun at have været reparationer, ikke ombygninger; ganske vist noterer Jacob Bircherod i begyndelsen af århundredet, at kirken havde haft et spir på den østre ende, som var nedrevet, fordi fundamentet var så pinkelt, at man frygtede, at spiret ville falde ned. Det fremgår imidlertid ikke, om dette skulle være sket i hans tid.

Da Frederik IV.s lig den 2. december 1730 blev ført fra slottet ind i Sct. Hans kirke, var dens indre næsten ukendeligt. Stolene i koret og det meste af kirken var fjernet, gulvet belagt med brædder, der var overtrukket med sort stof, og i begge ender af kirken var der opsat bænke amfiteatralsk. En prædikestol var bygget op i midten, alt var dækket med sort, og hvælvingerne var svættede. Det pragtfulde castrum doloris med et pyramideformet epitafium og talrige symbolske figurer stod i koret, og befolkningen defilerede dagligt forbi kisten. Det er vist tvivlsomt, om erstatningen for alt dette slog til, og tag og vinduer var under alle omstændigheder meget brøstfældige, så kirken

Christian VI.s dronning, Sophie Magdalene (1700-70), tager sig godt ud på dette billede, men man aner også noget stolt og stift i hendes væsen. Dronningen var da også kun i ringe grad genstand for folkets yndest. I øvrigt var Sophie Magdalene uhyre ødsel og pragtlysten. (Lennart Larsen fot., Frederiksborgmuseet).

Akvarellen viser Sct. Hans kirke, hvor folk passerer forbi Frederik IV.'s kiste, der var opstillet i kirken. I den øverste ramme omtales bl.a. ligets placering på den store katalafalk i koret og den nye prædikestol, hvorfra den danske, tyske og latinske ligprædiken blev holdt, og i den nederste ramme er der en oversigt over de billeder og provinsvåbner, der var opsat i kirken. (Lennart Larsen fol., Rosenborg).

lånte 1.000 rigsdaler af hospitalet til den store reparation i 1749–50, hvor korsarmene fik afvalmede tage, d.v.s. de fik skrå tagflader på gavlsiden, og sideskibskapellerne blev samlet under brede fællesgavle. Også i 1770erne måtte der kostes en del på hvælvingerne, men det var ærlig talt kirkeværgens eller håndværkernes egen skyld, for hvælvingerne var blevet helt tynget ned af en mængde brokker, som havde ligget oven på dem siden 1750; det tog to mand godt fire dage at fjerne dem.

Regnskaberne giver ikke mange detaljerede oplysninger, men undertiden blev kirkeværgen lidt snakkesalig i regnskabet. Således hedder det i 1744:

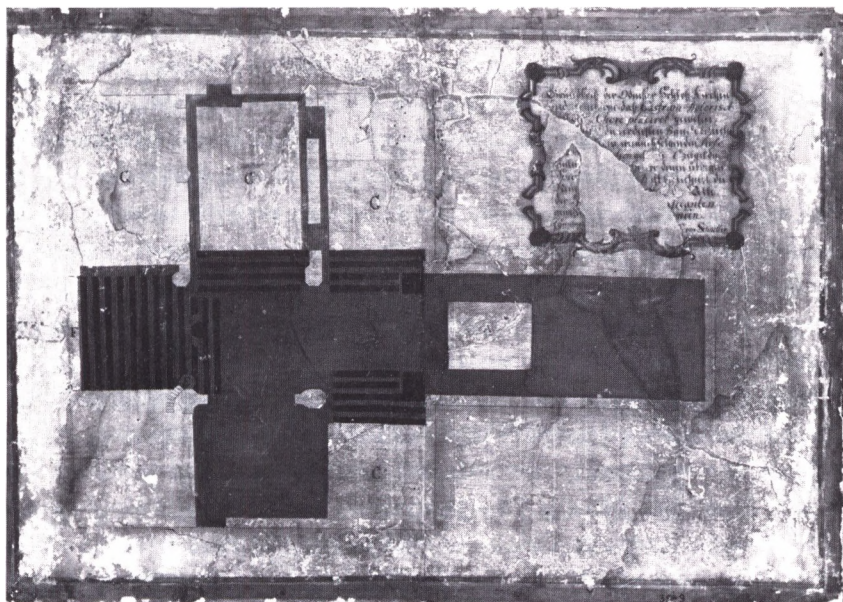
»Alle ved, der for nogen tid siden var så forskrækkelig et Guds vejr og storm midt under højmesseprædikenen, som gjorde på adskillige steder på kirkerne stor skade; kan jeg ikke andet end takke Gud, at Han beskærmede denne fattige kirke, så den ikke kom meget derved til skade, siden der kun er få, der søger at tage den fattige an«.

Der var kun faldet 50 tagsten ned, så kirken blev ikke ruineret ved den lejlighed. Samme år bemærkes også:

»Som det er alle bekendt, var der meget mørkt i kirken, så ingen kunne se at læse i en bog, og jeg havde så stor overløb af folk og samtlig menigheden for at se et vindue i muren indsat – det er nu sket, som har gjort stor forandring med lysning«.

Inventar

Den første inventarliste fra 1705 opregner det gode altersølv, som kirken havde fra sidste århundrede: en forgyldt sølvkande givet af magister Hasebart i 1639, en forgyldt oblatæske med inskriptionen IHS 1695 og en forgyldt kalk og disk med låg, givet i 1601 af Pernille Lykke. En stor messinglysekrone havde ridefoged Hans Christensen skænket i 1651. Man havde én ny messehagel til sognepræsten, mens kapellanen

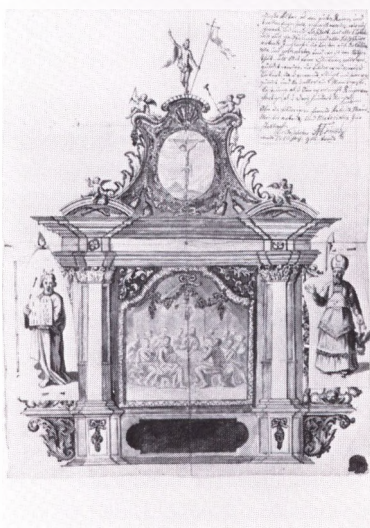

Denne medtagne tegning viser Sct. Hans kirkes grundplan ved Frederik IV.s castrum doloris. (Lennart Larsen fot., Rosenborg).

På billedet ses alterbordet i Sct. Hans kirke. Alterklædet er af rødt fløjl og prydet med Frederik IV.s monogram. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

Herunder ses billedskæreren Michael Tuischs udkast til træskærerarbejderne til altertavlen i Sct. Hans kirke. (E. Panton fot., Landsarkivet for Fyn).

måtte bruge den gamle, men der var kun én messeskjorte, som var »ganske museskåren«.

Den fattige kirke havde vanskeligt nok ved at holde inventaret vedlige – at købe kostbare nye ting kunne der ikke være tale om. Men heldigvis havde kirken som slotskirke nær forbindelse med kongehuset og med stiftamtmanden, og fra dem kom der milde gaver, først i 1720 fra kongen, der skænkede et alterdække af rødt fløjl med kongens navn og krone, årstallet 1718 og broderede palmekviste, kantet med guldgaloner og underforet med rødt kattun. Det ligger stadigvæk på kirkens alter. Desuden fik kirken en messehagel af rødt fløjl med broderet krucifiks, kantet med guldgaloner, en alterdug af fint hollandsk lærred med kniplinger og en messeskjorte af Vahrendorfer-lærred og smalle kniplinger. Kirken takkede naturligvis hjerteligt og bestilte straks en snedker til at forfærdige og en smed til at beslå en kiste, hvor de kongelige gaver kunne opbevares; siden sørgede man i 1757 og 1784 for, at de med nænsom hånd blev repareret.

Stiftamtmand Lente skænkede 1721 to sølvlysestager, og stiftamtmand Chr. Sehested gav i 1740 en sølvkalk med følgende inskription: »Til tjeneste for Guds menighed, som Jesus Christus forhvervede med sit eget blod. Act. 20. cap. 28. v.« og dertil en disk med inskriptionen: »Uden blods udgydelse sker ingen forladelse. Ebr. ix. cap. 22. v. Anno Salutis Humanæ MDCCXL«. (Inskriptionerne er skriftsteder fra Apost-

lenes Gerninger og Paulus' brev til hebræerne. De latinske slutningsord betyder: I det 1740. år for menneskehedens frelse).

En messinglysekrone blev skænket omkring 1730 af Margaretha, salling borgmester Thor Hansens enke, og yderligere en lysekrone kom til inden 1775. Messe- og altertøjet måtte naturligvis også fornyes, og her måtte kirken i almindelighed selv klare udgifterne, så godt den nu kunne. Det kneb navnlig med messeskjorterne, eller rettere messeskjorten, for øjensynlig havde kirken kun én. Da sognepræst Mads Hvid på Midfaste søndag 1706 blev syg midt under prædikenen, tilkaldte man i hast kapellanen og måtte så trække messeskjorten af den døende sognepræst, for at kapellanen kunne fortsætte gudstjenesten. Kongens gave blev kun brugt ved særlige lejligheder, og i 1739 var der kun én messeskjorte, som var lavet af stumperne af to gamle; i 1741 og 1742 blev der købt nye, men de holdt så også i 20 år, og det anføres omhyggeligt, at den kasserede messeskjorte og en kasseret alterdug nu blev brugt til at tørre kalk og disk af med, d.v.s. at man derved sparede udgiften til et viskestykke. En gammel drejlsalterdug med gule frynser var dog »for forrådnelsens skyld udkastet af kisten«.

I 1730 havde man til den kongelige ligfærd anskaffet en sort messehagel, noget som ellers kun meget sjældent blev brugt i Danmark, men først i 1784 blev der råd til en ny messehagel af rødt manchester.

Den mest iøjnefaldende fornyelse var dog altertavlen. Den gamle altertavle var muligvis et billede af Sct. Michael og dragen, idet Jacob Bircherod beskriver et sådant, men i maj 1715 blev der sluttet kontrakt med billedskærer Michael Tuisch, født i Riga og borger i Odense fra 1710. Han havde i 1699 skåret en træportal til Christopher Sehesteds familiegravelse i Otterup kirke, i 1711 havde han forfærdiget et epitafium i Dalum kirke over magister Jacob Lauritsen Hjort, og 1713 skar han altertavlen i Kølstrup kirke. Til Sct. Hans kirke havde han selv lavet tegningen til figurerne af Moses og Aron og det øvrige træskærerarbejde, som stadig sidder omkring altertavlen, og for arbejdet skulle han have 300 rigsdaler, som også omfattede materialerne, maling og forgyldning, og det skulle være et »kunstrigt arbejde, som det sig bør, så at det kan stå for et fuldkomment syn for alle«. I november 1717 blev arbejdet synet og godkendt af en »skildrer«, d.v.s. en kunstmaler, og to snedkere – og synsmændene skulle efter stiftsøvrighedens viselige ordre være mænd, som ikke selv i sin tid havde givet tilbud på altertavlen. I øvrigt havde Tuisch ud over sit tilbud forfærdiget to løvværker på hver side af tavlen ud til Moses og Aron, og det ville han gerne have 20 rigsdaler ekstra for; efter nogen tid fik han så 15 rigsdaler.

Som man vil se, følger udenværkerne på altertavlen i Sct. Hans kirke næsten helt Michael Tuischs tegning. Altertavlens centrale felt er dog nu optaget af et billede af Carl Bloch.

(V. Sylvest Frederiksen fot.).

Dette storslårde stukepitafium over stiftamtmand Frederik Eiler Gedde (1641-1717) hænger i Sct. Hans kirke lige ud for alteret. Gedde var stiftamtmand på Fyn fra 1713 og til sin død. Epitafiet er udført af C.E. Brenno i 1727. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

Træskærerarbejdet skulle indramme to malerier af nadveren og korsfæstelsen, og de var bestilt hos maler Hans Poulsen. Han var fra Ribe, og muligvis var det på biskop Muus' foranledning, at han var kommet til Odense, da hans første kone havde tjent i Ribe bispegård. Stiftsøvrigheden var imidlertid ikke tilfreds med hans arbejde og traf derfor en ny aftale med ham i november 1716 om, at han i stedet for sine egne billeder skulle male to kopier. Det store nadverbillede skulle være en kopi af det, der var i domkirken – dog med den forskel, at der i stedet for de nøgne billeder, der bærer blus, skulle sættes en sirlig lysekrone med brændende lys, og den store vinkande, der stod lige for bordet i et fad, skulle udelades. Det lille billede ovenover af korsfæstelsen skulle kopieres efter det italienske stykke, som borgmester Jens Christensen havde. (Det hænger stadig i kirken over Carl Blochs billede).

Hans Poulsen fik 40 rigsdaler, og sammenlagt kostede altertavlen 405 rigsdaler, men dem havde kirken også fået som gaver. Stiftamtmand Pritzbuer havde i 1713 givet 100 rigsdaler, Gedde 50 og biskop Muus 25 rigsdaler, og i 1716 blev der samlet ind i hele byen. Det gav 109 rigsdaler, stiftamtmanden lagde yderligere 50 til, og endelig havde kongen, efter Geddes ansøgning, skænket de 124 rigsdaler, der var tilovers af indsamlingen til de pestramte i København.

På sakristiet blev i 1744 af maler Wulff de fire evangelister afbilledet, og 1743–44 blev døbefonten flyttet »til det sted, hvor den før stod«, men det siges ikke, hvor det var; prædikestolen blev i 1761 betrukket med rødt uldent flos, men de gamle frynser blev sandelig rensset og sat på igen.

Før reparationen i 1750 stod i de tre søndre kapeller en del »gamle katolske billeder«, men uden inskription.

Orgel, klokker og sejerværk

Det gamle orgel med 16 stemmer var genstand for adskillige reparationer. I 1717 skrev stiftsøvrigheden til orgelbygger Christian Abrahamssen Svane i Rudkøbing, at kirkens orgel gerne skulle være i orden til jubelfesten for reformationen i oktober, så han skulle komme snarest og reparere det. Men han kom øjensynlig ikke, for i 1718 var orgelet ikke til at spille på, og først tre år efter istandsatte Svane det. I 1755 var det imidlertid galt igen; organisten Edvard Jensen ville naturligt nok gerne have det repareret, mens kirkeværgen, der altid så på økonomien, mente, at det måtte vente til bedre tider. Sognepræsten erklærede imidlertid, at det var bedre at ofre et mindre beløb nu end at vente,

til orgelet var helt ødelagt, og der blev straks efter sluttet kontrakt med Amdi Worm om en hovedreparation for 95 rigsdaler med 10 års garanti. Samtidig ansatte man Worm til for 4 rigsdaler årligt at efterse og vedligeholde orgelet.

I 1718 omtales to store og to små klokker, men i avisens oversigt 1775 optræder der kun tre klokker med årstallene 1442, 1450 og 1404. I 1746 var i hvert fald to klokker brøstfældige, og stiftsøvrigheden bemærkede spidst, at »det er ilde, at brøstfældigheden først nu er observeret«. De to klokker blev øjensynlig istandsat, men i 1768 var den mindste klokke, pimpeklokken, »ganske sprukken og fast ubrugelig«, fordi den ikke havde kunnet holde til den megen ringning i anledning af Frederik V.s død. De følgende år omtales syvklokken, tolvklokken og den store klokke, så muligvis er pimpeklokken taget ned og kasseret inden 1775.

Sejerværket blev fra begyndelsen af århundredet tilset og vedligeholdt af urmager Arndt Sibbern for 4 rigsdaler årligt. I 1706 ville kirkeværgen dog ikke udbetale pengene, før stiftsøvrigheden havde givet ordre til det, for stiftamtmanden havde klaget over kvarterklokkens urene slag. Urmageren fik dog sin løn, men skulle så også sørge for at holde både kvarter- og timeslag i rigtig gang. Der blev ved med at være noget i vejen, og i 1771 meddelte biskoppen meget bestemt, at nu skulle sejerværket repareres, for det var jo meningen, at det skulle være til nytte og efterretning for menigheden. Men det måtte altså ikke koste mere end 20 rigsdaler.

Ved et tilfælde havde kirken fået et stueur, et ophængt slagstueværk, som var udlagt til kirken for en gæld. Det skulle egentlig sælges, men blev hængende i præstegården, indtil det i 1762 blev rensat for 1 rigsdaler. Så erklærede stiftsøvrigheden, at når uret endog pådrog kirken udgifter, skulle det altså sælges; det kunne jo nok undværes, og andre kirker havde ikke den slags ure. Det indbragte 4 rigsdaler.

13. Vor Frue og Gråbrødre kirker samt hospitalskirken

Vor Frue kirke

I modsætning til Sct. Hans kirke var Vor Frue kirke så heldig at eje både tiender og faste ejendomme, og da denne kirkes regnskaber også medtager kirkens formue, er dens økonomi lettere at overskue. Den havde nogle jorder uden for byen og fik jordskyld af otte gårde, men den vigtigste indtægt var en tiende, der var permanent forpagtet til Hollufgård for en afgift på 37 1/2 tdr. rug og 43 tdr. byg. Denne post udgjorde omkring en trediedel af indtægten, somme tider mere, så det var meget mærkbart, når Hollufgård undertiden var bagud med betalingen.

I mange år havde kirken en mærkelig udgift på 2 rigsdaler, som meget rammende illustrerer den måde, regnskaberne blev ført på. Dette beløb blev udbetalt til Ejby, Killerup og Biskorup bymænd, og i antegnelserne til 1701 blev der spurgt, hvorfor de fik de penge, som oprindeligt var for det såkaldte tiendeøl, som de fik, når de kørte tiendekornet ind. Men da nu tienden var bortfæstet til andre, som formentlig gav dem tiendeøl, kunne denne udgift vel spares. Kirkeværgen svarede ikke på dette spørgsmål, og de 2 rigsdaler blev troligt udbetalt til 1718, da sognepræst von Haven erklærede, at nu måtte de altså bortfalde, med mindre bymændene kunne bevise deres rettighed til dem.

Kirkens indtægter var i 1700 213 rigsdaler, udgiften 294 rigsdaler. I 1787 var tallene 880 og 630, men selv om indtægterne var pæne, foreslog de ikke til større reparationer, så også Vor Frue kirke måtte skaffe penge andetsteds, da der i 1739 skulle bruges 3.000 rigsdaler. I 1740 fik kirken kongelig bevilling på 1 rigsdaler af hver kirke i Fyns stift, en bækkenskollekt i stiftet (d.v.s. at der ved alle kirkers døre blev opstillet en indsamlingsbøsse) og en almindelig kollekt i købstæderne undtagen i Odense (d.v.s. der gik indsamlere fra dør til dør). Hvad der så måtte mangle, skulle lignedes på Odenses beboere, men Vor Frue menighed fik besked om, at for fremtiden måtte den selv give noget til kirkens vedligeholdelse.

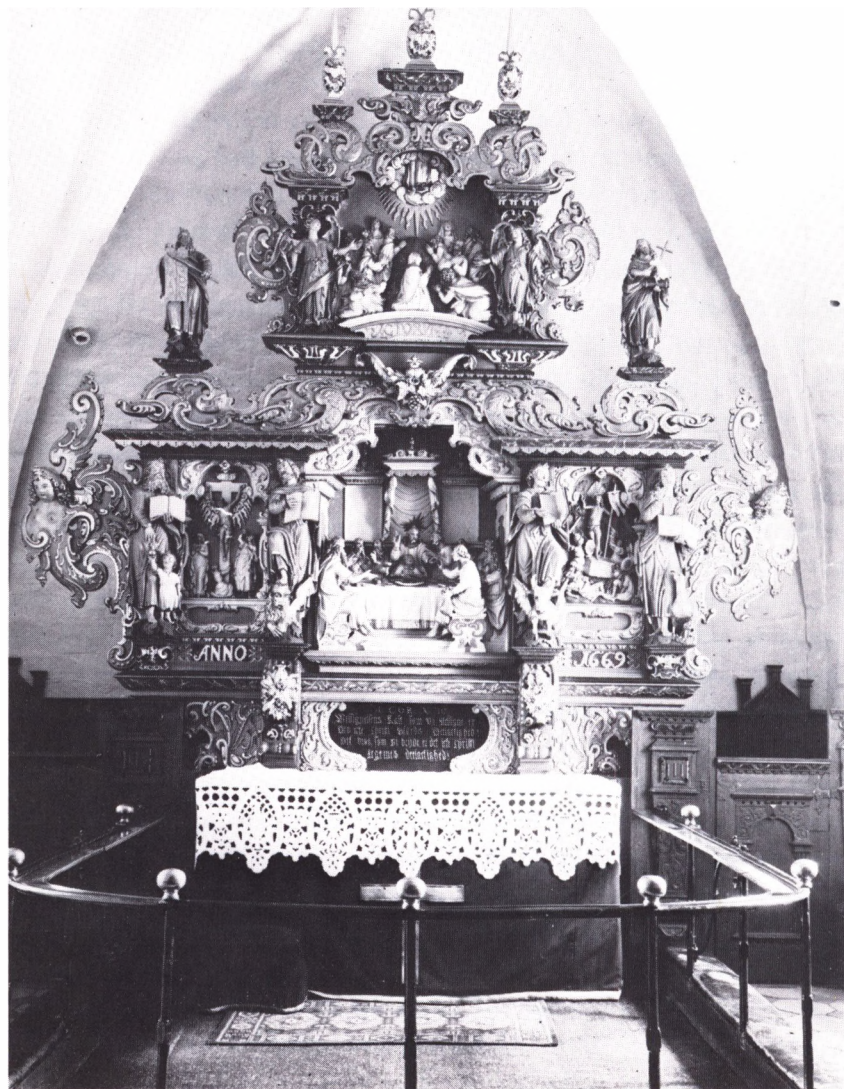
I efteråret 1740 var der kun indkommet 324 rigsdaler, men kapellanden Salomon von Haven gik ufortrødent i gang med nye planer. Han

fik reparationsudgifterne presset ned til godt 2.300 rigsdaler og erklærede, at han ville påtage sig at indsamle 300 rigsdaler i menigheden. Tillige foreslog han, at Sct. Knuds og Sct. Hans sogne skulle bidrage med hver 100 rigsdaler, og Hollufgård burde pålægges at svare 200 rigsdaler, fordi godset faktisk betalte for lidt i tiendeafgift. Hvis disse penge og indsamlingsbeløbet blev sat på rente i fire år, kunne kirken blive repareret, uden at kongen skulle tage af sin kasse, eller landet eller fattige borgere blev besværet med nogen skat. Biskoppen roste kapellanens nidkærhed, men tvivlede på, at planen kunne gennemføres, og mente heller ikke, at reparationen kunne vente i fire år. Stiftamtmanden syntes ikke, at andre kirker skulle belastes med Vor Frue kirkes reparation, navnlig ikke da brøstfældighederne var selvforskyldte, idet der ved begravelser var gravet for nær ved muren, så den var revnet. I januar 1741 fik kirken alligevel bevilling på at få 200 rigsdaler af de to andre sogne, men restbeløbet på 1.513 rigsdaler måtte så lånes. Arbejdet blev afsluttet samme år, og regnskabet så således ud: Kollektterne havde indbragt 156 rigsdaler, hjælp fra hver kirke gav 182 rigsdaler, indsamlet i menigheden 250 rigsdaler, fra nabosognene 200 rigsdaler, af kirkens egne midler 384 rigsdaler, lånt af hospitalet 1.300 rigsdaler. Derfra skulle trækkes 6 rigsdaler 1 mark og 8 skilling i salær til indsamlerne, så det samlede beløb blev 2.465 rigsdaler. Udgifterne til reparationen var 2.374 rigsdaler, så overskuddet blev 91 rigsdaler, og så var der endda betalt 90 rigsdaler for ekstraarbejde. Dette skyldtes, at ved synsforretningen, der lå til grund for licitationen, var der lavet en simpel regnefejl. Stiftsøvrigheden syntes nok, at håndværkerne burde have regnet efter, men mente alligevel ikke, at fattige håndværksfolk skulle lide under »byfogedens skammelige uagtsomhed«, så de fik deres betaling.

Fra omkring 1750 var der et lille årligt overskud, men det var ikke nok til at betale gælden, og i 1783 måtte der igen lånes 400 rigsdaler til reparationer.

Vor Frue kirke synes at have haft usædvanlig mange problemer med at få stolestadepengene ind. Den havde et reglement med takster for stolestader og begravelser fra 1699, som klart var motiveret med nødvendigheden af at skaffe penge, men der blev ved med at være »uordentlig tilgåen« med stolene, indtil der i 1749 blev udarbejdet et nyt reglement af sognepræst Brøndlund, kirkeskriveren, kirkeværgen og »12 fornuftige mænd« af sognet. Indtægterne steg derefter fra 20 til 75 rigsdaler, bl. a. fordi der i 1748 også var blevet opsat 56 klapper for enden af stolene.

Denne allertavle, der nu står i Skibbinge kirke på Sydsjælland, stod i hele perioden fra 1669 til 1808 i Vor Frue kirke. Tavlen er et rigt, bruskbarokt snitværk – for rigt, vil mange mene i dag. I midterfeltet ses nadverindstiftelsen, til venstre korsfæstelsen, til højre opstandelsen og foroven himmelfarten. (V. Hermansen fot., Nationalmuseet).

I 1699–1700 var mur, hvælvinger og tag blevet repareret, og en kobbersmed omgjorde knappen på tårnet – og ved denne reparation sørgede man for at få murbrokkerne væk fra hvælvingerne. I november 1705 blæste en del af taget ned, så også mange stolestader blev ødelagt, og i 1730'erne var »stolene forrådnede og tårnet brøstfældigt, så næppe nogen købstads kirke skulle findes i slettere stand«. I 1771 måtte blytaget fornyes, og en almindelig hovedreparation blev nødvendig

igen i 1783. Det ser dog ikke ud til, at der er foretaget større ombygninger.

Altersølvet: Kalk, disk, kande og flaske havde kirken fra gammel tid, men lystagerne var af messing, indtil bogtrykker Peder Brandts enke skænkede to sølvstager, der blev taget i brug nytårsdag 1784. Der var først i århundredet kun en enkelt lysekroner, men der kom yderligere fire til, hvoraf de to blev skænket af klokker Parman. Han havde også lovet at holde dem forsynet med lys, men havde ikke fået udfærdiget nogen testamentarisk bestemmelse, så ved skiftet efter hans enke beregnede kirkeværgen, at der til 21 lys og vedligeholdelse af lysekronerne skulle henlægges en kapital på 50 rigsdaler, som så blev afkrævet dødsboet.

Omkring 1725 skænkede Chr. Hyschen et grønt alterklæde med en broderet palmegren under ordene »Soli Deo Gloria« (d.v.s. Gud alene æren) og en alterdug med brede brabrandiske kniplinger. En række nye epitafier kom også til, bl.a. over klokker Frederik Kyhl (død 1775) og borgmester Wolrath Holm (død 1766).

Orglet på otte stemmer var i 1755 blevet helt ubrugeligt, og orgelbygger Amdi Worm leverede et nyt orgel for 750 rigsdaler, hvoraf de 50 gik på det gamle orgel. Stiftsøvrigheden var ganske vist bekymret for, hvordan kirken skulle klare at betale et så dyrt orgel, og mente, at menigheden burde bidrage til det. I 1756 iværksatte den utrættelige Salomon von Haven en indsamling til fordel for orglet og forskellige reparationer og understregede her, at sangen i en stor menighed er af den beskaffenhed, at når den skal være ulastelig, så skal den enten ledes af et velsyngende kor eller et orgel, »for ingen menighed i verden består af lutter udvalgte musicis«. Han gav selv 50 rigsdaler, og ved indsamling i hele byen indkom 92 rigsdaler. Det resulterede i, at Worm ikke kunne få alle sine penge på én gang; de sidste fik han først i 1765, og samtidig blev han ansat til at vedligeholde orgelet. Stiftsøvrigheden blev derfor i 1777 noget overrasket over at se, at blytækker Schilling havde fået 6 rigsdaler for orgelets vedligeholdelse, og spurgte, hvorfor kontrakten med Worm var opsagt, og om Schilling i det hele taget havde forstand på orgler? Det viste sig nu alt sammen at være en ren skrivefejl.

Sejerværket var i 1767 helt i uorden, så både præster og menighed blev ganske forvirrede, og uret fik en hovedreparation. Et gammelt solur blev fornyet i 1706, men det må have siddet for højt, siden sognepræsten i 1751 anmodede om at få det flyttet længere ned, da det ikke var til nogen gavn, som det nu sad.

Disse to sølvstager tilhører Vor Frue kirke; de er fremstillet af en lokal guldsmed, Rasmus Møller, og skænket til kirken af bogtrykker Peder Brandts enke. (Wermünd Bendtsen fot.)

Gråbrødre kirke

*Stifamtmand Christian von Lente (1649-1725) førte ovenstående våben. Hovedfeltet er firdelt, med henholdsvis tre sølvfarvede sparrer og tre guldroser i to blå felter og en sort løve i gulfarvede felter. Op af den kronede hjelm stiger en sort løve.
(E. Panton fot.).*

I 1618 blev denne kirkes indtægter overført til Sct. Knuds kirke, som nu skulle være sognekirke, så derefter var der ikke andre indtægter, end hvad der kom ind for begravelser og klokkeringning samt et par rigsdaler i blokpenge, som endda forsvandt ud af regnskabet fra 1765, da degnen lagde dem i hospitalets bøsse, så de ikke blev ført til indtægt for kirken. I 1767–68 solgte man to stykker jord af kirkegården, og de indbragte derefter 3 rigsdaler i jordskyldspenge, og et enkelt legat fik kirken også, men de samlede indtægter blev kun 5–20 rigsdaler årligt. Til gengæld var de faste udgifter også kun et par rigsdaler til klokkeringning, majning og rengøring, for der skulle ikke udbetales lønninger. Men til større reparationer foreslog indtægterne unægtelig ikke, så i praksis kom hospitalet til at punge ud.

Kirken blev hvidtet i 1702, men 1714 understregede hospitalsdirektionen, at der ikke måtte udføres andet end absolut nødvendige reparationer. Tårn og spir måtte dog kort efter istandsættes, og det gav anledning til en episode, som stifamtmand Lente syntes skulle fortælles til Danske Kancellis oversekretær: Da blytækker Johan Philip Becker var færdig med sit arbejde, steg han op til vejrhanen på spiret og stående dér blæste han i en trompet og drak kongens skål i et glas vin. Så kastede han glasset fra sig; det faldt ned på kirkegården uden at gå i stykker, men en dreng, der kom løbende, slog foden af. Lente lod så glasset sætte på en sølvfod med en inskription forfattet af stiftsprovst Mathias Bloch:

»På knappen af Gråbrødre spir,
hvis kappe fik forbedrings-sir,
af mig den Fjerde Frederiks skål
blev drukket udi fulde mål.
Fra den opsvinget hanes hald
fik jeg så sid og dybt et fald,
men kom dog hel og vel til jord
– det spår en konges held i nord!
En dosmer tren mig på min tå,
derfor jeg skal på sølvfod stå«.

I regnskabsbilaget står der, at blytækkeren fik 30 rigsdaler og 2 mark for reparationen. »Herforuden er efter bevilling givet til blytækkeren som han påstod efter sædvane og skik ved arbejdets forfærdigelse [d.v.s. færdiggørelse], som han fortærede på det øverste af spiret« 3 fla-

sker vin og 5 spidsglas, tilsammen 1 rigsdaler, plus 1 rigsdaler til musikanterne. Så der har altså også været musik ved denne højtidelige lejlighed.

Hospitalsforstander Østrup, der faktisk interesserede sig en hel del for Gråbrødre kirke, anmodede i 1730 om at få gulvet på den søndre side af altertavlen repareret, da det var opbrudt og stenene borte, »som lader meget ilde og kirken til stor skænde for en og anden fremmed, som dér kommer for at se altertavlen«. Han foreslog også, at klokkerne og sejerværket skulle sættes i stand, så taksten for klokke-ringning ved begravelser kunne forhøjes, »foruden at det også er en stor zirat og ære for byen og kirken, at den har smukke klokker«.

Da Frederik IV lå lig i Sct. Hans kirke, holdt dennes menighed gudstjeneste i Gråbrødre kirke, som i den anledning fik nyt knæfald og enkelte andre reparationer. Fem år efter foreslog hospitalsforstanderen at forbedre stolestaderne, så kirken kunne tjene noget på dem. I 1736–39 gav de også en pæn indtægt – der blev betalt 76 rigsdaler for stolestaderne, dog med moderation for de stader, hvor en pille hindrede udsynet til prædikestolen. Denne indtægt ophørte imidlertid fra 1739, utvivlsomt fordi der ikke mere var regelmæssige gudstjenester i kirken, der stod »så godt som øde«.

Der synes at have været særlige problemer med ituslæede vinduer; det var formentlig latinskolens disciple, der omtales som vanartede børn og skarnsmennesker, der kaster med sten. I 1714 havde Charlotte Boldt skænket hele 100 rigsdaler til reparation af vinduerne, men det gav vist kun en kortvarig hjælp, for i 1733 sluttede hospitalet akkord med kateket Laurids Kragh og hospitalsdegnen om, at de for hver 2 rigsdaler årligt skulle føre tilsyn med vinduerne og for egen regning lade nye indsætte. Men det må vist have været en dårlig forretning for dem, siden de opsagde kontrakten i 1741.

Samtidig med, at der i 1748 blev givet ordre til at reparere domkirken, udtalte kongen ønske om, at også Gråbrødre kirke kunne blive istandsat, da kongehuset jo havde en særlig interesse i de kongelige grave. Det var imidlertid klart, at hospitalet måtte klare reparationsudgifterne på 1.100 rigsdaler. Gulvet blev lagt om, en del stole forbedret og nye ruder sat i næsten alle vinduerne. Kongen spurgte i 1751, hvordan det gik med arbejdet, og biskoppen kunne i juli måned svare, at det var tilendebragt, så at Gråbrødre kirke nu var en af de smukkeste kirker i stiftet. Det blev den imidlertid ikke ved med at være, fordi hospitalet ikke kunne eller ville ofre midler på den. I 1796 blev der foretaget nogle nødtørftige reparationer på taget, men i 1804 var kirken

*Med Christian von Lente uddøde slægten i mandslinien. Stiftamtmanden virkede kun i Odense i nogle få år efter sin udnævnelse i 1717. Han er her fremstillet på et såkaldt sortkunstblad og ser ganske imponerende ud.
(Det kgl. Bibliotek).*

ganske forfalden, og hospitalsdirektionen, inklusive stiftsøvrigheden, fandt det rimeligt at lade den nedrive, hvilket kongen da også gav tilladelse til.

Kirkens stolteste pryd var naturligvis Claus Bergs altertavle, som nu står i domkirken, »den vidt berømte altertavle, hvis lige i mange lande næppe er at finde«, erklærede hospitalspræsten i 1755. Ved hovedreparationen 1750–51 var en del afstødte arme, hænder og fingre blevet udbedret af billedskærer Herman Jansen, og altertavlen malet af malerne R. Wolf og C. Hviid, som tog sig af den opgave »altertavlen at afstøve og med fornøden farve at forbedre, så og at male 6 bibelske historier uden på de to låger såvelsom på de 2 nederste tillige med de 2 nye blindfløje og opsat et ovenover«. I folkemunde levede en tradition om, at der bag ved altertavlen skulle være skjult en forbandelse over den, der ville flytte altertavlen eller stormklokken. Klokken var nu allerede før år 1700 flyttet til domkirken, og magistraten erklærede i 1804, at denne forbandelse, »om den end eksisterer, ikke kan komme i nogen betragtning, thi det ville være abdaratisk [d.v.s. tåbeligt] at lade hospitalet vedligeholde et ophævet munkeklosters kirke alene for en altertavles skyld«.

Foruden de kongelige begravelser var der midt for klosterdøren en begravelse for biskop Jørgen Hansen (død 1559), men ellers var inventaret ikke særlig fornemt; der var i 1705 en noget defekt 16-armet lysestage, en tavlepung, en ligbør samt de ornamentter som »ved lotteriet efter forleden års regnskab er kommen kirken til inventar«, nemlig kalk, disk og en æske af sølv, to messinglysestager og et alterklæde af kattun samt to vokslys, »noget brændte«, men de blev nu i 1707 solgt til Pårup kirke. Bortset fra en ny alterdug i 1758 fik kirken ikke noget nyt inventar. Det krucifiks, der nu hænger i hospitalskirken, hang dengang i Gråbrødre kirke, og det blev ved den store reparation også udbedret og malet op.

Regnskabet for 1713 omtaler to klokker, men i 1731 oplyses, at der hang tre klokker i tårnet, og desuden havde kirken to andre, der stammede fra Hesselagergård og sammen med et stort sejerværk var udleveret til hospitalet som afdrag på Hesselagergårds gæld i 1725. I 1755 hang alle fem klokker i tårnet: En lille klokke fra Hesselager, støbt 1562 af Lauritz Maessen i København, hang i den østre side. Tolvklokken, støbt i Lübeck 1598 af Mathias Bennino, hang i den søndre side, mens den største klokke fra 1492 hang i den vestre side og hospitalsklokken fra 1518 i den nordre side. I midten var der endelig en lille klokke, som i 1755 var ubrugelig.

Hospitalskirken

Hospitalet havde sin egen kombinerede sygestue og kirkesal, indrettet dér, hvor den nuværende hospitalskirke er. Der var senge langs væggen, i alt 36, kirkestole i midten, et kor i sydenden, døbefont og prædikestol i midten.

Kirkesalen var næsten bedre forsynet med inventar end Gråbrødre kirke og havde navnlig flere gode givere at håbe på. Der var i 1733 kalk og disk af sølv, nylig repareret og omforyldt, en sølvvinkande, en sølvæske skænket 1698 af hospitalsforstander Søren Rasmussen, en 12-armet lysekroner over kordøren givet af handskemager Christian, og hos præsten lå en gammel brøstfældig bibel, som degnen brugte til læsning i hospitalet, samt Poul Andersen Melbys huspostil over epistlerne, katekismen, lidelseshistorien og opstandelsen. Og der kom mere til. Hospitalsforstander Østrup skænkede en 16-armet lysekroner, og Vor Frue sognepræst Frederik von Haven meddelte i 1733, at han ville give en ny prædikestol. I 1729 havde hospitalet bekostet en ny altertavle, et nadverbillede malet af Thomas Jacobsen Westenholt, som nu hænger i klostersalen. Der blev givet eller købt lysestager, nyt messetøj og i 1739 en ny døbefont af egetræ. Til læsning i hospitalet blev 1736 indkøbt Mads Rostocks huspostil samt en klokke til at ringe til læsning med.

I 1725 var der opsat en stor jernkakkellovn, som også stammede fra Hesselagergård, så hospitalskirken var den eneste kirke i byen, der havde varme. Alligevel var der så fugtigt, at sandet i timeglasset på prædikestolen klumpede og ikke ville løbe igennem. Hospitalspræsten bad derfor i 1740 om, at sejerværket måtte blive sat op i hospitalskirken, så han kunne rette sin prædiken efter det, og »de fattige syge, som ved nattetide ligger og længes ved tiden, siden de ikke kan høre byens klokker, derved soulageres [d.v.s. trøstes]«.

14 · Landsbykirkerne

Privatkirker og rytterkirker

Næsten alle landsbykirkerne var omkring 1700 i privat eje, d.v.s. en enkelt person, oftest en godsejer, havde købt kirken af kongen, således at han fik kirketienden og til gengæld skulle holde kirken og dens inventar i god stand. Dog var sognefolket pligtige at køre materialer til kirken, og det var også meningen, at de ved højtiderne skulle give en gave til kirken, men det blev nu sjældent mere end højst et par rigsdaler årligt. Hvis ellers kirkeejerne holdt kirken nogenlunde godt, blandede ingen sig i deres administration, og der var heller ingen, der reviderede regnskaberne, så det beror på rene tilfældigheder, om sådanne regnskaber er bevaret.

Imidlertid blev en del af det nuværende Odenses kirker købt tilbage af kongen og indgik i det fynske ryttergods, d.v.s. det område, der 1720–64 var henlagt til underhold af de fynske regimenter. Det var Allesø, Bellinge, Brændekilde, Dalum, Næsbyhoved Broby, Sanderum og Åsum kirker, og de blev administreret af en særlig kirkesession, bestående af ryttergodsets overinspektør, regimentsskriveren og kirkeinspektøren, som havde den daglige ledelse. Stiftsøvrigheden fungerede som kirkedirektion. Kirkeinspektøren førte regnskabet for alle kirkerne, og for hver enkelt kirke indgik også de regnskaber over små indtægter og udgifter, som blev ført af kirkeværgen eller kirkeværgerne, for nogle kirker havde to. De var udpeget blandt bønderne og skiftede med få års mellemrum, »for at de ikke skal blive ruineret«. De fik ingen betaling, med mindre de som i Dalum var tillagt lidt af et legat eller kunne få tilkendt noget for særlig stort arbejde. Man ville selvfølgelig helst have kirkeværger, der kunne læse og skrive, og i 1724 udbad sognepræsten i Dalum sig udtrykkeligt at få Hans Nør til kirkeværge og medhjælper i Sanderum, fordi han både kunne læse og skrive. Men nogle kirkeværger undertegner kun med deres initialer, og en anden – måske degnen – har skrevet deres regnskaber. Hvert sogns regnskab blev attesteret af sognepræsten, som derved fik lejlighed til at give sit besyv med.

Kirkeinspektøren fik 5 rigsdaler af hver kirke, og han administrere-

de de 10 rytterkirker under ét (de ovennævnte samt Vissenbjerg, Skydebjerg og Orte), og det havde den praktiske fordel, at det kun var det samlede beløb, der skulle balancere. Hvis den ene kirke skulle repareres, kunne det betales af de andre kirkers overskud, og man kunne også slutte fordelagtige kontrakter med håndværkere, som fik flere eller alle 10 kirker at reparere; blytækker Johan Philip Becker fik således fast 7 rigsdaler for hver kirke med blytag.

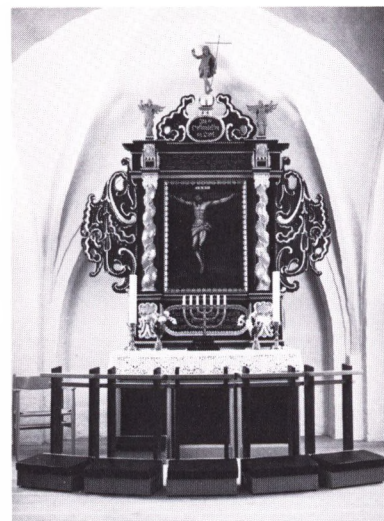
Pårup kirke ejedes af Gråbrødre hospital, så for denne kirke findes der sammen med hospitalets egne regnskaber en næsten fuldstændig række regnskaber for hele det 18. århundrede.

Landsbykirkernes indtægter bestod næsten udelukkende af tiende, for alle tiendeydere havde ret til frit stolestade og fri jord på kirkegården, så der kunne kun tages betaling for begravelser i kirken, ligsten og klokkeringning. Udgifterne var stort set kun vedligeholdelse, lidt rengøring, majning, olie og klokkereb, for der var ingen funktionærer, der skulle lønnes. Imidlertid havde rytterkirkerne særlige udgifter, som andre kirker ikke havde. Der skulle være et skab til geværer i våbenhuset, hvis der var et sådant, ellers inde i kirken. Det var overkommeligt, men værre var det, at kirketienden skulle forslå til at bygge og vedligeholde rytterskolerne og lønne skoleholderne, og det kunne en kirke sjældent klare, så der måtte ydes tilskud af kongens kasse. Dette var sikkert baggrunden for, at kirkeinspektøren i 1737 ansøgte om, at disse fattige kirker måtte blive fritaget for at yde hjælp til Rise og Marstal kirker, men kongen overlod afgørelsen til stiftsøvrigheden, der sagde nej.

I hele det 18. århundrede var der så at sige ingen ombygninger af landsbykirkerne. Med mindre der blev indrettet gravkapeller til adelsfamilier, var der kun tale om vedligeholdelse af bygningen og eventuelt fornyelse af inventaret.

Agedrup kirke

I 1679 købte amtsforvalter Nicolai Brüggemann til Ulriksholm og Østergård Agedrup kirke af kongen, og den forblev under dette gods, til den i 1796 blev købt til Selleberg. Ganske vist forbeholdt Brüggemanns søn sig patronatsretten for livstid, da han i 1730 solgte Kølstrup og Agedrup kirker sammen med godset til sin svigersøn major von Heinen, men efter hans død overgik patronatsretten til svigersønnen. Der er ingen regnskaber bevaret, men slægten von Heinen har utvivlsomt bekostet den altertavle med korsfæstelsen, som findes i kirken, en alterkalk fra 1733 og stolestader fra 1747 bl.a. med von Heiners nav-

På billedet ses den nyrestaurerede altertavle i Agedrup kirke. Alterbilledet (korsfæstelsen) stammer fra 1700-tallet og har i en lang periode været udskiftet med en kopi af A. Dorphs billede fra 1800-tallet af »Martha og Mariae. I forbindelse med den nylige restaurering af kirken og dens inventar er det ældre billede kommet tilbage til den oprindelige plads. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

Nyrestaureret stoleværk i Agedrup kirke fra 1747 og med herskabets navnetræk. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

Generalmajor Frederik Gersdorff (1651-1724) ejede bl.a. Allerup kirke i begyndelsen af 1700-tallet. Han var aktiv som dansk officer i Den store nordiske Krig og ses her afbildet som feltherre på et portræt af en ukendt kunstner. Billedet er i privateje. (Frederiksborgmuseet).

netræk. Desuden stod der i kirken endnu omkring midten af århundredet en stor middelalderlig monstrans (d.v.s. hostiegemme) af træværk.

Kirken fik i 1755 en stolestadeordning, ordnet efter hartkorn, således at de største gårde havde de forreste stole, selvfølgelig næst efter herskabets stole. Der var én stol til inderster (d.v.s. folk, der boede til leje hos andre), men tjenestepiger og børn delte stol med deres moder eller madmoder. I 1785 blev der oprettet et legat på 10 rigsdaler årligt til sognepræsten til at betale vin og brød. Det påhvilede kirkeejeren, så legatet var nok mest en praktisk foranstaltning, som sparede noget administrativt arbejde.

Allerup kirke

Jørgen Rantzau til Krengerup købte i 1686 denne kirke, men solgte den i 1699 til Frederik Gersdorff til Lindved og Bramstrup, og kirken blev ved disse godser til 1802. I midten af århundredet var kirken i god stand og kunne fremvise alterstager fra 1581 og en klokke fra 1503, men i 1772 skrev biskoppen til generalauditør Outzen i Odense, som bestyrede Bramstrup under herskabets fraværelse, at der ved visitatsen var blevet klaget over både Allerup og Davinde kirkers store brøstfældighed, så nu skulle der gøres noget. Bygningen må være blevet gjort nogenlunde i stand, men i 1787 og 1791 berettes, at kirken indvendig er ganske grøn af fugt, skønt den faktisk ret ofte blev kalket. Alter- og messetøj var aldeles brøstfældigt, den mindste klokke var revnet, og der var slet ingen stolestader, men kun bænke. Det bedste, der kunne siges, var, at kirken blev gjort rigtig pænt rent. Endnu i 1802 attesterede sognepræst Hvalsøe, at kirken i mange år, før den i 1798 blev købt af landsdommer Mylius, havde været aldeles forfalden både udvendig og indvendig. Blytaget var elendigt, og den ene klokke var revnet.

Allesø kirke

Kongen havde aldrig fået solgt Allesø kirke, så den gik direkte ind i ryttergodset i 1720, men ved ryttergodsets salg blev den i 1764 købt af købmand Peter Eilschou til Marienlund. Af hans enkes dødsbo blev den så i 1802 solgt til justitsråd Jørgen Hansen og Søren Hillerup.

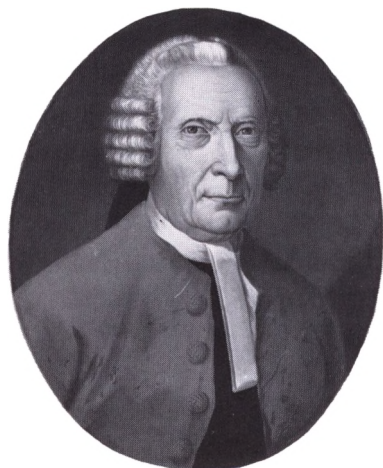
Kirken var i 1720 i god stand, og dens inventar omfattede kalk og disk af tin, begge ret så slette, en tinflaske, et par malmlysestager, en

kampestens døbefont med messingfad og låg af træskærerarbejde og et rækværk udenom »til zirath«. Prædikestolen var nylig repareret, og den træskårne altertavle var for kort tid siden sat i stand og malet, ligesom alteret var blevet beklædt med panelværk. Der fandtes en rød fløjls messehagel, en messeskjorte og en gammel alterdug, men intet alterklæde. I 1728 fik kirken kalk og disk af sølv, sirlig forgyldt, forfærdiget af guldsmed Kragh i København, og et alterklæde af rødt plyds med kongens initialer broderet på. Senere kom nyt altertøj til, og omkring 1768 berettes, at kirken lige er sat i stand med nye stole; prædikestol og døbefont var malet og med smukke ornamenters forsynet, og to lysekroner og et skib var kommet til. Samtidig fik kirken en ny klokke foruden den gamle, der bar årstallet 1453 og en inskription, som man dengang læste som »help os onde«, men som senere er læst »Help got vnde m[aria]«. I denne indberetning anføres professor von Westen som kirkens ejer, men det må bero på en misforståelse, for det var vitterligt Peter Eilschou, og i betragtning af hans godgørenhed over for domkirken kunne man jo også vente, at han ville tage sig pænt af sine egne kirker.

Bellinge kirke

I 1696 købte stiftamtmand Didrik Schult til Holstenshus Bellinge kirke af kongen, der købte den igen i 1722 til ryttergodset. 1764 blev den solgt til etatsråd Lowson, som ret omgående solgte den til oberst C. F. Gørtz, der ejede den i 1765, men kort efter må han have afhændet den til Chr. Ulrik von Westen, der på det tidspunkt var sognepræst i Seden. Han solgte den i 1770 til professor Peter von Westen, men købte den tilbage igen i 1773.

Ved synsforretningen i 1720 var kirkens gulv sunket og skulle lægges om, og der manglede en alterskranke. Inventaret bestod af en altertavle, som var »liden, gammeldags snitværk, ubrugelig« og et lige så ubrugeligt alterklæde, messehagel og messeskjorte. Kalk og disk af tin var også i dårlig stand, og faktisk brugte præsten både i Bellinge og Brændekilde kirker den sølvkalk og -disk, som gehejmerådinde Schult i 1714 havde skænket Brændekilde kirke. To messinglysestager og en kampestens døbefont fandtes også, men intet dåbsfad og ingen alterdug. Allerede i 1727 erhvervede kirken dog en vinkande af tin, lavet af kandestøber Schönfelt i København, en ny rød messehagel og en alterdug samt et alterklæde, som den kongelige perlestikker Jacob Harras i

Billedet viser amtmand over Assens og Hindsø amt Hans de Simonsen (1688-1768), der tillige var overinspektør over det fynske ryttergods. Maleriet er udført i 1769 af N.P. Dahlin og tilhører Erholm. (Lennart Larsen fot., Frederiksborgmuseet).

København havde broderet med kongens initialer og en krone. Et messingdåbsfad kom til i 1733, købt hos købmand Gerhard Petersen i Flensborg og graveret med kongens initialer, krone og årstal.

I 1721 var noteret, at der manglede en messeskjorte, men endnu tre år efter klagede sognepræst Dan over, at den ikke var kommet. Kirkeinspektøren havde bestilt den i 1723 hos købmand Jens Nielsen i Odense og sendt kontrakten derom til regimentsskriveren, amtmand Iver, men havde ikke fået den tilbage, så messeskjorten var blevet liggende hos købmanden. Kirkeinspektør Hein skrev lidt spidst til amtmanden, at hvis han var utilfreds med dette, ville Hein overtage messeskjorten til en af sine egne kirker. En ny messeskjorte optræder imidlertid på regnskabet for 1723–24. I 1746 blev messehagel og alterdug stjålet og måtte erstattes af nye. Det var kirketyven Johan Fr. Eggers, der havde været på spil dér som i mange andre kirker, og selv om han ved anholdelsen havde de fleste tyvekoster på sig, var de skåret i stumper og kunne ikke bruges igen.

I 1751 bemærkes det, at

»altertavlen [er] af ælde ganske oprådnnet, i særdeleshed de to store billeder af Moses og Aron, som kunne gøres af ny af billedhuggerarbejde, og det øvrige af altertavlen tillige med to nye billeder forfriskes med ny maling, som kunne blive til zirath for kirken, ligesom den gamle nu er til vanynde [d.v.s. skæmmer kirken]«.

Der blev imidlertid ikke gjort noget, og i 1757 erklærede en billedskærer, at altertavlen er så »slet og forførende«, at den ikke kan repareres. Hvad han mente med »forførende«, er ikke nemt at sige. Det kan eventuelt gå på, at altertavlen havde et katolsk motiv, men dette skulle jo ikke i sig selv umuliggøre en reparation. I hvert fald blev der 1757 truffet aftale med billedskæreren, hvis navn ikke nævnes, om en ny altertavle af egetræ med »udkrævede billeder, som af maleren efter akkord males«, men året efter blev der udbetalt 30 rigsdaler til regimentsskriver Hans de Simonsen til Erholm »for en altertavle at anskaffe«, og det oplyses, at den stammer fra en anden privat ejet kirke. Da Hans de Simonsen netop i disse år var i færd med at restaurere Rørup kirke, som han ejede, og blandt andet gav den en ny altertavle, er det vist overmåde sandsynligt, at Bellinge kirkes altertavle, som blev opsat i 1759, oprindelig har stået i Rørup kirke.

På regnskabet for 1737 noterede sognepræsten, at »klokken er revnet, som vil omstøbes«, og den blev året efter sendt til København til

kongens klokkestøber, ritmester Johan B. Holtzmann, som lovede den færdig til maj 1739. Men den kom ikke, og i 1743 klagede sognefolket til stiftamtmanden over, at de ingen klokke havde. Nu havde de mange gange, men forgæves, anmodet kirkesessionen om at sørge for, at klokken kom tilbage, for det var meget besværligt for dem at undvære en kirkeklokke; det resulterede i, at de ofte kom for sent i kirke. Holtzmann undskyldte sig med, at han havde så meget arbejde for kongen, men omsider i 1745 kom klokken tilbage, forsynet med en indskrift »Soli Deo Gloria« (d.v.s. Gud alene æren) og et lille vers

»Hør kirkeklokkens lyd, som dig til templet skynder,
til bønnen vækker jeg og dig om døden minder«.

Der må have været noget galt med klokken, for allerede i 1759 revnede den igen; i første omgang blev den nødtørftigt repareret, men havde ikke sin rette lyd og blev omstøbt igen i 1762–63.

Brændekilde kirke

Didrik Schult købte også Brændekilde kirke i 1696; så overgik den til ryttergodset og blev i 1766 købt af etatsråd Lowson, der samme år solgte den til skræder Hans Jørgen Lohmann, som ved skøde 1776 afhændede den til sognepræsten i Sdr. Broby, Christopher Jørgensen Strøyberg, som to år efter solgte den til Peter Eilschou, som i 1779 solgte den til Brændekildes sognepræst Chr. Ulrik von Westen, og da denne blev konsistorialråd, kom han så højt i rang, at han kunne udøve kaldsretten og altså udpege sin efterfølger som sognepræst.

Didrik Schult ejede også Bellinge kirke, og hans svigersøn, Frederik von Winterfeldt, besad Ubberud kirke, og i 1700 anmodede de om, at der måtte blive nedsat en kommission til at undersøge årsagen til disse kirkers miserable tilstand. Ifølge regnskaberne var pengene brugt til reparationer, men kirkerne havde også stor gæld, og Schult havde øjensynlig mistanke om, at kirkens indtægter var gået i de forkerte lommer. Hvad udfaldet blev, kan ikke konstateres, men ved synsforretningen 1720 blev Brændekilde kirkes reparation beregnet til 641 rigsdaler. Arbejdet blev også gjort, og her fik kirkeværgen endog i 1723 hele 1 rigsdaler for umage og opvarntning i den tid, reparationen stod på. Men i 1768 indberettede provsten i Odense herred, at kirken var aldeles brøstfældig, skønt det gentagne gange var påtalt over for ejeren. To år efter meddelte sognepræsten, at kirken var synet og reparatio-

nen anslået til 400 rigsdaler, dog med det forbehold, at mureren og tømreren ikke ville binde sig til dette tilbud, før de havde afbrækket gavlen og set, om den vestre side af tårnet var rådnet helt ned til grunden. Hvis det var tilfældet, ville reparationen koste mindst 1.000 rigsdaler. Præsten anmodede indtrængende om, at ejeren fik ordre til at gøre noget,

»da det hverken kan være min eller menighedens lejlighed at risikere liv og lemmer for Lohmanns skyld ... murermesteren selv ikke uden med hjertelig angst har i sin besigtigelse dristet sig under murene, da der hænger ligesom løse poser ud af muren, hvilke man ikke kan vide, hvilket øjeblik vil falde ned«.

I 1772 truede biskoppen med drastisk indgriben, og endelig i 1774 fik herredsfoged Mylius besked om at tage syn på kirken, få udarbejdet et overslag og præsentere det for ejeren, der så måtte afgøre, om han selv ville reparere kirken i nøje overensstemmelse med dette overslag og stille kaution for det. Hvis han ikke gjorde det, ville kirketienden blive beslaglagt og solgt ved auktion og pengene brugt til reparationen. Dette skete også både i 1774 og 1775, og året efter skiftede kirken så ejer. Men så var der også gået otte år efter, at kirken var blevet erklæret for aldeles brøstfældig; det var imidlertid en følge af privatkirkesystemet, hvor man optimistisk gik ud fra, at biskoppens venlige formaning hurtigt ville bære frugt, og det skulle blive meget galt med en kirke, før der som i dette tilfælde blev skredet ind.

Inventaret i 1720 omfattede den sølvkalk og -disk, som fru Schult havde skænket 1714, et gammelt sæt kalk og disk af tin, en albertavle af træskærerarbejde i ret god stand, to umage malmlysestager, noget slidt messetøj og »en ældgammel messehagel«. Døbefonten var en indmuret kobberkedel uden fad, prædikestolen trængte til reparation, stolene ligeså, og en alterskranke fandtes ikke. I 1727 kom der nyt messetøj, og i 1741–42 ny alterdug og alterklæde, det sidste af rødt plyds broderet med kongens initialer og krone. I 1731–32 blev der af snedker Mathias Høne i Odense forfærdiget seks nye karlestole og »en ny og sirlig font på en sekskantet fod med dækken dertil af eg«; den blev i 1733 forsynet med et messingfad med årstal og kongens initialer og en krone. Et maleri fra det 18. århundrede af Kristus med verdenskuglen hænger nu i kirken, men det kan ikke ses, hvornår det er kommet til.

Klokken måtte omstøbes allerede i 1722, og både sognepræst og menighed erklærede, at den nye klokke godt kunne være lidt mindre end den gamle. Den blev sammen med Dalums klokke sendt med skib til

Stubbekøbing, men »som de ikke kunne få dem i land, som der ingen skibbro er, så måtte de føres til Grønsund«. Klokkestøber Henrik Tessin byggede øjensynlig en smelteovn på Falster; den færdige klokke blev sendt med skib til Fåborg og med en speciel vogn ført til Brændekilde, hvor den var hængt op igen i 1724. Den havde fået en inskription »Gloria in excelsis« (d.v.s. »Ære være Gud i det højeste«), årstallet 1724 og et vers:

»Da Gud gav kongen fred, han kirkerne lod pryde
og mure skoler op og skønne klokker gyde«.

Den klokke havde nu efterhånden også kostet mange penge: Transport til Grønsund 7 rigsdaler, til håndlangere for at få klokken op på broen 1 mark og 8 skilling, stemplet papir til vejeren 6 skilling, til smelteovens bygning 10 rigsdaler, transport til Fåborg 6 rigsdaler; for klokken på skibet at opsætte og afkøre i Fåborg var der, bemærkes det udtrykkeligt i regnskabet, ingen udgift, men der løb en ekstra udgift på, fordi vægten i Nykøbing to gange brækkede under klokkens vægt. Tessin skulle have 95 rigsdaler, men da han ikke som lovet i kontrakten havde sendt skriftlig garanti for fem år, fik han ikke sine penge før efter adskillige års forløb.

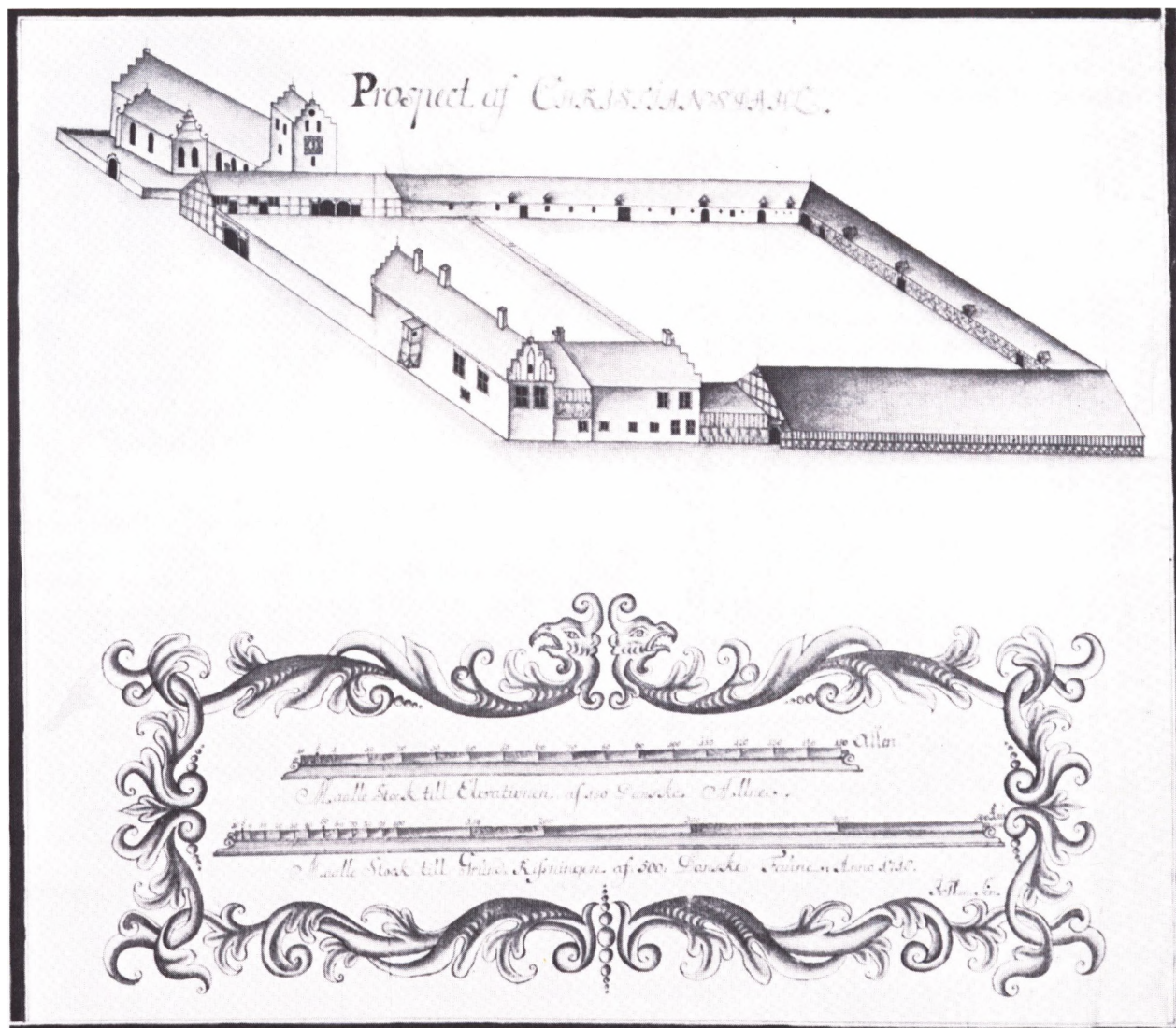
Dalum kirke

Da kirkens ejer, Jens Lassen til Christiansdal, i 1681 blev dømt for bedrageri mod kongen, overtog denne Christiansdal og Dalum kirke, men solgte dem 1682 til Didrik Schult. Så indgik den i ryttergodset og blev 1764 købt af kammerherre Chr. Benzon til Christiansdal og forblev under dette gods.

Ved synsforretningen 1720 blev reparation af bygning og blytag anslået til 619 rigsdaler. Dette arbejde blev planmæssigt udført, men der opstod en langvarig strid om udvidelse af kirkegården. Sognepræst Claus Borgen rejste sagen i 1747 og erklærede, at det var nødvendigt at udvide kirkegården, »såsom der udi samme nuomstunder ikke kan begraves noget lig, uden der skal opgraves et eller to lig, eller hovedpander og ben af de forhen begravedes døde legemer, og er så propet fuld af grave, at der er grav hos grav, grav på grav«. Biskoppen støttede Borgen, men kirkesessionen og Rentekammeret fandt udvidelsen overflødig, og Dalum sognemænd frabad sig også den øgede udgift, så

Dette portræt viser kammerherre Christian Benzon til Christiansdal (Dalum kloster) i profil. Billedet er i privateje og hænger på et af Benzon-slægtens tidligere godser. (Hans Petersen fot., Frederiksborgmuseet).

Her ses i nærbillede et prospekt af Christiansdal. Prospektet er et udsnit af Jürgen Themsens kort over Christiandals jorder fra 1718. (Nationalmuseets 2. afdeling).

det blev ikke til noget, og det var sognepræsten meget bitter over. Rentekammeret havde tilkendegivet ham »en koncipists beretning« blot for at undgå udgiften til et hegn. Borgen havde ellers selv holdt hegn, for at ikke svin, får og kreaturer skulle gå frit på kirkegården, og nu mente koncipisten, at præsten bare ønskede at få græsning på kirkegården til sine egne køer, og det var en grov løgn. Hvis blot kirkegården blev udvidet, kunne koncipisten sandelig lade sine egne køer græse dér! Desuden gik der tit soldaterheste på kirkegården, skønt det ved

et landemøde i 1545 var bestemt, at græsningen tilfaldt sognepræsten. I Bellinge gik for øvrigt kirkeværgens kalve på kirkegården, og ganske vist havde Dalum sognemænd erklæret, at der ikke kunne skaffes kampesten til kirkegårdsmuren, men når Sanderum bymænd i årene 1748–49 selv kunne hente sten til deres kirkegårdsmur, kunne Dalum bymænd vel også gøre det!

I sine lange breve til højere myndigheder om kirkegårdssagen var Claus Borgen også lidenskabeligt optaget af at få kirken sat i stand. Han omtalte flere gange, at hvis blot kongen ville komme til Dalum og se kirken, »som er den største og smukkeste af alle Fyns landsbykirker«, ville han uden tvivl beordre den istandsat, og præsten undlod heller ikke at gøre opmærksom på, at han selv havde hilst på kongen 3. pinseudag 1718, da kongen var i Dalum i anledning af købet af Christiansdal.

Nu behøvede kirken især et nyt teglstensgulv, da det gamle var helt i brokker; af stolestader var der kun Christiansdals lukkede mandsstole og nogle få lukkede kvindestole, men ellers kun bænke, der var så lave, at gamle mennesker og gravide kvinder måtte hjælpes op af dem. Der var to klokker, men den lille klokke, »der vel må kaldes den lille klokke, thi den er ikke større end en bordklokke på herregården«, var taget ned og helt i stykker. Den tilbageblevne klokke var faktisk kun lille og kunne kaldes den lille klokke, da den aldeles ikke kunne høres til Hjaltese, ja ofte ikke engang i præstegården. Det sejerværk, som forefandtes ved Borgens tiltrædelse, var nu ubrugeligt, fordi det ikke var holdt vedlige. Skabet til soldaternes geværer stod inde i kirken, men burde flyttes til et kammer ved siden af tårnet, som kunne aflåses. Der var intet våbenhus uden tårnet, som var for snævert til, at skabet kunne stå dér, idet der var to trapper, den ene op til et pulpitur, som Didrik Schult havde ladet opføre.

Kirkeinspektøren var ikke gode venner med Borgen, og det er utvivlsomt ham, Claus Borgen kalder »koncipisten«. Han havde beordret lagt 10 alen nyt gulv, men præsten ville have 20 alen. Borgen endte en af sine lange skrivelser med at citere biskop Herslebs tale ved indvielsen af Damsholte kirke på Møn: »Intet er vissere, end at Gud elsker og velsigner dem, som af et troende hjerte elsker hans hus' bolig«.

I 1720 forefandtes følgende inventar: En altertavle i temmelig god stand, et par store messinglysestager, forgyldt kalk og disk af sølv med biskop Niels Bangs våben og årstallet 1663, en dreven sølvvæske til alterbrød med sognepræst Jens Pedersen (Bergendals) navn og årstallet 1704. En lille kalk og disk til hjemmeberetning var af »manggodtz«, d.v.s. en blanding af tin og bly, og døbefonten var af kampesten med et

messingfad. Der var ligefrem flere brugelige sæt alter- og messetøj, og alteret havde et forhæng af rød damask og gult atlask. I sammenligning med de andre rytterkirker var Dalum velforsynet med ornamenter, og der blev heller ikke anskaffet andet end nyt messetøj og alterdug. Sølvdisken blev omgjort 1744 og et tinsæt til hjemmeberetning indkøbt i 1753.

Den brøstfældige klokke blev omstøbt 1722–24 af Henrik Tessin – den fulgtes med Brændekildes klokke – og 1748 blev den lille klokke sendt til København til omstøbning hos ritmester Holtzmann og var igen ophængt i 1750, men det var omtrent også det eneste, Claus Borgen fik gennemført.

I 1706 var der tre epitafier i kirken og en ligsten i koret med følgende indskrift:

»To jomfruer søstre og priorisser
Gudsfrygtige, velbyrde, af de Friiser,
Alhed og Anna, deres legemer her vore,
deres sjæle hos Gud i himmelen bore.
Fra barndoms år til dødsens tid
de levede her og tjente Gud med flid.
Jomfru Alhed kom her ind med sit 7de år, døde i sit 80. år anno 1572. Jomfru Anna kom her ind i sit 11. år og døde i sit 80. år. Anno 1580«.

Iver Vinds kapel blev vistnok holdt pænt vedlige, fordi der var henlagt særligt jordegods til det. I 1737 fik dog generalmajor Kaas på Boltinggård tilladelse til at udskifte jordegodset med en kapital på 200 rigsdaler.

I 1727 bemærkede man, at to forfaldne begravelser i koret var uden arvinger, så der ingen var til at betale for en reparation. De blev sat på auktion, og den ene blev solgt til slotsforvalter Andreas Torp for 20 rigsdaler, men den anden ville ingen have, før den omsider i 1742 blev købt af Catharina von Holsten, der samtidig meddelte, at hun ønskede at blive begravet i Dalum kirke, og efter nogen strid med kirkeinspektøren fik hun kongelig bevilling på, at hun havde fri begravelse.

Allerede i 1711 var der opsat et epitafium over sognepræst Jacob Hjort med en træramme skåret af billedskærer Michael Tuisch.

Efter 1764 findes der ingen regnskaber, så det kan ikke oplyses, om Jacob Benzon gjorde noget for kirken, men da den i 1801 skulle »udpyntes«, bemærkede en gæst i præstegården, at det trængte den også til.

Davinde kirke

Der findes næsten ingen oplysninger om denne kirke. Kongen solgte den 1686 til Jørgen Rantzau til Krengerup, som 1699 afhændede den til Frederik Gersdorff til Bramstrup og Lindved. I 1793 blev den købt af Johan Bülow til Sanderumgård.

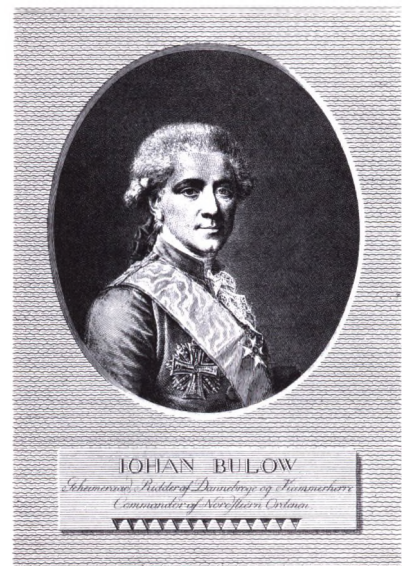
I 1755 bemærkede sognepræsten kort, at Davinde kirke var en ganske almindelig kirke uden nogen særlig udbygning eller dekoration bortset fra nogle stole, der var givet af jomfru Schougaard til Sanderumgård. I 1772 var den lige så brøstfældig som Allerup kirke, i 1787 var der ikke engang en messehagel, og fire år senere var kirken grøn af fugt og udstyret med gamle brøstfældige messe- og alterklæder. En klingpung med sølvklokke fra 1794 er bevaret.

Kirketyven Johan Eggers var i 1746 også på spil i Davinde, men fik ikke det store udbytte. Han stjal fra alterklædet et bogstav N og en oval sølvplade med Brockenhuusernes våben.

Fangel kirke

Didrik Schult købte også denne kirke 1687, men solgte den 1695 til Anne Sofie Krabbe salig Christian Urnes til Søbysøgård, og den forblev under dette gods, hvor der desværre ikke er bevaret arkivalier vedrørende den. Imidlertid var den i 1754 så forfalden og inventaret så ubrugeligt, at bønderne klagede til biskoppen, der henstillede til ejeren at lade kirken reparere. Det må være blevet gjort i hvert fald nogenlunde, for i 1772 bemærkede biskoppen ved en visitats blot, at kirken trængte til reparation, og at ejeren var indforstået med at gøre det fornødne.

I 1719 fik Fangel kirke – og har stadig – en smukt udskåret ligbåre med årstallet 1719, et billede af døden med en le og et vers:

J.F. Clemens har udført dette portræt af Johan Bülow i kobberstik efter Jens Juels portræt. Bülow er udstyret med Dannebrogordenens kors og bånd samt Nordstjerneordenen.

Denne særprægede ligbåre fra 1719 hænger i våbenhuset i Fangel kirke. Den er udskåret i den såkaldte regencestil fra overgangsperioden mellem barok og rokoko. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

De tre nærbilleder af tekst og billeder på ligbåren i Fangel kirke er holdt i en meget formanende tone. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

»Jeg skær så hastigt tiden af,
og du alt mindes om din grav«.

Dernæst et vinget timeglas og

»Jeg rinder, svende, lær af mig,
dit levned løb snart ender sig«.

Så en urskive og

»Jeg pikker, slår og viser dig,
hvor tiden flyver hastelig«.

Til sidst en hane og

»Jeg galer højt, omvend dig snart,
thi døden kommer i en fart«.

»Jeg galer højt, omvend dig snart,
thi døden kommer med en fart«.

Fraugde kirke

I 1674 købte Anne Margrethe Gørtz, enke efter Jørgen Schult til Holstenshus, Fraugde kirke, men solgte den samme år til Christopher Ballev til Fraugdegård, og kirken forblev under dette gods.

Indberetningen af 1707 oplyser kun, at der i kirken var to epitafier, det ene over Peder Marsvin til Hollufgård, der blev opsat 1620. »Hans lig ligger helt og holdent og så tørt som en fisk uden aleneste hovedet,

som han i den svenske fejde måtte sætte til«. Det andet epitafium var over biskop Thomas Kingo. (Dette epitafium er nu faktisk over Kingos svigerforældre, Christopher Balslev og hustru, men medaillonbilledet er af Kingo og hans hustru). Endelig var der et krucifiks »af mærkelig storhed«, idet det var over legemstørrelse; det hang på muren lige over for den vestre kirkedør. Der kom adskillige andre epitafier til, og – hvad der var højst bemærkelsesværdigt for en landsbykirke – et orgel, i hvert fald inden 1780, da Christen Ørbæk, som havde spillet på orgelet i Fraugde kirke, blev ansat som degn og skoleholder.

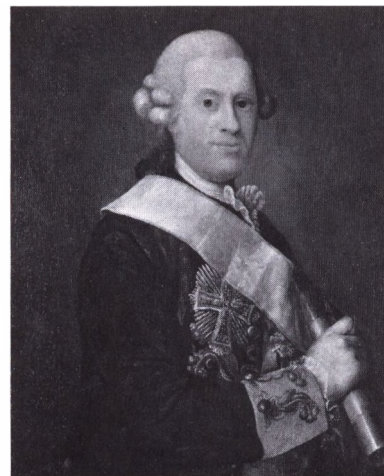
I 1791 stod alt godt til: Kirken bliver repareret hvert år og holdes smuk indvendig og udvendig. Den har maledede stole, en del af dem forsynet med dør og lås, et bekvemt knæfald, som for to år siden af admiral Fr. Chr. Kaas blev overtrukket med læder og udstoppet. De daglige alterklæder og messehagel er af rødt fløjl, men desuden har Kaas for fem år siden skænket et alterklæde og en messehagel af sortladent fløjl med guldprikker, kantet med brede guldgaloner, og dertil en alterdug med brede kniplinger. Det understreges, at kirken bliver gjort rent mere end otte gange om året, den har to klokker og et smukt orgel, ja »den høje ejer viser i henseende til kirkens vedligeholdelse og prydelse sin bekendte ædle tænke måde«.

Højby kirke

Jørgen Landorph, assessor i Danske Kancelli, og hans fætter Vilhelm Mule købte kirken 1687; kort tid derefter blev Landorph eneejer og solgte kirken 1690 til sin svoger, professor Lorenz Edinger. Så mangler der et led i ejerrækken, men 1715 solgte Birgitte Bircherod, salig Knud Landorphs enke, kirken til fru Margrethe Elisabeth Rosenvinge til Hollufgård, og kirken forblev under dette gods.

Der er ingen regnskaber bevaret, men i 1773 fik kirken en hovedreparation. Pastor Grüner indberettede nemlig, at han havde holdt gudstjeneste indtil august måned i dette år, skønt der hverken var loft, tag eller vinduer, men da nu også alter, prædikestol og kirkestole blev nedtaget, måtte gudstjenesten aflyses, til kirken var færdig i slutningen af september.

Indberetningen 1791 meddeler, at ejeren »kammerherre von Heinen hidtil ikke har sparet noget, som kunne tjene til nytte og sir for kirken ... der er ingen tvivl om, at kammerherren uden at mindes derom lader kirkeklokken, som er revnet, omstøbe«. Kirken blev gjort rent til højtiderne og til bryllupper, den var overhovedet i god stand og forsy-

Frederik Christian Kaas (1725-1803) til Fraugdegård var aktiv søofficer i mere end 40 år, og han sluttede sin karriere som admiral fra 1775. Portrættet her er malet af Jens Juul. (A. Brandt fot., Frederiksborgmuseet).

Margrethe Elisabeth Rosenvinge (1691-1756) til Hollufgård skænkede flere gaver til Højby kirke. Her ses slægtens våben; i hovedfeltet er der – forståeligt nok – en blå rose i et sølvfelt og en sølvvinge i et rødt felt. På hjelmen er anbragt en sølvvinge. (E. Pantou fot.).

Døren ind til nordkapellet i Højby kirke lader ane, at bag den var betydelige personer stedt til hvile. Gravkapellet indrettedes i 1728 af Margrethe Elisabeth Rosenvinge for hendes slægt og anvendtes senere også af slægten von Heinen til Hollufgård. I begyndelsen af vort århundrede blev kisterne flyttet ud på kirkegården, og kapellet anvendes nu som ligkapel uden hensyn til rang og stand. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

net med smukke og kostbare alter- og messeklæder til brug ved højtiderne.

Ejerne har også skænket en del af det inventar, som stadig står i kirken: Altertavlen med korsnedtagelsen, som nu står i tårnrummet, blev givet af Margrethe Elisabeth Rosenvinge, der også i 1748 skænkede en lysekrone. I 1728 blev der indrettet et gravkapel til familien Rosenvinge.

Korup kirke

Jørgen Landorph købte også Korup kirke 1689, men solgte den samme år til sin broder professor Knud Landorph, hvis anden broder assessor Broder Landorph til Billesbølle købte den i 1700. Men 10 år efter solgte han den tilbage til sin broder Knud, hvis datter Karen, gift med landsdommer Andreas von Bergen, arvede den 1711. Ved arv gik den i 1763 videre til Birthe Cathrine von Bergen, gift med amtsforvalter Jens Baar til Store Hesbjerg, hvis datter og svigersøn, toldforvalter og designeret professor Peter von Westen arvede den i 1790. Endelig blev den i 1796 købt af seks bønder i Korup.

Disse uafsladlige ejerskifter har givetvis været medvirkende til, at der ingen arkivalier er bevaret, der kan fortælle om kirken. I 1755 meddelte sognepræsten kun, at der intet bemærkelsesværdigt var ved kirken; dog var den efter hans mening smuk indvendig med et alter fra 1648 »og er af model efter det udi Sct. Knuds kirke«. Den gamle altertavle var opsat nede i kirken og »giver til kende, at kirkens patron [d.v.s. skytshelgen] i de papistiske tider har været Sct. Jørgen, men nu er forgyldningen mestensdels gået af Sct. Jørgen«.

Da stiftsprovst Ancher var på visitats i 1786, noterede han i kirkebogen, at sognepræsten straks skulle tilmelde kirkeejeren, at da kirken selv i de lyseste sommerdage var meget mørk, var det nødvendigt at indsætte flere vinduer. Var kirkeejeren uvillig, skulle sognepræsten straks melde det til provsten, der ville føre sagen videre. En pengeblok fra 1794 står i kirken, og en gravsten over Søren Christensen (død 1722) og hustru er bevaret.

Lumby kirke

Denne kirke blev 1685 købt af Christian Sehested til Ravnholt og Nislevgård og forblev under dette gods. I 1706 indberettede sognepræsten, at kirken havde været indviet til Sct. Catharina, »hvilket ses af et

gammelt pergamentbrev og et billede af Sct. Catharina, som blandt andre helgener på altertavlen er øverst rangeret«. Desuden var der et epitafium over den første protestantiske sognepræst Anders Knudsen, der døde 1581.

I 1728 skænkede Chr. Sehested en ny altertavle, en kobberplade omgivet af en bred træramme. På pladen var malet et nadverbillede, og skønt malerens navn ikke oplyses, var det muligvis Benoît Coffre, idet Otterup kirke, som Sehested også ejede, omtrent samtidig fik en altertavle, også en kobberplade, med et korsfæstelsesbillede malet af Coffre. I 1755 havde kirken to pulpiturer, der var bekostet af fru Sehested; det ene var under tårnet, det andet oppe i kirken lige over for prædikestolen, men ingen af dem var lukkede; de var indrettet med lange bænke for almuen.

Lumby kirke fik ikke blot gaver af herskabet, men også af sognefolket, hvilket var mere sjældent, men det var skipperne, der øjensynligt havde lidt bedre råd end bønderne. Skipper Anders Knudsen i Stige skænkede en lysekroner, og samtlige skippere gav i 1730 i fællesskab et orlogsskib. To af dem, C. Hansen Nygaard og R. Bred skænkede i 1746 et maleri af dommedag med et vers:

»O menneske, betænk dig vel,
tænk på din dyrekøbte sjæl,
når du for dommen skal fremgå,
du evig salig blive må«.

Degnen Rasmus Bangs optegnelser fortæller, at prædikestolen i 1732 blev flyttet fra koret ned i kirken, og indberetningen 1766 tilføjer »I dette år lader generalinde Juul kirken pryde med en ny prædikestol, skrifte- og degnestol«. Også kirkebogen, som blev ført af degnen, giver oplysninger om gaver. Den 27. juli 1760 blev begravet Niels Knudsen i Stige, den første som blev båret på den nye ligbåre, som Knud Pedersen Schousboe i Anderup havde givet kirken. Den 11. februar 1763 begravedes Karen Lauritzdatter, hvis morbroder Anders Knudsen, skipper i Stige, havde givet lysekronen og en lyseplade på prædikestolen. Den 11. søndag efter Trinitatis 1744 »var fru Sehested i kirke; da hun så under altergangen, at kalk og disk var kun liden, blev både brikken og bægeret gjort større«.

Slægten Sehestedt Juul ejede flere kirker på Fyn og tog sig godt af dem. De havde fra 1758 en fast kontrakt med blytækker Schilling om vedligeholdelse af blytagene, bl. a. på Lumby kirke, og de havde allere-

Benoît le Coffre (1671-1722) var født i København af franske forældre og blev uddannet som maler i Paris. Han ses her på et selvportræt, der viser le Coffre som den bohemeratur, han var. (Sophus Bengtsson fot., Frederiksborgmuseet).

Portrættet af kammerherre, gehejmeråd Christian Sehested Juul (1741-88) hænger på slægtens gods Ravnholt. Det er udført af en ukendt kunstner. (Hans Petersen fot., Frederiksborgmuseet).

de 1748 oprettet et legat på 200 rigsdaler til kirken. Af de 10 rigsdaler rente skulle de 5 gå til små nødvendige reparationer, de andre 5 til fattige enker. Det var måske nok mest en praktisk foranstaltning for at undgå forespørgsler om ganske små udgifter, som kirkeejeren alligevel skulle betale, men det kan ikke betvivles, at de viste stor omhu for deres kirker, så det var ikke uden grund, at der i Lumby kirke 4. søndag efter påske 1788 blev »indsat lys med flor og våben for patronen Chr. Sehested Juul, som var død i København den 24. januar«.

I 1755 fik kirken en stolestadeordning, dog ikke som de fleste sogne efter hartkorn, muligvis fordi skipperne ikke kunne passes ind i et sådant skema. De blev nu alligevel sat bagefter gårdmændene.

Næsbyhoved Broby kirke

Kongen havde beholdt denne kirke, og først ved auktionen over ryttergodset 1764 blev den solgt til købmand Peter Eilschou og fulgtes siden med Allesø kirke, som den også var anneks til.

Den var i 1721 noget medtaget og fik en større reparation først i 1720'erne, men endnu 1724 var stolestaderne meget brøstfældige, og der var kun nogle få, så menigheden selv måtte have stole med. I 1754 fik kirken en voldsom stormskade. Fem kamme af tårnet blæste ned, tårnet revnede, og en stor del af kirkens og våbenhusets tag blev ødelagt. Inde i kirken var alle stolene opbrudt og skulle udskiftes, og gulvet skulle lægges om. Det hele blev repareret, 47 nye stole opsat og de gamle udbedret, og prædikestolen blev istandsat og forsynet med ny trappe og dør. I anledning af denne reparation forsøgte kirkeværgen, Søren Hansen, at bevilge sig selv 2 rigsdaler »for min egen umage og idelige gang til kirken, da der behøvedes tilsyn både med et og andet kirken angående, begærer jeg i det ringeste 2 rigsdaler« – men det fik han nu ikke.

Inventaret var i 1720 stort set det samme som ved en ældre synsforretning af 1693: En altertavle af gammelt billedhuggerarbejde var fornylig malet og repareret, to messinglysestager samt kalk og disk af forgyldt messing var i brugelig stand, og messe- og altertøj var vel gammelt, men kunne lige passere. Døbefonten var af granit med messingfad og et sirligt malet og udskåret låg, der var både et rækværk om fonten og en alterskranke, og 1693 nævnes to lange fyrrebænke til at sætte foran alteret. En malet prædikestol var i 1720 nyistandsat, og endelig var der et brunmalet skab til kirkens ornamenter og en lang jernstang til at søge grave med.

Altertavlen i Næsbyhoved Broby kirke er et sengotisk arbejde fra omkring 1500 med en korsfæstelsesscene i midterfeltet og apostelfigurer i fløjene. Alterbordets panel er fra omkring 1575, mens maleriet på tavlens fodstykke er fra 1774. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

Allerede i 1728 erhvervede kirken imidlertid en kalk og disk af forgyldt sølv, forfærdiget af guldsmed Kragh i København og graveret med kongens initialer, krone og årstal, samt et alterklæde af karmoisin plyds med samme motiver broderet af kongelig perlestikker Jacob Haras. Året efter fulgte alterdug og messeskjorte, men »den forrige gamle messeskjorte og alterdug bliver på alteret udi kirken liggende« – muligvis som underlag for at skåne det nye.

Efter at de nye stole var opsat, fik kirken også i 1755 en stolestadeinddeling efter hartkorn, men det blev bemærket, at blandt kvindestolene havde skoleholderen selv ladet opbygge nr. 1 og skulle beholde den for sin livstid. Kirkeværgen havde i sin funktionstid nr. 1 på mandsiden uden hensyn til, hvor meget hartkorn han havde. Der var to klokker, som i 1720 var gode nok, men i 1751 skulle den ene støbes om hos ritmester Holtzmann i København, der i kontrakten lovede, at den

Nærbillede af nadvermaleri fra 1774 på fodstykket af altertavlen i Næsbyhoved Broby kirke. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

skulle blive lige så god som den gamle, også i lyd. Den skulle forsynes med Frederik IV.s initialer og årstal på den ene side og Broby kirkes navn på den anden side. Klokketøberen skulle give fem års garanti, dog med forbehold for hærværk, eller hvis klokken faldt ned på grund af forkert ophængning. Men garantien dækkede, hvis klokken revnede under prøveringningen, der varede 24 timer. Ved synsforretningen 1760 blev den anden klokke erklæret for ubrugelig, men den blev først omstøbt 1791, efter inskriptionen af D. C. Herbst.

Et nadvermaleri fra 1774, formentlig givet af Peter Eilschou, sidder på altertavlens fodstykke.

Pårup kirke

Gråbrødre kirke ejede i hele det 18. århundrede Pårup kirke, men skønt der er bevaret en næsten komplet række regnskaber, giver de ikke mange spændende oplysninger, for hospitalet var ikke indstillet på at ofre meget på kirken. Dens indtægter var ca. 80–100 rigsdaler, stigende til omkring 300, og hvis der ikke var større reparationer, var udgifterne kun 10–20 rigsdaler, så normalt var der et pænt overskud, som i almindelighed gik i hospitalets kasse. I 1758 havde Pårup kirke udestående kapitaler på 2.800 rigsdaler, som gav 87 rigsdaler i årlig rente – hvis man ellers fik dem, for Odense tugthus, som havde lånt 500 rigsdaler, betalte ikke renterne; i 1775 var der hele ni års restancer.

Korntienden var bortforpagtet, men i 1730rne hævdede sognemændene, at kvægtienden var medregnet i forpagtningen, og først efter

megen strid fik kirken fastslået, at kvægtienden skulle betales særskilt til kirken.

På den nordre side af kirken var der et våbenhus og et kapel for Anders Pedersen til Tarupgård (død 1680), og inde i kirken forefandt en del gamle ligsten og epitafier. En almindelig reparation blev iværksat 1731 og igen 1771, da tårn, murværk og tegltag blev repareret, og det hele blev kalket indvendigt. Denne reparation varede i syv uger, og hospitalsforstander Holmer, der havde tilset arbejdet tre gange om ugen og brugt egen hest og vogn til rejsen, fik 14 rigsdaler godtgjort i rejseudgifter.

Omkring 1750 blev der udarbejdet et stolestadereglement, men Tarupgårds ejer, J. H. Mülertz, klagede over, at han derved var blevet berøvet de fire stole, Tarupgård altid havde haft. Men da reglementet var blevet forhandlet med sognefolket, og da Tarupgård overhovedet ikke havde brug for fire stole, fik Mülertz ikke noget ud af sin klage. Efterhånden blev der mangel på siddepladser, og i 1777 blev der opført et pulpitur tværs over de nederste karlestole.

Inventaret var forholdsvis respektabelt. Den første liste fra 1714 nævner to lysestager af messingblik, to malede trælysestager, et dåbsfad af messing, en brun fløjls messehagel med et kors af guldkniplinger, en gammel alterdug og messeskjorte, men ingen kalk og disk. Enten må disse to ting være blevet sprunget over, eller også medbragte præsten hospitalskirkens sæt, når han havde altergang i Pårup. Men allerede 1715 nævnes kalk og disk af sølv, indvendig forgyldt, selv om de allerede i 1731 var »ganske slette«; til gengæld var inventaret så fornyet med tre alterklæder og en flaske med sølvranke, skænket i 1729 af frøken Scharffenberg. I 1735 købte hospitalet en lille tinæske til brød ved hjemmeberetning og til samme brug i 1748 en kalk, disk og flaske i sølv samt en ny messehagel og i 1779 en vinflaske af tin.

Sanderum kirke

Didrik Schult erhvervede også denne kirke i 1682; så overgik den til ryttergodset og blev i 1764 købt af Christian Benzon til Christiansdal og forblev under dette gods.

Kirken var i 1720 stærkt forfalden, og reparationen blev anslået til at koste 998 rigsdaler. Trappen til tårnet var ganske faldefærdig, der var intet tag over våbenhuset, »som dog højst gøres fornøden for storm og uvejre«, og der skulle laves en alterskranke, »såsom ingen findes og særlig for gamle og svage folk er højst fornøden«. Der var i alt tre mands-

stole, alle brøstfældige, men der var god plads til flere stole, og sognefolket beklagede sig over mangel på siddepladser. Endnu i 1724 klagede sognepræst Borgen over kirkens tilstand. Der var ingen port for kirkegården, så svin og kreaturer gik ind og ud, der var stadig kun få og slette kirkestole og ingen alterskranke. I 1724 blev der bestilt nye kirkestole, og så skulle man have et stolestadereglement, men sognefolket ville ikke rette sig efter den fordeling, præsten havde lavet.

»De unge vil intet vige af de gamle, men en gammel mand må mange steder trykkes ind til væggen af en ung mand, som han kunne være oldefader til, og det er fordi de vil stå som deres jord falder i marken eller, når det ske kan, være efter deres egen bylov«.

Borgen ønskede derfor, at kirkesessionen skulle indrette et stolestadereglement, så hver bys bymænd sad for sig, og det blev også gjort for både Dalum og Sanderum kirker.

Sognepræsten klagede også over mangel på lys. Han skrev 1724, at han for to måneder siden havde skrevet til kirkeinspektøren derom, men efter lang tid kun fået den besked, at et par lys var bestilt hos Peder klokker i Odense. Da kirkeværgen ville hente dem, forlangte klokkeren betaling forud, inden han ville støbe dem. Borgen kunne ikke lægge ud, så nu havde kirken ingen lys. Kirkeinspektøren undskyldte sig blot med, at han virkelig havde meddelt sognepræsten, at han selv kunne lade lysene støbe.

Det øvrige inventar var i 1720 brugeligt, og det blev da også understreget, at kirkebygningen måtte repareres, før man kunne tænke på inventaret. Den udskårne altertavle fra Claus Bergs værksted var »endnu ret stærkt forgyldt«; der fandtes to messinglysestager, kalk og disk af sølv, givet 1664 af Jacob Andersen til St. Hesbjerg, og en sølvoblatæske med følgende særegne inskription:

»Fru majorinde Champs von Bär forærte dette,
Gud hende i sit skjul og opsigt altid sætte!
Velædle hr. major gid det så lykkelig går,
at han må blive snart til generalmajor
16 J.P. 82«.

Inskriptionen er forfattet af sognepræst Jens Pedersen Bergendal, og majorinden er Barbara Margrethe von Bär, gift med Christian Ulrik

Kamps, der 1678 blev ritmester ved 2. fynske nationalregiment, 1681 major, 1695 oberstløjtnant, men så heller ikke mere, inden han fratrådte 1709. Da biskop Stein i 1891 første gang så indskriften, fandt han den usømmelig, men slog sig til tåls med, at den jo står på bunden af æsken og derfor ikke kan ses af menigheden.

I øvrigt fandtes et metalrøgelseskar, som degnen brugte, når han skulle hente ild til at tænde lys med, en døbefont af kampesten med messingfad og to gamle blikstager, »som de i gamle dage efter beretning blussede for brudefolk med«. Der var brugeligt alter- og messetøj, derunder en violet messehagel, som ellers sjældent forekommer, et gammelt egeskab i sakristimuren, en malet prædikestol af billedhuggerarbejde »noget forgyldt langs kanterne«, et gammelt udhugget krucifiks i kirken og et lille et i kapellet. Endelig en udhugget fane og en stang, hvoraf fanen var affalden, med en kårde og to sporer hængt op på væggen. De to klokker, en stor og en lille, var i god stand.

I 1728 tilkøbtes fra kandestøber Gunder Pedersen i Odense en tinvinkande, og kandestøberen graverede oven i købet ganske gratis kongens initialer, en krone og årstallet på den. Kalk og disk blev omgjort 1751 af guldsmed Frederik Wissing, og 1739 indkøbtes et lille sæt af tin til hjemmeberetning. I 1750erne kom også ny messehagel og et alterklæde af rødt karmoisin, men de brugelige rester af det gamle alterklæde blev skam anvendt til at beklæde prædikestolen med.

Maler Wolf har i 1751 »malet opstandelsen over i altertavlen og udbedret, hvor det måtte fattes«. Men ved synsforretningen samme år klagede han over, at han ikke havde fået betaling for noget arbejde, han for flere år siden havde udført på forlangende af den daværende sognepræst. Han fik så tilkendt 6 rigsdaler, men på den betingelse, at »han først forandrer hovedet på de tre billeder, som står i den øverste del af altertavlen på den måde, som i dag er mundtligt aftalt«. Fem år senere malede han også skriftestolen og galleriet omkring alteret med blå oliefarve.

Seden kirke

Kongen solgte i 1683 Seden kirke til statholderen i Norge, Ulrik Frøderik Gyldenløve, som kort derefter må have afhændet den til Nicolai Brüggemann til Østergård, som svarede skat for kirken i 1689. Der er ingen arkivalier om kirken tilbage i Østergårds arkiv, men i 1755 meddelte sognepræsten, at da hans præstegård brændte, gik også kalken og disken op i luer, og der var kun råd til at købe nye af tin. Senere fik Se-

Slægten Brüggemanns våbenskjold var firdelt med to gange tre guldstjerner i blå felter og to gange tre hvide pæle i sorte felter. I midten var våbnet suppleret med et rødt hjerteskjold, hvori der var anbragt et kronet guld-løvehoved. Foroven en halv vildmand med kulle på skulderen. (E. Pantou fot.).

Denne velklædte herre er greve Ulrich Wilhelm de Roepstorff (1729-1821), der trods en omskiftelig embedskarriere formåede at samle sig midler til at købe Østergård, Korup og Einsidelsborg (den senere Egebjerggård) på Fyn. Maleriet hænger på Egebjerggård. (Pacht & Crone fot., Frederiksborgmuseet).

Lige ved siden af køreporten ind til Seden kirke ligger det gamle hospital, oprettet i 1730'erne af Ulriksholms ejer. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

Dette pastelbillede er malet af Christian Hornemann i 1810 og viser generalguvernør Ulrich Wilhelm de Roepstorff – men unægtelig noget ældre end på billedet på side 201. (Pacht & Crone fot., Frederiksborgmuseet).

den kirke en kalk og disk, som tilhørte Munkebo kirke, der fik nye i 1757. Da vicebiskop Jacob Ramus var på visitats i 1761, var han tilfreds med kirkens tilstand, men ved Tønne Blochs visitats i 1787 trængte både Seden og Åsum kirker til reparation. Ejeren, generalguvernør Roepstorff, lovede at sørge for istandsættelsen, når han var færdig med at reparere Munkebo kirke. I 1791 var kirken grundigt repareret udvendigt, klokken var helt ny, og den indvendige reparation var i gang. Alterklædet var ulasteligt, og der var tilstrækkeligt med stolestader, men kirken blev sjældent gjort ren undtagen til bryllupper.

Den bevarede køreport mod syd er fra det 18. århundrede.

Stenløse kirke

Med Stenløse kirke købte Didrik Schult endnu en kirke, men 1695 solgte han den til Anne Sofie Krabbe til Søbysøgård, og kirken forblev under dette gods. I 1732 måtte stiftsøvrigheden imidlertid skrive til ejeren, marskal Holst, at han snarest måtte sørge for at reparere den helt ødelagte kirkeport og -mur, og ved visitatserne i 1741 og 1745 måtte biskoppen atter påtale manglerne. Omsider i 1772 var kirken i god stand.

Et epitafium over forpagter Andreas Jensen og hustru Cathrine Stockmann fra 1765 findes stadig i kirken.

Ubberud kirke

I 1698 købte Erik Stensen til Skovgårde Ubberud kirke, men solgte den samme år til oberst Frederik von Winterfeldt, der i 1707 afhændede den til borgmester Jens Christensen til Margård. Den fulgte med, da Jørgen Tyge Seefeld i 1708 købte Margård, og forblev under dette gods, indtil den i 1787 blev købt af selvejer Niels Henriksen på Tanggård i Ubberud sogn. Han solgte den 1796 til herredsfoged Hans Holm, men købte den tilbage i 1801.

Som det er omtalt under Bellinge kirke, var også Ubberud kirke i en miserabel tilstand i begyndelsen af århundredet, men hvad der i øvrigt er sket med den, kan der desværre ikke findes oplysninger om. I kirken findes stadig en gravsten over ritmester August Wolff, død 1714, og hans hustru, Magdalene Elisabeth Banner.

Åsum kirke

Fra 1565 var Åsum kirke henlagt til Gråbrødre hospital, men blev så overdraget til teologiprofessoren ved latinskolen fra 1572. Den blev alligevel betragtet som en kongelig kirke og indgik i ryttergodset, men fra 31. maj 1734 blev den udskilt og helt overdraget til professoratet, der havde den indtil gymnasiets ophævelse 1802, da den overgik til katedralskolen.

Da professor Naurs enke i 1729 blev afkrævet regnskabet for Åsum kirke, kunne hun bevidne, at hendes mand havde sørget for mange reparationer. I 1712 var en ny skriftestol og kirkeport samt en dør til prædikestolen blevet anskaffet, året efter var 16 nye vinduer isat og 16 gamle repareret, og i 1714 blev taget sat i stand efter en stormskade. I øvrigt havde kirken givet et anstændigt overskud på ca. 100 rigsdaler, og ved synsforretningen i 1721 var den i god stand og inventaret respektabelt: En altertavle af billedhuggerarbejde, en kalk af forgyldt sølv skænket 1667 af Jacob Bircherod (den ældre), en tilsvarende disk givet 1663 af fysikus Christopher Balslev, et lille sæt kalk og disk »til sognebud« (d.v.s. hjemmeberetning) var en gave fra professor Naur og hustru. Dertil yderligere to vinflasker af tin, to metalløstager, en malet oblatæske og en tavle med en sølvklokke. Der var en prædikestol af billedhuggerarbejde, døbefont af kampesten med messingfad og et sirligt malet låg af træ. Alterskranke, alter- og messetøj var i god stand. Endelig stod der endnu i midten af århundredet den gamle monstrans (d.v.s. hostiegemme), som biskop Jacob Madsen havde beordret flyttet ud.

På Egeskov findes dette billede af en ukendt mand fra ca. 1700. Antagelig forestiller maleriet major Jørgen Tyge Seefeld (1675-1723) til Margård. (Lennart Larsen fot., Frederiksborgmuseet).

Ved overdragelsen i 1734 var kirken velholdt, og da der ikke i de kommende år ved visitatserne rejses nogen kritik, var den i hvert fald ikke faldefærdig. I 1791 var der intet at kritisere bortset fra, at der meget sjældent blev gjort rent.

I 1728 og igen i 1755 og 1783 fik kirken stolestadereglementer indrettet efter hartkorn med den undtagelse, at den øverste stol var forbeholdt brudepar.

De to klokker er støbt 1701 og 1702 af Conrad Kleimann i Lübeck.

15 · Latinskolen

To institutioner

Latinskolen, i almindelighed blot kaldet skolen til forskel fra almueskolerne, der kaldtes danske skoler, havde eksisteret siden før reformationen. Der var latinskole i alle købstæderne, men desuden havde Odense siden 1621 et toårigt gymnasium som overbygning. Skole og gymnasium var to selvstændige institutioner med hver sine indtægter og hver sine lærere med den undtagelse, at skolens rektor siden 1692 tillige var professor i latin ved gymnasiet. Fra 1759 deltes dette professorat mellem rektor og konrektor (også kaldet vicerektor). Både skolen og gymnasiet kunne dimittere eleverne, d.v.s. sende dem til »akademiet«, som man dengang kaldte universitetet, med vidnesbyrd fra skole eller gymnasium, men de skulle alle bestå en adgangseksamen ved universitetet, examen artium, inden de kunne blive immatrikuleret.

Latinskolens bygning

Latinskolen lå på Sct. Knuds kirkegård – og kirkegården blev derfor i praksis brugt som legeplads. Bygningen var på ca. 240 kvadratmeter med to læseværelser i stueetagen, det ene til ældste klasse, mesterlektionen, mens de øvrige fem, siden kun fire lektier sad i det andet, kun adskilt ved at sidde med ryggen til hinanden. Desuden var der et værelse til bøger, glober o. lign., og på første sal fandtes sanglokaler og boliger til hørerne, der hver havde to værelser.

Det påhvilede domkirken at vedligeholde bygningen, men biskop Thomas Kingo havde delvis på egen regning foretaget en større reparation i 1690'erne, da alt var så forfaldent, at man måtte undervise i kirken. Den lange proces, biskop Christian Rudolph Müller førte mod Kingos enke, drejede sig blandt andet om udgifter til skolen. Nu var udgifterne på skolen normalt ikke synderlig store; de beløb sig sjældent til mere end højst 10 rigsdaler om året, og de gik ikke mindst til knuste ruder, selv om det somme tider ser ud til, at man simpelt hen lod være med at reparere ødelagte vinduer. I 1731 blev der indsat 20 ruder i skolens vinduer, for at lysene ikke skulle blæse ud den aften, biskop Lod-

berg blev begravet, men det fremgår ikke, hvor længe det var, siden de ruder var blevet knust. Så var der den årlige rengøring til påske, hvor der blev fejjet, vinduerne blev vasket, og overalt blev der gjort skikkelig rent, og endelig var der udgiften til natmanden, der fejede skorstenene og rensede »hjemmelighederne« bag ved skolen. En kontrakt af 1751 pålagde ham at gøre dette om natten tre gange om sommeren og to gange om vinteren eller så tit, der var behov for det.

»Til den ende nøglen herved følger til den store dør, hvor sædet kan opslås for derunder at forrette sit arbejde, men derhos erindres, at han dernæst lader sædet ned igen, fejrer og gør rent, som det sig bør, at ingen klagemål derover skal indløbe«.

I betragtning af, at der på det tidspunkt var ca. 100 elever på skolen, var fem årlige tømninger ikke ligefrem overvældende meget, og det fik natmanden 3 rigsdaler for. Hans honorar steg dog til 5 rigsdaler i 1767.

I 1760 var en større reparation på 2.476 rigsdaler absolut nødvendig, men da domkirken ingen penge havde, fik den et rentefrit lån af kommunitetet på 2.000 rigsdaler. Det blev i øvrigt aldrig tilbagebetalt, men eftergivet i 1833. Til minde om denne reparation blev der 1761 opsat en plade på muren med Frederik V.s navnetræk og et vers af biskop Chr. Ramus:

»Hvad lærdom, flittighed og gode kunster fremmer,
hvad ladhed, yppighed og andre laster hemmer,
den rette landebod ej nogen tid forglemte
vor konge ejegod, kong Frederik den Femte«.

Samtidig forfattede rektor Søren Anchersen et latinsk vers, der blev sat over porten.

Da en ny større reparation trængte sig på omkring 1790, og domkirken stadig havde stor gæld, blev vedligeholdelsen lagt på kommunitetet.

Inventaret i skolen var simple borde og bænke. En kakkellovn fik man i læseværelserne først i 1780erne – og når der ingen varme var, gjorde det selvfølgelig heller ikke så meget, om nogle ruder var knuste. Men rent faktisk foregik undervisningen om vinteren ofte i hørernes værelser, hvor der var kakkellovne. Af belysning var der indtil 1790erne kun den lysekrone, som Kingo havde skænket, og den blev kun tændt på helligaftener og ved andre særlige lejligheder.

Når domkirken stod for bygningen, skulle skolens egne indtægter kun gå til lærerlønninger, inventar, papir, bøger o. lign., og pengene kom fra de tidligere omtalte degnepensioner, tiender og andre indtægter af jordegods, og da i 1740 de øvrige latinskoler i stiftet undtagen i Nyborg blev nedlagt, fik Odense skole tillagt indtægterne fra latinskolerne i Rudkøbing, Svendborg og Fåborg. Stort set har indtægter og udgifter sjældent oversteget de 500 rigsdaler, men dertil kom så en række større og mindre legater, som havde egne kapitaler og egne regnskaber.

Imidlertid kneb det undertiden med at få regnskaberne ført og navnlig at få dem indsendt til revision hos stiftsøvrigheden. Biskoppen måtte talrige gange rykke for efterhånden flere års regnskaber, og som ved andre offentlige stiftelser skulle dokumenter, regnskaber og penge udkræves af rektors dødsbo. Rektor Thomas Aabye blev i 1747 rykket for syv års regnskaber, og året efter konstaterede man, at hans dødsbo skyldte skolen 796 rigsdaler. I 1764 og igen 1787 måtte der rykkes igen, nu under svære trusler om bøder, og i 1775 gik biskoppen sandelig så vidt som til at foretage kasseeftersyn. Ifølge den nye skoleforordning af 1775 skulle skolekassen stå på rådhuset, men i 1781 fik den nye rektor, J. H. Tauber, kassen udleveret til sit hjem. Han satte den i et rum ved siden af sit soveværelse, men da dette rum vendte ud mod gaden, anbragte han hver aften kassen ved siden af sin seng. Kort efter fik han dog lov til at hensætte den i konventstuen på hospitalet, fordi det var et særligt sikkert sted, hvor andre kasser stod. Der var jernstænger for vinduet, og kassen blev nedsat i en kiste, der havde en dirkefri lås, og som med jernstænger var fastgjort til muren.

Rektor og konrektor

Oprindelig blev skolens ledere udnævnt af biskoppen, men siden 1739 fik de kongelig udnævnelse. Rektor havde i begyndelsen af århundredet en tjenestebolig, men på grund af brøstfældighed blev den solgt i 1728, og han fik i stedet for tillagt en huslejegodtgørelse på 20 rigsdaler. Konrektor havde tidligere haft nogle værelser på gymnasiet, da det oprindelig var meningen, at han skulle være ugift, men det blev hurtigt til, at han alligevel var gift og boede ude i byen på egen regning.

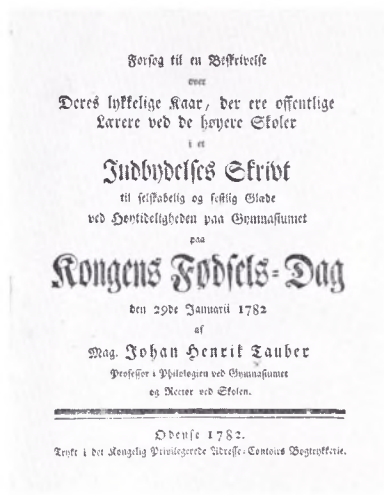
Rektor Tauber ville gerne have en rektorbolig, da de 20 rigsdaler i 1781 ikke var, hvad de havde været, men han måtte nøjes med at få et rentefrit lån på 1.200 rigsdaler i den gård, han selv købte. Det var

JOHAN HENRIK TAUBER

*Her er forordning om for Kongslet. Mesterk. Boleg
Ved hans. Middel og. Kraft. Tjener af. Hverste og. Kone
Hans. Kone. Leds. med. Boven af. Hets. Beskeden. Hets. Gode.
Hans. Kone. Leds. med. Boven af. Hets. Beskeden. Hets. Gode.
Hans. Kone. Leds. med. Boven af. Hets. Beskeden. Hets. Gode.
Hans. Kone. Leds. med. Boven af. Hets. Beskeden. Hets. Gode.*

Dette kobberstik af A. Flint viser rektor ved Odense latinskele Johan Henrik Tauber (1713-1816), der virkede her i byen 1781-87. Han var utvivlsomt en af de betydeligste skolemænd i Danmark i sidste halvdel af 1700-tallet. (Det kgl. Bibliotek).

Herover ses titelbladet til rektor Taubers festtale på latinskolen i Odense den 29. januar 1782. I vore dage ville det vistnok vække opmærksomhed, hvis en rektor i en tale søgte at beskrive sit personales lykkelige kær! (E. Pantou fot., Odense Centralbibliotek, Lokalhistorisk Afdeling).

egentlig et rigtig pænt tillæg, men han var nu i det hele taget meget utilfreds med sine økonomiske kår og havde desuden svært ved at finde ud af sine indtægter i

»de protokoller og dokumenter i mængde, der skulle oplyse mig om de i mørket dybt nedgravne og næsten fortørrede render til embedsindkomster ... hvorigennem 650 rigsdaler for to embeder [d.v.s. rektorat og professorat] plukvis skulle indkomme«.

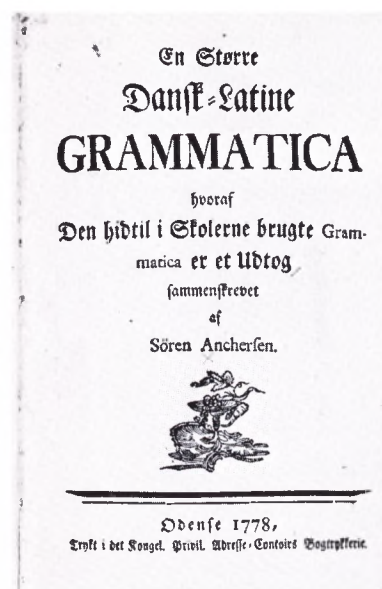
Det var sandelig noget andet end hans tidligere forhold som rektor i Horsens, hvor han fik 620 rigsdaler, fri bolig og gaver fra en taknemmelig befolkning. Ved at tage til Odense havde han mistet 200 rigsdaler og fået 10 gange så meget arbejde! (Men han regnede endda vistnok sine indtægter som rektor i Odense for højt; biskoppen anslog dem ikke til mere end ca. 550 rigsdaler).

Blandt rektorerne var der adskillige markante personligheder, omend det ikke altid var som pædagoger, de gjorde sig mest bemærket. Det gjaldt i hvert fald nok Thomas Aabye, der havde været rektor i Nyborg, før han i 1714 blev konrektor i Odense og 1731 rektor. Han var en begavet og belæst mand, der havde en meget høj mening om sig selv og en stærk forkærlighed for at blande sig i ting, der absolut ikke kom ham ved. Da han i 1713 ansøgte om at blive designeret professor i Odense, udtalte han, at ganske vist kunne han blive en lige så god præst som enhver anden, men han ville hellere være professor, for det var der ikke så mange, der var kvalificerede til, og i præstekaldene kunne gennem patronatsretten mange trænge sig ind på bekostning af »fattige mænd, som ville tjene Gud med en ren samvittighed«. Da han tiltrådte i 1714, kom han straks i konflikt med professorerne, fordi han ønskede at holde forelæsninger på gymnasiet i botanik, astronomi, navigation og fortifikation (befæstningsanlæg), men det ville professorerne ikke gå med til. Aabye erklærede, at det skyldtes modvilje mod, at »jeg som en fremmed skal komme ind i dette sammenbundne svogerskab«. Professorerne var nemlig på det tidspunkt Elias Naur, hans sted søn Erik Mule, dennes svoger Thomas Bircherod og Laurids Luja, der var gift med Erik Mules kusine. De blev dødeligt fornærmede over denne påstand og over Aabyes udtalelse om, at de ikke passede deres undervisning, som fundatsen påbød. Biskop Muus sendte sagen til kongen og tilføjede, at det var rigtigt nok, at fundatsen ikke blev overholdt. Det resulterede i, at spørgsmålet om Aabyes forelæsninger gled i baggrunden, fordi man nu ville give gymnasiet en ny fundats.

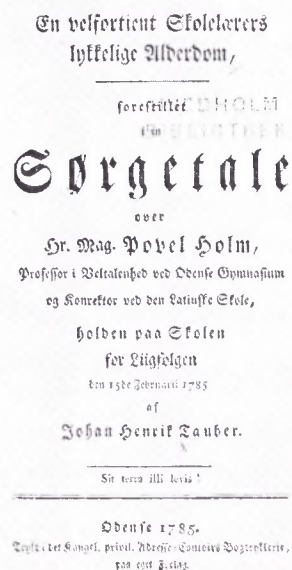
Om rektor Aabyes undervisning vides intet udover, at han i hvert fald var tilhænger af en hård disciplin, men foruden at være rektor og professor fra 1731 beskæftigede han sig nu også med så mange forskellige ting, at han næsten ikke kan have haft tid til også at undervise. Han havde talrige værgemål, han ejede Ejby mølle og Pjentemøllen, han havde parter i skibe og i færgelavet ved Store Bælt, og endelig fungerede han i adskillige tilfælde som prokurator. Derved blev han i 1729 involveret i en helt utrolig affære. Den startede fredsommeligt med, at rådmand Chr. Nøragers hustru i december 1729 fik en søn, og den 22. i samme måned kom så prokurator Anders Hansen med to stævningmænd for at pante hos Nørager. Madam Nørager blev grov og slog dem, og som følge deraf anlagde de sag mod Nørager og stævnedes blandt andet rektor Aabye som vidne. Han fremkom i et meget langt og arrogant indlæg med beskyldninger mod Anders Hansen: Aabye selv plejede sandelig som »et honnet mandfolk« ikke at komme i barselsstuer, men han havde hørt, at Anders Hansen var kommet, just som madam Nørager »sad så godt som nøgen og drak te«, mens hendes seng blev redt, og at hun blev så oprevet, at hun næsten fik et epileptisk anfald. Anders Hansen gav efter bedste evne svar på tiltale: Aabyes indlæg viste, at han var dårligt underrettet, og hans udtalelser var papegøjesladder, fremsat af »en, der stjerner mangfoldige steder omkring uden for sit embedes rette grænser«. Han stævnedes Aabye for injurier, og så begyndte denne alligevel at trække i land. I et nyt indlæg gav han »i muligt korthed« – på 19 folioark! – en redegørelse for, at han rigtignok ikke havde ment det så slemt, men kun talt i billeder. På grund af en formel fejl, idet et indlæg var forkert dateret, blev sagen afvist, men rådmand Nørager, der hele tiden havde været villig til forlig, klagede til kongen over, at prokurator Anders Hansen forfulgte ham. Ved stiftamtmandens mægling blev sagen bilagt, men den havde vakt stor opsigt, og Aabyes indlæg havde øjensynlig cirkuleret blandt mange.

I 1720 blev Aabye kasserer for den nyoprettede enkekasse, men ved hans død var regnskaberne i uorden, eller rettere – det lod ikke til, at han overhovedet havde ført noget regnskab. Der var også uorden i skolens regnskaber, og hverken den eller enkekassen fik fuld dækning i hans insolvente bo.

Rektor Søren Anchersen gjorde sig mest bemærket ved at udgive latinske grammatikker, og han nåede at fejre sit 50 års jubilæum som teologisk kandidat i 1772. Det blev naturligvis højtideligholdt på skolen med en større festlighed, og Anchersen var vist i det hele taget vellidt

Søren Anchersen (1698-1781) var konrektor ved latinskolen fra 1722 og rektor fra 1748 og til sin død. Anchersen skrev en latinsk grammatik på dansk, den første, der blev indført i skolevæsenet i Danmark og Norge. Her ses titelbladet til en senere udgivet større dansk-latinsk grammatik, trykt i Odense og også forfattet af Søren Anchersen. (E. Pantou fot., Odense Centralbibliotek, Lokalthistorisk Afdeling).

Her ses titelbladet til Taubers mindetale over den nyligt afdøde konrektor Poul Holm. I talen skjuler Tauber ikke, at Holm til sidst var ganske senil, og derfor må tillen på talen siges at være noget anstrengt! (E. Pantou fot., Odense Centralbibliotek, Lokalthistorisk Afdeling).

af skolens lærere, siden adskillige af dem – flere end skik og brug udkrævede – skrev mindedigte over ham ved hans død. I sin mindetale udtalte Jacob Ramus, at Anchersen omgikkes lærerne med »fornuftig kærlighed og fortrolighed, idet han delte æren med dem, der sammen med ham bar byrden«.

Den mest usædvanlige rektor, i hvert fald som pædagog betragtet, var dog givetvis J. H. Tauber, som tiltrådte i 1781. Hans pædagogiske ideer var efter den tids forestillinger meget fremskridtsvenlige, idet han ville afskaffe prygl og i stedet for appellere til disciplenes bedre følelser. Det udsprang af hans tilslutning til oplysningstidens optimistiske tro på menneskenes medfødte godhed, men desuden ville han ændre undervisningsmetoderne og afskaffe den megen automatiske udenadslæren. Imidlertid var hans forhold til skolens og gymnasiets lærere ikke alt for godt i begyndelsen. Hans mindetale ved konrektor Poul Holms død var ikke særlig varm, og det var vel ikke strengt nødvendigt at tale om, at Holm var blevet ganske senil, selv om det blev pakket ind i det udtryk, at Holm »nød den lykke i sin alderdom at glemme det nærværende«. Da biskop Tønne Bloch afslog at støtte et forslag fra Tauber om ændringer i uddelingen af stipendier, var det nok til, at rektor stemplede biskoppen som modstander af enhver forandring, også til det bedre. I det hele taget var Tauber ikke tolerant over for dem, der havde en anden mening end han, og var nok så hastig til at tillægge dem ufine motiver. Han kan nok heller ikke have befundet sig så særlig godt i Odense, siden han i 1787 søgte rektoratet i Roskilde. Men Tønne Bloch anbefalede ham varmt og fremhævede hans fortræffelige karakter og hans sjældne held til at tænde lyst og drift selv i de sendrægtige.

Hørerne

Først i århundredet var hørerne ofte kun studenter, men sidenhen blev det almindeligt, at de var teologiske kandidater. De skulle ansættes af rektor, men rent faktisk tiltog biskoppen sig ofte ret til at gøre det, og det gav i 1717 anledning til en strid, da Anders Walther klagede til kongen. Rektor Thomas Bircherod havde lovet ham en hørerpost, men nu ville biskop Muus og stiftsprovst Karstens have en anden. Rektor fik ordre til at eksaminere begge kandidater i biskoppens og provstens nærværelse og så ansætte den bedste. Hvordan dette gik for sig, vides ikke, men »den anden« betegnes som en formuende provstesøn, så det har nok været Mogens Mørch, søn af provsten i Lumby. Han blev i

hvert fald hører, men det var måske ikke så heldigt et valg, for i 1720 blev han alvorligt irttesat, fordi han havde forsømt både skole og kirke og været brutal over for disciplene.

At være hører var ikke nogen eftertragtet stilling, og hørerne søgte hurtigst muligt andre embeder. Rudolph Heyde, der i 1757 blev sognepræst i Seden, havde i 16 år »været tynget af skolens åg« (i Nyborg), inden det var lykkedes ham at få præstekald. Lønnen var heller ikke høj, skønt hørerne fik gratis kost og logi. I begyndelsen af århundredet spiste de på hospitalet, men fra 1711 fik de i stedet for kostpenge på 1 rigsdaler ugentligt. En ny hører startede med nederste lektie, og hvis han blev længe nok ved skolen, avancerede han normalt til 5. lektie. I 1753, da hørerne faktisk havde fået et pænt løntilskud af indtægterne fra de nedlagte latinskoler, tjente 1. lektie-hører 118 rigsdaler inklusive kostpenge, og 5. lektie-hører fik 180 rigsdaler.

Hører Peder Hostrup, der blev ansat ved 1. lektie i 1729 og døde som 5. lektie-hører i 1746, blev ved skolen, skønt han formentlig kunne have fået præsteembede, men han ville nu ikke tage hvad som helst, navnlig ikke kaldet i Sdr. Nærå, hvor han skulle tage en enke og seks børn med. Han har nok håbet på at blive konrektor, rektor eller professor, for han havde taget magistergrad og søgte 1744 professoratet i græsk, men forgæves.

Han var barnefødt i Håstrup og stod i nær forbindelse med Karen Brahe til Østrupgård; han indkøbte bøger for hende og holdt hende løbende orienteret om, hvad der skete i Odense, og hvilke rygter han havde hørt. Muligvis har han fået kommission for bogindkøbene, og han veg ikke tilbage for at bede hende om økonomisk hjælp. I 1729, da han tjente ca. 100 rigsdaler, anmodede han hende om et lån på 40 rigsdaler.

»Jeg skal have en kakkellovn og mine sorte klæder vendt, hvilke jeg går og slider for nær af mangel på penge, og skulle desforuden have en ny sort klædning, siden jeg ikkun har den ene at gå hver dag udi ... når man skal være blandt folk, undser man sig ved, at man ej er som andre«.

Imidlertid må han på en eller anden måde have fået eller tjent flere penge, end han fik i løn, idet han ved sin død efterlod sig over 1.000 rigsdaler. De 200 gik til hans brødre som hjælp mod det tab, de havde lidt ved kvægepesten, og resten, 878 rigsdaler, blev et legat, som i første omgang skulle gives til hans brødres børn og børnebørn, men derefter gå dels til tre fattige præsteenker, dels til to fattige og flittige disciple af de to øverste klasser.

Bogsamleren Karen Brahe (1657-1738) til Østrupgård ses her afbildet på et litografi, udført efter et maleri, der tilhører Odense adelige Jomfrukloster. (Det hgl. Bibliotek).

Langt de fleste hørere blev faktisk præster, men det kunne hører J. Rosenstand ikke blive, fordi han nærrede en uovervindelig skræk for at stå op på en prædikestol, så han søgte og fik i 1788 kateketembedet ved Sct. Hans kirke. Ganske enkelte hørere blev dog gamle i stillingen, og ligesom med rektorer og konrektorer opstod der så problemer, når de bedagede hørere ikke mere kunne klare deres embede og skulle holde vikarer. Hans Rust, der var blevet hører i 1710, blev ikke gammel, men han var fra begyndelsen så svagelig, at rektor havde fritaget ham for kirketjenesten; hele hans løn gik imidlertid til læge og medicin, og i 1716 ansøgte hans fader, guldsmed Jesper Rust, om, at sønnen dels måtte få nogle uger fri til en ny kur, dels – hvis han ikke kunne blive rask igen – at han da måtte nyde en hørers kostportion på livstid. Skolen mente nu ikke, at den havde råd til så meget, men hører Rust kunne da få lidt af hospitalet.

Hører Jacob Krarup, som blev ansat i 1760, blev efterhånden mere og mere nervesvækket og måtte til sidst i 1790 spærres inde i dåreki-sten på hospitalet.

I 1757 blev 1. lektie afskaffet, og den overflødigblevne hørers løn skulle så deles blandt skolens andre lærere, men den blev i første omgang givet som en art ventepenge til 2. hører Jens Pilegård, som selv havde søgt afsked efter at have tjent skolen i 30 år. Det hed sig, at det kun var, til han fik andet embede, men da man ikke lagde skjul på, at skolen ville være tjent med en yngre mand, er det klart, at man gerne ville af med ham og næppe har anset det for en realistisk mulighed, at han skulle få noget andet embede. Imidlertid levede han lige til 1776, og først da blev hans løn, 111 rigsdaler, delt, således at halvdelen gik til rektor og konrektor, mens den anden halvdel deltes ligeligt mellem de fire hørere.

En vikar for en hører fik naturligvis endnu mindre. Hans Bunkeflod begyndte i 1739 som vikar, og det fik han 60 rigsdaler for, men efterhånden steg han dog til 5. lektie-hører og havde i 1768 en indtægt på 225 rigsdaler, men det var altså også for på én gang at være hører, kordegn ved domkirken og skriver for skolen. Alligevel har hans økonomi nok været anstrengt, fordi han var gift. Indtil 1775 var det hørerne forbudt at gifte sig uden stiftsøvrighedens tilladelse, men da Bunkeflod i 1754 søgte om tilladelsen, skrev rektor Anchersen, at Bunkeflod var særdeles pligtopfyldende, og det ville han utvivlsomt blive ved med at være, selv om han blev gift, »da han tillige med en grundig lærdom også har samvittighed«. På grund af hans dårlige helbred ville han have gavn af at kunne nyde tilsyn og pleje af en ægtefælle, men kom

der en børneflokk til, ville indtægterne næppe forslå, så rektor anbefalede, at man søgte at skaffe ham et bedre embede. Det fik han nu ikke, men til gengæld nåede han at blive gift to gange og få to børn. De sidste 12 år inden sin død i 1780 lå han lammet efter en apopleksi og måtte holde vikar, men det var dog allerede 1774 lykkedes ham at sikre sin enke en pension.

Undervisningen

Ved århundredets begyndelse var disciplene delt i fem lektier plus mesterlektien, og desuden var der den såkaldte sinkelektie uden nummer. Den var beregnet for små drenge, som først skulle lære at læse og skrive, og de blev undervist af en eller to mesterlektianere, som konrektor betalte, fordi han i 1701 havde fået tillagt den løn, som sinkelektiens hører ellers havde fået. I 1739 bortfaldt sinkelektien, fordi man nu stillede krav om, at disciplene ved optagelsen skulle kunne læse og skrive dansk og også kunne deres katekismus. I 1756 blev kravene skærpet til, at nye elever også skulle kunne elementært latin, og som følge deraf bortfaldt 1. lektie. Af gammel vane beholdt man dog de gamle lektienumre, så at 2. lektie nu var den nederste.

I mesterlektien underviste rektor og konrektor, men i øvrigt havde hver hører sin egen lektie, som han underviste i alle fag undtagen musik.

Efter ordre fra biskop Lodberg blev der i 1727 udarbejdet en undervisningsplan for hele skolen, og efter den lærte disciplene kristendoms-kundskab i alle lektier og latin i stigende sværhedsgrad; i 5. lektie blev der også undervist i græsk og i mesterlektien tillige i etik, fysik, aritmetik, geometri og geografi. Imidlertid var biskop Chr. Ramus ingenlunde tilfreds med denne plan – eller i hvert fald ikke med de faktiske forhold. Efter hans mening var der for lidt undervisning i kristendoms-kundskab, og han var meget utilfreds med, at mange disciple hverken kunne skrive eller regne. De kunne jo ikke alle sammen blive præster eller lærere, og ved andre erhverv var det virkelig nødvendigt at kunne regne og skrive en sirlig håndskrift. Der burde derfor snarest ansættes en skrive- og regnelærer. Han erkendte rigtigheden af klagerne over den megen udenadslæren, men den kunne nu ikke helt undværes, for grammatiske regler o. lign. måtte nu engang læres udenad, og enhver kunne i hele sit liv have glæde af at have lært skriftsteder og etiske sentenser. Endelig understregede han, at alt for mange uegnede disciple

gik i skolen i årevis blot for at kunne nyde godt af de mange stipendier og så sidenhen eventuelt blive degn. De uegnede burde sorteres fra på et tidligt tidspunkt. Til sidst understregede Chr. Ramus, at det altid ville være svært at få gode lærere, så længe hørerne var så dårligt lønede og på grund af deres fattigdom heller ikke nød nogen anseelse.

Bortset fra det med hørernes løn opfyldte skoleforordningen 1739 biskoppens ønsker ved at lægge mere vægt på dansk og kristendoms-kundskab. Tillige skulle der i alle lektier undervises i historie og geo-grafi. Det blev gentaget 1756 og 1775, og 1756 blev det påbudt, at ueg-nede elever skulle »hjemvises«, så de i tide kunne nå at lære noget an-det. Denne bestemmelse gav genlyd i en kantate af Ambrosius Stub, som blev afsunget ved indvielsen af gymnasiets nye bygning i 1757:

»Uskikkede! op, op fra skole-bænke!
At nøle dér må ingen tænke,
der vokser op i sinkeri.
Bort, bort, ulærde, sløve sjæle,
som søger uden sans og mæle,
vort Københavns akademi!«

Samtidig blev det bestemt, at ingen måtte gå mere end to år i hver lek-tie, og der skulle holdes årlige eksaminer. I nyindrettede protokoller ef-ter 1757 indførtes disciplenes standpunkt, som svinger fra »af lidet håb« over »af mådeligt håb« til »af stort håb«, og man kan se, at forord-ningen stort set blev efterlevet. Mange blev kun rykket op i en ny lektie på prøve, og en del blev hjemvist som uegnede.

På grund af de skærpede optagelseskrav måtte alle disciplene først have en eller anden form for privatundervisning, og ved optagelsen blev de så anbragt i den lektie, hvor de efter deres kundskaber hørte hjemme. Det resulterede i, at der næsten altid var flere disciple i 5. lek-tie og mesterlektien end i de lavere klasser, fordi en del kom direkte ind i de to øverste lektier. Jørgen Balslev, søn af sognepræsten i Tom-merup, kom således ind i mesterlektien i 1775 »for at blive vant til publik information«. Han var ellers undervist hjemme af sin ældre bro-der, der var hører ved skolen. Men da disciplenes forudsætninger ved optagelsen var meget forskellige, førte det til, at mesterlektianernes al-der svingede mellem 13 og 24 år, hvad der må have skabt en del van-skeligheder ved undervisningen. I 2. lektie var disciplene mellem 11 og 14 år.

Det var øjensynlig meget få, der kun tilbragte ét år i hver lektie. Om

Hans Grønnegård, siden sognepræst på Bornholm, der forlod skolen i 1717, fortæller J. K. Bloch, at han »i samfulde 14 år måtte udholde skolen i Odense«, og om Andreas Rhoed, fra 1770 sognepræst i Seden, som kom ind i skolen 1741, hedder det:

»Her blev megen tid spildt, og kun langsom fremgang gjort, efterdi det ved skolen da var som en ubrydelig lov, at ingen discipel måtte slippe af nogen klasse ringere end i 2 år. Samfulde 8 år måtte han desårsag være om at gennemgå de øverste klasser«.

Det var ikke alle, der kunne klare skolen. Anders Tuderup, hvis fader var en fattig bonde, havde så stor lyst til bogen, at han i 1752, 16 år gammel, kom ind i nederste lektie. I 1757 nåede han frem til 5. lektie, hvor han blev i to år og fik bedømmelsen »af temmelig godt håb«, men da han i 1761 var kommet i mesterlektien, kunne det kun blive til »af mådeligt begreb« (d.v.s. forstand), og året efter gik han ud af skolen, 26 år gammel, »for at avancere des snarere under privat information«. Det ser godt nok lidt mærkeligt ud, at en Anders Tuderup, 25 år gammel, samme år er optaget i universitetsmatriklen som student fra Nyborg. Det må næsten være den samme, men Nyborg latinskole havde ikke just ry for at stille store krav.

Skoleforordningerne af 1739, 1756 og 1775 var fulde af gode hensigter, og rektor Tauber udtrykte i sin tiltrædelsestale sin store tilfredshed med dem, fordi de »giver en skolelærer de ønskeligste lejligheder til at vise sig i alle hans embedstrin som et ædelttænkende menneske og en fader for den ham anbettede ungdom«. Han udstedte i 1783 en række »Love og erindringer for skolen«, hvor han i særlig grad påbød lærerne at få fjernet alle de håndskrevne eller trykte oversættelser af latinske og græske tekster, som eleverne brugte (og som sandsynligvis gennem årtier var gået i arv blandt dem), fordi de gjorde de fleste disciple til »tænkende maskiner og talende papegøjer«. Ligeledes forbød han den praksis, at nogle disciple for betaling skrev andres stile. Men ét var teori og noget andet var praksis; det fremgår i hvert fald meget tydeligt af de erindringer, den senere sognepræst i Nr. Lyndelse, U. C. Mule, skrev om sin skoletid 1786–93.

Der skulle egentlig undervises syv timer om vinteren og otte timer om sommeren, men i Mules tid blev det kun til kl. 9–12 og 2–5 om vinteren, om sommeren en time mere, fordi man begyndte kl. 8. Men undervisningen varede sammenlagt ikke mere end siger og skriver to måneder om året. Det var nemlig blevet sådan, at sommerferien, som egentlig kun måtte vare fire uger, blev forlænget til det dobbelte, fordi

Digteren Steen Steensen Blichers far, Niels Blicher (1748-1839), som her ses i silhouet, var fra 1763 til 1770 elev i Odense latinske. Niels Blicher mindedes gerne sin tid i skolen. Han blev i sit lange liv en foregangsmand på sin egen og i øvrigt også som historisk-topografisk forfatter. (E. Pantou fot.).

disciplene gik på høstarbejde; ved højtiderne var der også to-tre uger fri, og dertil kom markedsdage og andre festligheder, blandt andet når skyttelaugene havde sin årlige skiveskydning. Desuden fik disciplene fri, når de skulle gøre kirketjeneste ved bryllupper og begravelser, og når så oven i købet rektor og konrektor rent faktisk kun mødte en dag eller to om ugen, blev det ikke til ret megen undervisning. Og den undervisning, der var, bestod stadig i udenadslæren, navnlig fordi hørerne var uduelige og ikke selv mestrede stoffet.

Når hver hører skulle undervise sin lektie i alle fag, er det klart, at undervisningen stod og faldt med den enkelte lærer, men der var dog nogle, der sidenhen mente, at de faktisk havde lært noget i skolen. Niels Blicher, senere sognepræst i Vium, kom ind i skolen 1763, og han havde dog 20 år senere noget godt at sige om undervisningen. Han omtaler »den brave lærer« Hans Sibbern og »den gode lærer« Hans Bunkeflod. »Ovid var hans liv-poet. Aldrig glemmer han den ynde, hvormed salig professor Holm anførte ham på denne bane«.

Da U. C. Mule kom ind i skolen, var Tauber på vej ud, men han havde da i hvert fald forsøgt at indskrænke antallet af ekstra fridage og havde haft et sammenstød med disciplene, som ville have fri til kvægmarkedet den 8. november. Men Tauber sagde nej, da han »ikke har troet, at han havde sådanne kreaturer i sin lektie, som skulle trækkes til marked«.

Når en hører var syg, eller der var vakance, måtte de andre hørere overtage arbejdet. Peder Hostrup nævner i forbifarten i et brev 1734, at han nu i fem uger foruden sin egen 4. lektie også har haft 3. lektie, tilsammen 63 elever. Mesterlektionen blev imidlertid undervist alene af rektor og konrektor og havde jo et værelse for sig selv, så den kunne ikke uden videre slås sammen med de andre lektioner. Da Tauber i 1785 søgte biskoppens tilladelse til at rejse til en svigerindes bryllup på Møls, bemærkede han, at disciplene sagtens kunne repetere på egen hånd i de 14 dage, rejsen ville vare. Der er ingen oplysninger om, hvor meget der kom ud af en sådan repetition, men U. C. Mule erklærer i hvert fald, at betingelsen for at lære nok til at bestå adgangsprøven til universitetet var, at disciplene tog privatundervisning andetsteds i byen.

Disciplene

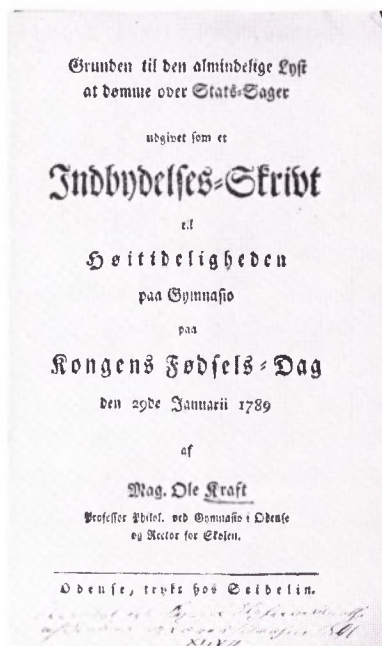
Indtil 1757 kan man kun skønmæssigt, beregnet efter mængden af uddelt papir, anslå antallet af disciple. Der var indtil 1739 ca. 120-140,

men da først sinkelektionen og så 1. lektionen bortfaldt, sank antallet til omkring 70–100. Fra 1757 giver de omhyggeligt førte protokoller over disciplene talrige oplysninger om deres forældre, tidligere undervisning, standpunkt ved de årlige eksaminer og hvilke stipendier de eventuelt fik. Af 406 disciple i tiden 1757–86 var omkring halvdelen sønner af præster, degne, skoleholdere og andre boglige personer, mens kun nogle få var købmandssønner, og deres fædre var vistnok kun småkøbmænd. En del kom fra underofficersfamilier o. lign., og bondestanden var repræsenteret med 25, mens 7 angives at stamme fra fattigfolk. Fra adelen var der ikke en eneste. Kun 123 var fra Odense, mens 203 kom fra andre steder på Fyn, og 80 hørte hjemme uden for stiftet; ikke mindre end 122 var faderløse, da de blev optaget, og for mange af dem er det tydeligt, at de netop kom ind i skolen, fordi de var blevet faderløse. Det viser sig også, at mange faderløse degne- og skoleholderbørn blev understøttet af gejstligheden. Om Christian Holm, hvis fader havde været degn i Gestelev, oplyses det, at »nu præsten er død, så er han ganske hjælpeløs« (d.v.s. uden økonomisk hjælp), og Chr. Ferslev, hvis fader havde været skoleholder på Tåsinge, fik hjælp af biskop Chr. Ramus.

Skoleforordningerne 1739 og 1756 understregede, at der ikke måtte optages børn af fattigfolk, med mindre de havde vidnesbyrd om, at de havde en god forstand. Denne betegnelse, der umiddelbart lyder som social diskrimination, skyldtes, at det på det nærmeste var et levebrød at gå i latinskolen. Ikke blot var undervisningen, bøger og papir gratis, men alle disciplene kunne få stipendier, op til 48 kunne få gratis kost, og alle fik fri lægehjælp og medicin, så det var en nem måde at få sine børn forsørget på i mange år. Men efter 1756 skulle dels de uegnede hjemvises; dels skulle den, der indmeldte en elev »i håb om hjælp af skolens beneficia«, skrive under på, at hvis drengen forlod skolen i utide, skulle stipendierne betales tilbage.

Af de 406 disciple blev 147 overflyttet til gymnasiet, og 31 blev hjemvist som uegnede. Det gjaldt f. eks. skrædersønnen Vilhelm Krag, der »blev efter faderens idelige overløb anden gang igen antaget i skolen på prøve ... med attest fra degnen i Skydebjerg ... blev i lektionen og er ej flittig og forvolder lærerne megen fortræd«. Han blev hjemvist 1768. 28 af disciplene blev hjemtaget af forældrene til privatundervisning eller til at hjælpe med arbejdet derhjemme, 18 forsvandt på grund af sygdom, død eller bortflytning, mens 12 forlod skolen uden nogen forklaring, og andre 12 blev smidt ud på grund af forsømmelighed, dårlig opførsel eller ligefrem kriminelle handlinger.

Ole Kraft (1753-93) var rektor for Odense latinske skole efter Tauber og kom ligesom denne til Odense fra embedet som rektor i Horsens. Ole Kraft var rektor i Odense fra 1788 og til sin død. Han var i øvrigt tipoldefar til politikeren Ole Bjørn Kraft. Her ses titelbladet og indledningen til hans festtale fra 1789. Hvordan kan det dog være, at de fleste mener at kunne vurdere det vanskeligste af alt – statsagerne – undrer Kraft sig?

Disciplinen var altid et vanskeligt problem. Skolen havde sin egen domstol, der kunne dømme disciplene i alle sager, hvis det ikke lige-frem drejede sig om mord og andre grove forbrydelser. Det er derfor mærkeligt, at rektor Aabye i 1714 stævnedes tre mesterlektianere for bytinget, ikke blot for opsætsighed, men endog for at have sammen-svoret sig om at myrde rektor. Sagens udfald kendes ikke, men de tre disciple blev i hvert fald ikke udvist af skolen. Aabye tabte altså denne sag, men han fortsatte ufortrødent med at håndhæve en skrap disciplin.

Elevernes forseelser strakte sig fra skulkeri til drukkenskab, opsætsighed og slagsmål ude i byen. Håndværkssvende og disciple var så at sige arvefjender, og der var fra tid til anden mange sammenstød mellem dem; den 13. marts 1729 stod der et bråvallaslag mellem dem på Gråbrødre kirkegård, hvor disciplene »har grasseret på gaderne med kårder ved siden, da de burde været hjemme i deres logementer«. Skolen straffede selv de indblandede disciple, men Aabye forlangte også af magistraten, at håndværkssvendene skulle straffes, og det endte da også med, at en del af dem fik bøder.

Imidlertid var tre af disciplene for at undgå straf for dette slagsmål løbet bort, og efter at have forsynet sig med falske skudsmål lod de sig indskrive ved Kiels universitet. Men når de ikke på lovlig vis var udskrevet af skolen med rektors vidnesbyrd, var de ikke studenter, og det lod biskop Lodberg bekendtgøre på landemodet, for så måtte de heller ikke bruges som prædikanter; desuden meddelte han sagen til Københavns universitet for at hindre, at de uden videre blev optaget dér.

I 1742 var der en sag om et lystigt natligt gilde med drik, spil og dans hos bedemand Hans Møller, og lignende former for »nattesæde«, som det hed dengang, var der adskillige andre sager om. Hvis det skete på en helligdagsaften, var det desuden også overtrædelse af helligdagslovgivningen. For at hindre nattesæde og slagsmål søgte Aabye at få magistraten til at beordre vægterne til at anholde disciple, som blev antruffet på gaden om aftenen, men det ville magistraten ikke.

Opsætsighed i skolen var sager, der normalt blev ordnet internt, så det er der ikke mange oplysninger om, men i 1733 foranledigede Aabye en provsteretssag mod en del mesterlektianere, der havde forladt skolen i protest mod, at hører Blichfeld havde givet en af dem en lussing. Det fremgår klart af sagen, at det ikke var selve lussingen, der blev anket over, men at den var givet af en hører, idet mesterlektianerne mente at have den rettighed, at kun rektor selv måtte straffe dem. Sagen endte med biskoppens afgørelse, der gik ud på, at de mesterlek-

tianere, der havde truet de andre til at gå med, egentlig burde udvises, men da rektor ikke ønskede det, skulle de i stedet for straffes med prygl og miste deres stipendier.

I betragtning af, at mange af de ældste disciple var voksne mænd, er det ikke overraskende, at nogle af dem oprådte i lejermålssager. Noget sådant medførte udvisning, men der kunne søges dispensation, og i et sådant tilfælde anbefalede biskoppen som regel ansøgningen med den motivering, at hvis vedkommende ikke fik lov til at fortsætte skolegangen, ville det hele have været spildt. Men de pågældende skulle miste deres stipendier, og selv om de blev optaget på universitetet, burde de i en række år være udelukket fra at få præstekald.

Disciplenes opførsel i kirken var et specielt problem, for ikke blot var de uopmærksomme og støjende under gudstjenesten, men de havde også for vane at komme og lave ravage i kirken på andre tidspunkter, ligesom de øvede hærværk, f. eks. ved at skære deres navne i kirkestolene og lave »andre uforskammede og barnagtige malerier«. Efter flere klager forbød kirkeværgen, at disciplene overhovedet kom i kirken uden for gudstjenesterne, og desuden havde de at lade være med at kaste med sten og bolde på kirkens tag og mure. De rumsterede også på kirkegården, der blev anvendt som legeplads, og endnu i 1803 udtalte Sct. Knuds graver sig forarget om deres støjende og upassende opførsel på kirkegården.

I 1770 fik rektor Anchersen magistraten til at udstede en plakat om, at byens borgere ikke måtte låne disciplene penge, og de måtte heller ikke låne af hinanden, men det gjorde de selvfølgelig alligevel. I dødsboet efter disciplen J. C. Adler 1755 findes et gældsbevis til en anden elev på 4 rigsdaler, der skulle betales tilbage efter hundredagene, og »dersom han ikke får dem, så har jeg sagt, at han må sige det til professor Anchersen«.

Visse forseelser tog man meget alvorligt. I 1780 var nogle disciple fra de øverste lektier en lørdag aften, efter at de havde været til skrifte, gået hen til gørtler Hans Lund, hvor de spillede polsk pas om penge, nogle af dem hele natten. Under forhøret kom det frem, at under gudstjenesten havde en af dem siddet og drukket brændevin og »gjort abespil« i klokkerens stol, og det var også blevet fortalt, at disciplene desuden havde deres gang i en spillebule i Overgade. Det endte med, at nogle disciple fik advarsler, syv fik fire–seks håndsmæk, og af de tre hovedmænd skulle én »løse sin trøje«, d.v.s. have prygl over den nøgne ryg, mens de to andre skulle »løse deres bukser« og altså have ris på den bare bag. Hvis de afslog at tage straffen, skulle de udvises, og det

Man hører selden, at Mennesket af
sind Kærlighed, ved Opdragelse,
og moden Kundskab giver sig af med at be-
dømme noget i den Kunst eller Videnskab,
som de ei selv fornemmelig have opofret der-
res Kræfter og Tid til; Da ingen, uden
en Daare, sætter nogen Værd i, at indbil-
de andre, at han har Indsigt i det, som
heele Verden ved, han aldrig har lært, og
er vantundig i. Kunstneren bliver af alle
Kluge beundret, uden at werde iakt, eller
rettet; den Værd æret, uden at blive dadr-
let for Ufuldkommenheder af den Værde,
som ikke kender dem; den driftige, duelige
og neagtige Embedemand roset, uden at
bedømmes af de, som ere uvidende om hans
For-

4

Forrettningers Natur, og uhyndige om den
rette Værd at udføre dem paa. Enkelte
Exempler vilde vi undtage, frembragte af
Egenmyt, Had, Misundelse, Bagtalels-
ses Lyst, eller andre af de utallige forre-
densløber, der forsere Mennesket til at
handle mod den sunde Fornuft, Sandhed,
og Ret, Klogskab, og Dyden. Men det-
te er ikke at hense til de mange for Men-
neskeligheden almindelige Daarligheder.
Det lader, som man troer, og rettelig
troer man, at have Værd nok i at være
Vand i sit eget Bag, uden at tiltvinge sig
noget Hjælp, ved at paabide sig fremmede
Fuldkommenheder. Desto besynderligere
maa det derfor forekomme den agtsomme,
og paa de menneskelige Væner opmærksom-
me, at de fleeste troe sig berettigede til at
tanke over, og dømme over det, som der
hører den største Kundskab til, det mæst
omfattende Genie, den klogeste Forfaren-
hed, den længste Øvelse, det af alle men-
neskelige store Ting, det største, at regie-
re et Folk, at bestyre en Stat indvoortes og
udvoortes med Nærhedighed og Visdom,
Quo, der har eftertankt, hvad der fordrer
til

skete i hvert fald med den egentlige hovedmand Peter Hvidberg (eller Vigberg) fra 5. lektie. Denne sag var lige før Taubers ankomst, og i sin dagbog bemærkede han, at han havde hørt rygter om, at disciplene var ryggesløse og udsvævende, og at beskæmmende straffe blev anvendt. Hans tiltrædelsestale hentydede også til disciplenes rå og usædelige opførsel og lærernes hårde og strenge optræden.

Ordensreglementet 1783 indeholdt mange paragraffer om disciplinære spørgsmål, men det hindrede ikke, at en discipel af 5. lektie, Hans Severin Buch, samme år forlod skolen og slog sig sammen med Peter Hvidberg. De turede rundt på landet og tiggede på herregårde og i præstegårde, men da så Hvidberg også stjal Buchs penge, lod denne sig hverve som musketer. Hvidberg blev huslærer i en jysk præstegård, hvor han foregav at være student, men tilfældigvis fik Tauber dette at vide gennem Buchs onkel, og han forlangte så Buch udleveret, idet skoleforordningen forbød militæret at optage latinskoledisciple. Der måtte imidlertid en kongelig resolution til, før generalmajoren ville give slip på Buch.

Lærernes hårdhændethed over for disciplene var én side af skolelivet, en anden var disciplenes forhold til hinanden. Tauber omtaler, at ligesom lærerne brugte disciplene til personlig opvartning med at hente vand, pudse sko o.s.v., brugte de ældre disciple de yngre. Det blev forbudt i reglementet 1783, og det blev også »den menneskefjendtlige skik at opbanke fra lektie til lektie«. Det var ifølge U. C. Mules beskrivelse en slags behøvling på linie med håndværkssvendenes optagelsesceremonier:

»Denne gamle rå, da endnu herskende skik bestod i, at de deri [d.v.s. i mesterlektien] nyopflyttede blev første gang, de skulle tage sæde inden for fløjdørene, på en tid, da lærerne endnu ej vare komne på skolen, af de gamle mesterlektianere slæbte hen over landkortkassen og dér afpryglede enten med flade hænder eller og – sådanne man undte det vel – med flade kakkelovnsstykker«.

I øvrigt taler Mule om det gode sammenhold inden for den enkelte lektie, og han bemærker, at i hans tid fik mesterlektianerne ikke prygl.

Efter alt at dømme stod disciplene langt nede på den sociale rangstige. Tauber beretter, at mange af byens borgere, som havde disciple på kost, lod dem spise sammen med tjenestefolkene, og en af grundene til, at disciplene søgte spillebuler og værtshuse, var, at de ikke kunne få adgang til pænere offentlige baller. Derfor foranstaltede de selv bal med unge piger uden forældrenes vidende eller opsyn, og derved stif-

tede de overilede forlovelser eller utilladelige venskaber »til en sildig fortrydelse eller en uigenkaldelig forbindelse«. Den før omtalte Niels Blicher beretter selv, hvorledes han i sin skoletid friede til en præstedatter, men »at hun besad mere fornuftigt overlæg end han, viste hun derved, at hun ufortøved sendte den nybagte student en ganske sirlig kurv« – hvad Blicher egentlig var lettet over – og det fik ham til 20 år senere at moralisere: »Måtte dog aldrig ... de i de fleste offentlige skoler lige så farlige som gængse elske- og spillesyger fæste rod i eders unge barm!«

Stipendier og bespisning

Skolens stipendier blev efter trang og dygtighed fordelt af rektor i samråd med biskoppen, men der har øjensynlig været nogle modsætninger mellem rektor Thomas Bircherod og biskop Muus, siden rektor i 1714 fandt det nødvendigt at understrege, at han aldrig ville »gøre mig nogen små profitter af skolens indkomster eller tage gaver eller foræringer enten af disciplene eller af lærerne« for at give stipendier. Samtidig lukkede rektor vist også effektivt munden på Muus ved at minde om, at biskoppen havde taget Jørgen Seerup af nederste lektie i sit hus, og han fik lige så meget som den bedste elev i mesterlektionen. Det var Bircherod godt nok fortrydelig over, men »for at føje hr. biskoppens vilje, ville [han] ikke tale derimod«. I midten af århundredet kunne stipendier til en mesterlektioner beløbe sig til kosten plus 20 rigsdaler, og senere i århundredet, da bespisningen var nedlagt, til 43 rigsdaler plus 8 rigsdaler i oplagspenge, d.v.s. de blev henlagt til hjælp til et universitetsstudium. I 1761 var der af mesterlektionens 21 elever seks, som ikke fik stipendier, men 10 og 20 år senere var der kun en enkelt, som ingenting fik.

Ifølge fundatsen 1671 skulle 36 disciple have gratis middags- og aftensmad på Gråbrødre hospital. Antallet varierede noget, men i 1756 var man i hvert fald nået op på 48 disciple, mens lærerne siden 1711 fik kostpenge; dog skulle der altid være en lærer til stede til at holde opsyn med disciplene under spisningen. I 1719 klagede disciplene over maden, og spisemesteren fik en påmindelse af rektor, men i 1726 sendte biskop Lodberg en ret skarp skrivelse om den uorden, der foregik under spisningen, ofte fordi der alligevel ingen lærer var til stede. Tre år efter blev der udarbejdet en instruks med straffe, som regel i form af fortabelse af stipendier, mod dem, der var uhøflige mod spisemeste-

Latinskolens spiseplan fra 1756 var velordnet med nøjagtige ugeplaner for hver årstid for sig. I maj og juni bestod middagsmaden tirsdag således af grønkål eller ærter og grønsaltet flæsk og aftenmaden af bygvandgrød og grønsaltet oksekød. (E. Panton fot., Landsarkivet for Fyn).

Tirsdag 1de Rødt Grøn Rødt Kød alle den Lørdag
 2de Lørdag til 6 Professore.

Onsdag 1de Rødt Grøn Rødt Kød alle den Lørdag
 2de Lørdag til 6 Professore.

Onsdag 1de Rødt Grøn Rødt Kød alle den Lørdag
 2de Lørdag til 6 Professore.

Onsdag 1de Rødt Grøn Rødt Kød alle den Lørdag
 2de Lørdag til 6 Professore.

Den i 1756 foreskrevne onsdagsmenu for latinskoledisciplene bestod i maj og juni af boghvede- eller byggrønsvælling og bergensfisk (tørret, udblødt torsk) til middag samt boghvede- eller byggrønsgrød og okse- eller kalvefrikassé til aften. Hvis planen ellers blev overholdt, var det jo nok til at leve af. (E. Panton fot., Landsarkivet for Fyn).

Onsdag 1de Rødt Grøn Rødt Kød alle den Lørdag
 2de Lørdag til 6 Professore.

Onsdag 1de Rødt Grøn Rødt Kød alle den Lørdag
 2de Lørdag til 6 Professore.

Onsdag 1de Rødt Grøn Rødt Kød alle den Lørdag
 2de Lørdag til 6 Professore.

Onsdag 1de Rødt Grøn Rødt Kød alle den Lørdag
 2de Lørdag til 6 Professore.

ren, spildte brød eller mælk, tog øl eller mad med hjem eller sloges i spisestuen eller på kirkegården.

Spisningen skulle klares for 5 mark ugentlig pr. discipel, men i 1746 erklærede hospitalsforstander Frederik Østrup, at nu kunne han ikke bespise 36 disciple uden at blive ruineret, for på grund af kvæggysten

var især okse- og kalvekød, »hvormed spisningen mest sker«, blevet så dyrt. Han ville derfor gerne ophøre med spisningen og i stedet for udbetale de 5 mark kontant. Det kunne stiftsøvrigheden dog ikke gå med til, men den fik kongelig tilladelse til at lægge 8 skilling til de 5 mark og nedsætte spisereglementet til tre gode retter ved hvert måltid, dog kun så længe de vanskelige tider varede.

En spiseplan fra 1756 over to måneder viser, at der faktisk blev serveret meget kød, et halvt til et helt pund om dagen pro persona, brød og øl fulgte med. Samtidig siges det meget spidst, at disciplene må holde op med at klage over maden, det være sig over kvaliteten eller kvantiteten. Der var virkelig mad nok, og klager over kvaliteten skulle afgøres af to tilkaldte borgere. Dette skete, da disciplene i 1758, vist med rektors billigelse, vragede noget røget flæsk, »kun fordi kokkepigen havde glemt at skrabe et enkelt stykke i den ene ende, som var gult og rødagtigt og måske lidt harsk«. I den følgende tid var der idelige klager, og spisemesteren klagede på sin side over, at det var dyrt at hente synsmænd hver gang. Desuden lavede disciplene et farligt postyr i spisestuen, men det fik de så også en reprimande for af rektor Anchersen.

Da kvægsygen kom igen i 1760erne, blev det umuligt at klare bespisningen for det fastsatte beløb, og den blev ophævet i 1763; i stedet for fik 42 disciple så 5 mark om ugen i kostpenge, men efterhånden som priserne steg, betød det en forringelse af stipendierne.

Det var kun omkring halvdelen af disciplene, der kunne spise på klosteret eller få kostpenge, men mange gode borgere havde fattige disciple på kost gratis. Farver Kellinghuusen havde adskillige, deriblandt den senere biskop i Ribe, Victor Kr. Hjort, og efter Mules beskrivelse gik andre frejdigt rundt i byen og tiggede sig et måltid eller to, undertiden også kontante penge.

I 5. lektie og mesterlektien kunne disciplene dog tjene rigtig godt ved ligbæring og lysbæring ved fornemme folks begravelser. For ligbæringen fik hver discipel 1–3 rigsdaler, for processionen med lysene 3–4 mark plus et godt traktament med kager, likør og vine. Lysbæringen var dog forbeholdt de højeste og kønneste disciple. Mule fortæller også, at ved en fornem begravelse i hans skoletid fik ligbærerne budt hver 4 mark, skønt de »dog efter skik og brug havde ventet sig mindst 2 rigsdaler«, og så blev alle bærerne enige om at afslå at modtage noget honorar.

Billedet viser Viktor Kristian Hjort (1765-1818), der var biskop i Ribe fra 1811 og til sin død. Maleriet, der er en kopi af et billede i Holmens kirke, er udført af Johs. Ottesen og hænger i Ribe domkirke. Biskoppen havde 1776-83 været elev i Odense latinske. Hjort var musikalsk og poetisk, en dygtig prædikant og en glad selskabsmand. Desværre også for offentlige midler. Efter hans død konstateredes betydelige kassemangler. (A. Brandt fot., Frederiksborgmuseet).

Kommunitetet

Odense kommunitet var et stort legat, bestående af korntiender af 44 sogne samt en del mere jordegods, som ved fundats 1572 var henlagt til at understøtte skolens disciple og til bispisningen. Når spisningen ophørte i 1763, var det nu ikke, fordi der ikke var råd til at fortsætte, for faktisk voksede kommunitetets kapitaler og dermed også indtægterne. I 1780 var indtægten nået op på 7.353 rigsdaler, og udgiften var kun på 4.061 rigsdaler indbefattet mange løntillæg, pensioner, rentefri lån m.m.m., som var bevilget af kommunitetets midler. Kongen var i det hele taget meget gavmild med kommunitetets penge, og det er svært at se, hvad man i Odense egentlig skulle have gjort uden det til at fylde forskellige huller ud med. Det gav også fra 1764 studielegater på 80 rigsdaler årligt til tre studenter fra skolen.

I 1767 udbad kancelliet sig en indberetning om indtægterne, så »at det overskydende kunne anvendes til sådan brug, som stemmer overens med stiftelsens hensigt«. I 1789 var indtægten steget til 8.295 rigsdaler, mens udgiften var nede på 3.879 rigsdaler, så der var virkelig noget at tage af. 1793 blev skolens vedligeholdelse lagt over på kommunitetet, 1791 fik Blågård seminarium tillagt 500 rigsdaler årligt, men disse penge blev 1794 flyttet til Brahetrolleborg seminarium, der fik yderligere 1.500 rigsdaler af kommunitetet til sin årlige drift.

Kommunitetet var knyttet til Gråbrødre hospital, hvis direktion bestyrede det, indtil det i 1802 blev lagt under skolen. Men i 1809 bestemte den nye forordning om de lærde skoler, at når skolens egne fornødenheder var dækket, skulle resten indbetales til den almindelige skolefond, og dermed var i praksis kommunitetet ophævet som et legat ved Odense skole.

Kirketjenesten

Det havde altid hørt med til skolens pligter at forestå kirkesangen både i domkirken og de to andre sognekirker, og derfor var der også undervisning i sang. Oprindeligt blev den varetaget af en af hørerne, men siden ansatte man en kantor, da også instrumentalmusik kom til at spille en rolle, idet disciplene siden 1682 havde ret til for betaling at synge og spille til bryllupper. Af en fortegnelse fra 1722 ses det, at skolen havde noder til 25 melodier til tre–syv stemmer, 25 til fem–11 stemmer, og af instrumenter en basbasun, tre tenorbasuner, to anden diskantfløjter og fra 1733 en dulcian. Nodesamlingen omfattede musik af

mange udenlandske komponister, f. eks. Carl Brigeln og Leopold Plauen.

Kantor Christian Poulsen ansøgte 1714 om, at han ligesom sin forgænger Stephan Poulsen, der nu var rektor i Nyborg, måtte for sin tjeneskyld nyde en lærers kostportion. Han har altså ikke været en almindelig hører, der jo automatisk fik kostpenge, men han fik da faktisk 70 rigsdaler i løn.

I 1718 blev Johannes Sibbern (den ældre) kantor, og 1763 ansøgte han om, at hans brodersøn af samme navn, der fungerede som vikar for ham, måtte få løn for det. Nu havde han selv tjent skolen i 43 år og sparet den for mange udgifter til musikaler, som han dels selv havde købt, dels selv havde komponeret. Johannes Sibbern (den yngre) fik da også bevilget 40 rigsdaler og efterfulgte siden sin onkel, og kantors løn blev den samme som 5. lektie-hørers.

Hver formiddag og hver eftermiddag på hverdagene var disciplene til bøn og sang i domkirken. Det var principielt en åben gudstjeneste, men der kom normalt ingen andre, og megen andagt har der vist ikke været; det var blandt andet ved disse lejligheder, der blev øvet hærværk. Rektor Tauber ønskede at få den daglige bøn afskaffet og erklærede, at når børn og unge tvinges til hver dag at gå i kirke og oven i købet er de eneste tilstedeværende, bliver de i bedste fald ligegyldige, i værste fald sjælsfordærvede, og så er det jo netop dem, der sidenhen skal være præster og lærere. Den tid, man ville spare ved at afskaffe bønnen, kunne efter Taubers mening bedre bruges til »forstandens og hjertets forbedring«. Biskop Jacob Ramus var imidlertid modstander af dette forslag, og Tauber sendte det derfor direkte til kancelliet uden om biskoppen med en henvisning til, at andre stiftelser havde fået tilladelse til at ophæve den slags gudstjenester. Bønnen blev så også afskaffet i 1785 med den undtagelse, at disciplene skulle komme på de dage, hvor der blev holdt skrifte, d.v.s. normalt torsdag og lørdag.

Disciplene skulle naturligvis også selv gå til skrifte og til gudstjeneste. I reglementerne for spisningen understreges det, at forsømmelser af gudstjenesterne ville føre til fortabelse af stipendier. I øvrigt fremgår det af den disciplinære sag i 1780, at disciplene var delt i to grupper således, at mesterlektianerne gik til skrifte den ene uge, 4. og 5. lektie i den anden uge. Efter afskaffelse af bønnen blev der på skolen holdt morgenbøn, og da Tauber mente, at den ugentlige katekisation i kirken ikke gav disciplene åndelig føde nok, selv om den kunne være god nok i de danske skoler, fik han disciplene fritaget for at møde til katekisation, og i stedet for fik de ekstra skrive- og regneundervisning.

16 · Gymnasiet

Bygningen og økonomien

Gymnasiet var en del af Sct. Knuds kloster og hørte derved sammen med domkirken, men gymnasiet skulle selv vedligeholde bygningen. Efter en reparation i 1719–22 forfaldt den igen, og i 1754 anmodede kancelliets oversekretær på kongens vegne om, at gymnasiet måtte blive repareret, utvivlsomt fordi domkirkens restaurering ikke måtte skæmmes af et forfaldent gymnasium. Dette kunne selv præstere omkring 700 rigsdaler, og de resterende 2.000 rigsdaler blev – som sædvanligt – bevilget af kommunitetet. Bygningen blev omtrent revet ned og bygget op igen; i det mindste siger den latinske indskrift, som ved indvielsen på kongens fødselsdag 1757 blev sat over døren, at »År 1755 er denne bygning fornyet og næsten på ny opbygget«.

Før ombygningen var der i stueetagen to auditorier til undervisning, på første sal værelser til en hører og en eventuelt ugift professor, og heroppe havde i mange år boet den Jonas Olufsen, som ifølge den anonyme klage 1716 ofte blev brugt som vikar for prædikanter. Men i 1725 stod disse værelser tomme, og stiftsøvrigheden bevilgede, at den fattige student, Bonaventura Hals, en søn af en tidligere rektor, måtte bo dér. Ved siden af lå skolens arrest, »kulhuset«.

Efter ombygningen ville magistraten af hensyn til brandfaren ikke have skorstene så nær ved kirken, så der kunne ikke mere bo nogen på første sal, hvor tre små kvistværelser blev anvendt til opbevaring af bøger og apparater. I stueetagen var der efter 1755 et stort auditorium, solennitetssalen, til festforelæsninger o. lign., og et mindre auditorium til den daglige undervisning.

Gymnasiets indtægter og udgifter lå omkring 250 rigsdaler først i århundredet og steg til ca. 350 rigsdaler i 1780'erne. Det var normalt teologiprofessoren, der stod for regnskaberne, og stiftamtmand Pritz-buer udtalte sig anerkendende om professor Knud Landorphs administration af jordegodset i 23 år. Men hans efterfølger, Elias Naur, ville ikke have noget med regnskabet at gøre og mente, at det kunne biskoppen tage sig af. Imidlertid indberettede biskop Muus i 1716, at nu var der i samfulde 49 år kun indsendt regnskab for gymnasiet to

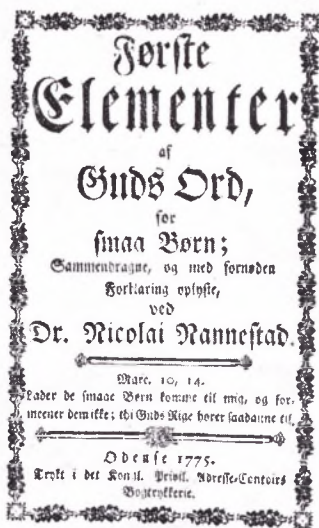
gange, så en kongelig ordre pålagde Naur at føre regnskabet og årligt indsende det til stiftsøvrighedens revision. Derefter synes der at have været nogenlunde orden i regnskaberne, i hvert fald indtil 1786, da gymnasiet krævede 3.659 rigsdaler af Jacob Ramus' bo, iberegnet renter helt tilbage til 1773.

Professorerne

Der var fire professorater. Det fineste var det teologiske, som også omfattede hebraisk, det filosofiske angik logik, retorik, fysik, astronomi og matematik, det græske omfattede både klassisk og nytestamentligt græsk, mens det latinske også medtog historie. Sidenhen fordeltes fagene lidt anderledes mellem professorerne.

Foruden de forhåndenværende professorer var der ofte designerede professorer, d.v.s. personer, som havde fået løfte om at få et professorat, og nogle af dem, blandt andet apoteker Peter von Westen, nåede aldrig at tiltræde. Adskillige professorer havde først det ene, så det andet professorat, og når noget sådant var muligt, skyldtes det, at tidens samlede viden inden for disse fag ikke var større, end at én person havde mulighed for at kunne det hele, eller i hvert fald så meget, at han kunne undervise i det. Specialiseringen begyndte først hen mod slutningen af århundredet; da professor P. Rasch, der bar titlen professor i matematik, var død, var Peter von Westen designeret, men han ønskede ikke at tiltræde, »da han just ikke er øvet i de matematiske videnskaber«. Til gengæld ville han gerne tiltræde, da græskprofessoren Niels von Haven døde i 1777, men denne gang blev han afvist af biskoppen, fordi han overhovedet ikke kunne græsk.

Professorernes løn lå i 1768 på 500 rigsdaler for teologiprofessoren og 400 for filosofiprofessoren. De førte den samme kamp som rektor og konrektor for at skaffe deres enker nådsensår og pension, og det lykkedes, men så kom pensionen jo også til at belaste efterfølgeren. De to professorer, hvis indtægter hovedsagelig stammede fra præstekaldene i Åsum og Allesø-Næsbyhoved Broby, fik også en kompensation – selvfølgelig af kommunitetet – da kapellanerne i disse sogne fik bedre kår. Niels von Haven, der fra 1751 var designeret professor i græsk og foreløbig vikar for 5. lektie-hører, søgte 1753 et tillæg af kommunitetet, og det anbefalede biskoppen gerne, fordi von Haven, der var »en aldrende mand over sine 40 år«, nu ville gifte sig. Tre år senere blev han så virkelig professor, og så bortfaldt løntillægget.

Titelbladet til en af professor Nicolai Nannestads lærebøger for børn – også et Odense-tryk. (Det kgl. Bibliotek).

Teologiprofessoren Nicolai Nannestad blev i 1766 også residerende kapellan ved domkirken, så hans samlede løn nåede op på 800 rigsdaler, men efter hans død blev de to embeder adskilt igen; til gengæld fik Nannestads efterfølger, Chr. Seydlitz, der i forvejen var professor i græsk, lov til at beklæde begge disse stillinger – og så sparede kommunetiet de 200 rigsdaler løntillæg, han hidtil havde fået.

Den professor, der kom til at sidde i de trangeste kår, var nok Ole Bytzov, fra 1771 professor i filosofi – eller snarere astronomi, for han beskæftigede sig ikke med andet. I 1773 foretog han astronomiske observationer i Odense for at øve gymnasieeleverne i den praktiske del. Man fandt derved ud af, at Korsgaden var det højeste punkt i byen, 12 tommer over Sct. Knuds kirketårn, som var 47 alen til klokken. Men i 1773 fik Bytzov ordre til at foretage en rejse til Polen og det nordlige Norge for at gøre astronomiske iagttagelser, og uheldigvis brugte han flere penge, end han havde fået bevilget. Selv om han indgav udførligt regnskab og forklarede, hvor dyr især transporten havde været, og hvor mange drikkepenge han havde været nødt til at give, nyttede det ikke noget. Gælden på 1.123 rigsdaler skulle betales tilbage, og han fik en ordning med betaling over flere år. Men i 1787 var der kun betalt 370 rigsdaler, og biskop Tønne Bloch søgte på hans vegne om yderligere henstand, for Bytzov skyldte nemlig også gymnasiet over 1.000 rigsdaler. I løbet af året 1787 havde han vitterlig betalt gymnasiet 240 rigsdaler og kongen 160, så at han selv kun havde haft omkring 100 rigsdaler at leve af. Bytzov havde i 1786 søgt professoratet i matematik ved Københavns universitet, og Tønne Bloch havde varmt anbefalet ham som en mand, der egentlig var overkvalificeret til at være ved Odense gymnasium. Men han fik ikke professoratet.

Undervisning og elever

Gymnasiet var planlagt til 24 elever, gymnasister, som de gerne blev kaldt, og i det 17. århundrede havde der vist også været så mange, men antallet faldt i det 18. århundrede.

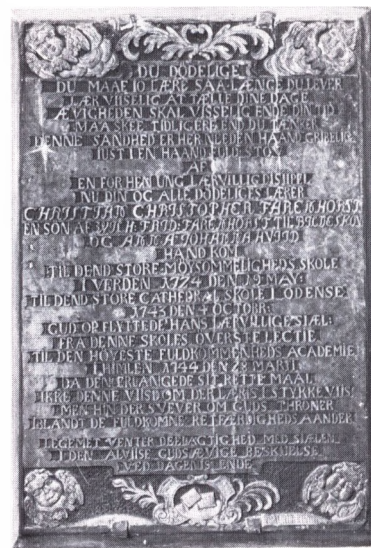
I forbindelse med rektor Aabyes strid med professorerne i 1716 blev man i København klar over, at gymnasiets fundats ikke blev overholdt, og ville lave en ny. Professorernes lange forsvarsskrift gik ud på, at de sandelig havde videreført gymnasieundervisningen, som den var, da de tiltrådte, men vanskeligheden lå i at skaffe elever, fordi gymnasiesterne kun fik 20 rigsdaler årligt i stipendier, mens skolen kunne give kost og større stipendier. Men man kunne ikke berøve skolen dens sti-

pendier og give dem til gymnasiet, for hvis præster og godtfolk, som ellers holdt huslærere til deres børn, skulle formås til at sætte børnene i skolen, måtte de hidlokkes med gode stipendier. Ellers kom der ingen i skolen, og så var der jo heller ingen at flytte over i gymnasiet. Endelig bemærkede professorerne, at efter fundatsen skulle stadsfysikus om sommeren botanisere med gymnasisterne, men det ville han ikke, når han ikke fik betaling for det.

Trods det udførlige forsvar fremgik det klart nok, at undervisningen i gymnasiet for en stor del var repetition af det, der var lært i skolen, og det var jo ikke meningen med gymnasiet, så det skulle den nye ordning af 1718 råde bod på. Den regnede faktisk med, at der næppe ville være mere end 12 gymnasister, men den lagde et undervisningsskema for alle ugens dage, idet der dog onsdag og fredag blev afsat tid til at deltage i domkirkens gudstjenester. For fremtiden skulle der undervises grundigt i kristendomskundskab, latin, græsk, hebraisk, aritmetik m.m., og hvad der kunne blive tilovers af gymnasiets midler, når bygningen var vedligeholdt, skulle bruges til stipendier til de fattigste. Var gymnasisterne forsømmelige eller opsætsige, skulle de sættes i skolearresten på vand og brød, i grovere tilfælde udvises eller sættes ned i skolen og dér prygles – der blev ellers ikke brugt prygl i gymnasiet. Endelig var der flere bestemmelser om biskoppens omhyggelige tilsyn med undervisningen.

Det gik imidlertid ikke fremad, hverken med antallet af gymnasister eller med undervisningen. Om Andreas Rhoad, som havde spildt otte år i skolen, siger J. K. Bloch, at »var en del af den ædleste tid for studeringer nu i skolen blevet spildt, så blev de to år på gymnasiet det endnu mere«. I 1754 fremkom professor Hans Kisbye med et forslag til gymnasiets opkomst, hvor han dels ønskede visse ændringer i undervisningen, men navnlig understregede, at så længe skolens disciple kunne dimitteres til universitetet, var der ikke noget at opnå ved at gå i gymnasiet. Han ønskede derfor, at gymnasister med gode vidnesbyrd skulle kunne optages på universitetet uden adgangseksamen. Det kom der nu ikke noget ud af, og det gjorde der heller ikke af en række andre forslag. Bytzov søgte at få oprettet et observatorium, og Peter von Westen foreslog anlæggelse af en botanisk have og tilbød gratis at holde forelæsninger i naturhistorie, men begge dele blev afslået af kancelliet.

I 1742 var der endnu 12 gymnasister, men antallet sank stadig, og ved Taubers ankomst var der kun fem, og de var efter hans mening uvidende, uopdragne og forsømmelige. Han rundsendte en klage over

Denne mindetafle over latinskoledisciplen Christian Christopher Farenhorst, der døde i 1744, hænger i Sct. Knuds kirke. Gud opflyttede Farenhorsts lærevillige sjæl fra latinskolens øverste lektie til den højeste fuldkommenheds akademi i himlen, fremgår det af tavlen! (V. Sylvest Frederiksen fot.).

Hans West (1758-1811) var født i Mesinge og blev student i Odense 1776. Da han ikke blev professor i Odense, rejste han i stedet til Vestindien, hvor han var rektor i en halv snes år. I sine sidste leveår samlede Hans West en betydelig kunstsamling. Billedet er af en ukendt kunstner. (Sophus Bengtsson fot., Frederiksborgmuseet).

dem til de andre professorer, men uheldigvis var en af gymnasisterne professor Nannestads søn Frederik, og Taubers skrivelse blev taget meget ilde op af fru Nannestad, »som kunne regere over alle andre end sig selv«, og hun fik sin mand til at skrive et meget skarpt svar til Tauber. Denne tog det meget roligt, i hvert fald efter hvad han selv sagde, og efterhånden blev han vist ret gode venner med Nannestad.

I 1787 indberettede Tønne Bloch, at det stod dårligt til med gymnasiet, og det fremkaldte lange forslag til gymnasiets opkomst fra professorerne. Tauber, som stort set blev bakket op af de andre professorer, fældede staven over hele gymnasiets form. For at lokke fattige og dovne studerende som almisselemmer til gymnasiet, havde man i 1765 givet dem kostportioner af kommunitetet, og desuden fik gymnasisterne 33–50 rigsdaler årligt, i mange tilfælde fri kost i byen, og tilmed havde de gode indtægter som ligbærere og ved at give privatundervisning. Men til undervisningen kom de kun sjældent, og navnlig blev de ikke holdt til kirkegang.

»Det er en farlig næring for den orm, de fleste studerende, især præstesønner, har, at anse den offentlige gudsyndelse som et hoveri, en opvartning, som man ej behøver at tilstå det guddommelige væsen, førend man engang lønnes som Guds tjener«.

Tauber ville derfor have indført en absolut pligt til at møde i skole og kirke, og gymnasisterne skulle være iført deres sorte kapper i stedet for som nu at kappes med skriverkarle og andre »puddergudens dyrkere«. Han så også gerne indført undervisning i moderne sprog, og Bytzov erklærede, at hvis ikke gymnasiet kunne få ret til at dimittere til universitetet uden adgangseksamen, kunne man lige så godt straks omdanne det til en realskole med moderne sprog og praktiske videnskaber.

Samme år var der fra justitsråd Hans West i København indgivet et forslag om at oprette et professorat i Odense i sprog og skønne kunster (NB! til Hans West), men skønt professorerne ikke havde noget mod moderne sprog, erklærede Tauber, at man aldrig i verden fik gymnasisterne til at gå til timer, som ikke angik eksamensstof. Han ville anmode kancelliet om enten at give gymnasiet en hæderlig begravelse eller kaste et nådigt blik til dette institut ved at give det ret til at dimittere uden adgangseksamen. Ellers mente han også, at gymnasiet burde omdannes til en realskole, »fra hvilken videnskaberne, løsladte fra deres lærde lænker ... når de blev foredragte i et folkeligt og forståeligt sprog ... kunne tildanne landmålere, landmænd, købmænd, skippere,

håndværksmænd ... og blive almennyttige for ustuderte«. Stiftsøvrigheden erklærede, at der var udmærkede private sproglærere i Odense, og at det var aldeles overflødigt at ansætte flere professorer til de to–fire gymnasister, som slet og ret var købt med stipendier.

I 1802 blev latinskole og gymnasium slået sammen til én skole, der fik navnet Odense Kathedralskole, men da havde gymnasiet stået tomt i seks år, og den sidste elev var en ung mand,

»der hverken havde lyst eller indre kald til studering, for resten et skikkeligt menneske, der vedblev at være så blottet for al grundig kundskab, at professorerne ikke vovede at dimittere ham til universitetet, hvorhen han da uden dimission gik, for at lade sig privat indskrive og kort efter at ægte en gammel degneenke og med hende få et af Fyns bedste kirkesanger- og skolelærerembeder. Enken levede mod forventning i mange år, og ved hendes død giftede han sig med en smuk ung bondepige, der endnu [d.v.s. omkring 1850] overlever ham«.

Denne sidste gymnasist var Johan Christopher Felding, der i 1796 optræder ganske alene i kvitteringsbogen for stipendier til gymnasister; han blev godt nok immatrikuleret som privatist ved universitetet i 1796 og blev straks derefter degn i Vemmingråb.

Det ringe antal elever kan ikke have givet meget arbejde til professorerne. Ganske vist erklærede professor Rasch i 1751, at han ikke kunne påtage sig at tegne kort over udskovsmarken, da hans »publikke lektioner« og andre beskæftigelser ville lide derunder, men man vidste nu godt nok, at han kun underviste i visse dage og timer, og Nannestad skrev selv i 1765, at »da mine embedsforretninger giver mig mere tid tilovers, end jeg selv gerne ønskede«, havde han tænkt sig at udarbejde en kommentar til det Ny Testamente, hellere end »at henbringe den meste tid i ufrugtbar lediggang«. Som kapellan ved domkirken fik han nu fra det følgende år nok at bestille, men hans efterfølger Chr. Seydlitz kan ikke have været overbebyrdet, skønt han bestred to professorater fra 1782 til sin død 1796. Fra dette år, da også den sidste gymnasist forsvandt, var gymnasiet vitterlig afgang ved døden.

Det var imidlertid almindeligt, at professorerne havde mange tillidsposter. De sad i tamperretten, og de var medlemmer af talrige undersøgelseskommissioner, ikke blot vedrørende offentlige stiftelser, men også mere verdslige sager. Således gjorde Laurids Luja et stort arbejde i kommissionen vedrørende Odense bys jorder, hvor det gjaldt om at finde dokumenter frem, og magistraten gav ham i 1722 godt 47 rigsdaler for det med en bemærkning om, at det sandelig var velfortjent.

Der var øjensynlig mange, der gerne ville være professorer. For hørerne var det måske mest et spørgsmål om løn, for andre muligvis mere om rang, for siden 1747 havde professorerne rang næst efter dem ved Københavns universitet, og det var noget, der betød meget dengang. I 1775 søgte 5. lektie-hører Hans Sibbern om at blive designeret professor i filosofi, men tilføjede, at hvis han ikke kunne blive det, ville han være tilfreds med at få professortitlen.

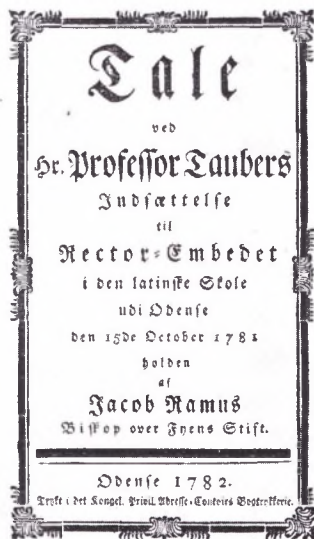
Bibliotek, festforelæsninger og litterær produktion

Da det nye gymnasium blev indviet i 1757, gik rektor Anchersen i gang med at skabe et bibliotek, som ikke blot skulle være til brug for gymnasiet, men også for andre brave folk på Fyn. Allerede samme år blev der opstillet 152 bind, og i november udsendte han en opfordring til stiftets præster om at skænke bøger. En del af præsterne erklærede ganske vist, at de ikke var så lykkelige at have råd til blot at købe de bøger, de selv havde brug for, endsiges forære nogen væk, men der kom alligevel i årets løb en hel del gaver. Det nye bibliotek blev højtideligt indviet på kongens fødselsdag i 1758 og var i 1761 nået op på 746 bind, men så gik tilvæksten i stå. I 1802, da det blev slået sammen med skolens bibliotek, var det kun på 785 bind.

På kongens fødselsdag, ved jubelfester og andre festlige lejligheder blev der i solennitetssalen holdt orationer, d.v.s. offentlige festforelæsninger, og både i disse forelæsninger og i de indbydelsesskrifter, der blev udsendt, kunne professorerne tage et hvilket som helst emne op. Ifølge avisen var der altid en talrig skare af tilhørere, og det har sandsynligvis været de lokale rangspersoner med stiftamtmand og biskop i spidsen. Festforelæsningerne var faktisk også temmelig dyre. I 1786, da gymnasiets samlede udgifter var 356 rigsdaler, gik de 79 til at fejre kongens fødselsdag! Udgivelse af indbydelsesskrifter kostede 47 rigsdaler, og resten gik til stadsmusikant, organist, kantor, paukespillere, instrumentbærere, graveren der ringede, rengøring, leje af stof til at beklæde væggene med og endelig 10 skilling til knappenåle til at sætte stoffet fast med. Sørgehøjtideligheden for biskop Ramus kostede 68 rigsdaler.

Festforelæsningerne blev oprindeligt holdt på latin, og emnerne var lærde, så det var en nydannelse, da professor Nannestad i 1764 holdt en forelæsning på dansk med titlen: *Udkast til en almindelig Teori over det menneskelige Liv*. Denne nymodens idé at bruge modersmålet betød næppe mistillid til tilhørernes evne til at forstå latin, men den var udtryk for, at der nu – udover de latinkyndige – fandtes et oplyst publi-

Ved indsættelsen af rektor Tauber betjente biskop Jacob Ramus sig i sin tale af sit modersmål. Af indledningen til talen vil man se, at dette var noget, der ellers skete forholdsvis sjældent. (Det kgl. Bibliotek).

kum, der kunne deltage i debatten om tidens nye tanker. Mange af forelæserne blev trykt, og professorerne skrev mange andre ting. Det havde de jo også god tid til, selv om det i avisen blev skrevet, at når Peter von Westen producerede mere end nogen anden professor, skyldtes det, at han som designeret professor ikke var »bebyrdet med det trældende arbejde, som ellers nedtrykker højskolens lærere«.

Erik Mule, der begyndte som prorektor hos sin svigerfader Elias Naur og blev konrektor i 1694 og professor i græsk i 1711, må have været en mand med usædvanlige synspunkter. J. K. Bloch udtrykker det således, at »skønt han i religion og andre ting havde sine besynderlige [d.v.s. særegne] meninger, så var de dog ikke af den beskaffenhed, at det forhadte naturalist-navn kunne tillægges ham«. Naturalister var betegnelsen for tilhængere af oplysningstidens ikke-kristne filosofi, og når Bloch fandt det nødvendigt at benægte, at Erik Mule hørte til dem, har der formentlig været andre, der mente, at det gjorde han. I en gravskrift over ham 1751 siges: »Vil du vide noget om hans religion, da troede han mere, end man i almindelighed troede om ham. Endskønt han vel ikke troede just så meget eller så let som en del andre, da troede han fast, hvad han troede«.

Som tidligere omtalt kastede Nannestad sig ud i filosofiske spekulationer over Guds væsen og understregede utrætteligt, at »kristendommen styrker den borgerlige dyd med ny kraft«, og for Tauber var den ægte kristendom den, der kunne afhjælpe manglerne ved den naturlige religion. Han tog sjælens udødelighed for givet, men opstandelsen og forsoningen var for ham gledet helt i baggrunden. Han opfordrede ikke disciplene til at blive personligt overbeviste kristne, men til at lade sig uddanne til at gøre nytte og opofre sig for almenvellet.

Omtrent samme standpunkt indtog Chr. Seydlitz, mens filosofiprofessorerne tegnede sig for mere praktiske emner; Bytzov holdt således forelæsninger som *Om Matematikkens Nytte for Borgeren og Bonden* (1780) og *Om Fællesskabets Ophævelse* (1785).

Det er svært at sige, om gymnasiet nød nogen særlig anseelse andre steder i landet for lærdom, men selv om det gik ned ad bakke med institutionen som pædagogisk foretagende, kan man vist med rette sige, at som formidler af tidens tanker har det for Odense og nok for hele Fyn været et ikke uvæsentligt centrum for den kulturelle debat.

N jeg i Dag betræder denne Pærefoel og derfra taler til denne meget ærede Forsamling, agter jeg ikke at gjøre nogen Udbydning for, det jeg og anseer at være uforødent, da mit Embede paalægger mig, at jeg skal overlevere denne vores Skole til den brave og kuelige Mand, som det haver behaget Hans Kongelige Mæstnat at bestikke til denne Skoles æverste og fjerste Værelse. Men i en

A 2 og

4

og anden Hensende finder jeg det dog fornødent at fremføre min Udbydning, jeg undseer mig ikke ved at gjøre den: Mueligen nogen kunde falde paa at tænke, at det rigtigere og bedre kunde passe sig baae paa Tiden og Stedet, at denne min Tale var bleven afstatter i de lærdes Sprog; Ja! havde jeg agtet det at være af nogen vigtig Fornødenhed og til mere opbyggelig Nytte, skulde det og have været; men da vi leve i en Tid og Alder, at vores eget siere danske Sprog bliver effret og æret af landets egne Væsen; her vil gjerne tale, here og lese dansk; der arbeides paa med nogen Hlid at dygte og forbedre Sproget, at ephædne og bringe det til mueligste Fuldkommenhed, en Sag, som enhver Ræderlandets ægte Ven maa forveer sig ved; haver jeg og af den Aarsag i mine Tanker formenet, at det meget vel kan undstydes, at jeg i Dag ved denne min Tale

bette

17 · Almueskoler og privatundervisning

Den danske skole i Odense

Almueskolen i Odense, den gamle danske skole, lå ved siden af latin-skolen. Det påhvilede magistraten at vedligeholde bygningen og ansætte skoleholderen, der fik 6 rigsdaler årligt i fast løn af byen og desuden 2–6 skilling for hvert barn, men det betalte forældrene. Vedligeholdelsen kneb det nu noget med, men skolen fik dog i 1703 de 50 tagsten, som »iligemåde udi den store storm og snart ligesom et jordskælv den 8. december [1702] var afblæst«, men i 1720 måtte skoleholderen selv ud med en kollektbog for at samle ind til reparationer.

Da den gamle og drikfældige skoleholder Mikkel Nielsen Rude døde 1716, ansatte magistraten Søren Nissen Bruun, som i 13 år havde været skoleholder i Nyborg. Han fik i sin bestalling løfte om, at magistraten ville afskaffe alle ulovlige skoler, som lærte læsning, skrivning, regning, tysk og dansk, i hvert fald hvis disse skoler tog børn over 6 år. Søren Bruun tog sig selv af sagen og stævnedes omgående tre personer, hvoraf nogle havde holdt skole i 40 år. Men stiftsprovst Karstens og sognepræst Frederik von Haven erklærede, at de ulovlige skoleholdere var dygtigere end den noget drikfældige og næsten blinde Bruun, og det var i alle tilfælde urimeligt, at 6–7 års børn skulle gå helt fra Nørreport til Sct. Knud og siden ikke kunne gå til katekisation med deres egen skolemester (børn fra Nørreport skulle jo til katekisation i Sct. Hans kirke). Det fremgår ret klart af sagens akter, at Bruun ikke var sin stilling voksen, og han erkendte selv at have et svagt syn og en hang til øl, så det endte med, at de andre pøgeskoler fik lov til at fortsætte, ikke mindst fordi én skole i det hele taget ikke var nok.

I 1727 klagede Bruun over sin store fattigdom, der var blevet endnu større, siden de kateketiske skoler var oprettet 1720; nu stod han med »fattig hustru, som Gud har givet 8 gange 11 børn« – hvilket dog næppe skal opfattes som 88 børn, men som 11 børn ved 8 fødsler, d.v.s. tre gange tvillinger. Bruun søgte derfor om en prokuratorbevilling, men fik afslag. Nu var skoleholderens løn visselig ikke stor, og i 1736 foreslog Chr. Ramus, at nogle legater skulle flyttes fra latinskolen til den

danske skole, men det blev ved tanken, og de ulovlige pogeskoler floredede fortsat uhindret. Bruun klagede over dem både i 1735 og 1748, da der var over en halv snes skoler, men de blev ikke afskaffet, og officielt accepterede man altid, at respektable kvinder gav den første undervisning, så børnene kendte bogstaverne, inden de kom i skole. Ved folketællingen 1787 var der i hvert fald tre kvinder, der havde en sådan undervisning som levebrød.

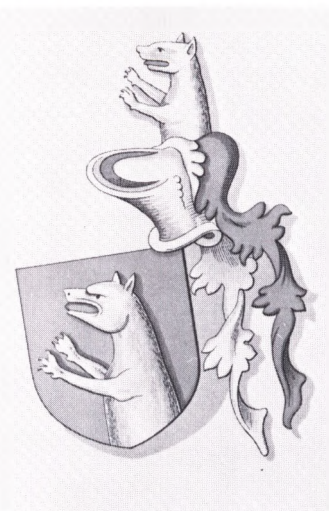
I 1783 bemærkes det, at den danske skole kun lærte små børn at læse og skrive, indtil de kunne så meget, at de kunne komme i de kateketiske skoler, men i 1800 var meget forandret, for da blev der undervist i at læse og skrive ordentligt dansk samt grundig at regne og læse og forstå tysk. På dette tidspunkt havde skoleholderen også fået et årligt løntillæg på 37 rigsdaler fra et legat, så der var muligheder for at få bedre lærere. Fremgangen skyldtes muligvis lærer Peder Winther, som i 1785 indbød domsognets præster, magistraten og de eligerede borgere til at overvære undervisningen; han benyttede så lejligheden til at holde en tale om skolernes nytte.

De kateketiske skoler

Disse tre skoler skyldte familien Mule deres tilblivelse. Krigsråd Rasmus Mule havde i sit testamente hensat en større sum penge til et gudeligt formål, og hans executor, konrektor Erik Mule, bestemte, at 3.000 rigsdaler skulle gå til oprettelsen af tre skoler, en i hvert sogn. Han skænkede selv i 1740 noget bøndergods, og det gjorde også rektor Thomas Bircherods enke, Anne Mule, og endelig fik skolerne i 1756 også 1.500 rigsdaler, som Rasmus Mule havde testamenteret professor Elias Naurs enke, Pernille Mule, men som efter hendes død tilfaldt skolerne.

Fundatsen af 6. juni 1720, som tillige var et skolereglement for hele byen, præciserede, at 20 fattige børn i hver skole skulle have gratis undervisning. Ved hjælp af de senere tilkomne legater kunne det blive til 30 i hvert sogn, men desuden måtte kateketerne også modtage betalende børn. Der skulle undervises i skrivning og læsning af dansk og tysk samt i regning, men først og sidst i kristendomskundskab. Fundatsen siger udtrykkeligt, at der ikke skulle undervises i latin.

Bestemmelserne om disciplin var meget humane. Lærerne måtte ikke skælde ud, fordi børnene stillede spørgsmål om noget, de ikke havde forstået, og riset skulle være den absolut sidste udvej, når al for-

Erik Mule (1669-1751) var af den kendte Mule-slægt fra Odense og kunne således føre slægtens våben, en halv hvid ulv i et rødt felt og en halv hvid ulv på hjelmen. (F. Pantou fot.).

maning havde vist sig forgæves. Blev det endelig nødvendigt at straffe, måtte børnene ikke slås på hovedet og ikke med ferle eller krabask.

Lærerne skulle først og fremmest være af pletfri vandel, og dernæst skulle de gerne have tilstrækkelige kundskaber og pædagogiske evner, men hvis de f. eks. ikke kunne undervise i skrivning, kunne de godt – på egen regning naturligvis – holde en anden til at gøre dette arbejde.

Skolernes bestyrelse bestod af biskoppen, sognepræsterne, kapellanerne, en repræsentant for magistraten, et medlem af slægten Mule og fire gode borgere. Disse fire skulle hver uge tilse skolerne, og sognepræst eller kapellan skulle gøre det mindst én gang månedligt.

Det første problem var at skaffe lærere og lokaler. Efter fundatsen skulle kateketerne have fortrinsret, når sognets klokkerbestilling blev ledig, eller de kunne efter 5–6 års forløb håbe på et præstekald, d.v.s. de kunne regne med biskoppens og andres hjælp til at få et embede. Kateketerne var derfor i hvert fald studenter, og efterhånden var de også teologiske kandidater. De startede med hver 50 rigsdaler i løn, men fik efterhånden tillæg, og Vor Frue og Sct. Hans kateketer blev til lige klokkere. For betalende børn fik de 2 skilling for at lære dem religion og læsning og 4 skilling, hvis de også skulle lære at skrive og regne. Det synes at have været meget forskelligt, hvor mange betalende børn der var, og det ser også ud til, at kateketerne har taget flere fattige børn, end de var pligtige til, og faktisk har undervist dem gratis.

I 1783 tjente domkirkens kateket 100 rigsdaler, mens Sct. Hans og Vor Frue kateketer havde hver 82 rigsdaler i fast løn, men desuden var de klokkere også. Domkirkens kateket havde ingen biindtægter, og han søgte i 1781 om 50 rigsdaler af kommunetet, fordi han ikke kunne leve af sin løn og ikke havde mulighed for at tjene noget ekstra; han arbejdede nemlig hele dagen: Kl. 7 1/2–11 1/2 om formiddagen og kl. 1–5 om eftermiddagen underviste han i skolen, og kl. 5–7 om aftenen havde han konfirmationsforberedelse. Han havde håbet på at få et præsteembede, men hans ansøgninger havde været forgæves, og domkirkens klokker var en ung mand, så han kunne heller ikke håbe på klokkeriet. »Af frygt for, at mit skole-slaveri skal vare for længe«, søgte han nu dette tillæg og henviste til, at under stiftsprovst Pingels suspension havde han i tre samfulde år haft katekisation om onsdagen både for sine egne og for latinskolens elever. Rektor Anchersen anbefalede ham varmt, og han fik da også et tillæg, men kun på 30 rigsdaler.

Lokaler var det mere vanskeligt at finde, for det havde fundatsen ikke afsat penge til. I Vor Frue sogn havde man et hus på kirkegården, som sognepræst Frederik von Haven havde bygget til bolig for sin

enke, men da hans hustru døde før han, skænkede han huset til brug for kateketen, og i Sct. Hans sogn boede kateketen i klokkerboligen og holdt skole dér. Men i domsognet måtte man finde et andet sted og placerede skolen i den såkaldte domstue på hospitalet, hvor der tidligere blev holdt landsting. Det kunne deles i fire rum, og ridefogeden fik ordre til ikke at gøre vanskeligheder og omgående flytte sin rulle et andet sted hen. Den kakkellovn, der lå i domstuen, skulle sættes op, men den må være gået i stykker, for i 1740 klagede kateket Kragh over, at der var så koldt og fugtigt i skolestuen, at både han og børnene blev syge. Efter mange overvejelser foreslog biskoppen, at kateketen for en rimelig husleje kunne få den tomme kapellanbolig ved domkirken, og magistraten satte huslejen til 20 rigsdaler, men fradrog de 5 som byens bidrag til skolen. Det var imidlertid ikke meningen, at kateketen selv skulle hænge på de resterende 15 rigsdaler; de skulle indsamles ved bidrag fra menigheden, men det gik nu ikke særlig godt med den indsamling; Chr. Ramus betalte af sin egen lomme 2 1/2 års husleje, og 1743 blev det bestemt, at 12 rigsdaler skulle betales af kirkens midler og de sidste 8 rigsdaler af domkirkens lysepenge.

Kateketen flyttede så ind i kapellanboligen, der også var bedre egnet »til at holde den rasende [d.v.s. vilde] ungdom i tømme«, men først i 1745 fik skolen en kakkellovn. Varme havde man nemlig heller ikke tænkt på, og 1739 søgte alle kateketerne penge til opvarmning, for ellers kunne der ikke holdes skole om vinteren. I 1747 fik Vor Frue kateket 1 rigsdaler i leje for en kakkellovn, han selv havde anskaffet, og endelig i 1758 blev der råd til at købe en kakkellovn til både Vor Frue og Sct. Hans skoler.

Siden 1751 holdt Vor Frue kateket skole i klokkerhuset og boede i skolehuset, hvad der ikke kunne genere nogen, da de to bygninger lå væg om væg, og i 1763 fik Sct. Hans kateket bevilget 10 rigsdaler til lokaler, idet han byggede til ved klokkerboligen. Senere i århundredet boede Sct. Knuds skole til leje i et hus på Store Torv, men omkring 1800 holde kateket Rosengaard skole i det hus, han selv ejede ved kirken.

Undervisningen, inklusive bøger og papir, var gratis for de fattige børn. Fra 1737 havde hver skole i hvert fald en bibel, et dusin Nye Testamenter, katekismusforklaringer og salmebøger, og udgiften til regnebøger og skrivepapir viser, at der faktisk blev undervist i regning og skrivning. Senere lærte pigerne også at sy. Nogle af de flinkeste elever fik lov til at beholde skolebøgerne, når de forlod skolen, »at de hos ærlige og gudfrygtige husfædre kunne repetere og iagttage det, de forhen

havde lært« – men det var altså kun dem, der fik et godt skudsmål, for man ville sandelig ikke risikere, at nogen gik hen og solgte bøgerne.

Foruden skolegangen fik nogle elever også ekstra hjælp. Da der i 1757 på grund af testamentariske gaver var 280 rigsdaler til overs, blev halvdelen brugt til at forbedre kateketernes løn, og den anden halvdel gik til de fattige børns beklædning. Fra 1758 fik de fem flinkeste piger og de fem flinkeste drenge af hver skole gratis tøj fra yderst til inderst, og sidenhen blev der råd til at give tøj til 12 af hver skole.

I 1759 fik kateketerne ordre til, at hvis de fik børn under 6 år, som ikke kunne bogstaverne, skulle de alligevel tage imod dem, og så kunne de større børn hjælpe til med at lære de små bogstaverne. Det tyder på, at byens børn fik deres allerførste undervisning andre steder, og de kateketiske skoler synes heller ikke at have haft ABC-er. I 1789 blev spørgsmålet rejst i en konkret sag, og biskop Tønne Bloch mente, at det ville tage for meget af lærernes tid, hvis de skulle lære små børn bogstaverne. Magistraten hævdede også, at Erik Mule selv havde forbudt skolerne at tage ABC-børn. Sagen drejede sig om en pige, der var blevet afvist, men stiftsprovst Ancher havde skaffet hende nogen undervisning, så hun snart kunne stave og lægge sammen, og så kunne hun antages i skolen, da hun var 15 år og højligt trængte til undervisning.

Garnisonsskolen og tugthuskolen

Formentlig senest omkring 1785 blev der oprettet en særlig skole for soldaterbørn, men det varede ikke længe, før også andre børn gik i den, og allerede i 1796 fik skolen to lærere, der var seminarister. Undervisningen var vistnok på et ret højt niveau. Men det kunne man vist ikke sige om tugthusets skole. Ifølge fundatsen af 1752 skulle der katekiseres, og en af mesterlektianerne fungerede som degn ved tugthuset. Imidlertid må det være gået ned ad bakke, siden det i 1796 var nødvendigt med en kancelliskrivelse om, at tugthusets direktion skulle drage omsorg for, at der var den nødvendige undervisning til konfirmationsforberedelse af tugthusfangerne. Der var mange børn i tugthuset, som ikke var et fængsel, men nærmest en arbejdsanstalt, hvor også vanartede børn kunne anbringes. Tugthuset hørte til Sct. Knuds sogn, og Johan Bülow til Sanderumgård fortæller, at da han i 1766 skulle konfirmeres, blev han overhørt sammen med de andre konfirmander, deriblandt tre–fire fra tugthuset.

Sagen om natmandens børn

Det er tidligere omtalt, at ingen pæne mennesker ville have noget at gøre med natmanden, og det viste sig også, da natmand Ole Hansen Dyrendal og hans søn og medhjælper Morten Olsen Dyrendal ville have deres børn i skole. Skoleholderen ved både den danske og de kateketiske skoler nægtede at tage disse børn, og natmændene klagede i 1745 til biskoppen. Chr. Ramus fordelte så børnene mellem de fire skoler, men Laurids Kragh fra domkirkens skole svarede tilbage, at »når natmændene har lig at begrave, da følger både byfogeden og en af magistraten med tillige med alle laugsoldermænd, ja når deres hustruer behøver jordemoder, da betjener ikke én dem, men alle her i byen«. Derfor, mente Kragh, skulle også de ulovlige pogeskoler først lære natmændenes børn at læse ABC; derefter ville kateketerne modtage dem. Søren Bruun henviste også til, at enten måtte man følge loven og afskaffe pogeskolerne, eller også måtte disse tage deres del af besværet med natmandsbørnene, og hvis han skulle tage dem, ville mange andre børn blive taget ud af skolen, så han blev ruineret. Ramus søgte bistand hos stiftamtmanden og bad ham pålægge magistraten at fjerne de ulovlige skoler samt at befale Bruun at tage de to natmandsbørn, der var blevet tildelt ham, »på det at denne i sig selv ringe sag ikke skal give anledning til større bevægelser, som man har haft eksempel på andre steder«. Muligvis hentyder biskoppen til lignende problemer i andre byer. (1764 var der en endnu vanskeligere sag i Ærøskøbing, hvor natmanden ikke måtte gå til alters sammen med andre).

Stiftamtmanden støttede fuldt ud biskoppen og beordrede magistraten til at gøre, som biskoppen forlangte, og desuden at få borgerskabet til at forstå, at modviljen mod natmændene »består i en blot indbildning« og kan resultere i, at myndighederne må øve tvang mod dem, der holder fast ved indbildningen. Men desværre kan det ikke konstateres, om natmandens børn faktisk kom i skole.

Landsbyskolerne

Fattigforordningen af 1708 havde så at sige mumlet lidt om, at man skulle stræbe efter at få oprettet skoler på landet, men det var der ikke kommet meget ud af. Der var dog allerede i det 17. århundrede en skole i Åsum, hvor skoleholder Oluf Davidsen Harder nævnes i 1674. Professor Naur betalte 1714 for en ligkiste til den forarmede skoleholder og købte 1717 en ny kakkellovn til skolen. Muligvis var der også en

13 rytterskoler blev, som det fremgår af kortet, placeret i den nuværende Odense kommune. På kortet er kommunens nuværende grænse angivet med prikker og rytterdistriktets udstrækning markeret ved skravering. Kun den nuværende kommunes sydøstlige del var helt uden offentlige skoler efter 1720'erne. (Inger Bjerg Poulsen tegn. efter forlæg af Ove Jørgensen, grundkort: Geodætisk Institut, udsnit af generalstabskort 1959. Tilladelse A.463/81).

gammel skole i Seden, hvor der i 1743 omtales et hus, som nu er degnebolig, »hvorudi der endnu som tilforn holdes skole«.

I Dalum-Sanderum havde sognepræst Claus Borgen i 1718 foreslået at oprette en skole, men inden det kunne realiseres, kom i 1720 loven om oprettelse af skoler i rytterdistrikterne, d.v.s. i Åsum, Hunderup (i Sct. Knuds landsogn), Fangel, Lumbø, Allesø, Næsbyhoved Broby, Korup, Pårup, Ubberud, Bellinge, Brændekilde og Sanderum samt Hjallesø (i Dalum sogn). Der blev i 1722 sluttet kontrakt med bygmester Johan Krieger om opførelsen af alle de fynske rytterskoler, som kostede 600 rigsdaler stykket og bestod af to værelser, køkken, spisekammer,

kostald, fårestald samt skolestue. De skulle bygges af mursten med tag af røde flensborgsten og gulv af brændte mursten eller kampesten.

Skolerne blev opført i 1720'erne, og de blev alle forsynet med den samme mindeplade over Frederik IV. Stenen skulle skolerne selv betale, men jernklemmerne til at sætte den fast med gav kongen.

Udgifterne blev afholdt af kirkernes indtægter, der også skulle klare skoleholderens løn, men da ryttergodset var ulige fordelt mellem de forskellige sogne, kom pengene til den enkelte skole ofte fra et andet sogn. Åsum kirke lønnede således skoleholderen i Hunderup, mens Dalum kirke også skulle lønne Fangels skoleholder. Hvor kirkernes indtægter ikke slog til, kom der hjælp fra kongens kasse.

Imidlertid ønskede man at få skoler overalt, også uden for ryttergodset, og der blev indkaldt betænkninger fra hele landet. Biskop Chr. Ramus var en varm forkæmper for almueskoler, men mente, at de med hård hånd skulle tvinges igennem, og udgifterne burde derfor lignedes på hartkornet og ikke overlades til befolkningens forgodtbefindende. Skolerne skulle bygges inden for en vis frist, og skoleholderne burde ligesom dem på ryttergodset have fast løn. Han var klar over, at det ville være svært at få kvalificerede lærere, det være sig studenter eller i mangel af disse »studerte, som befandtes gudfrygtige og skikkelige«. Men han endte lidt pessimistisk med at erklære, at

»den post at formå bønderne til flittigt at holde deres børn til skole synes at være den besværligste, såsom det efter præsternes almindelige klage findes, at der mere fattes børn til skolerne end skoler til børnene, og mangler ofte mere på villighed til at lade sig undervise end på lejlighed til at kunne blive undervist«.

En mindeplade som denne horte til alle rytterskolerne. Denne har siddet i rytterskolen i Sanderum og er nu placeret i efterfølgeren, Sanderumskolens aula. (Svend Møller fot.).

På billedet ses den gamle rytterskole i Hunderup. Bygningen ligger endnu på Hunderupvej, og rytterskoletavlen er nu igen på plads i skolens gavl ud mod vejen. Billedet er fra ca. 1925. (Herluf Lykke fot., Montergården).

Det var derfor nødvendigt, at godsejerne hjalp til med at holde skolen i gang, navnlig ved at skåne bønderne for hoveri, da landbefolkningen altid brugte hoveriet som undskyldning for at forsømme gudstjenester og katekisation.

Forordningen af 23. januar 1739 påbød oprettelse af skoler på landet, men på grund af megen modstand, især fra godsejerne, blev den i 1740 og 1742 lempet – eller udvandet – sådan, at de lokale godsejere kom til at afgøre, hvor mange skoler der var brug for, og hvad skoleholderne skulle have i løn.

I marts 1739 mødtes på Odense rådhus stiftsøvrigheden, provsterne, kirkeejerne og de største lodsejere (d.v.s. de, der ejede mindst 32 tdr. hartkorn) for at forhandle om de nye skoler. Nu havde jo allerede mange sogne rytterskoler, så det drejede sig dels om at bygge nye skoler enkelte steder, dels at bygge en skolestue til ved en degnebolig på de steder, hvor degnen skulle holde skole. I Agedrup var der allerede i 1739 oprettet en skole, men da lønnen var så lille, havde man kun kunnet få en skræder, som også drev sit håndværk. Han kunne til nød lære børn at læse i bøger (og altså ikke håndskrift), men han kunne ikke bibringe dem forståelse af, hvad de læste, eller undervise i kristendoms-kundskab – for slet ikke at tale om skrivning og regning. I 1742 meddeltes det, at skolehuset var stort nok, men der manglede borde og bænke og en kakkellovn. Det var Østergårds ejer villig til at skaffe, og bønderne havde selv sluttet kontrakt med Mourits Ordrup om hans

Den ombyggede rytterskole i Allesø har senere gjort gavn som kro, men tjener nu udelukkende som privatbolig. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

løn. Stiftsøvrigheden forlangte dog lidt mere lagt til, og degnen i Kølstrup, der selv var en fattig mand, var endog villig til at afstå lidt af sin indtægt til Ordrup.

I Fraugde blev der indrettet degneskole, idet Fraugdegårds ejer byggede fire fag til degneboligen (et fag er afstanden mellem to bærende stolper). Men ifølge et brev af februar 1742, som er vedlagt forhandlingerne, skete der på grund af det våde vejr det, at noget af leret løb af væggen, og »noget af gulvet fattes at drive«. Men i maj var alting i orden undtagen kakkellovnen, som ville blive installeret inden vinter, og nu var stiftsøvrigheden forhåbentlig tilfreds, da »jeg frem for mange andre præsterer mere, end mig kunne tilkomme«.

I Allerup og Davinde fik begge sogne fælles skole ved degneboligen i Torup by. Den var på 10 fag med to stuer og havde kostet 119 rigsdaler, men allerede i 1749 var den ødelagt af fugt, og et andet hus i Torup blev taget i brug. Alligevel klagede degnen i 1778 over, at hverken han eller børnene kunne udholde kulden. Omsider i 1796 foranledigede Johan Bülow til Sanderumgård, at hvert sogn skulle have sin egen skole, fordi de omkring 50 børn fra Davinde havde en halv mil til skole og derfor for det meste forsømte skolegangen om vinteren. De nye skoler blev dog først realiseret efter århundredskiftet.

Stenløse frembød en del problemer, fordi degnen boede i Fangel, hvor der var rytterskole med egen skoleholder. General Brockenhuus til Bramstrup, der var største lodsejer, ønskede derfor, at degnen skulle

I Åsum er rytterskolen i tidens løb ombygget til ukendelighed. Men mindetavlen sidder stadig på sin plads. (Svend Møller fot.).

flytte til Stenløse, men biskoppen gjorde opmærksom på, at den gamle degn alligevel måtte holde substitut til skolen, og så kunne det være lige meget, hvor han boede. Bramstrup skulle bygge skolen, men Søby-søgård, som ejede kirken, skulle til skolekassen levere lysepengene. I 1742 var skolen bygget, men uden bolig, og degnen var ikke indstillet på at betale skoleholderen ret meget. Den første substitut, Niels Fischer, rejste hurtigt og efterlod sig en større gæld. Hans efterfølger, Morten Pedersen Heyder, meddelte i december 1745, at nu havde han holdt skole i tre år, men degnen ville ikke give ham andet end seks brød og 60 æg, og det kunne han virkelig ikke leve af. Han fik så også tillagt noget tiende af Volderslev by, men i 1750 klagede han til kirkekollegiet over sin ringe indtægt. Biskop Ramus syntes vist ikke rigtigt om, at skoleholderen havde skrevet til København, og bemærkede, at Heyder jo da havde vidst, at en substitutbestilling var lavt lønnet; alligevel fik Heyder efter biskoppens forslag tillagt 5 sletdaler af lysepengene fra Fangel. Når der kom en ny degn, burde denne dog selv tage sig af skolen. Omsider i 1766 lykkedes det Heyder at blive skoleholder i Longelse, men det var stadig uheldigt, at sognet kun havde en substitut, og da kirkelige myndigheder ikke ville tvinge degnen til at flytte, foreslog sognepræst Kehlet i 1789, at der skulle oprettes et rigtigt skoleholder-

embede i Stenløse, hvilket både degn, patron og stiftsøvrighed tilsluttede sig.

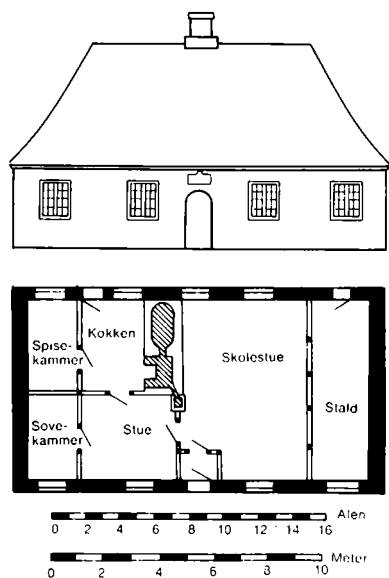
Endnu i 1739 havde Højby sogn en løbedegn, så i første omgang var det blot tanken, at kirkeejeren skulle bygge et skolehus, »hvor en skikkelig person kunne holde skole og for en tarvelig løn informere ungdommen«. Men så blev det bestemt, at sognet skulle have en sæde-degn, og 1741 havde justitsrådinde Iver til Hollufgård bygget »en smuk degnebolig og skolestue«. Imidlertid bestod sognet kun af Højby by, så det kunne ikke blive til mere, end at degnen fik »et sådant tillæg som sognet kan tåle og degnen til nødtørftig ophold kan behøve« – og det var 6 tønder og 3 skæpper byg. I Seden gjaldt det samme forhold som i Højby, og i 1741 havde ritmester Brüggemann bygget både degnebolig og skolestue.

I Lumby var der rytterskole, men desforuden optræder allerede i 1733 i kirkebogen Jacob Valentin, skoleholder i Stige. Skipperne dér havde på egen regning ansat ham, og de blev ved med at have en skoleholder i hvert fald indtil 1795, selv om de i 1787 fik besked om, at de alligevel skulle betale 1 mark årligt til Lumby skole. I 1797 foreslog sognepræst Bøtcher, at skolen i Stige skulle gøres til en permanent skole, da der var lang vej til Lumby, men i 1800 stod den tom, efter provstens mening fordi Stige-folkene ikke mere havde råd til at lønne en skoleholder.

Til rytterskolen i Hunderup hørte også to gårde i Bolbro, som ellers var henlagt til Pårup rytterskole. Bønderne fra Sct. Hans landsogn sendte deres børn til den kateketiske skole i sognet, og først efter år 1800 kom der en skole i Skibhusene. I Vor Frue landsogn gik børnene fra ryttergodset til Åsum eller Hunderup skoler, men sognepræst Kryssing ønskede den nye skole lagt i Killerup, så børnene fra Ejby kunne gå der.

Skoleholderne

Ved rytterskolerne fik skoleholderne fast løn, nemlig 12 rigsdaler, fri bolig, skattefrihed, græsning til en ko, fire får, nogle svin og gæs samt 24 læs brændsel. De var også berettigede til at få 2–4 skilling for børn, der skulle lære at skrive og regne. Ved de andre landsbyskoler er det faktisk ikke til at se, hvad skoleholderne egentlig fik, fordi der ikke var faste regler for det. Skoleholderne ved rytterskolerne vidste ganske klart, hvad de havde ret til, så det var også dem, der rejste sager om deres løn. Der var navnlig store problemer med den mark, husmændene

Rytterskolerne blev bygget efter samme grundplan. På Fyn var det arkitekten Johan Cornelius Krieger (1683-1755), der stod for opførelsen af de 20 rytterskoler i årene 1722-24. (E. Pantou fot.).

skulle betale, og der var talrige klager netop over dette fra Allesø, Fangel, Bellinge, Ubberud og Korup. I Ubberud måtte der i 1767 foretages en ny ligning over skoleholderens løn, og i Korup førte skoleholder Jacob Jensen en endeløs kamp. Han lod pante hos husmand Stephan Hansen, der imidlertid erklærede, at det ikke kunne være meningen, at han skulle betale skolepenge for sit eneste barn, der var under ét år gammelt. Biskoppen resolverede og fik bekræftet af kancelliet, at der kun skulle betales for børn i den skolepligtige alder, og Jacob Jensen fik oven i købet en bøde for selvtægt. Men da han klagede over, at han ikke fik sit brændsel, fik Gråbrødre hospital som den største lodsejer ordre til at sørge for, at det blev leveret. Jacob Jensen klagede endelig også over, at da halvdelen af børnene i hans skole var udensogns, gik de dér som små, men de blev konfirmeret andre steder, så at han mistede de 2 mark pr. barn, som fra gammel tid blev ydet for konfirmationsforberedelsen; men her fik han skarp besked om, at han aldeles ikke havde krav på at få noget af konfirmanderne.

Skoleholderens løn var lille, så det var ikke mærkeligt, at de også søgte at skaffe sig andre indtægter ved alle mulige gøremål. Da provst Mørch i Lumby døde 1724, krævede skoleholderen 2 rigsdaler af boet, fordi han »idelig har barberet præsten«.

På de kongelige skoler blev skoleholderen ansat af amtmand og provst, andre steder af den største lodsejer eller af kirkeejeren, hvis denne selv havde bygget en skole, der kostede mindst 300 rigsdaler. I begge tilfælde skulle kandidaterne eksamineres af provsten, men det var ikke just de bedste, der søgte skoleholderbestillingerne, og desuden spillede naturligvis også her bekendtskaber og protektion ind. I oktober 1735 sendte student Jacob Faaborg en almindelig ansøgning til stiftamtmanden om at få et eller andet skoleholderembede. Han beklagede sig over, at skønt han i mange år ved skolen (d.v.s. latinskolen) her i byen har udstået meget ondt »for igen at vente efter Guds beskikkede tid og time« noget godt, har han alligevel ingen bestilling fået, dels fordi han er fattig, så han ikke kan fortsætte sine studier, dels fordi han mangler gode forbindelser. Hele sommeren har han ikke kunnet få arbejde som huslærer, da der i Odense var syv-otte studenter, der konkurrerede om dette arbejde; i henhold til forordningen om studenters fortrinsret til rytterskolerne havde han søgt Hjallesø skole, men fik afslag, fordi justitsråd Himmelstrups tjener skulle have bestillingen.

Der var godt nok kommet en ny skoleholder i Hjallesø i 1735, men det kan ikke konstateres, om han var den omtalte tjener. Overhovedet ved man meget lidt om de mænd, der blev skoleholdere; i Odense kan

det ses, at de ulovlige skoleholdere var alle slags folk: Aftakkede ryttere, håndværkssvende, rådstuebudet o.s.v., og selv om man principielt ville have studenter, kunne man normalt ikke få dem. Men Faaborg var der øjensynlig ingen, der ville have; det er dog formentlig ham, der senere blev skoleholder i Høien ved Vejle.

Da skoleholder Chr. Vellinge i Korup var død 1784, skrev sognepræst Hee til stiftsprovst Ancher, at Vellinges datter gerne ville »blive i levebrødet«, d.v.s. giftes med efterfølgeren. Men Hee havde hørt, at en vis Jacob Jensen havde fået løfte på bestillingen, men han brød sig ikke om partiet. Nu havde der meldt sig en mand ved navn Højer, som var tjener på Langesø, og han var villig til at tage datteren med. Da han lod til at være et skikkeligt og honnet menneske, bad Hee om, at han af hensyn til Vellinges datter måtte få embedet. Det blev imidlertid Jacob Jensen, som allerede året før var ansat som medhjælper hos Vellinge; han havde været huslærer på Broholm og flere andre steder, og det tyder på, at han har gået i latinskole, selv om han ikke blev immatrikuleret ved universitetet.

Hans Jørgen Køhler, der omkring 1782 blev skoleholder i Ubberud, var tidligere konsumtionsbetjent og havde været ulovlig skoleholder i Odense i mange år. Jens Jensen Vedby, som var skoleholder i Dalum til 1768, havde været gartner, mens Fangels skoleholder Jens Zeuthen Reinicke 1796–99 var student, og Lumbys Peder Hertel var teologisk kandidat og blev sognepræst i Fjelsted i 1766. Stiges skoleholder Peder Dudenschiold, som døde 1770, havde været underofficer.

En af de bedste lærere først i århundredet var nok Hans Pedersen Erreboe i Hunderup, som i 1724 fik løfte om at blive skrive lærer ved latinskolen, og som i sin ansøgning stolt meddelte, at han kunne »regne både på lang og kort måde, både udi hele og brudne tal, brøken udi sine forandringer«.

Efterhånden begyndte man dog også at tænke på læreruddannelsen. Sognepræst P. C. Steenwinkel i Assens oprettede i 1790 et lille privat seminarium, men det første offentlige seminarium kom året efter på Blågård, og så fulgte Brahetrolleborg i 1795, men det tog lang tid, før en skolelærer normalt var seminarist.

Undervisningen

Desværre ved man meget lidt om almueskolernes undervisning. I princippet skulle den foregå hele året, men bønderne synes at have betragtet skolevæsenet som en ny og uvelkommen økonomisk byrde, der

oven i købet berøvede dem deres børns arbejdskraft, og det var tydeligt nok meget svært at få forældrene til at sende deres børn i skole. I 1727 skrev Pårups skoleholder, Christen Gregersen, at han selv og præsten til stadighed formanede sognefolket til at lade deres børn gå i skole nu, mens dagene er lange og vejen god, »særdeles nu biskoppen er her forventendes, at jeg efter instruksen kunne få dem inddelt i klasser«. Men ingen formaning hjalp. Der kom kun nogle få af de mindste børn og selv de »møder dog ganske variabel«. Skoleholderen bad derfor kirkeinspektøren udstede en ordre til oplæsning næste søndag, men det kan ikke ses, om dette er sket.

Ved visitatsen i 1733 klagede Dalum sognepræst over, at forældrene ikke ville sende deres børn i skole, og det samme skete i Stenløse 1772; ved landemoderne lød der i hele århundredet klager over, at børnene ikke kom, og at degne og skoleholdere ikke passede undervisningen, men f. eks. lukkede skolen mellem påske og Mikkelsdag under påskud af, at forældrene behøvede børnenes arbejde hjemme. Under disse omstændigheder ville bønderne næppe klage over undervisningen, og der er heller ikke tegn på, at herskaberne nærede nogen synderlig interesse for skolevæsenet. En klage kunne næsten kun komme fra præsten, men da Jochum Klog i Dalum klagede over Hjalleses skoleholder, Lars Hansen, aflagde provsten og ryttergodsets inspektør besøg i skolen og erklærede undervisningen for tilfredsstillende. Muligvis var klagen udsprunget af personlige modsætninger mellem præst og lærer.

Visitatsanmærkningerne drejer sig fortrinsvis om katekisationen, og det kunne nok konstateres, om børnene kunne læse, da overhøringen i almindelighed indebar, at børnene læste op af katekismen, men om de kunne skrive eller regne kom ikke frem ved visitatser. Man må atter beklage de fynske biskoppers uvilje mod at skrive detaljerede indberetninger; Tønne Bloch fik i 1787 en næse af kirkekollegiet, fordi hans visitatsberetning fra 1786 var rene navnetabeller, der intet oplyste om skolevæsenets tilstand, men han svarede bare, at han virkelig jævnt hen var godt tilfreds med undervisningen i både latinskole og almueskole.

Imidlertid foreligger der en samlet indberetning fra provsterne i 1800 om almueskolerne, og den giver da nogle oplysninger om både undervisning og lærere. Af samtlige lærere i Odense-området var der bortset fra garnisonsskolen kun én seminarist; det var Carl Philip Springer i Allerup-Davinde, og om ham siges det alligevel: »Kan blive dueligere ved øvelse og ved befrielse for næringsssorger. Er seminarist, men andre af simpel bondestand overgår ham«. Men de første semina-

rister blev vist i det hele taget ikke modtaget med nogen større begejstring; de havde ord for at være usædvanlig storsnude og bedreviende. Imidlertid skyldtes Springers næringsssorger muligvis, at under hans helt uduelige forgænger havde Allerup-Davinde bymænd selv ansat en anden lærer. Det var Hans Jacobsen, en simpel bondekarl, men da både bymændene og provsten var vel tilfredse med ham, havde han fået kontrakt på livstid.

Skoleholderne i Korup og Brændekilde havde været nogen tid på Steenwinkels seminarium, og Fangels skoleholder var student. Men de fleste omtales lidt vagt som »ganske flittig og duelig« eller »brav og påpasselig«. Mogens Hansen i Stenløse betegnes som »en simpel bondekarl og dog så duelig og flittig, at han fortjener sand agtelse«, mens Andreas Eydorff i Sanderum var »uagtet flid, dog lidet duelig«, og Jens Rasmussen i Dalum fik det skudsmål, at han vel skrev og regnede godt, men i øvrigt manglede de fornødne kundskaber. Stort set ser det jo meget pænt ud, men var det nu også det? Fraugdes degn betegnes som skrøbelig, så at han måtte holde substitut – og han var i 1799 på grund af drikfældighed og forsømmelighed blevet tvunget til at antage en substitut. Om Henrik Hansen i Åsum hedder det, at han »holder temmelig godt skole«, og han var i 1798 for provsteretten, fordi han næsten aldrig var ædru, og han selv og hans kone ustandselig pryglede børnene. Om Jacob Appeldorff i Seden siger indberetningen, at »dueligheden kan ikke roses«, og det må givetvis betyde, at han var helt og aldeles uduelig. Han blev da også få år efter afskediget for drukken-skab, efter at han i Odense i døddrukken tilstand var blevet slæbt i arresten af vægteren. Når biskop Tønne Bloch trods alt dette erklærer sig meget godt tilfreds med undervisningen, kan han ikke have stillet ret store krav – eller også har det været sædvane, at provst og biskop så at sige dækkede over deres undergivnes mangler.

Skoleholderne havde sjældent mange bøger. Kateketerne i Odense, som jo havde en højere uddannelse, ejede 50–100 bøger, og Sct. Hans kateket til 1731, Nikolaj Kanneworff, havde også tyske og franske bøger. Mange degne ejede 10–30 bøger, enkelte adskillig flere, men hos nogle skoleholdere var der ikke en eneste bog, f. eks. hos Stenløses Hans Lund, som døde i 1783. Derimod havde Hans Jensen Ebberup i Bellinge ved sin død 1771 hele 13 bøger, deriblandt Jesper Brochmands huspostil, katekismusforklaringer og Søren Mathiesens regnebog. En sådan havde også Højbys degn Jacob Randrup i 1766, og Chr. Vellinge i Korup havde en geografi.

Hvad man ellers får af spredte oplysninger om skoleholderne, har

Indenlandſke Efterretninger.

Odense: Afviate Fredag løb et Par Heste løbske for Sognefogden i Bellinge, hvoraf den ene med Hammelen om Hælene løb lige ind i Bellinge Skole, sprang op paa Bordet, og satte Skoleholderen og alle Tilhædere i største Forſkrækkelse; Men Skoleholderen fordriftede sig til at tage denne nye Giest i Snuden, vende Hovedet mod Døren, hvor igiennem den hurtig tog Flugten, og Guds Forsyn allene bevarede de smaa uskylde Børn.

Den 12. oktober 1784 indeholdt Odense Adresse-Contoirs Efterretninger denne rædselshistorie med lykkelig udgang. (E. Pantou fol., Landsarkivet for Fyn).

ikke noget at gøre med deres undervisning. Men derfor kan det da være meget interessant at få at vide, at Lumbys skoleholder, Anders Langsted, i 1748 døde af skræk, da lynet slog ned i skolen. I Bellinge skole indtraf en oprivende episode i 1784. To af sognefogedens heste løb løbsk, og den ene løb ind i skolen og sprang op på bordet til stor skræk for både børn og lærer. Men skoleholderen fik hesten vendt om, så den løb ud af døren igen, og ingen kom til skade.

Om undervisningen fortæller indberetningen fra 1800, at der i alle skoler undervistes i læsning og kristendomskundskab, men ikke altid i skrivning og regning. Det blev der i Åsum, Fraugde, Allerup-Davinde, Lumby og Fangel, og i Seden »kunne« der undervises i disse fag, hvis det blev forlangt – men det lyder nu, som om det nærmest var utænkeligt. I Agedrup var der af 50 børn »mange«, der lærte at skrive og regne, og i Hjallese var der af 40–50 børn 14, der lærte at skrive, og nogle få, der lærte at regne. I Sanderum var der »i skrivning og regning kuns liden fremgang«. Nogle lærere havde øjensynlig kundskaber, som andre manglede, og kunne undervise i ekstra fag. I Agedrup og Allerup-Davinde lærte børnene bibelhistorie, i Pårup både Danmarkshistorie, naturhistorie og naturlære, og i Lumby geografi og naturhistorie. I Stenløse (og kun dér) understreges det, at børnene også forstod det, de lærte.

Indberetningen oplyser også børneantallet, fra 30–40 i Seden til 159

i Lumby, men det er vel at mærke det antal børn, der hørte til distriktet, og det betyder ikke, at de også alle sammen kom i skole. I Sande- rum bemærkes, at på grund af lang vej til skolen kom nogle børn ikke, og en del af dem, der havde 1/4 mil til Allesø skole, søgte faktisk Lumby skole. Svenstrup bys børn, der hørte til Fangel skoles distrikt, gik i Stenløse skole. Skønt der i andre sogne intet siges, må man nok spørge: Hvad så med de børn, som havde 3/4 mil til Ubberud eller Fraugde skole eller 1/2 mil til Allerup og Næsbyhoved Broby skole? Hvis man skal dømme efter andre landsdele, hvor man har mere detaljerede oplysninger, har det været sådan, at mange børn på grund af afstanden ikke kom om vinteren og heller ikke kom om sommeren, fordi de skulle hjælpe med arbejdet hjemme.

Kritik af skolevæsenet

Hen mod århundredets slutning rejstes der megen kritik mod skolevæsenet, der blev tegnet i mørke farver, måske nok for mørke, fordi indlæggene havde et polemisk sigte. En af debattens deltagere, pastor P. C. Steenwinkel i Assens, beskrev undervisningen således:

»Her sidde i en skole en snes børn, mere eller mindre, imellem hinanden. Nogle skal kende bogstaver, andre stave, nogle læse indenad, andre udenad. En forfærdelig alarm! I de stillere mellemscener råber skolemesteren: Læs børn! og nu opløfte alle stemmer sig med muligste styrke, og ABC og katekismus, evangeliebog og forklaring synges i så skingrende og uangenem en koncert imellem hinanden, at det var ikke at undre, om skolemesteren blev forrykt. Midt under denne voldsomme støj kommer en efter anden op med deres lektie. Her skråles ham atter ørerne fulde. Medens han hører den ene, spørge de andre. Stille! Hvad var det, du sagde? Skrup, Skrap! Nu tuder en, så griner en anden. Endelig er timen forbi. Lægger sammen! råber den plagede mand, og så den sidste torden af træskoene – så lukkes dørene, og den dag er borte; Gud ved, til hvad nytte?«

I en artikel – et af de såkaldte økonomiske breve – i avisen 1776 spørges der, hvorledes bondestanden bedst kan gøres fornuftig og veltænkende. »Bondens uvidenhed, forudfattede meninger og hemmelige mistanke til sine overmænd gør hindring for de bedste og viseste indretninger til hans forbedring«. Midlet må være bedre skoler, og det forudsætter bedre skoleholdere, der får en ordentlig løn, samt bedre skolebøger, der også handler om landbrug. I næste nummer spørger en anden, hvor pengene til alt det skal komme fra. Det er jo sådan, at de, der opvarter ved opera og komedier, i badstuer, billard- og bold-

huse, lever bedre end de, der underviser ungdommen på landet. Hvis skoleholderens løn skal forbedres, »hvorfra skal man da tage brød til de mange fattige husmænds børn, som ej engang kan komme i skolerne, sådan som de end er, fordi de må med bettelstaven gå fra by til by«. Som svar på dette kunne forslagsstilleren kun håbe på »mange ædelmodige og veltænkende i den formuende stand, som med glæde vil anvende af deres eget på at gavne det almindelige«. Nu fandtes der vitterligt sådanne ædelmodige og veltænkende personer, men der var ikke nok af dem til at hæve det samlede skolevæsens standard.

Det er ikke muligt at fastslå, hvor mange der kunne læse, for det har ikke sat noget spor ud over, at salmebøger og enkelte andre bøger begynder at dukke op i jævne menneskers dødsboer. Hvad angår skrivefærdighed, kan det i skifteprotokoller og andre steder, hvor der skulle underskrives, ses, at endnu ved århundredets slutning kunne mange ikke skrive deres eget navn, selv om der tydeligt nok er flere og flere, der kan. I hele århundredet var der forholdsvis flest læse- og skrivekyndige i byen, hvor f. eks. håndværkerne selv skrev deres regninger – selv om det nok kunne knibe med stavningen. Desuden har der antagelig været temmelig mange, der kunne læse, men ikke skrive. Den mere fremskredne regnekunst har næppe mange behersket, men måske heller ikke haft brug for; derimod må mange have kunnet klare den helt elementære regning, som var nødvendig, for at man f. eks. kunne se, om man fik de rigtige penge tilbage på markedet.

I 1741 foreslog herredsfoged Niels Jacobsen i Odense-Skovby herreder, at degnene i stedet for sognefogederne skulle oplæse nye love o. lign. ved sognestævne og også påtegne dokumenterne, da de fleste sognefogeder ikke kunne læse tryk og endnu mindre håndskrift. Stiftamtmanden anså det for så vidt for et udmærket forslag, men loven pålagde nu engang sognefogederne at gøre det, så man måtte søge at finde læsekyndige sognefogeder. Degnene kunne godt gøre det, hvis de var villige til det, og i så fald skulle degnene påtegne dokumenterne, og sognefogederne kunne blot skrive deres navn med to-tre bogstaver, som andre ukyndige bønder gjorde (d.v.s. S.H.S. = Søren Hansen).

I 1786, da der var udarbejdet mandtal, afslog præsternes medhjælper i en række sogne, deriblandt Seden og Åsum, at aflægge ed på mandtallenes rigtighed, da de hverken kunne læse eller skrive, og præsterne fik så ordre til at finde nogle andre, der kunne. Det er ikke let at sige, om det har stået særlig dårligt til i Seden, men så sent som i 1802 blev degnen dér udnævnt til at være lægdsmand med den udtrykkelige motivering, at ingen andre kunne læse og skrive godt nok til det.

I 1805 var der i Odense købstad ca. 700 skolepligtige børn i alderen 6–14 år, og mange af dem fik endnu på det tidspunkt ingen undervisning. Alligevel bør man nok ikke helt affærdige resultaterne af århundredets skolelovgivning. Der var vitterligt kommet mere oplysning ud blandt befolkningen, og hen mod århundredets slutning var der også sket en mentalitetsændring. Ellers ville bønderne ikke være begyndt at klage over forsømmelige lærere eller at give surt fortjente penge ud til selv at betale en skoleholder, sådan som man gjorde det i Stige og Allerup-Davinde. Og vel var der mangt og meget at udsætte på lærerne, men nogle af dem var øjensynlig gode, og man må regne med, at der har været en helt utrolig forskel fra den ene skole til den anden, fordi alt stod og faldt med den ene lærer, man nu havde. Trods alt må det vist siges, at det billede af latterlige og uvidende degne og skoleholdere, som Holberg har tegnet, og som er blevet stående, ikke er ganske retfærdigt.

Privatundervisning

Imidlertid kunne man i almueskolen ikke komme ud over det elementære plan, og måske har privatundervisningen, taget i videste forstand, spillet en langt større rolle, end man kan påvise. I byen havde talrige borgere, også de, der ikke var særlig højt på strå, deres egne huslærere, enten fastboende eller gymnasister eller mesterlektianere, der tjente lidt ekstra på den måde. Sct. Hans sognepræst Bo Hagen havde i sit hus en lille skole med i hvert fald fire elever, deriblandt Johan Bülow, og foruden præsten underviste en student og en mesterlektianer. En privat latinlærer, Jens Sørensen Schive, som havde en lang karriere bag sig som huslærer på talrige herregårde, slog sig til sidst ned i Odense og gav privatundervisning. J. K. Bloch omtaler, at »blandt hans disciple har jeg selv haft den lykke at være«, og da Schive i 1741 søgte understøttelse af hospitalet, fremlagde han vidnesbyrd fra mange tidligere elever, som han havde undervist så godt som gratis. Latinskolens høre og undertiden også professorerne gav privatundervisning, og f. eks. degnen Nicolai Holmgaard i Fraugde gjorde det ligeledes.

Sproglærere fandtes altid i byen, og latinskoledisciple, som ønskede at lære moderne sprog, benyttede sig formentlig af dem. Alle præster var nødt til at kunne læse tysk, og vordende købmænd, som faktisk aldrig gik i latinskolen, skulle også kunne klare i hvert fald tysk. Allerede i det 17. århundrede var der fastboende tysklærere, og 1772 meddelte

Nicolai Gomard i avisen, at han var flyttet fra Stålstræde til hjørnet af Ramsherred og Sortebrødre kirkegård, og at han tilbød undervisning i fransk, »så og at frisere hår på nyeste facon både mandfolk og fruentimmer«. Det tyder på, at han måske ikke helt kunne leve af franskundervisningen, men alligevel var der plads til flere fransklærere. I 1773 slog François Martiny sig ned i Odense som fransklærer efter at have givet undervisning i København i 12 år, i Kristiania i ni år, og der var adskillige, der underviste i tysk, bl. a. Nikolay Johansen, tysk sprog-mester, som i 1782 tilbød at tage skikkelige folks drengebørn til undervisning i regning, skrivning og på forlangende tysk.

Der var også ved at dukke private pigeskoler op. Farver Kellinghuusens datter Mathie gik i en pigeskole, der blev bestyret af organist Mathæus Sibberns enke Else Dukke (død 1782), og hjemme blev hun undervist i tegning af tegnelærer Claudi og i fransk af kapellan Chr. Grüners enke. Hun lærte derimod ikke tysk, men havde en mesterlektianer som privat skrivelærer.

På landet var der efterhånden også private småskoler. I avisen 1784 annoncerede P. W. i Lumby, at han havde bosat sig i Stige og ville undervise i teologi, natur- og folkeret, landmåling, tysk og engelsk. Eventuelle fremmede elever kunne leje værelser i Lumby, »som måske er den renligste landsby i Fyn«. Hvis ellers skolen blev til noget, har den ikke varet længe, for P. W. må sikkert være den Peder Vigborg, som blev begravet den 15. februar 1786, 62 år gammel, »student, rejste nogle år udenlands som hofmester for adelige børn«.

Landsbypræsterne gav også undervisning. Det gjorde f. eks. i vid udstrækning Jørgen Jensen Hee, mens han var sognepræst i Allerup, og som tidligere nævnt levede sognepræsten i Seden omtrent af privatundervisning. På herregårde, præstegårde, forpagterboliger o. lign., hvor der var en huslærer, var det jo nærliggende, at en begavet bonde-søn fik lov til at være med. Af latinskolens elevprotokoller kan det ses, at mange præster tog sig af faderløse degne- og skoleholderbørn og hjalp dem i latinskolen, og det må også have indebåret, at de gav dem de fornødne kundskaber for at blive optaget. Der er også eksempler på, at degne gav særundervisning. I Korup kirkebog er noteret, at den 4. maj 1768 blev begravet Morten Pedersen, 12 år, »Han var et fattigt barn, og degnen her til stedet [Niels Biering] havde underholdt ham i 5 1/2 år og selv lært ham at læse og skrive«.

Denne side af Fyens Stifts Journal og Efterretninger fra begge Beltene (Iversens avis) for den 24. februar 1780 indeholder bl.a. en annonce for en student, der har rejst i udlandet, og som tilbyder undervisning i religion, moral, fransk, tysk, engelsk m.m. En tegnelærer tilbyder sig også. (Svend Møller fot., Odense Centralbibliotek, Lokalhistorisk Afdeling).

Avertiffements.

Da det er den Tid, man beaynder at faae paa Nistbede; saa averteres, at hos mig Underrethane, er til saadant Brug, alleslags extra tilig Sorter, ny: lig hjemkomne Hollandsk Frøe at bekomme. Saa som extra stor Aftatiff, tilig Epperff, engelsh og hollandsk Blomkaal, tilige Salater, runde og lange Radies, Karotter, Erter og Bønner, med videre, som dertil henhøre. Ligeledes kan bekommes, alle andre Sorter friske og beste Hauge: Blomster- og Tobaksfrøe, med videre, hvorover trokte Katalogi gratis ere at bekomme. — De som maatte behøve noget af bemeldte, ville behage at indsende deres Notiser, hvorefter enhver paa det billigste og i alle Maader til Fornøielse skal blive behandlet.

Jans Müller, Gartner i Odense,
boendes paa Vestergade lige for Hr. Eilshov.

Underkrevne paatager sig, at informere ubi Tegnekonsten, baade i timeviis eller Maanedskondisjon. Hvem som nu behager, at lade sig eller deres Børn undervise og lære ubi Tegnekonsten, beder jeg om, at de vilde være saa artig og melde dem hos mig, og haaber jeg ligeledes at fornøie alle og enhver med min Underviisning.

Carl Abel Skilderer,
boendes paa Overgade i Odense.

- 1) Evende Eiendoms Lykker.
- 2) Tolv Etkr. gode vel overfødte Faar til billigste Priis.
- 3) Et komplet og for 4 Aar siden af nye forfærdiget Brændeviins-Nedskab med Slange og jernbunden Svaletønde.

Hvor Ovenmeldte kan faaes tilkiøbs, anviser
Doghandler Jversen.

En Student, der har været Hofmester, og længe opholdt sig ved udenrigske Universiteter, tilhøder sin Tjeneste, efter maanedlig Afkord, at give Underviisning ubi Religion og Morale, det Francke og Tyske Sprog og de øvrige Videnskaber, som af en Hofmester udfordres, hvilket han forklarer paa fransk eller tysk, eller og paa dansk, ligesom Vedkommende kunde best profitere. Til at forstaae engelsh Skrivter, og læse dem med den rette Udtaal, giver han og Underretning. Han boer i Lumbø, Kirkeboe til Etige, nær ved Kirken. Stulle han ikke findes hjemme, da faaes nærmere Underretning hos Hr. Rasmus Pstrup i Odense, eller i Jversens Doghandling.

Hvor der her i Byen ere 2 meget gode Malkesfig tilkiøbs, kan faaes Esterretning her fra Jversens Bogtrykkerie. Den eene er ikke alleneeste giennemsyget, brændt, og indskreven, alt i Folge Forordningen, men endog, som bekiendt, en overmaade god Malketoe. Den anden har ikke igiennemgaaet Sygen, men er ung og ligeledes en god Malketoe, der og er i den Stand, at den kunde tiene til at slagtes.

Det bliver herved bekiendgiort, at der, efter St. Knuds Kirkes Forsvars Foranstaltning, først kommende Tirsdag den 29de Febr. om Eftermiddagen Kl. 3 Olet, bliver holdt offentlig Listastion over bemeldte Kirkes Optiis Nedtagelse, for at overlade Arbeidet til den eller de, som sig det for mindstkydende Sum i Penge at blive betalt, vil antage, saasnart Frosten nogenlunde ophører, og Veierliget tillader denne Gierning. Forretningen holdes i Konfistorio ved Kirken, hvor de Lyshavende til dette Arbeids Naatagelse behagelig vilde indfinde sig bemeldte Tid, hvor Konditionerne herom blive oplæste og bekiendgiorte, som ellers forinden hos mig Underkrevne kan faaes Esterretning om, Odense, den 17de Febr. 1780.

X. Müller,
Kirkeværge.

D S B.

Alle Slags friske og sunde Kog- og Snustobakker, der være sig ubi heele, halve og mindre Ruller og Karduser, spunden, skaaren, reven, malet, og paa al den Naade præpareret af forskjellige Sorter saavel tyk og smal som karduseret, samt fine og grovere Rapper, Tonko dito, Islandsk, Hannoversk, Norsk med flere Tobakker i store og smaae Partier, alt af beste Bonitet efter enhver Behag, faaes daglig til billigste Priiser hos

Dominicus Simonsen Brandt,
allene privilegeret Tobakspinder og Fabrikant
i Odense, boendes paa Vestergade lige for
Raadhauuset sammesteds.

Et overmaade stærk og got Ege- Tronsenge- stød med stærke Jern- Volter og Skruer, der alt er fast usforgængeligt, kan bekommes hos Guldsmeden Thorn Schiellerup her i Nørregade, hvor samme er indsat til Forhandling, om dertil kan findes Lyshavere.

18 · Aviser og bøger

Bogtrykkere

Thomas Kingos enke videreførte hans trykkeri og fortsatte med at trykke salmebøger indtil 1709, men derefter synes der ikke at have været nogen bogtrykker i Odense, før Johan Chr. Brandt, der var blevet forarmet ved branden i København, i 1728 søgte tilladelse til at nedsætte sig i Odense. Det gik ikke synderlig godt med forretningen, og i 1740 søgte Ernst Jansen eneret på bogtrykkeri og boghandel på Fyn. Imidlertid ville stiftsøvrigheden ikke forbyde indbyggerne på Fyn at indfor-skrive bøger andre steder fra eller købe dem på markederne, hvor fatige bogførere tjente lidt på at sælge bøger. Desuden måtte man betænke, at netop på markederne købte bønderne måske af og til en salmebog eller et opbyggeligt skrift, og det ville de ikke gøre, hvis en bogtrykker havde monopol på salget. Ernst Jansen kunne godt få privilegium på, at ingen anden boghandler måtte nedsætte sig, men til gengæld burde han så have forpligtelse til hvert år at sende et par gode bøger til gymnasiet. Det ser ikke ud til, at Ernst Jansen fik noget trykkeri, og det gik ikke godt med boghandelen, siden han gik fallit i 1746. Hans lager var da på godt 800 bind.

Bogtrykker Brandts enke førte trykkeriet videre, men da hun i 1745 ønskede at overdrage det til sin søn Peder Wilhelm Brandt, mente stiftamtmanden, at han ikke var dygtig nok. Faktisk havde trykkeriet efter Rantzaus mening været så dårligt, at man næppe kunne få trykt et auktionskatalog uden mange fejl, og alt, hvad der var af betydning, måtte sendes til et københavnsk trykkeri. En del af professorernes festforelæsninger blev i den kommende tid også trykt i Sorø. P. W. Brandt fortsatte nu alligevel med trykkeriet, indtil han i 1780 solgte det til Chr. Iversen, men da var der allerede i 1772 oprettet et andet trykkeri af Chr. Gormsen Biering, som først og fremmest brugte det til sin avis.

Aviser

De københavnske aviser gik tilbage til det 17. århundrede, men J. C. Brandt udsendte i 1730'erne den første fynske avis med navnet *Ugentlige*

Den første danske provinsavis udkom i Odense i en kort periode omkring 1735-40. Her ses forsiden af avisens første nummer fra 1735. Et klodset træsnit fylder næsten hele den ene af de fire små sider, avisen bestod af (E. Panton fot., Landsarkivet for Fyn).

Provincial Notifications-Liste, et ugeblad på fire små sider. Der er kun bevaret nogle få numre fra 1735, 1738 og 1740, men siden kom *Landløberen, medbringende nye Tidender for Fyn og Langeland*, hvoraf kun et enkelt nummer fra 1747 er bevaret, og et udateret nummer, vistnok også fra 1740'erne, findes af *Den moralske Landløbere, som tillige medbringer nye Tidender for Fyn og Langeland*. Disse to er nok den samme avis, som blot fik en lidt ændret titel, og de blev sandsynligvis redigeret af birkedommer Christian Ditlev Hedegaard. En regelmæssig avis fik Fyn dog først fra 1772 med *De Kgl. allernaadigst privilegerede Odense Adresse-Contoires Efterretninger*, som sidenhen blev til *Fyens Stiftstidende*. Den blev startet og redigeret af lærersønnen fra Hjallesø Chr. Gormsen Biering, som var student og havde lært håndteringen på Adresse-Contoiret i København. *Den moralske Landløbere* havde proklameret sit formål i ret så beskedne ord: »Skulle ved denne avis ikke udrettes videre end at fly en del noget andet at tale om og skumle om i selskaber end deres næste, var det alt en stor vinding«, men Biering havde højere tanker om, hvad hans avis kunne udrette, da han i det første nummer præsenterede den: Det ville være overmåde nyttigt for både land og by at have en avis, for

»jo flere lejligheder der gives for bekendtgørelser, jo flere nyttige opdagelser ses og kommer for lyset. Ikke enhver kan få udgivet bøger, men mange har grundig viden om adskillige ting, og korte afhandlinger er ofte nyttigere end hele bøger«.

Avisen skulle derfor indeholde afhandlinger om teologi, jura, økonomi, etik m.m., beskrivelser af købstæder og forslag til deres opkomst, nyttige forslag f. eks. til indretning af fabrikker, beskrivelser af antikviteter, »et og andet muntert indfald«, statsnyheder, oplysninger om rejssende, der passerede Odense, dødsfald, vielser og meget andet. Annoncer om skibsfart, auktioner o. lign. kunne indrykkes for 4 skilling for en-to linier. Abonnementsprisen var i Odense 1 rigsdaler, på Fyn 1 rigsdaler og 2 mark, men ønskede man avisen på postpapir, blev det 3 mark mere. Den udkom én gang ugentligt på otte sider. Siden blev det til 16 sider og så otte sider to gange ugentligt. I 1779 blev redaktionen overtaget af apoteker og professor Peter von Westen, der i 1783 solgte avisen til Frederik Seidelin, der var jurist og broder til sognepræsten ved Vor Frue kirke.

Avisen var altså ikke en avis i vor tids betydning, men en mellemting mellem et ugeblad og et tidsskrift, og indholdet var overordentlig blandet. Undertiden bragtes der nye love, men en indenrigspolitisk debat

Her ses forsiden af redegørelsen for sigtel med Odense Adresse-Contoires Efterretninger. Også her er forsiden udstyret med et stort træsnit, der kunne bruges igen og igen. (E. Pantou fot., Odense Centralbibliotek, Lokalthistorisk Afdeling).

bet
og
inde
Roms
flaa
er og
n ve
e an
t ma
Berg
Ko
ndie
han
m u
føre
erke

N° 15
Ugentlige
PROVINCIAL
NOTIFICATIONS-
LISTE
D: 18 Junii Aar 1735

De Curieuse Liebhabere gived hermed
siftende, at den 25 Augusti, Anno 1735
bliver udi Kiöbenhavn tillet til offentlig
Aucti

Auction den ved døden afgangne, nu salgt
hos Gud, Claus Niilens, fordam Kjøb og
Handels-Mund her udi Odense, Hans es-
terladde alle slags rare og Curieuse Mønt
og Antiquiteten-Cabinet, hvor udi der
er at finde saadanne Rariteter (Som man
ikke skulle have tænkt, med hvad mængde
og største betyngning dette saamme Anti-
quiteten-Cabinet er samlet) som man
gerne saar, at alle disse slags rare Mønt
og Antiquiteten-Cabinet kunde blive for-
bandlet til et Curieuse Hærskab, intellem
den bestemte Auktions Tid, eller og paa
det berante Auktions Sted, og da i fald
at der ikke skulle findes saadanne Liebha-
bere, da skal det blive Separeret og solt
Stykke-vijs, efter Auktions Forord-
ning. Om disse Curieusesiteter kand Liebha-
berne saa at see det rette trykte Catalo-
g udi Odense hos Sr: Claus Niilfen i
Kaars-Gaden, hos Sr: Christen Tomassen
i Ober-Gaden og hos Sr: Nis Niilfen ved
Nyborrig Port, eller ogsaa udi Bog-
trykkeriet.

Gives her med for alle og enhver til
sind, at først kommende Torsdag, den

23 Junii, bliver om formiddagen Kloften
8 stet tillet til offentlig Auction udi Her
Sire-Dominers Erich Christensens Gaard
Endeel Velbaarne Fru Rabens (efter
ergangne Dømt) gode Møebiler og Effec-
ter, belaaende udi Raaber, Tin, Messing
og Jernfang, Porcellin, Speile, Senae-
klæder, Klæder og Uldet, og andet mere,
hvor effier Liebhaberne sig haaber at rette
og paa bestemte tid at lade indbringe.

En Person, som længe haver tiemt hos
et Høyt Hærskab for Laqvæi, og er Per-
fect i at lave og scribe baude Damst og Toft,
søger Condition hos et Høyt Hærskab at
sienne for Føjet: Hvo saadan en Person
kunde behøge at Emploiere, kand det om
udi Bogtrykkeriet erfare.

En Person, som er i Tjeneste, haver søkt
til at forandre sig i at tæne hos et andet
Hærskab, haade for Skræder og Laqvæi,
saaldm saamme Person er Perfect saa vel i
Dammers, som Cavalerers arbeide, eller og
om Et reisende Hærskab kunde behøge en
tre Diener, da kand det om erfare et
terretning i Bogtrykkeriet, og kand saame

Her ses en prøve på indholdet af
Ugentlige Provincial
Notifications-Liste. Målt med vore dages
alen er indholdet ikke ophidsende og
nærmest af bekendtgørelses- eller
annoncekarakter. (E. Pantou fol.,
Landsarkivet for Fyn).

kunne ikke eksistere, for at kritisere en ny lov var at kritisere kongen, og der var til stadighed censur, lige bortset fra de to første uger af avisens levetid, hvor trykkefrihedsperioden endnu varede til Struensees fald den 17. januar 1772.

I 1736 klagede stiftsfysikus Musæus over, at *Ugentlige Provincial Notifications-Liste* havde anbefalet en kvaksalver, og at bogtrykker Brandt i det hele taget fordristede sig til at udgive avisen uden censur, »hvilket dog var meget nødvendigt, da han mange gange indfører så urimelige og uskikkelige passager deri«. I 1773 fik Biering en påmindelse fra cancelliet om, at der i hans avis undertiden stod nyheder fra København, der var urigtige eller af den slags, som ikke burde offentliggøres. Der måtte overhovedet ikke stå andet om hoffet eller andre ting i Hans Majestæts riger og lande, end hvad der havde stået i de *Berlingske Aviser* eller i den holstenske avis *Altonaer Merkur*.

Avisens behandling af Struensees fald er sikkert karakteristisk for den redaktionelle linie. Der berettes om Struensees arrestation, men uden nogen forklaring af grunden til den. Så kom der, som tidligere omtalt, udførlige referater af takkegudstjenesterne, siden om Struensees og Brandts domfældelse og henrettelse, og det fortælles også, at dronning Caroline Mathilde havde taget ophold på Kronborg og dér blev afhentet af et engelsk krigsskib – men der er ikke et eneste ord

om grunden til det. Man kunne altså ikke så meget som antyde noget om hendes forhold til Struensee.

Princippet om ikke at kritisere embedsmænd udstraktes også til de store skandaler, og avisen nævner overhovedet ikke stiftsprovst Pingels affære eller biskop Jacob Ramus' underslæb.

Avisernes indhold

Ugentlige Provincial Notifications-Liste havde haft en vis forkærlighed for det sensationelle, f. eks. om smeden i Lumby og hans tjenestepige, der havde forgivet smedens kone, eller om en pige, der havde efterladt en kurv med to spædbørn i en krambod, men den slags forekom ikke i *Adresse-Contoires Efterretninger*.

Udenlandske nyheder var normalt skrevet af efter de *Berlingske Aviser* eller *Altonaer Merkur*, men der kunne indtræde misforståelser på grund af oversætterfejl, og i 1787 kunne læserne med overraskelse erfare, at paven havde blandet sig i urolighederne i Holland og sendt en bataillon soldater dertil! Det skyldtes, at chefen for den afdeling bar navnet Pabst, men alle soldaterne »var gode ærlige hollændere, så gode som nærværende tidsløb kan frembringe dem«.

Både udenlandske og indenlandske nyheder var præget af en stærk forkærlighed for kuriositeter. Der var indlæg om håndkys, om kinesernes bryllupsceremonier, om sjælevandring, og der kom meddelelse om, at der var mange mus i Sachsen, at i Vester Hæsingø var en mand død 114 år gammel, at en dreng i Brylle var født med 12 fingre, at en pige på Brahesholm i maj måned 1781 havde spist to knappenåle, som året efter gik ud gennem brystet, at degnen i Gamtofte havde fået trillinger, at en fire alen lang sværdfish var fanget i Stige fjord, og under overskriften *Rimelig Håb for gamle Jomfruer* fortælles triumferende, at en svensk statistik har vist, at der for kvinder var rimeligt håb om at blive gift, indtil de var 34–40 år, men med det 51. år måtte de opgive ethvert håb.

Der var anekdoter om kongen af Preussens privatliv, f. eks. at han sov uden nathue og klædte sig selv på, og der var manende advarsler om tobaksrygningens skadelige virkninger, om faren ved at bruge snøreliv og ikke mindst et felttog mod den nye og skrækkelige last, der var ved at snige sig ind i den danske befolkning: Kaffedrikningen. I den anledning fortælles, at en preussisk forordning havde lagt høj skat på kaffen for at hæmme denne last blandt almuen, og i Hessen og Fulda var kaffedrikning blevet helt forbudt, thi dér fandtes næsten ingen, som

De to træsnit af Struensee blev udgivet af en københavnsk bogtrykker: Struensee – og især hans fald – var et yndet emne på de folkelige træsnit. (Det kgl. Bibliotek).

Anekdote.

I Marts 1770 forfærdede en Skolemester i en Landebog under Bispeordningen Speier, denne Landsbys Kofelighed ved sin deres Vedtægter flidige gyft til at holde sig ved Verdens almindelige Brug. Det havde der fra umindelige Tider været Brug at X skulle staae umiddelbar efter Y i Alfabetet. Ungdommens nye Mæster troede fordeelsagtigen at udmærke sig ved at læste X paa det Sted, hvor andre ordhøbere Lydfæle sette det. Men Bøn, deres Hoveder, som ikke vare saa lette at rette, som Alfabetet, bleve meget opbidse over saadan Kæbed. Der maatte ikke mindre end 600 Draggoner til at haandhave X paa dets nye, og andre Steder brugelige Blade. Men man teibler, om Bønderne, efterat denne fatale Omsetning har troblet deres Paasind, ville lade deres Børn læse at læse.

Anekdoter som denne var højt skattet stof i de første aviser. Denne historie fra Tyskland fandtes i Odense Adresse-Contoires Efterretninger for den 28. maj 1784. (E. Pantou fot., Landsarkivet for Fyn.)

ville gå til deres arbejde, førend de først har drukket den sædvanlige kaffe, og »siden to gange igentaget det om dagen«. Med bifald blev det oplyst, at tjenerskabet på Bregentved havde indgået en overenskomst om ikke at drikke kaffe, men på den anden side trykte man også et digt til kaffens berømmelse, fordi den måske kunne erstatte vinen, og der var opskrift på, hvordan man laver en god kaffe: Sæt rå bønner i kogende vand, hæld vandet fra, tør bønnerne og rist dem. Modsat refereres i 1780 en medicinsk afhandling om te og kaffe, som

»ere hos os fortryllende og almægtige drikke, især det sidste. Jeg vil ikke tale om folk af den høje og middelstanden, men jeg vil aldrig være ærlig, om ikke lige fra en forarmede daglejers kone, lige til den usleste tjenestetøs, som næppe kan skjule sin nøgenhed, bliver drukken caffè. Man ser oftere af optegnelserne over fornemme indvåneres efterladenskaber, hvor der ikke har været et stykke brød i huset, men altid en kaffemølle og kaffekande. Dette svælgeri er nu gået så vidt, at de fattige laver sig kaffe middag og aften i stedet for mad«.

Nogle bruger brændt rug, hvilket er yderst skadeligt; andre tilsætter cikorie eller andre brændte rødder efter udenlandske lægers og almanakskriveres larmende tilskyndelse. Te er yderst skadelig, og store tedrikkere får slaphed i nerverne, appetitmangel, kolik m.m., og tedrikkende damer får snue og hoste. Kaffedrikkere får krampe og senesygdomme og gigt! – Men kampen var forgæves; kaffen gik sin sejrsgang, og det er ganske rigtigt, at kaffemøller og kaffekander marcherer frem på rad og række i boopgørelserne.

Hofnyt var altid interessant, og der kom uvægerligt detaljerede beskrivelser af begivenheder i kongefamilien, f. eks. prinsesse Sophia Fredericas indtog på Christiansborg slot i 1774, og så at sige i tilknytning til nyt om kongefamilien kom også beskrivelserne af, hvordan kongens fødselsdag blev fejret i Odense og andre steder på Fyn.

Der var økonomiske afhandlinger om fåreavl, om skibsfart, om hvorledes man brænder brændevin af gæret hoppemælk, og medicinske afhandlinger og husråd mangler heller ikke. Har man ligtorne, skal man tage højre hånds pegefinger fra et lig af modsat køn og stryge ligtornen dermed tre gange. Så forsvinder ligtornen, så snart liget er formuldet. En redegørelse for »mærkværdigheder ved blodets cirkulation« giver den dybsindige oplysning, at »ingen kan nægte, at jo f. eks. vor næse, vore øren kunne sidde et andet sted på legemet«. Som redningsmidler for druknende anbefales åreladning eller at puste luft – eller tobaksrøg! – i lungerne.

Odenses historie blev genstand for større og mindre afhandlinger, f.

eks. at byens navn skulle være afledt af kejser Otto den Store, eller af Odins ø, fordi Odense på grund af den brede å var som en ø. Der kom fortægnelser over Fyns biskopper, uddrag af historiske værker om begivenheder i Odense, meddelelser om fund af oldsager, bl.a. udgravningen på Nonnebjerg, hvor der blev fundet potteskår og en sølvarmring, der måske var Odins ring, »da man ved, han byggede Odense og holdt hof dér«. – Det var nu ikke guden Odin, der her var tale om, men en sagnkonge af samme navn.

Øjensynlig var det svært at finde lokale nyheder, der var værdige til at blive optaget i avisen, og så faldt man tilbage på vejret, f. eks. at der trængtes til regn (hvilket de fleste nok har vidst i forvejen), men uvejrs-skader var mere interessante. Natten mellem den 4. og 5. august 1786 var det så koldt, at fem køer døde af kulde ude på Odense hede, og 14.–15. juli 1778 slog et haglvejr alle ruderne ind på vestsiden af Valdemars slot. I 1772 var der måneformørkelse, og den 11. oktober ankom til Odense »den til observatorium bestemte qvadrant, lavet af Johan Ahl, instrumentmager i det Kongelige Videnskabernes Selskab«.

En god portion af pladsen blev optaget af digte. Der var salmer til højtiderne, og adskillige af Ambrosius Stubs digte forekommer også, men efter skik og brug uden angivelse af forfatteren, således hans velkomstdigt til rektor Tauber, og *Den kedsom Vinter gik sin Gang* samt *Hvad vindes på Verdens vidtløftige Hav*.

Den humoristiske poesi er også repræsenteret og endda i former, som ingenlunde har mistet deres aktualitet, f. eks.

»Tanker ved 11. juni.

Vel den, som i verden har bragt det så vidt,
han altid kan prompte betale hver sit
og ingentid trænger til nogens kredit
samt altid har nok i hans kasse«.

Fra første nummer var der også annoncer, dels fra handlende, dels om salg af ting, som avisen selv forhandlede eller havde i kommission. På kontoret kunne man således få »Madame Pompadours tandpulver, som styrker tandkødet, rensr tænderne for vinsten, gør samme hvide samt forekommer tandpine, når man vasker tænderne dermed morgen, middag og aften«. Man kunne også erhverve et taffelsangur, der spiller fire salmer og to andre stykker og går i otte dage, eller skildrier, som forestiller alle professionister (d.v.s. erhverv), f. eks. den kække, ferme og flinke landsoldat, den gudfrygtige bonde o.s.v., à 2 skilling. Der var annoncer fra en, der skar ligtorne, der blev efterlyst en

Dette træsnit viser Den Kække, Ferme og Flinke Landsoldat, gjort til grin. Højre halvdel er ganske vist upåklageligt klædt, men venstre halvdel er klædt i bondebragt med bredskygget hat, træbøtter på skulderen, en plejl i hånden, knæbukser og træsko. En her udeladt tekst vidner ligesom billedet ikke om stor tiltro til bønderes soldatertjeneste. Træsnittet er i privateje. (E. Pantou fot.).

mand, der kunne finde vand uden at grave, og allerede i 1772 averterede en meget alsidig dame, nemlig madam Andersen, dronningens tidligere livvaskerske, som nu var kommet til Kerteminde og tilbød at forfærdige alle slags fruentimmernetheder, især hatte, at vaske kniplinger og tage honette folks børn i kost og logi og undervise dem i fransk, latin, tysk, regning, skrivning, bogholderi, geografi og historie. Til glæde for mange blev det også meddelt, at man snart kunne få nye knapper til herretøj af københavnsk porcelæn med silhouetter i hver knap, så man på en klædning kan have hele sin familie, både den nærværende og den tilkommende, i silhouet, og et herskab søgte en alsidig tjener, som »kan frisere mænd og kvinder, varte op og forstå musik«.

Så var der efterlysninger efter tabte sager, bortløbne tjenestefolk og en nedrig person ved navn C. M., der under foregivende af at være billedhugger har fået til reparation et alabasterstykke af Frederik III til hest med forgyldt ramme, men er forsvundet med det. Endelig fandt nogle det også nødvendigt at dementere rygter. J. C. Clamer, kirurg ved prins Frederiks nationalbataillon, erklærede håndfast, at han aldeles ikke havde givet afdøde glarmester Borring skadelige medikamenter, og C. Hartvig på Grøftbjerggård dementerede energisk et rygte om, at han skulle være indblandet i en mordsag. Bogbinder J. G. Schmidt afviste lige så kraftigt et rygte om, at han skulle have forskåret rektor Taubers indbydelsesskrift til kongens fødselsdag, for vel var sligt sket hos andre bogbindere i Odense, men det skete altså ikke hos ham.

I løbet af 1780erne skiftede avisen langsomt karakter, efter at Fr. Seidelin havde overtaget den i 1783. Afhandlingerne forsvandt delvis, det opbyggelige præg aftog, og der blev lagt mere vægt på nyheder, ikke så meget aktuelle dagsnyheder, som nye praktiske forslag f. eks. til biavl og andre meddelelser fra landhusholdningsselskabet. Men fra 1780 var der også kommet en konkurrent.

Iversens avis

Christian Iversen, der havde lært boghandel i Altona, oprettede i 1766 en boghandel i Odense, men bosatte sig ikke i byen før i 1775. Han købte Brandts trykkeri og startede i 1780 sin egen avis, der først bar navnet *Fyens Stifts Journal og Efterretninger fra begge Beltene*, siden *Fyens Stifts almindelige Aviser* og *Iversens Fyenske Aviser*, *Fyens Avertissements Tidende* og *Fyens Stifts-Avis og Avertissements-Tidende*, til den gik ind i 1836.

Den nye avis lignede den gamle indtil forveksling, når det drejede sig om indholdet, men foruden selve avisen bragte Iversen nogle til-

Fyens Stifts
JOURNAL
 og
 Efterretninger fra begge Veltene.

Første Aargang.

No. 14. Torsdag, den 17 Februaril. 1780.

København, den 2den Febr.

Det synes afgjort, at Admiral Bynland skal have faaet Befaling, at vende tilbage i en af Republikens Havne, for at give General-kapitenerne nærmere Efterretning om den Handels- og Kommander Fjelding.

Brest, den 17de Januarii.

Fra 20 af vore Regimenter, skal ikke mindre end 100 af hvert afleveres til de Skibe, som gaae til Derte, saa at de i alt faae 3000 Mand med sig.

København, den 31de Decembris.

Haardt Veir haver naadt endel af vore Skibe, at søge Haavn her, endel af dem, ere meget beskadigede. Af de 15 Skibe, som under General-lieutenant Kardoves Kommando gik ud fra Brest, ere ikke uden 4, som krydse ved Kap. Sparrel ved Indløbet til Strædet.

Petersborg, den 4de Januarii.

Kongen af Preussen haver ved sin Minister ladet overlevere Storforsjen Alexander Paulovitsch den

Sorte Orns Ordens: Tegnet prægtig besat med Diamanter. Ministeren, som overbragte den, fik af Storforsjen til Foraring en prægtig Gulddaaase.

Kierteminde, den 12de Febr.

Til vores sids ommeldte Høitid paa Hans Majestæts Kongens Fødselsdag, meddeles her endnu toende Impromptues, som vores Glæde socaltedes gebe paa samme Dag:

Kongen werde Held og Lykke,

Og hvad Riget tiene kan!

Kundskab Kongens Søn bestyffe!

Kierlighed til Fædreland!

Sæfsart trives, Handlen grønes,

Vidensfaber staae i Floer!

Værlig Flid og Dyd belønnes

Hoe hoer Dannemand i Nørd!

Dette ønske allesammen,

Vi som her forsainlet er!

Gud selv dertil sige Amen!

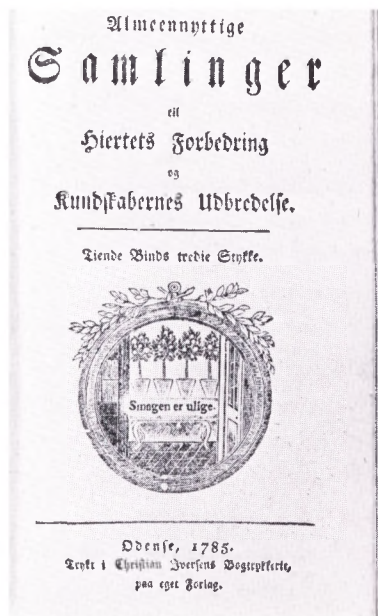
Jag det ønske udi ser.

Ø.

Christian Iversens avis var trykt med tospaltet sats; interessen for kongelige personer ude og hjemme havde den dog til fælles med konkurrenten, som det fremgår af dette nummer af Iversens avis fra 17. februar 1780. (Svend Møller fot., Odense Centralbibliotek, Lokalhistorisk Afdeling.)

læg, ikke til hvert nummer, men når der var noget særligt på færde. Præsteklubben fremkom i et sådant tillæg.

Mellem de to aviser var der ikke alene konkurrence, men på det nærmeste dødeligt fjendskab, og de to redaktører benyttede enhver lejlighed til at genere hinanden. Enhver sproglig kejthed hos den ene blev omgående med hån påpeget hos den anden, og de ofrede megen tryksværte på at berigtige hinandens meddelelser. I anledning af Præsteklubben opsagde sognepræst Bøtcher i Lumby sit abonnement på Iversens avis, hvilket han udførligt meddelte i Adresse-Contoires Efter-

Titelbladet til den geskæftige Christian Iversens almeennyttige samlinger viste bl.a. et trænit med de kloge og erfarne ord »Smagen er ulige«. (E. Pantou fot., Landsarkivet for Fyn).

retninger, som også bragte adskillige angreb på Iversen i denne anledning. Da Iversen i 1786 meddelte, at Peder Jeppesens hus i Stige skulle til tvangsauktion, før Seidelin ud med et dementi og fik også herredsfogeden til at skrive, at da det kun drejede sig om et hus, som Peder Jeppesen boede til leje i, kunne tvangsauktionen ikke skade hans kredit. I 1783 skrev Åløkkegårds ejer, at en nederdrægtig person uden hans vidende havde averteret i Iversens avis nr. 40, at ingen måtte færdes i Åløkkeskoven, men det passede aldeles ikke. »Honette folk må gerne spadserere i mine skove«. I 1784 meddelte Seidelin, at antallet af hans abonnenter var stigende, men alle abonnenterne ved et vist postkontor i Fyn opsagde ved nytår deres abonnement. Nu har Seidelin imidlertid erfaret, at opsigelsen ved en bekendt mands pen ikke er sket med abonnenternes vidende og vilje, men måske af had til Seidelin og for at favorisere Iversen. Det meddeles derfor disse abonnenter, at deres abonnement kan fornyes.

Iversen fik i øvrigt også en påtale fra censuren, fordi han havde trykt nogle udtalelser, der kunne opfattes som krænkende for byfoged Uldall i Svendborg. De skulle tilbagekaldes, og Iversen fik besked om, at »øvrighedspersoners embedsførelse bør ikke bedømmes eller kritiseres af en selvklog avisskriver«.

Tidsskrifter

Foruden avisen udgav Iversen også i årene 1780–1800 *Almeennyttige Samlinger til Hjertets Forbedring og Kundskabernes Udbredelse* med to bind om året. Indholdet var af samme blandede art som Adresse-Contoires Efterretninger var det i begyndelsen, dog med den forskel, at det meste af stoffet var oversat fra tysk, selv om der ind imellem også var danske forfattere. De, der abonnerede på disse samlinger, fik Iversens avis gratis. I 1782 stiftede Iversen desuden Det typografiske Selskab, som året efter fik navnet Det Kongelige Lærde Typografiske Selskab; det var et lærd selskab, som mange af de lærde mænd på Fyn tilsluttede sig, men allerede i 1787 var det hensyngnet på grund af mangel på medlemmer. Det gav sig fortrinsvis af med anmeldelser og kritik, som først kom i Iversens avis under rubrikken *Lærde sager*, men der kom så meget, at bidragene så blev udgivet selvstændigt i serien *Danmarks litterariske Progresser* 1781–89. Endelig havde den overmåde energiske Iversen et følgebland til sin avis, kaldes *Musernes Arkiv*. Det kom ikke med hvert nummer af avisen, men dog ret hyppigt og indeholdt digte af samtidige forfattere.

Chr. Biering udgav 1770–72 tidsskriftet *Den danske Argus*, som i satirisk form behandlede en del af tidens spørgsmål, idet bladet fremstillede sig selv som retfærdighedens håndhæver, der har til opgave at hindre enhver undertrykkelse og våge over moralen. Biering viste sig her som en varm talsmand for landboreformer og navnlig hoveriets afskaffelse.

Biskop Tønne Bloch redigerede tidsskriftet *Theologen*, som dog kun kom i nogle få hefter i 1791.

Private bogsamlinger

Da der først sent i århundredet blev oprettet lånebiblioteker, måtte enhver, der havde brug for bøger, anskaffe sit eget bibliotek i det omfang, som interesse og økonomi muliggjorde. Som venteligt havde præsterne altid bøger, hovedsagelig teologiske grundværker, prædikensamlinger og opbyggelsesskrifter. En stor del af de lokale præster havde også værker af pietismens førende skribenter, Spener og Francke.

Latin og tysk kunne øjensynlig alle præster læse, men dertil kom allerede i første halvdel af århundredet en række franske og hollandske bøger, og efterhånden også engelske. Salomon von Haven ved Vor Frue kirke og hospitalspræsten Chr. Gottschalk havde således bøger af George Fox, grundlæggeren af kvækerbevægelsen, og af Jeremy Taylor, hvis skrifter fra det 17. århundrede nærmest svarede til den lutheriske orthodoxi. Katolske bøger forekom normalt ikke blandt præsternes biblioteker, ja, en enkelt gang nævnes en »katolsk postil«, men det kan lige så godt være en fra før reformationen. Derimod havde stiftsprovst Karstens en hel del bøger om calvinismen.

Professor Elias Naur ejede ved sin død i 1728 949 bøger, og det var overordentlig mange dengang. Biskop Lodberg efterlod sig 660 bind, og foruden de teologiske værker, som naturligvis var størstedelen, besad han også Holbergs *Peder Paars* og komedierne, dertil Molières komedier og otte bøger med håndskrevne noder og syv hamborgeroperaer. En sognepræsts bogsamling svingede mellem 20 og 400 bind, men det er ikke sådan, at man fra boopgørelserne kan tage alle tallene og lægge dem sammen og sige: Så mange bøger var der i Odense. Når en præst eller professor døde, blev hans bøger solgt på auktion og som regel købt af andre præster, undertiden også af rådmænd, officerer eller andre, hvis erhverv krævede en vis boglærdom, så det er til en vis grad de samme bøger, der går igen hos flere forskellige personer. Det

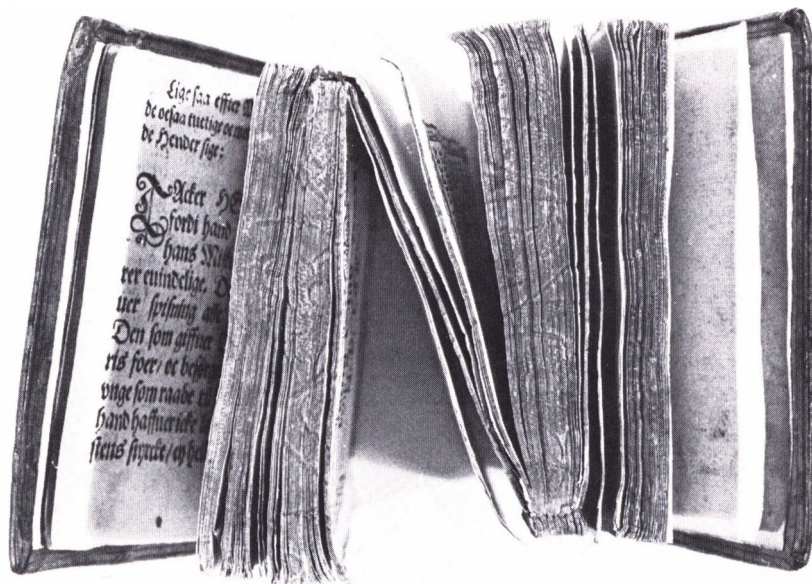
Karen Brahe var af adelslægt, og hendes slægtsvåben ses over disse linier. Det bestod af en solvfarvet pæl i et sort felt, på hjelmen to sorte vesselhorn (oksehorns) hver belagt med en solvfarvet bjælke og besat med fire påfuglefljer. Endelig er der en påfuglefljer mellem hornene. (E. Pantou fot.).

te er nok også forklaringen på, at ofte de tre fjerdedele eller mere af en præsts bøger var mere end 50 år gamle.

Normalt havde præsterne ikke råd til at anskaffe sig de helt store bogsamlinger; det havde derimod landsdommer S. L. Scherewien, som ved sin død i 1781 efterlod sig et bibliotek på 11.000 bind.

En gennemsnitlig købmand havde nok 25–50 bøger, selv om undtagelserne kunne have flere hundrede, en håndværksmester havde lidt mindre, og de fleste jævne mennesker havde højst en salmebog og et par opbyggelsesskrifter. Enkelte havde dog også mulighed for at få en bibel. En velhavende købmand i Hobro, Laurids Stistrup, efterlod ved sin død i 1776 størstedelen af sin betydelige formue til et legat, af hvis midler der skulle uddeles bibler og opbyggelsesskrifter til almuen i Danmark og Norge, og med mellemrum blev der tilsendt Fyns stift 50–100 bibler og 25–50 eksemplarer af en lærebog i religion, Bernt Siwers: *Saligheds Midler, eller Guds Raad til Salighed*. I Lumby kirkebog er noteret, at sognet i 1771 fik to sæt, hvoraf det ene blev givet til de seks enker i Lumby hospital, og i 1777 fik Sidsel Møller i Stige »efter indstændig begæring« en bibel, men på den betingelse, at den efter hendes død skulle afleveres til sognepræsten. Hen mod slutningen af århundredet kunne der også forekomme større bogsamlinger hos mere fremtrædende bønder, f. eks. den tidligere omtalte naturlæge Jørgen Christensen i Ubberud.

Et enkelt privatbibliotek er bevaret til vore dage, Karen Brahes bibliotek, der rummer 3.400 trykte bind og 1.100 håndskrifter. Karen Brahe, som ejede Østrupgård i Salling herred, havde arvet omkring 1.100 bøger efter sin slægtning Anne Gjøe, og hun indkøbte selv systematisk bøger i hele sit liv. Hun testamenterede biblioteket til det adelige jomfrukloster i Odense, som hun oprettede i 1716, og det er grunden til, at det er bevaret, selv om der er bortkommet nogle bøger i tidens løb. Til gengæld blev der indkøbt en del nye bøger, men så godt som alle fra før 1736, årstallet for Karen Brahes død. Da klosterdamerne efterhånden ikke var så interesserede i bogsamlingen, og da der heller ikke var nogen til at tage sig af den, blev den i 1907 af sikkerhedsgrunde flyttet til Landsarkivet for Fyn, hvor den stadig befinder sig. Godt og vel halvdelen af bøgerne er teologi, men der er også en hel del historie og jura, og biblioteket rummer mange sjældenheder, ikke mindst en række unika (det eneste eksisterende eksemplar) fra før 1550. Mange bøger har deres oprindelige bind, men tydeligt nok har Karen Brahe ikke været interesseret i at koste penge på særlig fornemme bogbind. Der er dog en enkelt sjældenhed, det såkaldte harmonikabind, der indeholder seks

Harmonikabindet fra Karen Brahes bibliotek kan kun vanskeligt fotografieres, og slet ikke sådan, at det yder det kunstfærdige bogbinderarbejde retfærdighed. (V. Sylvest Frederiksen fot., Landsarkivet for Fyn).

skrifter fra slutningen af det 16. århundrede i to forskellige formater. Bindet har ingen ryg, men kan åbnes på seks måder.

Den lettere læsning var der ikke meget af i de private bogsamlinger, for der udkom heller ikke så meget før sent i århundredet. Nicolai Nanestad havde dog en engelsk bog med titlen *History of the Most Notorious Highwaymen*, og i latinskolens ellers så fagligt tunge bibliotek havde også indsneget sig *Historisk Samling af nogle og tredive Eksempler af Mord, som ud af Guds besynderlige [d.v.s. særlige] retfærdige Hævn ved adskillige uformodentlige Hændelser er blevene aabenbarede* (trykt i København 1767), og dér findes også *Det i Mandfolke-Klæder vidtberejste Fruentimmer Engelbrecht Marie Stockenbech som Skrædersvend Gottfried Jacob Eichstedt ... mærkværdige Begivenheder ... indtil hendes Ankomst i København 1784*. Det fremgår i øvrigt, at hun også var i Odense og dér arbejdede hos skomager Mathias Schmidt, »hvor jeg var et par uger, men da vi ikke kunne blive enige om lønnen, rejste jeg«.

Iversens lånebibliotek

I 1777 bekendtgjorde Chr. Iversen, at han ville oprette et lånebibliotek, og året efter var fortegnelsen over de første 1.300 bind færdig. I et katalog fra 1785 er det nået op på 3.700 bind. Det årlige kontingent var 4 rigsdaler, som skulle betales forud; indenbys lånere kunne få ét bind ad

Odense adelige Jomfrukloster ejer Karen Brahes bibliotek, men det har siden 1907 været deponeret på Landsarkivet for Fyn. Her et kig ind i biblioteket, der stort set kun indeholder bøger fra før 1736. (Landsarkivet for Fyn).

 Da den danske Tale, som af Professor Seydlitz i Anledning af vor allernaadigste Konges sidste Gødselsdag blev holdt paa Gymnasio, fandt blandt en anseelig Mængde af Tilhørere et almindelig Biesald, saa have adskillige allerede yttret for mig deres Forlangsel efter at see samme i Tryk; — Jeg har derfor med Auctors Tilbedelse besluttet at lade den trykke. De gunstige Herrer, Venner og Velsindere, som for lange eet eller flere Exemplarer paa Tryk- eller Skrivpapier, ville behagelig melde samme hertil Contoirt. — Talen vil nok udgaa 5 Rik i Tryk, som skal overlades for 14 R. paa Tryk, og 18 R. paa Postpapier til de Herrer Subskribenter, som icten i Bogen skal blive anførte. Odense Adresse-Contoir den 10de Februar 1784.

Seidelin.

Fr. Seidelin indbød i Odense Adresse-Contoirs Efterretninger for den 10. februar 1784 til forudbestilling af professor Seydlitz' tale ved højtideligheden paa gymnasiet i anledning af kongens fødselsdag. Man bør vist lægge mærke til, at Seidelin ikke skriver, hvad talen handlede om. Enten vidste man det — eller også ville man næppe købe talen! (E. Panton fot., Landsarkivet for Fyn).

gangen, udenbys tre til seks bind alt efter afstanden. Der var ingen lænetidsbegrænsning, men »om nogen skulle lade bøgerne hvile hos sig i forglemmelse (thi jeg er vis på læsernes raisonnabilitet, at de ikke gøre udlån deraf), må jeg udbede mig lejen lige fuldt, eftersom det ikke er min skyld, at ikke flere bøger bliver læst«.

Der var virkelig noget for enhver smag. Blandt tidsskrifterne finder man 16 tyske alment oplysende skrifter, to franske og syv danske, deriblandt *Bibliothek for det smukke Køn*, og bøgerne rummede teologiske, juridiske, økonomiske værker og småskrifter og alle de store navne i europæisk og dansk skønlitteratur: Homer, Horats, Cicero, Cervantes, Shakespeare, Molière, Voltaire, Rousseau, Goethe, Schiller, Holberg, Johannes Ewald, Wessel og mange andre. Der var tyske afhandlinger om fåreavl og biavl, lægebøger, eventyrromaner à la Robinson Crusoe, *Sange til Tidsfordriv for danske Sømænd*, *Tidsfordriv for Børn og Børnevenner*, småskrifter om kunsten af spå, *Bevis at Lotteriernes Fremgang er Europas Fald* og *Staternes Ødelæggelse*, 1001 Nat og andre eventyr.

Bogsalg

Begge aviserne forhandlede også bøger. På Adresse-Contoirt kunne man i 1778 erhverve *Lommebog for Tjenestepiger* for 6 skilling og *Drømmebog for dem, der spiller i Lotteriet* for 4 skilling. I mange numre af aviserne blev bøger også udbudt til subskription. Der var jo ingen forlag dengang, så enhver forfatter måtte selv skaffe pengene ved subskription, hvis han ikke havde kapital selv. På landemoderne blev der tid til anden bekendtgjort sådanne opfordringer til subskription, og undertiden blev præsterne opfordret til at forhøre sig i menigheden, om nogen af almuen ville købe bøgerne.

I 1785 blev det meddelt, at professor Bytzovs forelæsning om fællesskabets ophævelse ville blive solgt til fordel for de fattige. Muligvis fremmede det subskriptionen, men det var i alle tilfælde pænt af Bytzov, som nok selv kunne have trængt til pengene. Den kostede 8 skilling på trykpapir og 10 skilling på postpapier, mens Nannestads aftenangsprædikener kunne fås for 1 rigsdaler og 1 mark for en hel årgang. I 1779 udgik subskription på Johannes Ewalds samlede værker med den tilføjelse, at Ewald var så kendt, at »al markskrigen her er overflødig«, og samme år indbød Christian Stub til subskription på sin faders digte, mens Jens Baggesen selv samlede subskribenter på sine komiske fortællinger à 3 mark.

Den trykte udgave af rektor Taubers forelæsning 1782 om rigets lyk-

salighed har en liste over de knap 200 abonnenter, som har »befordret udgaven«, og formentlig har et sådant antal abonnenter været nødvendigt til at udsende et skrift. Men mange af dem var fra andre steder end Fyn, så der har altså ikke i stiftet været et tilstrækkeligt stort marked. Af Nannestads *Et Guds Menneskes fulde Tilberedning efter Guds Ord* blev første udgave udsolgt; 20 eksemplarer var sendt til København, mens resten var solgt i Fyns, Århus og Ribe stifter.

Avisen reklamerede også for skrifter, som andre solgte, men som var trykt på avisens trykkeri, f. eks. i 1772 *En nyttig Beskrivelse, hvorledes man med Fordeel kan forfærdige adskillige Slags Oste og Smør af de saakaldte Poteter eller Cartofler. Iligemaade at lave deraf en angenem Caffé samt en Tilberedelse af en skøn Agern- og Eble-Caffé. Sælges hos Provisor Werlin ved Apotheket.*

Endelig påtog Adresse-Contoiret sig også at skaffe bøger fra ind- og udland samt at sørge for, at ansøgninger o. lign. blev indleveret på rette sted.

Holbergs skrifter blev hurtigt kendt i Odense og det i et sådant omfang, at man gik rundt og citerede ham. I en sag 1743 mellem Elias Grüner og en student Knud Lund, der havde fornærmet Grüners søn, forekom citater fra *Erasmus Montanus*, *Julestuen* og *Maskerade*; Holbergs verdenshistorie var skolebog i latinskolen, og inden århundredets slutning var Holberg øjensynlig helt vokset ind i bevidstheden.

Selv om efterhånden en del jævne mennesker kunne læse, havde de sjældent råd til en hel bog, men der var også en række småtryk at få for 1 skilling, nemlig skillingsviserne og små prosahistorier. Nogle af skillingstrykkene var salmer eller åndelige digte, og en del af Kingos salmer udkom på den måde. Andre refererede til aktuelle begivenheder, navnlig forbrydelser, så de repræsenterede det folkelige gys og var kriminalromanens forløbere. Af den slags var viserne om Laurids Mørch og Helene Hornemann, som blev trykt af J. C. Brandt, men i 1736 kom han i vanskeligheder, fordi han havde trykt »en urigtig og usandfærdig vise om mordbrænderen Jacob Henrik Jacobsen, ligesom han havde begået tyveri, mord og mordbrand på 3 gårde samt ført 21 andre personer i ulykke«. Stiftamtmanden understregede, at forbryderen kun var dømt for mordbrand, ikke for tyveri, og det var desuden forkert, når visen meddelte, at han skulle henrettes førstkommande mandag. Magistraten fik derfor ordre til at irettesætte bogtrykkeren, navnlig hvis denne vise skulle være udspremt blandt folk. For den dødsdømte kunne det måske være lige meget, hvad der stod i visen, men myndighederne ville altså ikke tillade, at der blev påduttet ham forbrydelser,

Visen om det tredobbelte mord i Tårup ved Nyborg var illustreret med et ganske primitivt, men også let forståeligt træsnit. (E. Panton fot., Landsarkivet for Fyn.)

Danmarks
Litterariske Progresser
fra 1772 indtil 1781.

En Lærd Tidende.

No. 1 — 4.

Forerindring.

Forend den søkkelig Tidspunkt, det for alle brave Danske saa uforglemmelige Aar 1772, da det begyndte selv at ere vort Modersmaal, da Patrioter saa høilidigen forenedes om, at dyrke vort Sprog, da det baade ved Armeen og de lærde Skoler allernaadigst blev befalede at frive og tænke Dansk, da vore Hofmand lappedes om at tale, ja end mere at læse Dansk, som man før troede kun at være Sproget for Kjøkkenet og Stalden — med eet Ord: da heele Nationen gjorde sig en Væe af at være dansk; for denne Tid, kunne man lettelig have anset dette Blads Titel for Ironie. Nu derimod, maas enhver Eftensom tilstaae, at vi virkelig have gjort Progresser i Litteratursens Rige. Jeg anfører derfor, som en kort litteraire Historie fra Aaret 1772, alle hvad vore Bogtrykker Presser til nu have bragt Danm. Litter. Progr. 1 Bind. A for

for Lyset, og hvor kiendelig har ikke Smagen og de nyttige Skrifter hvert Aar tiltaget. Jeg anfører kun Litteren, da de alle i andre lærde Blade (*) seihen ere bedemte, men ogsaa dette vil være tilstrækkelig for enhver skionsom Nabo, at kunne bedemme vores Tilvæert, hvoraf vi tør saae os den herlige Glor, naar efterhaanden Exemplet vil ansføre vore demilde Patrioter til at søge deres sande Væe i Litteratursens Befordring. — Og naar jeg her taler om Exemplet: — Hvo af Videnskaberens Elskere, reiser da ikke i sine taknemmelige Værst, den værdige Patriot Uddelighed Værestotte, som lagde den første Haand paa Værket, som endnu sætter sin Væe i at beforsere Videnskaberne i Fæderlandets Sprog, tillige med Fæderlandets Vel!

Saa vidt om Titlen: — nu til disse Blades videre Yndering: Dets egentlige Hensigt er at levere saa høilig som muelig, paalidelige Recensioner over alle de Skrifter som herefter i de danske Stater udkomme, hvorved tillige endnu de Skrifter uddrages, som i sidst afvige Aar ere udkomne, og endnu ikke maatte findes recenserte i Jrens Stifts Journal for Aaret 1780.

Jeg har til den Ende indbudet et Selskab af værdige Lærde, hvis litterariske Indsættelse, og billige Tansmaade, jeg ved Kiendskab med deres

Der:

(*) De Kiøbenhavnse Litteretninger om lærde Sager. Den kritiske Journal, den kritiske Tilskuer, og i de senere Aaringer: det danske Bibliothek og litteratur Journalen.

Personer og Skrifter har haft Kendskab til at kunne bedemme med nogenledes Visshed.

Det er min Pligt at sige deres Navne, dog, naar De den Skulle berøve os een eller anden af dem, skal jeg derved bære deres Glæde Erindring, at jeg i disse Blade nævner, hvilke Arbejder den lærde Verden har dem at takke for. Skulle midlerid en billig Kritik ramme en Forsætter, der ikke besad filosofisk Læsting nok til at læse Sandheds Dom, da beder jeg, ikke at sege eller ville gierte Recensenten altid i Fgen. Jeg tør hellig forsikre, at kun en Deel af de Herre Recensentere ere her i Fgen. — Lærde i de andre Provinser, have ligesaa stor Deel i dette Arbejde.

Midlerid bliver dette dog Jrens egen Væe, at det ved denne lærde Tidende ogsaa saer Vellyk hed til at angive Tonen, ved at sinde Sæde og Stemmene i den lærde Republik.

Naar nu Forsættere, eller Forslaggere i Danmark og Norge, ønske deres Skrifter snart recenserte, behøve De at sende samme Fragestue til mig, saa besøger jeg snart De herne paa min Beføstning videre bortsendt til de Recensentere i hvis Fag Degen henhører.

Af disse Blade udkomme Aarlig 24 Ark i stor Octavo, som ikke binde sig til nogen bestemt Dag, men ligesaa snart et Ark kan findes, trykkes det.

Iversen.

A 2

J Aaret

Indledningen til Danmarks litterariske Progresser viser, at Iversen med bladet ville udbrede informationer om nye bøger. Pudsigt nok skal anmelderne ikke nævnes ved navn under deres artikler. Først ved deres død skal navne og artikler knyttes sammen i tidsskriftet. (E. Panton fot., Landsarkivet for Fyn).

han ikke havde begået. Der er heller ikke bevaret noget eksemplar af denne vise, så måske er den med held blevet undertrykt.

Derimod var der ingen protester mod en anden vise, som Brandt trykte i 1727, *En jammerlig nye Viise om en stor og forskrækkelig Mord, som en Bonde ved navn Niels Larsen dend 2 December 1727 har forøvet paa trende Mennesker, nemlig paa en Smed, hans Kone og Søn boendes udi Taarup, en Miil fra Nyborg udi Fyn, hvor han samme Dag har aget Møg, og siden han har myrdet de tre Mennesker, stak han Huset i Brand og opbrændte baade Mennesker og Kvæg, hvilket den sandfærdige Beretning videre forklarer. Viisen sjunges som Kommer til mig, sagde Guds Søn.*

Oplysningstiden præsterede også en særlig art belærende digte af meget jævn form og stærkt moraliserende indhold, for så vidt angik de borgerlige dyder. Hans Christian Bunkeflod, fra 1790 kapellan ved Sct. Hans kirke, udgav en række viser til brug for spindeskolerne på Sjælland. Fra gammel tid plejede kvinderne at synge, mens de spandt, og nu ville man gerne have disse unyttige eller umoralske folkeviser, skilingsviser o. lign. afskaffet og erstattet med de belærende og moralske viser. *Danmarks litterariske Progresser* roste disse nye spindeviser og citerede hele visen om utroskab, d.v.s. hvorledes det går utro og tyvagtige tjenestefolk. Den ender således:

»I tugthus sidder Ane nu og græder,
for hun sin gode husbond utro var,
hun tænker på de forhen hafte glæder,
og at hun nu kun sorg og kummer har.

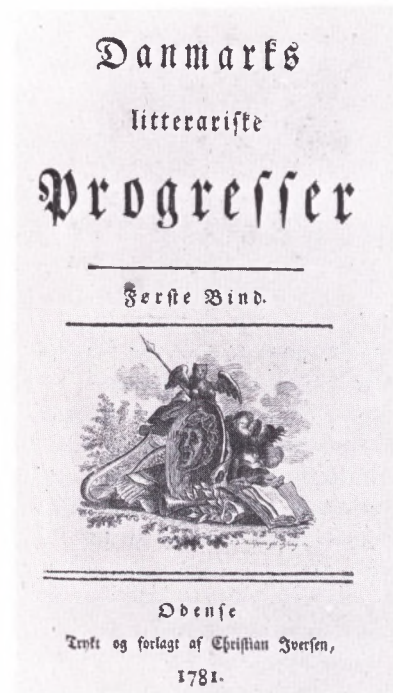
Gud fri os fra, at vi skal ligne disse
og styrtes så i last og uheld ned,
Nej! Troskab vil vi mod vor husbond vise,
så byder Gud, så byder kærlighed«.

Sandsynligvis har også generationer af skolebørn måttet høre biskop V.K. Hjorts vise om skrivningens og regnekunstens nytte. Den handler om en i øvrigt dygtig smed, som til sidst bliver ruineret af en bedragerisk skriver og græmmer sig ihjel, for

»da han som barn i skole gik,
han lærte god og from at blive,
men efter gamle dages skik:
han holdtes ikke til at skrive,
og end langt mindre lærte han,
at regnekunsten nytte kan«.

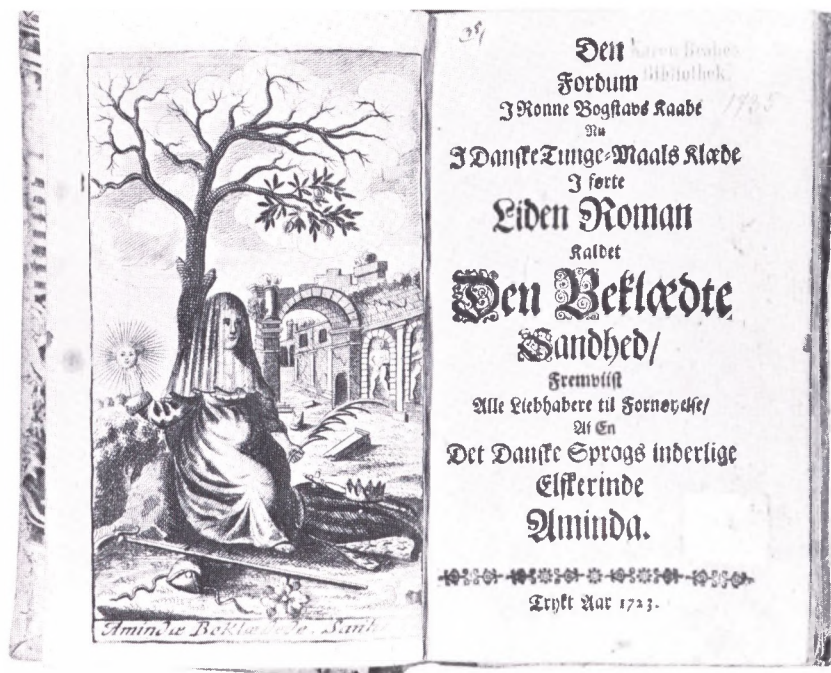
Lokale skønlitterære forfattere

I Odense udkom i 1723 en bog, der er blevet betegnet som den første danske roman, og som oven i købet var skrevet af en kvinde. Det var *Den fordum i Ronne Bogstavs Kaabe i danske Tungemaal's Klæde iførte liden Roman kaldet Den Beklædte Sandhed. Fremvist alle Liebhave-re til Fornøielse af En, det danske Sprogs inderlige Elskerinde Aminda*. Aminda var Anna Margrethe Lassen, der var datter af landsdommer Jens Lassen til Christiansdal, og som ugift boede sammen med sin søster, oberstinde Klepping, i Overgade. Selve romanen er en slags ridderroman, der er henlagt til den klassiske oldtid, og den handler om en ædel ridder, der følger en endnu mere ædel prins, der drager ud for at søge sin elskede, som han har set i en drøm. Det vrimler med allegoriske figurer og smukke hyrdinder, hvoraf nogle er forklædte prinsesser; intrigerne er yderst indviklede, og de dør næsten alle sammen til sidst. Bogen virker i dag unægtelig ufrivillig komisk, men det var absolut ikke meningen dengang. Alligevel er forordet nok det mest bemærkelsesværdige:

Titelbladet til første bind af Danmarks litterariske Progresser var ikke ligefrem et vidunderligt kunstværk. (E. Pantan fot., Landsarkivet for Fyn).

Anna Margrethe Lasson (1659-1738) var forfatter til bogen om den beklædte sandhed. Den har fået følgende skudsmål: »Et kuriøst navn på en kurios bog, som udelukkende har kurios interesse. Bogen er en såkaldt barokroman, der i et opstyllet sprog beretter om riddere og smukke damer. Bag historien ligger normalt datidens skandalestof – mere eller mindre let gennemskueligt. (E. Pantou fot., Landsarkivet for Fyn).

»Jeg bekender vel, at jeg har begået noget, som for mit køn er usædvanligt, idet jeg i stedet for at slibe åd [d.v.s. spids] på min synål har afskåret min pen ... De misundelige, der ikke selv kan udrette noget, vil fælde denne dom over mig«.

Så opregner forfatterinden en lang række berømte kvinder i historien og anker dernæst over, at mange lægger større vægt på fremmede sprog end på modersmålet. Bogen er, siger hun, skrevet til tidsfordriv, »og er dog ingen løgnagtig tale, hvor udi de sande personer er skjult under de fremmede navne«. Dette kan opfattes således, at det faktisk er en nøgleroman, men i så fald er personerne, der afgjort mere er typer end levende mennesker, så godt forklædte, at de ikke kan genkendes.

I sit leksikon over lærde danske kvinder priser Fr. Schönau hendes sprog som »en net, sirlig, ren dansk stil uden mange franske ord«, og han oplyser, at hun også havde skrevet et digt til den norske forfatterinde Dorothe Engelbrechtsdatter. Ifølge samme leksikon har stiftsprovst Karstens hustru Johanne Dorthe Rosenberg skrevet gratulationsdigte til kongens fødselsdag, og stiftsprovst Mathias Blochs datter Mette Kirstine forfattede vers til kroningsfesten samt en poetisk rejsebeskrivelse af en tur til Lyø – formentlig en efterligning af Peder Paars.

Enhver boglærd person forventedes at kunne ryste lejlighedsdigte

ud af ærmet – og var der endelig nogen, som var helt ude af stand til at rime hjerte på smerte, kunne der altid findes en versesmed, som for beskeden betaling ville gøre det. Der blev skrevet lykønskingsdigte til kongen ved mange lejligheder, bl.a. af Frederik og Salomon von Haven, Hans Bloch og andre, men ellers var det især ved bryllupper og begravelser, lejlighedsdigtene florerede. Nogle blev trykt særskilt, eventuelt sammen med en ligprædiken, men efter avisernes fremkomst findes de fleste dér, for selv om man skulle betale for det, var det billigere end at udgive dem selvstændigt. Da hospitalspræst Hans J. Gottschalcks hustru Sophia Anchersen døde i 1777, var deltagelsen meget stor. Der var mange digte i avisen, og nogle blev trykt for sig selv, bl.a. A. H. Knudsen: *I Anledning af den meget sørgelige Skilsmisse mellem Velædle og Høylærde Herr Magister Hans J. Gottschalck og hans forhen høit elskede, Dydige, nu salige Kiæreste Sophia C. Anchersen, ere disse faae og slette Stropher Indsendt den 21de Januarii 1777 af Sørge-Huusets ydmygste Tiener. A. H. Knudsen!* Stilen fremgår af et enkelt uddrag:

»Her vare samlede Jacob og Rakel,
Begge af lige velartet Natur.
Gratier bare for Begge sin Fakkell,
Ingen mod anden var bitter og suur.
Manden traf ikke i konen en Grippe,
Her var en Sokrates, ej en Xantippe«.

(En grippe var et arrigt kvindfolk). Da Gottschalck giftede sig igen i 1779, blev der udgivet et anonymt lykønskingsdigt, og der må være kikset noget i trykkeriet, for brudeparrets navne kom ikke med i *Samtale imellem Brudgommen Velærværdige og Høylærde Hr. Magister* [tomt rum], *Sogne-Præst for Odense Hospital og Paarup Meenighed og Bruden Velædle Jomfrue Jomfr.* [tomt rum] *indsendt Paa Deres Bryllups-Dag, som blev celebreret udi Nørre-Brobye Præstegaard den* [tomt rum] *Januarii 1779.* Det ender med følgende poetiske linier:

»Hvis nogen behager at spørge om dette.
Hvem har vel tordt vove de Riim at opsette,
Et N og et K da hans Navn giøre ud,
Lev altid fornøiet Hr. Brudgom med Brud«.

I 1786 blev der til avisen indsendt et fødselsdagsdigt til jomfru K. L. M., underskrevet »k«. I det næste nummer klagede indsenderen over, at der ikke stod »K«, og forlangte det rettet. I den anledning bemærkede

Seidelin, at »en avis aldrig burde vedrøre personalia, som kun i disse sildige tider er kommet på mode«, og det hang muligvis sammen med, at der kort tid forinden var kommet nogle mindevers over Fr. Chr. Thune, lærer i Korsør. Forfatteren til disse vers var L(ars) A(nder)S(en), lærer i Kirkeby. Seidelin tilføjede her: »Skønt man ugerne i disse efterretninger indføre slige vers end ikke for betaling, så har man dog ikke villet bedrøve læserne med at tilbageholde, hvad vittigheder [d.v.s. åndrigheder] der ligger skjulte i landsbyskolen«. Versene var godt nok svulstige, og det kniber lidt med versefødderne, men ellers var de egentlig ikke værre end så mange andre, og meningen var jo god nok.

19 · Festligheder og forlystelser

Familie- og folkefester

I det 18. århundrede fik man ikke megen anden fest og underholdning, end hvad man selv stillede på benene, men det var nu også en hel del. Mange af de traditionelle festligheder havde deres egne ceremonier og var halvt en leg, halvt et ritual; det gjaldt familiefester omkring livets skelsættende begivenheder, fødsel, giftermål og død, og det gjaldt, navnlig på landet, de festligheder, der fulgte årets gang og arbejdets rytme.

Foruden fester ved familiebegivenheder var der også de traditionelle gilder som Mortensaften, Juleaften, Nytårsaften og Helligtrekongersaften. Avisen omtaler dem i 1772 med megen bekymring og foreslår dem helt afskaffet. I stedet for at holde gilde kunne en husbond give sine folk en kontant dusør; det ville være rimeligt at give en karl 2 mark, en tjenestepige 1 mark og en dreng 8 skilling som erstatning for juleaftensfesten, og på den måde ville en håndværksmester med seksotte folk kunne spare hele 2 eller endog 3 rigsdaler. Det var heller ikke godt med den forskrækkelige skyden og renden rundt med heste og vogne ved bryllupper på landet, ja, i 1776 væltede en vogn af den grund med brud og brudepiger, og bruden blev så forslået, at hun dårligt kunne holde sig oprejst under vielsen.

Et brev fra 1772 omtaler i forbifarten urtepigernes balletter på torvet som en traditionel begivenhed, og så var der naturligvis også fastelavns- og nytårsløjerne. Fra jul til Helligtrekonger gik det i Odense så livligt til, at i 1703 måtte en del af byens borgere holde vagt for at hindre klammerier mellem dem, »der gik grassat om natten«. I 1778 udstedte magistraten et barsk forbud mod at skyde eller kaste potter mod dørene Nytårsaften, da sligt var ubehageligt for skikkelige folk, og »børn og andre er af skræk derover faldet i farlig sygdom«. Julestuer med julelege var også en uudryddelig del af traditionen, hvor man muntrede sig med mange former for tagfat som »Flytte dig, Marcus« eller »Klumpsach«, og hvor der også blev lejlighed til lidt kys i krogene.

Foruden almindelige fastelavnsløjer havde skipperne i Stige deres såkaldte »Waterspil« ved Skibhusene. Det foregik

»på isen med både i dertil huggede åbninger, hvor over man både må le og græde, især når isen brister med tilskuerne, som i tusindtal forsamles fra Odense og omegn for at se på disse søhelte, der med lange stænger stående oprejst i bådene fægter med hinanden, og den, der falder i vandet, har tabt den udsatte præmie«.

Skibskarlene havde desforuden deres eget optog, hvor de iført hvide skjorter med rødt skærf gik rundt i byens gader med skibsflag og musik.

I 1733 havde stiftamtmanden forbudt landsbyernes majgilder eller riden sommer i by, og helligdagsforordningen havde indeholdt et generelt forbud, men i 1748 blev det atter tilladt, dog på den betingelse, at det skulle ske på en hverdag. Majfesten havde sine ældgamle traditioner og sange. Den gamle verdslige majvise var vistnok allerede i det 17. århundrede blevet fortrængt af den kristelige majvise *Alverdens Skaber mild og blid*, som var forfattet af sognepræsten i Vester Hæsing, Peder Jensen Roskilde, men desforuden udkom i det 18. århundrede som skillingstryk *Majvise for de unge Folk i Hjallese og Sanderum*, der begynder således:

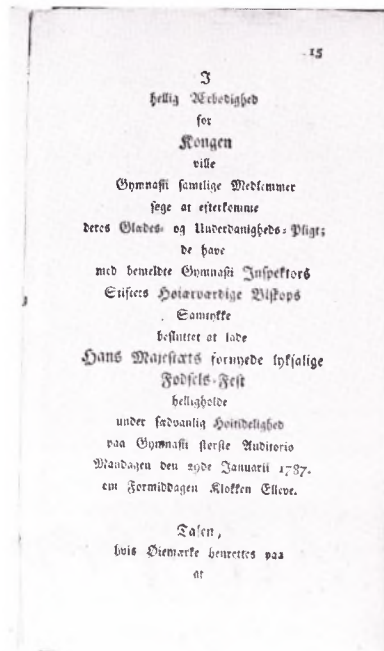
»Glædelig vi nu indføre
sommeren af dette år,
nådelig os Gud bønne,
give, denne sommer når
slig en rig, velsignet høst,
at her findes ingen brøst
ud af nogen jordens grøde!
Al ulykke Gud nedstøde«.

Den er blevet tillagt Thomas Kingo, men det er måske lige så nærliggende at gætte på, at den er forfattet af Dalums sognepræst, Jens Pedersen Bergendal, som vel var nærmest til at digte for sine egne sognebørn.

I 1752 udsendte J. H. von Mülertz en trykt indbydelse på tysk til en ringridning, og han må have håbet på tilslutning også fra andre landsdele, siden der udtrykkeligt står »I Fyn på Tarupgård ved Odense«. Desværre er det umuligt at konstatere, hvordan det gik – eller om det overhovedet blev til noget.

I det højere borgerskab var der øjensynlig en meget omfattende privat selskabelighed. Ved Taubers indsættelse holdt biskop Jacob Ramus en middag for alle professorerne, et rigtigt »Odense-gilde« med 10–12

Datidens indbydelser som denne fra gymnasiets indbydelsesskrift til kongens fødselsdag i 1787 var unægtelig formsfuldendte. Til alt held blev man indbudt uden hensyn til stand og vilkår – men rigtignok kun med den ærbødighed, der tilkom enhver efter sin stand. (E. Pantan fot., Odense Centralbibliotek, Lokalhistorisk Afdeling).

retter mad, og Tauber var ved at segne under den megen komsammen, som han »kun langsomt kunne sætte grænser for«.

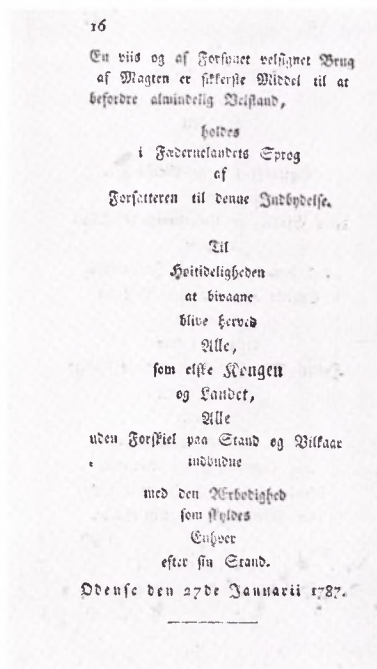
Kortspil af mange arter var yndede; det forfaldt jo, som omtalt, latin-skolens disciple ofte til, og billard var man også fortrolig med. Hjemme i familiens skød spillede man styrvolt, svingel, sorteper og hanrej, i finere kredse l'hombre, men whist var ikke trængt igennem endnu. I Odense Klub var der keglespil. Der var også mange baller, både private og delvis offentlige hos en gæstgiver, og som forudsætning for ballerne var der også tidligt danselærere. I 1710 kom dansemester Jacques de Piqroy til Odense for at opvarte stiftamtmand Pritzbuer og lære hans familie og andre fornemme folks børn »dans og anden sømmelighed«.

Kongens fødselsdag

Kongens fødselsdag synes at have været en kærkommen lejlighed til at feste og for de talelystne en lige så velkommen anledning til at få tilhørere, for hvem kunne vel sige nej til at høre på en tale til kongens ære? Fra 1757 var der festforelæsningserne på gymnasiet, og i hvert fald fra 1785 kom der flere taler til. Den allestedsnærværende Chr. Iversen talte dette år i Det typografiske Selskab om national oplysning, og der var endog et tredie foredrag hos værtshusholder Carl Fr. Holst, som holdt en tale om *Vort Fædrelands Lyksalighed under en fredsel-skende Regering*. Året efter oplæste Iversen en tale skrevet af justitsråd Schiøtt i Næstved om landsfaderens fortrin for erobreren, og dernæst gik en del af selskabet atter til hr. Holst, »en mand, som besjæles af ægte patriotisme«, og påhørte et foredrag om den sande borgerdyd. Når talerne var afsluttet, var der koncerter, baller og soupeer, fordelt således at magistraten og andre honoratiores holdt deres fest på Postgården eller på rådhuset, der lige som slottet var illumineret, mens fuldmægtige og skriverkarle holdt deres eget bal til kongens ære. I 1789 blev der endogså holdt maskerade. I 1776 havde et selskab af staden, anført af magistraten, til kongens ære foranstaltet en kanefart med 12 kaner, der kørte fra slotspladsen gennem gaderne med pauker og trompeter.

Gøglere og komedianter

Undertiden kom der besøg af omvandrende gøglere og komedianter. Bare det at se greven af Gyldenstens to negre i 1735 har været en begi-

venhed, men i 1748 kunne man beundre linedanser Frantz Sorger, og året efter lod J. D. Hesse nogle små børn danse for publikum. I 1750 ankom kunst- og luftspringer Ferdinand Hallasch, og 1758 opførte Conrath Turode og tre små børn ekvilibriskunster. Året efter gav »den gamle kunstmester Henrik German med hans af luftspringere og stigidansere bestående familie en del forestillinger og pantomimer«, og i 1767 oplyser endog *Københavnske Tidender* nr. 96, at madame Scaglia har vist sine kunster i Odense, ligesom den engelske ekvilibrisk Stuart på rådhuset »til alles fornøjelse har vist sin færdighed på slap og stiv line«. I 1770 opførte linedanser Antonio Brambilla med sit selskab ekvilibriskunster og pantomimer.

Af andre seværdigheder kan nævnes en dværg, en otte fod høj kæmpe og i 1773 en kamel, et vildæsel, et afrikansk pindsvin og to aber.

Nogle omrejsende komedianter gjorde sig uheldigt bemærket i 1702, for da måtte byen købe søm til at slå nogle brædder fast på rådstuen, hvor de var taget ned under forestillingen. Det skulle komedianterne naturligvis selv have betalt, men de havde sneget sig bort om natten. I 1709 havde skarpretteren kureret på nogle syge komedianter, men hvad der blev opført, vides der intet om før 1735, da de kongelige preussisk-brandenburgske hofkomedianter ankom med deres store figurer på halvanden alens højde. De »åbner på rådhuset den 1. juni deres store og prægtige teater, hvilket i enhver komedie bliver 7–8 gange forandret. Her bliver præsenteret de skønneste maskiner, med alle smukke poeter og guder, som komedierne medfører«. Desuden var der fem–seks balletter (hvilket dog nok kun skal forstås som danse) ved hver komedie.

En forordning 1738 forbød godt nok komedier, men da de alligevel blev opført i København, tillod stiftamtmanden dem også i Odense, og biskop Chr. Ramus nøjedes med at minde om, at der ikke måtte være komedier i fastetiden. I årene 1750–55 blev der opført tyske skuespil af en skuespillertrup under ledelse af direktør Cunniger. Der kom mange, så de tjente helt godt, men så trådte direktøren i spinaten. En dag, da han var inde på apotekets vinhus, spurgte en anden ham, om »han kunne stoppe omkostningerne, siden han spillede i et fremmed sprog«, hvortil han svarede: »Når disse dumme danskere bare har noget at se på, er de let at gøre tilfreds og giver villigt deres penge ud«. Så var det forbi med populariteten, forestillingerne standsede, og truppen blev opløst. Nogle rejste væk, deriblandt Cunniger, som »glemte at betale en del godtfolk, som han havde fået varer og arbejde af«.

I 1779 gav kancelliet tilladelse til at opføre danske komedier, fordi

det måtte anses for upassende, at der blev spillet på et fremmed sprog, som ingen forstod. (Der har nu nok været temmelig mange i Odense, der kunne følge med i et tysk skuespil, siden det gik så godt for Cunniger). I 1789 blev der på bogtrykker Chr. Iversens initiativ oprettet et dramatisk selskab, og i 1790erne fik Odense sit eget teater,

De borgerlige korps og skiveskydningerne

Siden 1632 havde der i Odense været papegøjeskydning, d.v.s. der blev skudt til måls efter en kunstig papegøje på toppen af en høj stang. I 1703 ansøgte imidlertid 26 næringsdrivende borgere om tilladelse til at danne et skyttelaug, og ved kongebrev af 26. februar 1704 oprettedes så Det kongelige privilegerede Skyttelaug i Odense. Enhver ærlig mand af enhver stand kunne optages, og skarpretteren var som regel medlem, mens natmanden og folk, der var dømt for visse forbrydelser, var udelukket. Indtrædelsesgebyret var 2 rigsdaler, og det årlige kontingent på 2–3 mark gik bl.a. til indkøb af gevinster ved den årlige skiveskydning, som fandt sted kort efter pinse.

Lauget startede med ca. 100 medlemmer, og den første tid gik det strålende, men allerede i 1704 blev der klaget over, at medlemmerne ikke betalte, ja selv de, som havde vundet de bedste gevinster, trådte ud, så man måtte befrygte, at lauget ville uddø. Fra omkring 1720 var der dog ca. 200 medlemmer.

På skiveskydningsdagen skulle medlemmerne møde på torvet, og de marcherede med faner og musik ud på heden, hvor skydningen gik for sig. Det første skud blev skudt for kongen, det næste for kronprinsen og det tredje for stiftamtmanden. Første gevinst var en sølvskål, anden gevinst en sølvtallerken (sidenhen et sølvbæger) og tredje gevinst et sølvbæger (senere en potageske). Efter skydningen blev skyttekongen med fuld musik fulgt hjem, og så var der traktement på en gæstgivergård og næste aften bal til den lyse morgen, når de omkring kl. 5 »skiltes i kærlighed og venlighed«. I 1719 blev kongen skyttekonge, og sølvskålen blev overrakt stiftamtmanden, som i øvrigt selv fik andenpræmie i 1746 og blev skyttekonge i 1775.

Skyttelaugets lever i bedste velgående endnu, men nu skydes der kun for dronning Margrethe og prins Henrik.

Senere fik skyttelaugets skiveskydning en konkurrent fra Det grønne ridende Korps. Dette var oprettet i 1743, da dronning Louise for første gang kom til Odense, og »en del af de bedste og skikkeligste borgere

Judenlandske Nyheder.

Odense, den 8de Juni, havde Borgerskabet sin sædvanlige aarlige Samling paa Eyns store Høed for at Høde efter Skoven, hvortil det under Anførsel af Directøren Veladde Hr. Pefsmester Kurrelbaum, saa og de Herrer Magistrater og en deel Stands- og Rangs- Personer under hørende Kjøne og klingende Epil Kloffen 10 om Formiddagen havde begivet sig. — Efterat det var sludt for de Heiligelige Hetsker, tilfaldt den første og beste Ordfør, Hr. Walter Piroger, Gærtner hos S. E. Hr. Kammerherre Wenken. — Den anden Hr. Wegner, Maler. — Den tredje Hr. Dallin, Waterførd. — I samme Orden, som de vare udmarcherede kom Selskabet igjen tilbage Kloffen mod 7, og indtog til Madama Kjøben i Overgæde, hvor de bleve bevarrede med et anstændig Tractement; og det Konoclie Huis bestandige da visse Velaaende blev under Vocal og Instrumental Musik høitidelig erubret. — Om Aftenen mod Kloffen 12 var uden for Eyn anrettet et meget smukt Fyrværkerie, som under en talrig Forsamling af Poietre og Ringers blev bidvaanti.

Odense Adresse-Contoirs
Efterretninger indeholdt den 11. juni
1784 et udførligt referat af
begivenhederne i forbindelse med
skyttelaugets skydning tre dage forinden.
Man skal måske lægge mærke til, at
selskabet var i stand til at marchere tilbage
i samme orden, som da man drog ud.
Heldigvis belønnedes besværet med et
anstændigt traktement om aftenen. (E.
Panton fot., Landsarkivet for Fyn.)

her i byen blev enige om at forsamle sig for at modtage hende til heste«, men først i 1752 fik det sin formelle organisation. Kontingentet var 4 mark årligt, men den grønne uniform og hesten skulle medlemmerne selv bekoste, så de omkring 50 medlemmer hørte til den formuende stand. Det gik nu ikke alt for godt med korpset, og da man i 1759 ventede kongeparrets besøg i Odense, afslog byfoged Borring at overtage ledelsen, da korpset ikke var i en sådan stand, at man kunne være bekendt at vise det for majestæterne. Der var på det tidspunkt kun ca. 25 medlemmer, men antallet voksede dog i den kommende tid.

Hvornår de begyndte at holde skiveskydning, vides ikke, men da avisen omtaler det i 1772, har man indtryk af, at det allerede var en gammel tradition. De første tre skud blev skudt efter samme princip som i skyttelaugene, men gevinsterne var her en sølvkærde, et par sølvsporer og et sølvspænde med tilbehør til et gehæng, og også her var der traktament og bal. I 1773 kunne deltagerne oven i købet skåle i en sølvpokal, der var indkøbt til ære for arveprins Frederik, som året før havde skænket korpset 200 rigsdaler. Ved festen blev der affyret en kanon-salut fra kanoner opstillet på Vor Frue kirkegård.

For dem, der ikke havde råd eller lyst til at være medlem af skyttelaugene eller det grønne korps, blev der i 1780'erne af privatpersoner arrangeret skydeselskaber, hvor man bl.a. kunne vinde en stor fedekalv.

Kongebesøg

Et besøg af kongefamilien var altid omgærdet af mange ceremonier og var utvivlsomt en slags folkeforlystelse. Det gik forholdsvis ofte på, dels fordi kongen med mellemrum kom for at holde mønstring over de fynske og somme tider også de holstenske regimente, dels fordi kongehusets medlemmer normalt overnattede i Odense, når de skulle sydpå. Kongeparret rejste med et enormt stort følge, for ud over hof- og tjenerstaben medbragte de kok, konditor, mundskænk med vinkælder, livlæge, hofkirurg, medikamentkasse, barbersvend, vaskepige, slagter m.m.m. Alt dette krævede i 1731 300 bøndervogne og 14 borgervogne og nærved det dobbelte antal heste.

For Odense by var disse besøg undertiden en byrde, der krævede både meget arbejde og mange penge. Slottet skulle være i nogenlunde stand, og det var det absolut ikke i begyndelsen af århundredet. Der skulle lånes møbler andre steder, og man hentede endog borde og bænke fra den danske skole, skønt de bestemt ikke kan have været særlig fine, og da der ikke altid var vand på slottet, måtte der daglig køres

vand fra åen eller fra den klare kilde i Bispens Lund. Desuden var der mange andre problemer. Betlere sværmede omkring det kongelige følge, veje og broer skulle gøres i stand, og i 1733 udgik der ordre til snarest at få fjernet to stinkende ådsler, der lå på Rugård landevej.

Ved de kongelige personers ankomst og afrejse paraderede soldater fra garnisonen, borgervæbningen (som var det tvungne militære korps beregnet på byens forsvar i tilfælde af krig), naturligvis også Det grønne ridende Korps og desuden endnu et frivilligt korps, De unge karles Kompagni. Dette var fodfolk og bestod mest af håndværkssvende, som ikke havde råd til at have en hest. Det havde eksisteret fra Frederik IV.s tid, men fik vistnok først et rigtigt reglement i 1787. Uniformen var grøn kjole, sorte bukser, hvide strømper, kårde og sort trekantet hat.

Det påhvilede magistraten at sørge for indkvartering af det kongelige følge, at organisere paraderingen og få byen smykket med æresporte o. lign. I 1748, da Frederik V første gang kom til Odense, var magistraten meget bekymret over udgifterne, da alene æresporten ville koste omkring 300 rigsdaler, men stiftamtmanden beroligede dem med, at kongen nok ville se på den gode vilje, selv om ikke alting var så fint. Faktisk havde den sparsommelige Christian VI i 1740 forbudt paradering, men dette forbud var lige så stille gledet ud uden nogen sinde at være blevet ophævet, så der blev altså paraderet i 1748.

I *Københavnske Tidender* nr. 38 fra 1767 er der en beskrivelse af kongens ankomst til Odense i juni måned. Optoget var således: Først borgmesteren og tolv blæsende postilloner, så Det grønne ridende Korps med 30 mand med pauker og trompeter, derefter fulgte to kongelige skovridere, officererne af de fynske og holstenske dragonregimenter, og så kom kongen og prins Friederich af Hessen-Kassel, efterfulgt af dragoner under kaptajnens anførsel. Slotsvagten bestod af 50 grenaderer af de fynske dragonregimenter med feltmusik. I de gader, hvor ruten gik, paraderede de tre borgerkompagnier af borgervæbningen med flyvende faner og klingende spil, og uden for porten stod et kompagni af 200 unge karle til fods, som affyrede kanoner, der var opstillet på marken.

Dette besøg gav imidlertid anledning til strid i Det grønne ridende Korps, hvis chef havde opkrævet 14 skilling af hvert medlem til dækning af udgifterne til indkvartering, kanoners brug, krudt, tambourer og musik. Nogle medlemmer ville ikke betale mere end 10 skilling, men for politiretten blev det oplyst, at alle havde været enige om, at der skulle være musik og kanonsalut, så de to, der havde klaget, fik en bøde.

Den russiske zar Peter den Store (1672-1725) var under Den store nordiske Krig allieret med Danmark. Han ses her på et maleri udført af den danske maler Benoît le Coffre. Billedet tilhører Petershof ved Leningrad. (Hans Petersen fot., Frederiksborgmuseet).

Der kom også fornemt besøg fra fjerne lande. Biskop Jens Bircherod beretter i 1701 om det moskovitiske (d.v.s. russiske) gesandtskabs besøg. Det talte 50 personer og var indlogeret i amtsforvalterens hus, hvor magistraten og andre honoratiores gjorde deres opvartning ved taflet. Gesandten lod hente musikanter og opfordrede de tilstedeværende damer til dans, og hans hustru havde »foruden anden kostbar klædedragt en krone på hovedet af perler og diamanter, hvilket en nærværende jøde estimerede til 1/2 tønde guld«.

I 1716 kom selveste zar Peter den Store af Rusland. Ifølge familien von Westens traditioner var zaren efter kongens ønske indkvarteret hos apoteker Peter von Westen (den ældre), og han besøgte med interesse apoteket og laboratoriet. Han skænkede apotekeren sit miniatureportræt i sølvramme og med slebet glas og sagde: »Her har De mit portræt til erindring, at Peter von Osten har logeret hos Peter von Westen«. Apotekeren lod afbrænde et flot fyrværkeri i sin have, men da det kom til stykket, ville kongen ikke betale de 4.000 rigsdaler, det havde kostet at have zaren boende.

Det påhvilede amtsforvalterne at sørge for heste og vogne til transport af det kongelige følge, og det var altid noget besværligt, men det synes at have været ekstraordinært kompliceret ved zarens besøg. Amtsforvalteren i Odense amt beskrev malende, hvordan det gik til: Mandag den 26. oktober indtraf bud fra København, at en del af zarens følge ville komme mandag aften og zaren selv tirsdag eftermiddag, så amtsforvalteren tilsagde de fornødne 300 heste, og bønderne kom straks med dem; dér stod de så til torsdag aften, og da det ikke var muligt at skaffe foder til hestene, og bønderne meget forståeligt efterhånden var meget utilfredse, sendte amtsforvalteren dem hjem og rekvirerede 300 andre heste. Fredag middag kom så zarens følge, og så

»før folk og tjenere af sted, som de var afsindige, enhver greb til sig en hest, og dersom de ikke i en hast kunne få et par heste separeret, skar de straks tømmer og bidsler i stykker og derefter fór afsted, så mange heste blev ilde tilreden og ikke lettelig kan komme sig igen, og når hestene ikke kunne rende længere, så slap de dem og tog andre på marken, ja om de mødte nogen komme kørendes på vejen, tog de hestene fra vognen og red fort. Bønderne som havde deres heste til forspand, måtte ikke ride eller stå bag på vognen, men måtte gå og løbe bag efter for at få deres bæster igen, nogle går endnu og spørger om deres bæster og kan ikke finde dem«.

Nogle heste blev redet ihjel og mange bønder slået halvt fordærvet.

Frederik IV.s død kan måske ikke ligefrem kaldes en folkeforlystelse,

men hele byen har været domineret af hoffet i den tid, kongen lå syg, og indtil hans kiste var ført bort. Jacob Bircherod bemærker, at Odense var for lille til at huse alle de mennesker, men ingen slap for indkvartering, og der blev lånt møbler langt ude på landet hos godsejere, forpagtere og præster. Han beskriver, hvorledes rygterne svirrede hele døgnet, og at alt »er mysteriøst i Odense«, fordi der ikke blev givet nogen besked om kongens tilstand. Ydermere strømmede der folk til Odense alle vegne fra, dels kvaksalvere, som påstod de kunne helbrede kongen, dels folk, som håbede at opnå noget hos kongen. Det gjaldt således en del præster, som kom fra Jylland i håb om at komme til at prædike for kongen og derved gøre deres lykke. Bircherod noterer i den anledning spidst, at naturligvis skulle enhver præst, der blev opfordret til at prædike for kongen, straks komme, men »den som af højhed og egen indbildning tragter efter at gøre sine egne meriter bekendt, ham ville jeg, det blev til ingen nytte«.

Sensationer

Til alle tider har det sensationelle trukket folk til i store mængder, og det gjorde det også i Odense, f. eks. ved processen mod Laurids Mørch og Helene Hornemann. Henrettelserne var på det nærmeste en folkelig forlystelse, og også ved henrettelse af mindre kendte forbrydere var der vist altid mange tilskuere – og det har muligvis hjulpet de dødsdømte til at holde sig tapre. Det var dog en mere ublodig fornøjelse at se bøddelen brænde skandskrifter på torvet. Det var en almindelig praksis, for når man ikke havde kunnet identificere forfatteren, og det kunne man sjældent, blev skandskrifterne ved at blive brændt erklæret for ugyldige, og ceremonien var samtidig en dom over den anonyme forfatter. I 1719 og 1726 blev nogle skrifter rettet mod magistraten på denne måde brændt, og ved begge lejligheder blev der udkommanderet så mange borgere, at de kunne slå kreds om torvet. Inden papirerne blev antændt, blev forfatteren endnu engang efterlyst og fordømt.

Foreninger og musik

Før 1790 var der ikke synderlig mange foreninger, men i hvert fald siden 1765 fandtes en frimurerloge Sct. Knud til den gyldne Lindorm, som også havde medlemmer fra Jylland. Imidlertid faldt antallet af brødre, da Jylland fik sine egne loger, og den odenseanske loge blev ophævet af mangel på medlemmer i 1787. Frimurerne gjorde ikke no-

Det var i hvert fald ikke denne miniature, Peter den Store forærede til apoteker von Westen under besøget i Odense. Miniaturen her er nemlig malet af Christian Hornemann, der først kom til verden et halvt århundrede senere. Hans forlæg var en emailleminiature af Charles Boit. (Rosenborg).

I Odense Klubs arkiv findes som bilag til regnskabet denne skrivelse om, hvorledes sand selskabelighed kunne komme til udfoldelse. (E. Panton fot., Landsarkivet for Fyn).

Pro Memoria!

Ja Odense Klubs Selskab som bestaaende af mange
and 60 medlemmer, og allerede de første havde Moud for
nedgjort Bestyrelse og at disse holdes i samme Selskab.
For første gang i en tidligere selskab, og for da Selskabet
indvandt alle de rigtige rigtige og fulde og Selskabets
formaaet for dem gæderes.
Selskabet først 2, maan om de, ma vidt giorde, ja vidt aen
anden dya for sig, og vidt for sig, og vidt aen
1. Selskab godde. 2. Selskab godde. 3. Selskab godde.
4. Selskab godde. 5. Selskab godde. 6. Selskab godde.
7. Selskab godde. 8. Selskab godde. 9. Selskab godde.
10. Selskab godde. 11. Selskab godde. 12. Selskab godde.
13. Selskab godde. 14. Selskab godde. 15. Selskab godde.
16. Selskab godde. 17. Selskab godde. 18. Selskab godde.
19. Selskab godde. 20. Selskab godde. 21. Selskab godde.
22. Selskab godde. 23. Selskab godde. 24. Selskab godde.
25. Selskab godde. 26. Selskab godde. 27. Selskab godde.
28. Selskab godde. 29. Selskab godde. 30. Selskab godde.
31. Selskab godde. 32. Selskab godde. 33. Selskab godde.
34. Selskab godde. 35. Selskab godde. 36. Selskab godde.
37. Selskab godde. 38. Selskab godde. 39. Selskab godde.
40. Selskab godde. 41. Selskab godde. 42. Selskab godde.
43. Selskab godde. 44. Selskab godde. 45. Selskab godde.
46. Selskab godde. 47. Selskab godde. 48. Selskab godde.
49. Selskab godde. 50. Selskab godde. 51. Selskab godde.
52. Selskab godde. 53. Selskab godde. 54. Selskab godde.
55. Selskab godde. 56. Selskab godde. 57. Selskab godde.
58. Selskab godde. 59. Selskab godde. 60. Selskab godde.

get særligt ud af kongens fødselsdag, men i 1770erne holdt de en fest på arveprins Frederiks fødselsdag, formentlig fordi han efter Struensees fald var blevet særlig populær.

Som omtalt hensygnede Det typografiske Selskab også, men til gengæld blev der i 1780, også med Chr. Iversen som en af initiativtagerne, oprettet en levedygtig forening, Klubben. Den kaldes normalt blot sådan, selv om den startede som Den Nissenske Klub og også senere havde navn efter værten i det hus, hvor man holdt til. Først i 1838 tog den officielt navnet Odense Klub. Den første medlemsliste fra 1784 opregner 46 indenbys og 9 udenbys medlemmer, men antallet steg jævnt til 75 indenbys og 20 udenbys i 1789. Kontingentet var for de indenbys 1 rigsdaler og 4 mark pr. halvår, mens de udenbys, som jo ikke kunne komme så tit, nøjedes med 5 mark. Medlemmerne var fortrinsvis rangspersoner, adelige og embedsmænd, større købmænd og nogle få borgere, der stod lidt lavere på rangstigen, f. eks. organister. Nye medlemmer skulle foreslås og indvælges ved afstemning.

Klubbens formål var, at medlemmerne kunne »i enighed og kærlighed omgås under uskyldig tidsfordriv om aftenen«, og i 1788 blev det præciseret, at til en god klub hører »1. Enighed og orden. 2. En smuk koncert. 3. Et bal engang imellem. 4. En keglebane. 5. En billard«. De tre første ting havde man, og nu blev også de to sidste anskaffet.

Den smukke koncert var noget, man lagde stor vægt på. Før klubben

blev oprettet, afholdt stadsmusikanten med sine svende en ugentlig koncert hos gæstgiver Kyhn, og da den nævnes første gang i avisen 1772, var den øjensynlig en etableret tradition. Den varede gerne tre timer, og i 1776 eksisterede der et Selskab for ugentlige koncerter i Odense, hvor man betalte 2 rigsdaler årligt eller 2 skilling pr. koncert. Stadsmusikanten havde eneret på at opvarte med musik i Odense og Rugård amter, men hele århundredet lyder hans monotone klager over, at andre gik ham i næringen, både soldater i byen og spillemænd på landet. Han fik altid medhold, for han havde jo privilegium, men det hjalp øjensynlig ikke meget.

Til gudstjenesterne blev der spillet efter den gængse koralbog, og af og til gav organisterne koncerter; korsangen og kantater ved festlige lejligheder tog skolens kantor sig af, og de to Sibbern'er komponerede meget ofte musikken selv. Ved sørgekantaten over Frederik V i 1766 var musikken dog af A. F. Ursinus.

Ved enkelte lejligheder var der fremmede musikere i byen. I 1774 kunne man høre to koncerter af hr. Pelegrino Ugolini og mademoiselle Spizani, som fremførte syngestykker og fløjtestemmer, og 1779 lod hr. Zanneboni, en musicus fra Venedig, sig høre i Odense på mandolin, som var et ukendt instrument, med rondoer og variationer af egen komposition. De borgerlige korps og regimenterne havde selvfølgelig deres egen militærmusik, og i 1772 drog det holstenske dragonregiments nyanskaffede janitsharmusik gennem byens gader.

Efter 1780 overtog klubben de ugentlige koncerter, og man var udmærket tilfreds med stadsmusikanterne Hellevad og Rebach, som fast fik 60 rigsdaler årligt plus op til 5 rigsdaler til drikkepengene til musikantsvendene. Medlemmerne måtte medtage koner og børn og honette damer til koncerterne, men så måtte der altså heller ikke ryges tobak eller spilles kort under koncerten. I 1782 havde klubben, trods modstand fra enkelte medlemmer, købt et clavecin royal (klaver), og senere kom andre instrumenter til samt mange noder til både instrumental- og vokalmusik.

Stadsmusikanterne spillede øjensynlig godt, men i 1780 var der kommet en bestemmelse om, at ledige stadsmusikantposter skulle besættes med nogen fra det kongelige kapel, og det betød nok i praksis, at provinsbyerne skulle spises af med dem, der på grund af alder eller uduelighed ikke var gode nok til det kongelige kapel. I Odense fik man den aldrende Søren Brandt, og efter nogle forsøg erklærede klubben, at ham ville de ikke have til at holde koncerter, da »selskabet, som i adskillige år har været vant til god musik, ikke har funden sig tjent med den

disharmoniske og smagløse musik, som denne Søren Brandt regalerede selskabet med«. Klubbens medlemmer overtog for en stor del selv den musikalske underholdning til baller o. lign., og man kostede i 1790erne mange penge på koncerter med fremmede musikere.

I øvrigt højtideligholdt klubben også kongens fødselsdag, bl. a. ved at uddele gaver til de fattige, og i 1789 sørgede klubben for, at kongens og kronprinsens navne blev sat over slotsporten, illumineret med 150 lamper, og så fejrede man i øvrigt dagen med en kanefart til Stige.

Som omtalt dannedes i 1789 Det dramatiske Selskab; i 1790 kom også Læseselskabet til, og der blev oprettet flere klubber for den lidt jævne borger.

Ej blot til lyst

Fordi avisen begynder 1772, er der fra dette år flere oplysninger om forlystelser end tidligere, og derfor er det kommet til at se ud, som om folk morede sig mere efter dette tidspunkt. Det er nu ikke sikkert, men der kom måske nok lidt mere organiseret underholdning end før, og man så også anderledes på begrebet forlystelser. Pietismen var modstander af enhver beskæftigelse, der blot tjente til tidsfordriv eller noget endnu værre, og helligdagsloven havde forbudt mangt og meget, men efter Christian VI.s død faldt de fleste forbud væk. Som tidligere omtalt var biskop og stiftamtmand nu også af den opfattelse, at den hårdt arbejdende befolkning burde have lov til at forfriske sig ved visse mådeholdne fornøjelser.

Nannestad forklarede i et af sine skrifter omhyggeligt, at påfund, der har den blotte forlystelse eller det, man kalder tidsfordriv, til mål, indtager en betydelig plads blandt de ting, der hører til en civiliseret levemåde, fordi det er menneskets natur at ville lege, ligesom dyrene gør det. Alligevel var oplysningstiden tilbøjelig til at se med skepsis på underholdning, som ikke også var nyttig, d.v.s. moralsk. I avisen var der i 1780 en ironisk klage over, at musik, dans og anden lystighed nu skulle ophøre i de seks uger, fastetiden varede, og man opfordrede folk til at skynde sig med at deltage i baller, kortspil, skovture m.m.m., mens tid var. I nogle *Markeds-Tanker* 1781 omtales taskenspillere og linedansere og deres unyttige kunster med megen forargelse, men ellers heftede man sig navnlig ved skuespillene. I 1784 omtales oprettelsen af et teater i Prag, og i den anledning blev det forklaret, at teatrets opgave var at forskønne fantasien, ophøje sjælen og adle hjertet samt opildne til kærlighed til fædrelandet, menneskene og Gud, og således kunne dig-

terne blive gode regeringers virksomme redskaber. Men – ak! – blandt tusinde skuespil fandtes der næppe 30, som opfyldte dette formål, så avisen foreslog, at der for at opmuntre den dramatiske digterkunst årligt skulle udvælges fire skuespil, som så skulle opføres mindst 12 gange – og forfatterne skulle sandelig også have en del af indtægterne. I avisen fortælles i en datters brev til sin moder, at hun havde været til en af Holbergs komedier, men uden det store udbytte. »Jeg tror, skuespillene kunne drage mig til sig, dersom man spillede gode alvorlige stykker«.

Skuespil var meget yndet lektüre; der er masser af dem i Iversens lånebibliotek, navnlig af den slags der minder om moraliserende kærlighedsromaner, og man så på skuespil på samme måde som på romaner. Fr. Schönau stiller det spørgsmål, om man uden at tage skade kan læse romaner, og besvarer det med, at det kan man godt, hvis romanerne er skrevet i et godt sprog og har et ædelt indhold. Men stort set blev romanerne betragtet som en last, og Johan Bülow beskriver, hvorledes han som ung slugte dem og kun med største møje rev sig løs fra dem for at passe sine studier. I portrættet af den ideelle kvindeskikkelse hedder det da også: »Det romanagtige i omgangen hader hun lige så meget, som hun hader romanerne selv«.

20 · Stemninger og tilstande

Det mentale klima

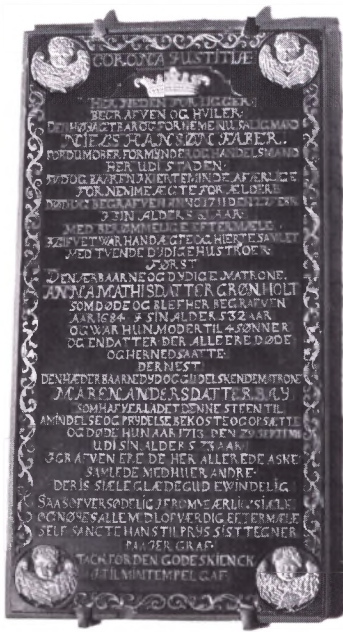
Når man vil prøve at forstå fortidens mennesker, har man for størstedelen kun de skriftlige vidnesbyrd, de har efterladt sig, og derfor er det ud over alt andet nødvendigt at finde ud af, hvad ordene betød, dengang de blev skrevet. Det hører med til historien, at sproget ændrer sig; nogle ord kommer ind i sproget, andre går ud, men for forståelsen er det farligste det, at det samme ord bruges, men betydningen ændrer sig, somme tider til noget helt andet. I Brorsons salme *Den yndigste Rose er funden* står der i vers 6: »Ak, søger de ydmyge steder«, men i originaludgaven står der »søger de nedrige steder«, for ordet nedrig betød dengang simpelt hen det, der ligger lavt.

Undertiden får betydningsændringen et ord til at virke komisk i vore øren, f. eks. når Danske Lov befaler, at der fra prædikestolen skal bedes for rigets nødtørft, eller når en prædikant – det var Andreas Eilshou i Sct. Hans kirke – med bekymring erklærer, at nutildags findes der kun en forkølet guds frygt! Meningen er forkølet = afkølet = lunken. Andre ord har kun fået en drejning, men den er heller ikke uden betydning for forståelsen; når en organist får besked om at spille til menighedens fornøjelse, betyder det ikke, at menigheden ligefrem skal more sig, men der skal spilles til dens tilfredshed. En skikkelig mand var ikke en nærmest karakterløs nathue, men en mand, der skikkede sig godt, d.v.s. der var intet at udsætte på ham.

I disse vanskelige tider! Dette urgamle klageråb var heller ikke forstummet i det 18. århundrede, og materielt set var der også vanskelige perioder, når der var kvægstygge, eller høsten slog fejl. Priserne steg århundredet igennem, men der var meget store udsving fra det ene år til det andet, og det har nok været en af grundene til, at tidens egne mennesker ikke rigtigt opdagede langtidstendensen. Men det hænger også sammen med, at en idé som økonomisk vækst ikke eksisterede; man tænkte ikke i de baner, og de mange mennesker, som søgte om lønforhøjelse, tilskud o. lign., påberåber sig ikke prisstigningen, men deres mange børn, deres eventuelle gæld og almindelige fattigdom og lejlighedsvis også deres forøgede arbejde. De, der bevilgede tilskud o. lign., gjorde det ud fra de samme motiver, og ingen tænkte på, at folk som

klokkere og organister, der fik fast pengeløn, kunne være moralsk berettigede til at få en slags pristalsregulering. Landsbypræster og andre, der havde deres indtægter i naturalier, fik jo automatisk større indtægter, når kornpriserne steg, selv om det selvfølgelig afhang af høstens størrelse. Stort set ventede det 18. århundredes mennesker nu nok, at livet i det hele taget ville være vanskeligt.

I de gode gamle dage! Man talte egentlig ikke så meget om de gode gamle dage. Kirkeligt set var oldkirkens tid selvfølgelig en guldalder og reformationen indgangen til en ny og bedre tid, når man nu var blevet befriet fra den papistiske overtro, men ved århundredets begyndelse så man fremad, og den nærmeste fortid, d.v.s. de sidste 50 år med sven skekrigene og deres følger, var sandelig heller ikke noget at længes efter. Så længe pietismen var i klar fremgang, besad den også en vis optimisme med hensyn til den herlige tilstand, der ville indtræde, når alle var omvendt, men ved midten af århundredet var det nok klart, at det ville ikke alle blive, og så kunne pietismen kun med sorg se på den opløsning af alle normer, som oplysningstiden repræsenterede. Denne var til gengæld optimistisk, så det battede, for når menneskene efter de nye tanker ejede en medfødt godhed og erkendelse af godt og ondt og en fri vilje, var det kun et spørgsmål om at skaffe tilstrækkelig oplysning, så en ny guldalder kunne indfinde sig. Men før man kunne komme så vidt, måtte meget ryddes af vejen; fortiden var en hemske for fremtiden, og de fleste af oplysningstidens mænd var uden interesse for historie, eller rettere sagt, de var interesseret i antikviteter og konkrete oplysninger om fortidige begivenheder, men de afskar sig selv fra forbindelsen med fortidens åndsliv. De tog sig selv uhyre højtideligt og gjorde deres egne ideer til en absolut målestok for alting. Tidligere havde man polemiseret på det grundlag, at visse ting stred mod loven, eller mod retsbevidstheden, eller mod Guds ord, eller mod visse menneskers tarv, men i oplysningstiden lyder, for første gang, det argument, at dette eller hint »ikke stemmer med vor tids oplyste tanker«. Disse tanker hvilede naturligvis på et filosofisk grundlag, men man argumenterer ikke ud fra det grundlag; »tidens tanker« bliver revet løs og gjort til noget selvstændigt. Det er derfor naturligt, at det er i denne periode, ordet »forældet« skifter betydning fra rent neutralt at betyde »gammelt« til at betyde »gammelt og derfor ubrugeligt«. En tanke, der var tænkt for 100 år siden, var altså alene af den grund uacceptabel – men det gik ikke op for tilhængerne af »tidens tanker«, at deres egne ideer af samme grund meget hurtigt ville blive forældede i ordets nye betydning.

Dette kalkstensepitafium hænger i Sct. Hans kirke og minder om afdøde overformynder Niels Hansen Faber og dennes to hustruer. Faber havde nået at skænke kirken 150 rigsdaler året inden sin død i 1711. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

Folkelig fromhed

Det står ikke i en historikers magt at granske hjertes og nyres hos fortidens mennesker og sige bestemt, at de var eller ikke var personlige kristne. Men man har ret til at sige, at i det 18. århundrede var menneskers liv gennemsyret af kristendommen i den forstand, at – bortset fra få undtagelser – var den kristne tro rammen om deres liv fra vugge til grav. Det var naturligvis først og fremmest i kraft af de kirkelige handlinger og gudstjenester, men præst og degn havde også som opgave at nedbede himlens velsignelse over mange andre foretagender. Således var de i Lumby anmodet om at komme og synge, da købmand Jørgen Andersens skib »Det forenede håb« skulle løbe af stablen i 1784, og landsbylovene for Tårup i Lumby og Elmelund i Sanderum sogn indeholder alvorlige formaninger om ikke ved drikken og banden at fortørne Gud og påbud om i næstekærlighedens navn at høste for en syg nabo.

Der var ikke en skole eller en institution, der ikke havde morgen- og aftenbøn; det gjaldt det adelige jomfrukloster, almue- og latinskoler, Lumbys hospital, Pernille Lykkes friboliger, Odense tugthus m.m., og i hvert fald på landet var det almindeligt, at den enkelte familie holdt husandagter. Salmebøgerne indeholdt altid morgen- og aftenbønner, og det var der også indtil 1782 i almanakken sammen med morgensalmen *Gud ske Tak for Nattens Hvile*, der var skrevet af Dalums sognepræst, Jens Pedersen Bergendal, og aftensalmen *Nu hviler Mark og Enge*, som dog var i en anden oversættelse end den, der nu findes i salmebogen. Det er nok karakteristisk for oplysningstiden, at fra 1782 blev denne lille bønnebog strøget fra almanakken til fordel for praktiske oplysende meddelelser fra landhusholdningsselskabet.

Testamenter og fundatser afspejler også tidens tankegang. Købmand Niels Hansen Faber testamenterede 1710 150 rigsdaler til Sct. Hans kirke,

»såsom intet for menneskene er vissere end døden, og intet uvissere end dødens time, sted og måde. Det er derfor kristeligt, at man sig med den Hellige Ånds bistand dertil bereder ... og såsom det har behaget den almægtige gode Gud at pålægge mig ... nogen svagheit ...«

Møller Peder Jacobsen Brockmann på Davinde mølle oprettede 1789 et legat til de fattige med følgende ord:

»Eftersom min høje alder, mit sinds og legemes kræfters svækkelse nu alt mere påminder mig om min sidste afsked fra denne verden, er jeg ... udi den

allerhøjeste Guds navn, med velberåd hu og den kristelige intention, min barmhjertige Gud og Fader til evindelig lov, pris og ære, for de utallige velsigelser og velgerninger, Han mit hele liv igennem af sin usigelige nåde har ladet mig vederfare, fuldkommen blevet betænkt på nu at fuldbyrde det, som i mange år har været min faste hensigt, for at komme mine fattige medkristne til nogen liden hjælp».

»Husk på, at du skal dø« er et stadigt gentaget tema i prædikener, salmer, bønnebøger m.m., og det er også indholdet af et digt nedskrevet 1793 af Jørgen Sørensen, husmand af Sanderum, som »nu logerer hos Lars Hansen i Åsum«. »Bered dig, gak fra verden ud, betænk dit lives ende«. Hele digtet handler om, at døden kan komme når som helst, men i grunden er det ikke kristeligt, for det opfordrer ikke nogen til at sætte sin lid til Guds nåde ved Kristus, men til at leve sådan, at man kan bestå for dommen.

Spredte oplysninger vidner om enkeltpersoner, der har været stærke i troen. I Fangel kirkebog noteres den 14. april 1772, at Anne Jensdatter af Ballen blev begravet. Hun var et eksempel på gudsfrygt, og hendes afsked med verden var rørende, velsignet og salig. Hun havde smag for Guds ord og knælede ofte i bøn og suk. I det samme sogn blev den 23. november 1784 begravet Claus Fugl, der døde under disse sukke: »Kom, kom, Herre Jesu, kom mild og blid og gør mig salig hos dig til evig tid«. Det er et citat fra salmen *Jeg venter dig, Herre Jesus, til Dom*, der stammer fra et opbyggelsesskrift fra 1681, men som i en stor del af landet har levet i folkemunde og først sent i det 19. århundrede kom med i salmebogen.

Der er også eksempler på, at mennesker uden at være tvunget til det efter eget ønske stod offentligt skrifte for deres samvittigheds skyld. Det skete f. eks. i Lumby i 1726, hvor en tyv ønskede at gøre det, men det må være sket ofte, siden biskop Lodberg på landemode i 1719 understregede, at kun de, der havde begået åbenbare synder, måtte stå offentligt skrifte. Kom der nogen, der ville gøre det for et eller andet, som ingen vidste noget om, måtte de kun skrifte privat for præsten.

Vækkelserne bidrog utvivlsomt til at give småkårsfolk øget selvtilid. Siden Luthers tid havde man talt om, at menneskets liv var opdelt i fire felter: Familie, arbejde, samfund og kirke. I de tre første, der udgjorde forholdet til andre mennesker, fandt enhver det, man nu kalder den sociale identitet, men den kunne man miste, for familien kunne dø, og man kunne blive uarbejdsdygtig eller forbryder og dermed udstødt af samfundet. Den sociale identitet forudsatte altid en eller anden form for præstation. For så vidt som deltagelsen i gudstyr-

kelsen var en del af de skrevne eller uskrevne love, hørte den også med til den sociale identitet, men det lutherske grundprincip er, at ved at modtage evangeliet om Guds frelse får ethvert menneske en eksistentiel identitet, som er umistelig, fordi den alene er Guds gave og uafhængig af menneskets præstationer eller mangel på præstationer. Men samtidig møder mennesket i evangeliet det fundamentale »Du skal«, som er grundlaget for ethvert andet »Du skal« og dermed giver hverdagslivet mening.

På én vis forstærkede vækkelserne denne tankegang, fordi de koncentrerede sig om den enkeltes personlige tilegnelse af troen, uafhængigt af stand eller køn. På den anden side var det, set fra et luthersk synspunkt, vækkelsernes slagside, at de gjorde omvendelsesoplevelsen og det gode kristenliv til en frelsebetingelse, så at også det indre religiøse liv blev et spørgsmål om præstationer, og så var der slet ikke plads til dem, der var faldet af i svinget, – og oplysningstiden havde slet ikke brug for nogen, der menneskeligt set ikke duede til noget.

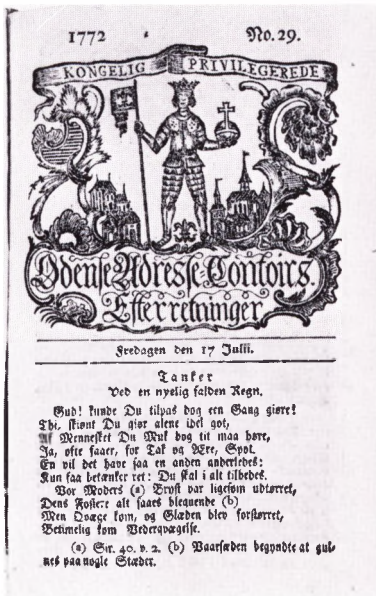
Degnen i Lumby, Rasmus Bang, noterede i sine optegnelser, at i 1727

»behagede det min nådige Gud at nedlægge mig på en sygeseng med en langvarig og smertefuld sygdom. Lær nu, min Gud, mig at kende Dig som en retfærdig og trofast Gud og mig selv [som] et syndigt menneske. Herre, jeg ved, at Dine domme er retfærdighed, og at Du i trofasthed har revset mig. Lad Din barmhjertighed være min trøst efter Dit ord«.

Talrige andre kilder, ikke mindst ligprædikener, giver udtryk for den samme opfattelse af, at trængsler, det være sig sygdom, fattigdom eller andet, er en prøvelse eller en straf sendt af Gud. Denne forsynstro ligger så nær op af en skæbnetro, at man ikke altid kan skelne dem fra hinanden. Men det 18. århundredes mennesker følte sig afmægtige i Guds hånd, og de var nu vitterligt også afmægtige over for mange forhold, hvor nutiden ikke er det. Livet var vanskeligt, og det er ikke mærkeligt, at så mange ligprædikener, bønner og opbyggelsesskrifter netop fremhæver tålmodighed og gudhengivenhed under trængsler som en særlig stor dyd – man behøver bare at tænke på, at smertestillende midler så godt som ikke kendtes og bedøvelse slet ikke.

Det daglige brød var heller aldrig sikkert. Høstens udfald var også afhængig af Gud, så det var nærliggende at takke for en god høst, som det blev gjort i den lille avis 1735:

Odense Adresse-Contoirs
Efterretninger for 17. juli 1772 havde utroligt nok et digt som første »nyhed«. (E. Pantou fot., Odense Centralbibliotek, Lokalthistorisk Afdeling).

»I denne skønne sommertid
vi har med hjertens lyst og flid
Guds gaver samlet ind. Ham ske
derfore tak i evighed.
Gid, søde Gud, vi nu også
med helsen, helbred nyde må
Din godhed. Gid vi have kan
at dele ud til fattig stand«.

Det er heller ikke overraskende, at en anonym giver i 1772 af glæde over kvægpestens ophør skænkede 50 rigsdaler til at købe 20 tønder boghvede til uddeling blandt 60 fattige i Odense; et lille digt *Tanker ved en nylig falden Regn* samme år, forfattet af B. (sandsynligvis Chr. Biering) polemiserer derimod:

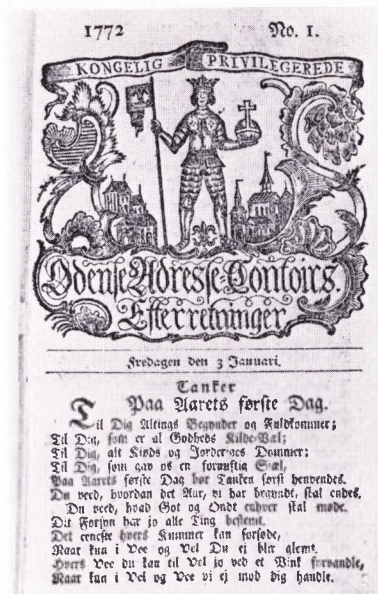
»Gud! kunne Du tilpas dog én gang gøre!
Thi skönt Du gør alene idel godt,
af mennesket Du muk dog tit må høre,
ja, ofte får for tak og ære spot ...
Naturalisterne må om naturen snakke,
vi for naturens alt, o Gud, Dig vil takke«.

Avisen bidrog i det hele taget stærkt til den religiøse belæring, fortrinsvis i pietistisk ånd og især i Peter von Westens tid. Et digt fra 1773 taler om syndens afgrund og frelsen i Jesu blod, og en række passionstanker maner til omvendelse og angriber også de uomvendte præster. Peter von Westens nytårstanker eller tanker ved årets ende er også klare omvendelsestøner, præget af herrnhuttiske forestillinger. Til nytår 1780 taler digtet bl. a. om »Du blodig brudgom, som for os omskåren blev«, og efter flere yderst alvorlige vers slutter han således:

»På det hengivenste jeg og betakker mig
for hver mands yndest i de nu forløbne dage;
mit formål være skal at kunne hver behage,
i hvilken cirkel-ring det er mig mulig.
Må jeg fremdeles gunst og understøtning nyde,
skal ingen møje mig, ihvad det er, fortryde.
Gud gøre året for enhver ret lykkelig«.

Det ville vække overraskelse, hos nogen måske forargelse, hvis *Fyens Stiftstidendes* redaktør nu om stunder bragte en lignende nytårshilsen

Her ses forsiden til den senere *Fyens Stiftstidendes* første nummer fra 3. januar 1772. Avisen har unægtelig ændret karakter i det forløbne par hundrede år. I dag ville aviser som den på billedet kunne sælges som kuriositeter. (E. Pantou fot., Odense Centralbibliotek, Lokalhistorisk Afdeling).

i avisen, men netop det, at Peter von Westen og hans læsere ikke har følt noget mærkeligt ved den form, siger en hel del om, at for dem var kristen tro og dagligt arbejde en enhed.

I 1729 skrev Peder Hostrup til Karen Brahe, at den forskrækkelige torden og lynild, der den 8. september forfærdede byen, har fået nogle mennesker til at forbedre sig; »særdeles slutter jeg, at ateister, som ikke er for gamle og forgjorte i forfarelse, må dog falde på de tanker, at der er en Gud til«. Naturkatastrofer og landeplager som kvægstygge og krig blev normalt anset for Guds straffedom over hele folket, hvor de uskyldige måtte lide med de skyldige. Dommedag var derimod ikke noget, tiden var synderlig interesseret i, selv om der engang imellem dukkede en dommedagsprofet op. I 1735 fortæller avisen, at

»Her udi Odense har funden sig en fremmed rejsende person, som efter sin fantasi og drukkenskab enfoldige har villet indbilde, at han havde den videnskab og forstand, at verden skulle forgå 3 dage før Sct. Hansdag, med andre fabelhaftige griller, som enhver enfoldig ville tage sig vare for og ikke tro på slig tovlighed«.

I Bellinge havde man imidlertid sin egen dommedagsprofeti: Der vil skyde en ø op midt i åen, og når en hvid ko står dér og brøler efter vand, er de sidste tider nært forestående. Der skal komme en stor krig, hvor selv drenge med tøjrekøller og gamle mænd med plovskær skal i kamp. I Odense skal der stå et stort slag, og når blodet flyder i gaderne, så en and kan svømme gennem Vesterport i blod, skal verden gå under.

I 1784 havde man i Odense lejlighed til at høre den såkaldte svovlstikkerprædikant, som havde dette navn, fordi han gik rundt og solgte svovlstikker, og han efterbedede sognepræst Peder Aabye i Særslev, som efter sigende tillod sig mange friheder på prædikestolen. Iversens avis omtalte ham kort og meddelte lidt senere, at han var omkommet i sneen ved Middelfart, men det var en falsk efterretning, og Adresse-Contoires Efterretninger kunne da triumferende skrive:

»Til glæde for den lærde verden meddeles, at den såkaldte svovlstikkerpræst, som i Fyens Stifts almindelige Aviser nr. 13 meddeles at være død ... er lyslevende og har i afvigte uge for en af Odense byes indvånere udi Hagendrup by for en gammel toskilling holdt en efter hans måde sirlig prædiken«.

Denne mand synes at have været en original, men en religiøs plattenslager stiftede man også bekendtskab med, nemlig en jøde, der påstod

at være en algierer ved navn Mahmet ben Marot eller Siri Anden; han rejste land og rige rundt og opsøgte navnlig præster og erklærede, at han ville gå over til kristendommen. Han fik så også undervisning i efterhånden mange præstegårde. I 1745 blev han udvist, men kom tilbage og fortsatte, indtil han blev arresteret i Odense i 1746 og atter udvist. Men stiftamtmand Rantzau forudså pessimistisk, at han såmænd nok ville komme igen. Han havde altså fået gratis kost og logi og muligvis også klæder rundt omkring, men siden han kun blev udvist, kan han næppe have stjålet større ting fra sine godtroende værter.

De pietistiske toner prægede i høj grad den litteratur, der var beregnet på almuen, og takket være redaktøren blev de en tid også båret af avisen, men derfor stod de sandelig ikke uimodsagt. Lige fra begyndelsen af århundredet havde der været lidenskabelige antipietister; den principielle teologiske modsigelse kom selvfølgelig fra præsterne, men at en uvilje også fandtes i befolkningen, kan illustreres af en artikel fra 1772, *Moden og Religionen*. (Moden skal her forstås som de tanker, der for tiden er moderne). Det understreges, at alvorlig iver i religionen er meget sjælden nu. At handle mod religionens bud agtes ikke for nogen sag af betydning, men at handle imod moden agtes for den største tåbelighed.

»Om nogen nu ville øve kristendom efter de regler, som Kristus og Paulus har gjort, og efter den model, som de første kristne har givet, hvilken egensindig! Skinhellig! Pietist! Herrnhutter! Kvæker! Kætter! ... Det er lige så gammeldags at leve efter evangeliet som at bruge nu de store vide fiskebensskorter eller de højskyggede hatte, og hvem skøtter om at gøre sig til nar ved nogen af delene? Moden byder: Vær lig de andre. Kristendommen byder: Skil dig ud fra verdens fordærvede mennesker«.

Vel er det endnu almindeligt at blive døbt, gå i kirke o. lign., men det er kun, fordi den slags stadig er mode hos de fleste.

Almuen, eller i hvert fald bondestanden, var i almindelighed i stand til at yde en kompakt passiv modstand mod alt nyt. Oplysningstidens religiøse tanker berørte i det 18. århundrede kun i yderst ringe grad den jævne befolkning, og katekismen, bønnebøger, salmebøger og opbyggelsesskrifter, som var i bøndernes eje, var enten pietistiske eller endnu ældre fra den lutherske orthodoxis tid. I sin mindetale over Jacob Ramus priste professor Seydlitz hans salmer som en kærkommen afløsning af de gamle misvisende salmer, og i 1782 kom et indlæg af sognepræst C. C. Birch i Brahetrolleborg med titlen *Overtro og Fordomme hos Landmanden. Et Ord til sande Menneskevenner*. Ganske vist behand-

ler det forhold i Tyskland og Schweiz, men det har tydeligt nok adresse til de danske bønder. Forfatteren anker over bøndernes skæbnetro og især deres tro på djævelens store magt. Resultatet af det er, at de ikke vil anvende gavnlige lægemidler, for det nytter jo ikke noget alligevel. Birch understreger, at bøndernes overtro styrkes af de bøger, de læser, f. eks. en salmelinie, der siger: »Djævelen mig forgjorde«, for bønderne har sjældent andre bøger end en bibel, en salmebog, en huspostil og en bønnebog, »Tårepersen«. Birch foreslår, at en eller anden skal skrive en bog om evangelierne, hvor der også belæres om mange naturlige ting; det skal helst være netop over evangelierne, fordi det er den slags bøger, bønderne læser om søndagen, og denne hypotetiske bog skulle også bruges i skolen og ved konfirmationsundervisningen.

Hans oplysninger om bøndernes bogsamlinger er korrekte nok; det må blot huskes, at »en salmebog« ikke nødvendigvis er kirkesalmebogen, men lige så godt kan være en anden samling af salmer, og dem var der mange af. »Tårepersen« er formentlig Jesper Rasmussen Rachlow: *Taare-Perse, indeholdende adskillige Gudelige og Aandelige Sange*. Den udkom første gang 1684 og må have været populær, siden den kom i mange udgaver, sidste gang i 1803. Indholdet kunne måske i slutningen af det 18. århundrede give anledning til misforståelser, fordi sproget havde forandret sig siden 1684, men der er nu ikke særlig meget om djævelens magt. Derimod kan man nok sige, at den i andre henseender absolut ikke kunne være populær hos oplysningstidens talsmænd, for den rummer meget om menneskets afmagt og synd, og det passede ikke til de nye tanker om menneskets medfødte godhed og frie vilje og evne til at blive et godt og lykkeligt menneske, hvis blot det fik oplysning nok.

Oplysningstiden fik sin chance for at præge salmerne i den evangelisk-kristelige salmebog. Almuen blev ikke spurgt om, hvad den ønskede sig, men forandringen kan klart illustreres ved at sammenligne den nye salmebog med »Tårepersen«:

»Tårepersen« nr. 13. *Den fattiges trøst*.

»Jeg ej blues derved skal,
at jeg blandt de armes tal
har et ringe navn og sted
og foragt må sidde ned.

Thi det haver Gud jo gjort,
at jeg ikke ejer stort,
hvem da vil slå på mig vrag,
for det så er Guds behag.

Har en anden rigdom, skat,
hvem du est, som har vel fat,
der du ind i verden kom,
hvad du havde, tænk dig om.

Da du var mig ej ulig,
du, som mammon gør nu rig,
mer end jeg, du har ej trå [behov]
når du skal fra verden gå«.

Den evangelisk-kristelige salmebog nr. 331.

»Herre! giv jeg aldrig falder
hen til ladhed i min stand.
Overalt, hvor du mig kalder,
gør, jeg virker, hvad jeg kan.
Lediggang var aldrig god.
Den blev mange lasters rod.
Viselig du bød mig, Herre!
flittig i mit kald at være.

Styrk mig, at jeg ikke trættes!
Møjen er ved håbet sød:
Ved det håb, at jeg skal mættes,
når jeg stræber for mit brød.
Hjælp, jeg bruger vel min tid,
sparer ingen lovlig flid!
Lad min gerning heldig drives,
og mit mod ved dig oplives!«

Den sidste passer fuldstændig sammen med visen om Ane, der sidder i tugthus og græder.

Overtro og trolldom

Ved siden af den kristne tro levede der mange gamle former for folketro. Der var ikke tale om noget ideologisk system, der var en konkurrent til kristendommen, men om en række spredte forestillinger, der ikke stod i nogen særlig sammenhæng med hinanden og heller ikke gav nogen forklaring på tilværelsens mysterium. Disse forestillinger faldt stort set i tre grupper: Varsler, beskyttelsesmagi og fortællinger om en oversanselig verden befolket af elverfolk, gengangere m.m., som engang imellem viste sig for menneskene.

Landsdommer Jacob Bircherod har nedskrevet en lang række af de former for overtro, som han dels havde mødt på sine udenlandsrejser, dels havde lært at kende på Fyn. Meget af det angår varsler og spådomme, og hvad man skal gøre for at afvende ulykker af større eller mindre format: Den mand, der om morgenen nyser på fastende hjerte, skal lægge sig tre timer i sengen; ellers bliver hans kone absolut mester den ganske uge! Regner det om søndagen, så længe alterbogen i kirken er åben, vil det regne hele ugen – og det var der altså ikke noget at gøre ved!

Overnaturlige væsener var der også i Odense. »Åmanden går i åen

og råber, og går der et år, uden at nogen drukner, drukner næste år to«. Fra Albani kirkeklokke, som engang i en fjern fortid af sig selv fløj af og ned i åen i det, som derefter kaldtes Klokkedybet, høres en syngende lyd, hvormed klokken klager over klokkestøberens falskhed. På Sct. Knuds kirkegård gik der en helhest, d.v.s. genfærdet af en trebenet, hovedløs hest, og ved en af de andre kirker et kirkelam, som var genfærdet af det lam, der skulle være blevet levende indemuret ved kirkens indvielse. Både helhest og kirkelam varslede død. Hver nat kørte de to Ahlefeldter, der var begravet i det Ahlefeldtske kapel, i en sort vogn med fire sorte heste fra Odense til Glorup, men når de nåede Birikum, kørte de over markerne dér, hvor den gamle vej havde gået. Gengangere fandtes mange steder. I Bellinge var det en kvinde, som var dømt til at gå igen, fordi hun var den første, der var begravet på kirkegården, hvor man havde forsømt den gamle skik først af alt at begrave et dyr. Dalumgårds ejer, der havde spillet gården væk, kom hver nat kl. 12, indtil man som værn stillede to englefigurer op i forstuen. Men man kunne stadig høre barnegråd i gårdens brændeskur, hvor et barn født i dølgsmål var blevet dræbt. I Fraugde gik en ustraffet mor der igen.

Lidt spøgeri kunne dog også skyldes mindre farlige ting. På Odense slot blev stiftamtmand Schults hustru om natten generet af »en vind og surren i væggen«. Bag væggen fandt man et skelet af en rotte og en kalkunhane og fire sideben af et kreatur med forstenet kød – men hvorfor de skulle give lyd fra sig, fortælles der ikke noget om.

Når et lig bæres ud af huset, skal der kastes vand efter det ud ad døren, for at den afdøde ikke skal gå igen, og Bircherod oplyser, at noget sådant er sket ved en borgmesters begravelse. Natmanden skærer altid et stykke af en hængt tyvs klæder og sælger det til folk på landet, som mener, at når de stryger deres heste med det, bliver de glatte.

Det var en almindelig opfattelse, at drømme kunne være indgivet af højere magter. Det fortælles om Thomas von Westen, senere kongelig bibliotekar, at han på et tidspunkt, hvor han var i gæld, fik en drøm – oven i købet mens han sov under en gudstjeneste – om, at han skulle henvende sig på et bestemt sted for at få økonomisk hjælp; og det fik han så også. Biskop Chr. Ramus var mere skeptisk: Man skal ikke gå og tro, at Gud vil give én nogen særlig åbenbaring i drømme. Får man en drøm, f. eks. om at man skal komme i ulykke, må den først ransages, om den stemmer med Guds ord. Gør den ikke det, skal den afvises, men gør den det, skal et Guds barn tage drømmen alvorligt og bede Gud afvende ulykken.

Nogle former for overtro var knyttet til det kirkelige liv, i hvert fald i periferien, men blev afvist som levn fra den papistiske overtros tid. Det gjaldt bl. a. helligkilderne, som der blev givet indberetning om i 1755. Nær ved Stavis å var der en kilde, hvor der af og til blev fundet pjaltede klæder, i Fraugdegårds løkke var der en helbredende kilde, Holekilden, og på Stenløse mark lå Hvidekilde, som især blev besøgt af syge på Sct. Hansaften. I Pårup sogn var der efter sognepræstens udtalelse ingen papistiske kilder, men to klare kilder, den ene på bygaden i Stegsted, den anden i Bispens Lund (senere kaldet Carolinekilden). Den sidste kilde blev besøgt som udflugtssted, og fordi vandet var så rent, blev der undertiden hentet vand til byen derfra.

Døderingning var et andet katolsk levn og drejede sig om, at klokke-ringningen skulle skærme den dødes sjæl mod onde ånder i den tid, den svævede over det afsjælede legeme. Cirkulæret 1683 og stiftsøvrighedens forbud mod klokke-ringning af 1720, som tidligere er omtalt, var bl.a. udsprunget af ønsket om at udrydde denne overtro.

De såkaldte himmelbreve forekom også. Det er breve, som en engel har overrakt en eller anden, der så giver det videre til en anden, der ligeledes skriver det af og giver det videre o.s.v. Disse breve nedkalder alskens ulykker over dem, der ikke holder helligdagsfred, dem der går på kroer, er hårde mod de fattige og så fremdeles, og de præsenterer en meget håndfast årsagssammenhæng: »I er selv årsag til, at jordens grøde formindskes, og dyrtid, pestilens og smitsomme sygdomme kommer over jer, men vend om fra eders syndige veje«. Et sådant brev er afskrevet af Stephan Lausen i Korup 1797, og det bærer tydeligt præg af at være en afskrift af en afskrift, idet der mangler ord, og andre ord er misforstået, f. eks. »være« i stedet for »vejret«.

Den regulære trolddom var på retur i det 18. århundrede. Hekseprocessernes tid var forbi, og skønt den berømte Maren Spillemands fra den store hekseproces i Thisted var anbragt i Odense hospital, er der intet tegn på, at man nærrede nogen særlig interesse for hende. I 1708 bekendte to piger i Mesinge, at de havde drevet trolddom, men kancelliet beordrede blot, at de skulle undersøges af to læger, da muligvis legemssvaghed havde forvoldt en sådan indbildning. I en politisag fra 1764 nævnes nærmest i forbifarten, at en kvinde i Odense gav sig af med lovstridigt signeri, og i 1791 klagede en gammel kvinde over, at latinskolens disciple havde hekset hende en sygdom på, men myndighederne reagerede ikke mere på den slags klager.

Der eksisterer et sagn om en heks i Odense, som havde avlet en datter med en djævel på Bloksbjerg. Denne datter ville overvære, hvorle-

des de døde holdt gudstjeneste i Sct. Knuds kirke julenat, men da hun i forskrækkelse kom til at nævne Guds navn, fik hun det ene øje slået ud. Som næsten alle sagn er dette uden datering, og måske fortaltes det også i det 18. århundrede som noget, der var sket i gamle dage. Derimod havde man en rent konkret sag om djævlforskriivelse. Det var den trettenårige latinskolediscipel Hans Bille Mikkelsen, der som uægte barn fra Ribe stod ene i verden, og som en oktoberdag 1720 »tænkte, at han var et fattigt barn og havde intet at hjælpe sig med, var der foruden på stedet fremmed og venneløs og har intet godt af faderen«. Han kom da på den tanke at forbedre sin situation ved at slutte pagt med djævelen, som han skulle tilhøre med liv og sjæl om 30 år mod, at han nu straks fik 10 rigsdaler til klæder, derefter 6 rigsdaler om ugen, og desuden »så godt et nemme, som nogen ikke har«. Aftenen før Allehelgensdag kastede han brevet ind under den store dør i Gråbrødre kirke, men fortrød det så og ville have det tilbage. Han kunne imidlertid ikke finde det, og først den 10. november blev det fundet og bragt til rektor Thomas Aabye, som lod det gå videre til biskop Lodberg. Efter et provsteretsforhør sendte Lodberg sin indstilling til kancelliet og understregede, at vel påbød loven dødsstraf for noget sådant, men Hans Bille

»er ekstrem fattig og meget ilde optugtet, og som han kun kort tid har været her i skolen, lidet bekendt af sine lærere for andet end løgn, forsømmelse og sligt. I hans saligheds sag [d.v.s. den kristne børnelærdom] var han så godt som vankundig«.

Djævlforskriivningen var efter Lodbergs opfattelse meget dum, og biskoppen bad om, at drengen måtte blive benådet for dødsstraffen og i stedet for indsat i tugthuset på Christianshavn, da der ikke var noget tugthus i Odense. Rektor Thomas Aabye, der nu også altid skulle blande sig, indsendte et versificeret bønsskrift til kongen. Denne resolverede, at drengen i tre uger skulle sættes på vand og brød i Odense og hver uge prygles i skolen, stå offentligt skrifte og derefter sendes til børnehuset. Dermed var sagen imidlertid ikke endt, for mens Hans Bille sad i børnehuset, arbejdede en ukendt fortaler fra Ribe på at få ham ud, og det lykkedes også i 1722. Han vendte tilbage til sin morfader i Ribe og kom oven i købet i Ribe latinskole; hans senere skæbne kendes ikke, men han blev i hvert fald ikke immatrikuleret ved universitetet.

Den lærde stand arbejdede ihærdigt på at udrydde overtro. Konrektor Poul Holm lancerede i latinskolens indbydelsesskrifter 1770–75 en

kampagne mod overtro, men da det var på latin, nåede det kun frem til dem, som i forvejen var mindst overtroiske. Jacob Bircherod har også nogle jordbundne forklaringer. Der var folk i Odense, som mente, deres svinesti var forhekset, fordi syv svin var døde. Men Bircherod mente nu, at svinene var døde af sult, da man nemlig havde haft de samme tjenestefolk i den tid, det skete. I anden sammenhæng bemærker han i forbindelse med Frederik IV.s død, at »den overtroiske almue forsikrede at have forud vidst, at der ville komme lig på slottet«, fordi hundene havde gøet om natten.

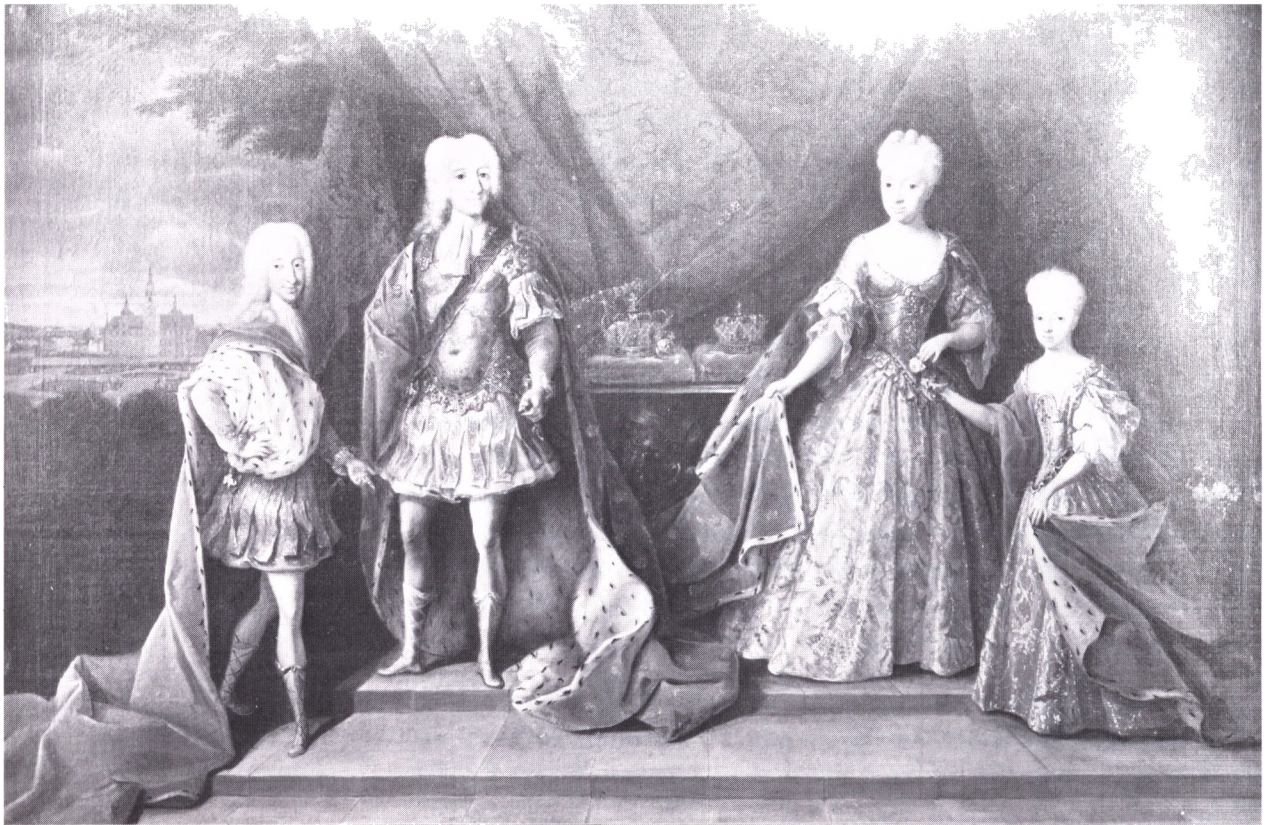
Aviserne tog livligt del i kampagnen mod overtro, navnlig ved at latterliggøre den. Djævlforkrivninger blev i 1772 erklæret for pjat og overtro, og spådomme i endnu højere grad. I 1780 bragte avisen en række spådomme fra Arabien, men de var måske nok frit opfundne, og ingen læser kunne jo tage anstød af noget, der stammede fra dette uendeligt fjerne land. De angik årene 1781–94 og var da også noget ejendommelige, f. eks. at i 1783 skal ingen kone komme til at føre overherredømmet i huset, og i 1789 skal alle pebersvende dø af svindsot!

Rang og stand

Christian V.s rangforordning, som blev fornyet i 1746, kan nok virke lidt komisk nu om stunder, for ikke at tale om anordningen 1693 om tiltaleformer, men rang og stand var noget, der betød meget for det 18. århundredes mennesker. Mange havde rang ifølge adelig fødsel eller i kraft af embeder, men man kunne også selv søge rang og titel mod at betale for det. I 1724 havde løjtnant Severin Schielderup fået rang og titel som kancelliråd mod løfte om at betale 1.000 rigsdaler til Christianshavns bros reparation, men han betalte ikke, og da han formodedes at opholde sig i Odense, fik stiftamtmanden ordre til omgående at kræve ham for pengene. Betalte han ikke, skulle han arresteres, men der ser ikke ud til at være sket noget i sagen, så formodentlig har han betalt.

Når der var så mange rangklasser og titulaturer, gjaldt det om ikke at overse nogen, når man ville henvende sig til et bredt udsnit af befolkningen. Opfordringen til at købe lodder i lotteriet til Sct. Hans kirkes reparation i 1750 åbner derfor således:

»Høj- og velbårne, højædle og velbårne, højædle, velædle, velædle og velbyrdige, velærværdige, hæderlige og vellærde, ædle, højagtbare, velfornemme og fornemme, samtlige indbyggere på landet og i købstæderne i Fyn og Langeland og underliggende øer«.

Frederik IV ses her sammen med dronning Louise og deres børn, den senere Christian VI og prinsesse Charlotte Amalie. Billedet hænger på Christiansborg slot. (A. Brandt fot., Frederiksborgmuseet).

Og så var endda glemt »ærlige og velvise«, som var den korrekte tiltale til borgmester og råd – selv om de også blev tiltalt som »Eders velbyrdigheder og velvisheder«.

Ikke alle disse titulaturer var påbudt i rangforordningen, men princippet havde bredt sig til de samfundsklasser, der var uden rang, hvor andre tiltaleformer blev almindelige. De optræder selv i kirkebøger, hvor f. eks. i Sct. Hans garnisonsmenighed alle brudgomme var »ærlige og mandhaftige« og alle brude »ærlige og gudelskende«.

De talrige bitre stridigheder, undertiden endog korporlige slagsmål, om retten til bestemte stolestader afspejler tydeligt de honette ambitioner. Således søgte i 1713 regimentsfeltskærer Chr. Grams hustru at trænge ind i et stolestade i Vor Frue kirke, som var forbeholdt præsternes hustruer, mens Sct. Hans kapellan i 1718 beklagede sig over, at hans hustru ikke havde fået et fint nok stolestade. I Lumby stredes to kvinder om deres »rang i stolene«, og i Dalum kivedes degnens kone

med husmoderen fra Store Hesbjerg om det øverste sæde. I Allesø kirke blev der midt under gudstjenesten i 1748 mundhuggeri mellem Anders vævers og Peder smeds kone om deres »rang og sæde«.

I 1734 havde en kongelig afgørelse, foranlediget af en bitter strid i Nyborg, bestemt, at i hele stiftet skulle borgernes hustruer vige for gejstlige og civile embedsmænds hustruer »i sæde og gang inden og uden for kirken«. Det betød, at selv den rigeste købmand – hvis han altså ikke havde tilkøbt sig rang – måtte se sin hustru vige for den fattigste kapellans kone. Rang var også afgørende for placeringen i processio-ner, f. eks. ved modtagelse af kongelige personer, og i 1772 mindede avisen om en bestemmelse fra 1635 om den odenseanske gejstligheds rang; rækkefølgen skulle være: Først biskoppen, så stiftsprovsten, den teologiske professor, de andre professorer, den ældste af de to andre sognepræster på højre side af den ældste borgmester, og så den yngste sognepræst på højre side af den yngste borgmester.

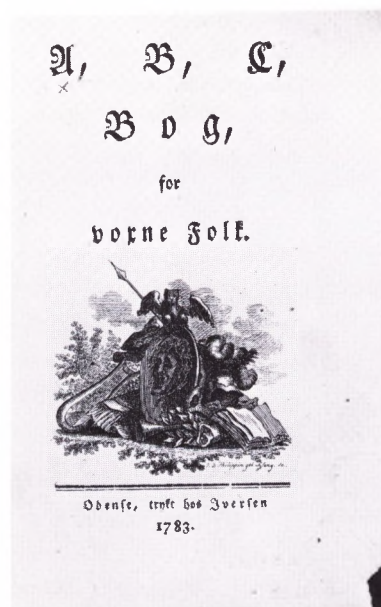
I 1727 fik stadsmusikant Aage Falck besked på, at han burde holde gammel skik og ikke gå foran eller imellem skolens tre kor, men efter dem, for når han rettede sig efter det, blev der ingen anledning til strid.

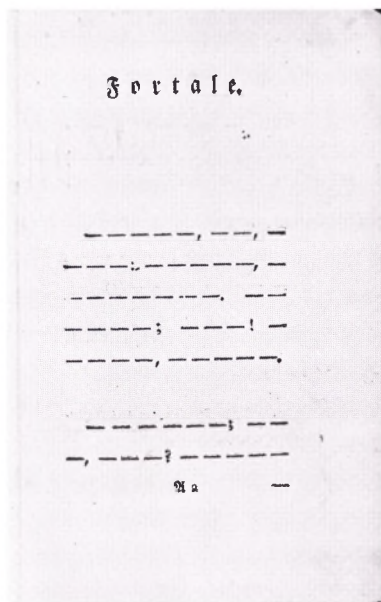
Stand fremgik også af påklædningen; gejstligheden og latinskolens disciple var let genkendelige på deres sorte dragt, håndværkerne havde deres specielle arbejdstøj, og kården blev en slags statussymbol for svendene. Normalt kunne man umiddelbart se på folk, hvilken stand de tilhørte, og dette var grundlaget for, at overdådighedsforordningen gav så detaljerede bestemmelser for, hvilket tøj de forskellige stænder måtte bære – ingen skulle have lov til at gøre sig finere, end sømmeligt var for deres stand. Der kunne også være særlige finesser i påklædningen, f. eks. at Chr. Lohmann, fuldmægtig hos tugthusets bogholder, ejede en sort fløjls sekretærmuffe.

Rangvæsenet fremkaldte megen satire. Formodentlig spredtes hurtigt P. A. Heibergs berømte vers fra 1790, »Ordener hænger man på idioter«, og hans satiriske *Sproggranskninger* fandt en parallel i *ABC for Voxne Folk*, der blev trykt i Odense 1783. Titlen lyder, som om bogen var en lærebog for voksenundervisning, men den er et yderst sarkastisk »leksikon«, med f. eks. følgende oplysninger: »A. Adel. I Europa er adel arvelig og medfødes ligesom arvesynd. – L. Lakaj. Privilegeret lediggænger. De benådes som regel af deres herskaber med degnekald eller skoleholdertjeneste«. Forordet består af lutter prikker og streger – det var et hib til mange intetsigende forord.

Avisen bragte 1784 en ironisk artikel om titlers devaluering: Enhver

Forsidebilledet til ABC-bogen prydede to år tidligere også første bind af Danmarks litterariske Progresser, så genbrug kendte man også for 200 år siden. (E. Pantou fot., Odense Centralbibliotek, Lokalhistorisk Afdeling).

Man må ikke håbe, at nogen købte ABC-en ubeset. I så fald kunne vedkommende godt blive skuffet, når han eller hun åbnede bogen og ville starte med forordet! (E. Pantón fot., Odense Centralbibliotek, Lokalhistorisk Afdeling).

kælderpige vil nu tituleres jomfru, og tidligere fandtes der kun kongelige skovridere, men nu vil grever og baroner give deres skovfogeder titel af skovrider. Samme år bemærkes, at nu om stunder bliver alle vurderet efter deres klædedragt; jo finere den er, jo mere forstand må man også have.

I hofkalenderen 1785 stod der, at Roskilde jomfruklosters damer havde rang som justitsråders døtre, mens klosterdamerne i Odense havde rang som justitsråders fruer. Da dette syntes at give en rangforskel, bekendtgjorde avisen højtideligt, at ifølge en række kongelige befalinger forholdt det sig således, at priorinderne ved begge klostre rangerede med justitsrådernes fruer og klosterdamerne med justitsrådsdøtre.

Det hørte med til god tone, at man ved given lejlighed skrev pæne breve eller digte til sine overordnede eller sine velyndere. Stiftamtmanden modtog således regelmæssigt nytårsbreve fra magistrater og embedsmænd, og adelige personer fik det også, ikke blot fra deres umiddelbart undergivne, men fra alle, som på den ene eller den anden måde havde nydt bevågenhed.

Karen Brahe fik således nytårsbreve fra de lokale præster, fra andre præster, som tidligere havde været i Salling herred, fra hører Peder Hostrup og også fra stiftsprovst Mathias Bloch, som skrev smukt kalligraferede nytårsvers til »sin patronesse«.

Samfund og moral

Alle tog kongedømmet for givet, og det var jo heller ikke muligt offentligt at gøre sig til talsmand for en republik, for det ville have været majestætsfornærmelse. Taubers festforelæsning om *Rigernes Lyksalighed under en Landsfaders beskyttende Enevælde* i 1782 indeholdt ikke meget andet end almindeligheder om den patriarkalske landsfader, der elsker alle sine undersåtter lige højt. Men det understreges, at hvis kristelighed og gode dyder blomstrede, ville det være let nok at være konge. Men den megen »uorden«, d.v.s. lovløshed, nødvendiggjorde embedsmænd, og de kostede penge, og derfor måtte der også betales skatter. I øvrigt gled Tauber så over på kongens omhu for de fjerne provinser og benyttede lejligheden til at give en geografisk beskrivelse af Grønland, Island, Færøerne og Lapland.

Under hele enevælden levede der vistnok en forestilling om, at kongen aldrig var ansvarlig for noget samfundsonde. Det var hans udeli-

ge eller uhæderlige embedsmænd, der bar skylden, og kunne man blot nå frem til kongen selv med sin klage, ville alting blive godt. Der var altså ikke noget i vejen med systemet, men det var de forkerte mænd, der havde de ledende poster.

I praksis var kongens handlefrihed for det meste begrænset af kollegiestyret, men han kunne naturligvis bruge sin enevældige magt og brugte den bl. a. til benådninger. Det var almindeligt ved tronskifte, og da Christian VI efter sin faders død skulle rejse til København, måtte han på grund af modvind overnatte i Nyborg, og dér benådede han slaverne i Nyborg fæstning undtagen de brændemærkede. De løsladte fik ydermere en sum penge med hjem. Det virker egentlig, som om slaverne kunne takke modvinden for deres løsladelse – ellers var måske nogle helt andre fanger blevet fri.

Skønt kongefamilien ret ofte kom til Odense, fordi de overnattede dér på vej sydpå, har kongehuset alligevel været ukendt for de fleste, navnlig på landet, og det var baggrunden for, at en plattenslager, en rytterdatter fra Lintrup ved navn Bodil Sørensdatter, i begyndelsen af 1780erne fik et utroligt held med at udgive sig for at være dronning Caroline Mathilde. Hun havde siden 1778 rejst land og rige rundt under adskillige falske navne og narret penge fra folk. I juni 1784 opholdt hun sig hos husmand Jacob Knudsen i Lumby, hvor hun udgav sig for at være den fordrevne dronning samtidig med, at hun som jomfru Charlotte Dyssel – en provstedatter – rekvirerede hjælp fra Gyldensten og påstod at være grevens elskerinde. Da greven ville lade hende arrestere, forlod hun Lumby medbringende adskillige af husmandens ejendele. Samme år optrådte hun atter som dronning i Bellinge og lånte klæder af degnekonen dér. Sidst på året 1784 blev hun anholdt i Fåborg for løsgængeri og indsat i Odense tugthus, hvor hun blev en sevärdighed, som folk strømmede til for at se. En prokurator Bagger, som troede på hende, fik hende løsladt og tog hende med hjem, men da hun ikke var til at have i huset, blev hun atter indsat i tugthuset, og det blev faktisk omtalt i avisen: »Den 6. juni [1785] blev den vidtbergyrede jomfru, som for kort tid siden var tugthuslem, men på nogen tid har opholdt sig hos andre i byen, igen under et forfærdeligt opløb ført tilbage til tugthuset«.

Imidlertid troede endnu mange på hende og hjalp hende med at skrive breve til kongen, og nogle rejste til København for at overbringe hendes breve til kronprins Frederik. Der blev så nedsat en kommission til at undersøge, hvem hun egentlig var, for hun blev ved med at spille dronning,

Denne akvarel (på papir) forestiller den falske Caroline Mathilde, tegnet af Andreas Ernst Fich, da hun sad fængslet i Odense. (Lennart Larsen fot., Rosenborg).

Q.
 Q u i n d e. — Ved dette Navn
 forstaar man — i daglig Tale, — flette
 Fruentimmer af den almindelige Stand.
 De foragtes derfor dog ikke aldeles af de
 høiere Stænder o. s. v. —

R.

R e d e l i g h e d e n, har hørt
 den Kløffe, eller rettere sagt: vi Danste ha-
 ve havt den Kløffe, at den, ved den indførte
 franske Politesses Despotisme er bleven land-
 strøg. Dette er baade Spot og Skam! —

R.

R e i s e. Naar en ung Herre
 gaar udenlands og udelegger en stor Sum
 Penge, saa heber det: han reiser til
 R.

*Artiklen om ordet kvinde fra ABC-en er et
 godt eksempel på forfatterens spidse pen.
 (E. Panton fot., Odense Centralbibliotek,
 Lokalhistorisk Afdeling).*

»hvilket forårsager en bevægelse blandt folk i byen og på landet, hvoraf en stor del er så enfoldige at fæste lid til hendes udsigende og giver hende penge, hvoraf hun klæder sig som en fornem person ... foruden ørkesløse dagdrivere og enfoldige bønder har man set agtbare borgere, honette fruentimere og andre, som jeg ikke vil nævne, gøre opvartning hos denne gemene og liderlige kvinde, forsømme deres arbejde og forretning, rejse for hende i ambassade for at frembringe og nedlægge for majestætens trone hendes dumdristige løgn«.

Kommissionen gik meget grundigt til værks. Det var øjensynligt utænkeligt at sende bud efter nogen ved hoffet, som selv havde kendt dronning Caroline Mathilde, så Bodil Sørensdatters påstand måtte imødegås led for led: Hun kunne ikke skrive, heller ikke tale engelsk, og hun var mørkhåret, mens Caroline Mathilde havde lyst hår. Med møje og besvær fik man også opklaret, hvem hun egentlig var.

Stiftamtmanden havde ønsket at få hende fjernet fra Odense, fordi det var umuligt at holde hende isoleret, men kancelliet ville først have sagen opklaret, så man nøjedes med at forbyde postmesteren at modtage breve til hende. Omsider i 1786 faldt dommen, som undtagelsesvis også blev bekendtgjort i avisen. »Den liderlige kvinde med de løgnagtige foregivender« skulle kagstryges og for livstid indsættes i Møens tugthus, men da man mente, at hun var sindsforvirret, blev hun fritaget for kagstrygningen. Efter i hvert fald ét mislykket flugtforsøg undveg hun i 1805 fra Møens tugthus og druknede på vej over isen til Sjælland. Men siden processen mod Laurids Mørch og Helene Hornemann havde Odense ikke oplevet så celeber en sag.

Forholdet mellem kirke og stat var der i og for sig ingen, der diskuterede. Det givne grundlag var den lutherske tanke om de to regimente: Det verdslige regimente med love og embedsmænd, der skulle holde menneskenes ondskab i ave, og hvor det skulle gå enhver efter fortjeneste, og på den anden side det gejstlige regimente, det usynlige Guds rige, hvor alle ganske ufortjent har fået tilgivelse, og hvor alle skel mellem mennesker er udsløttet.

Imidlertid havde pietisterne en forestilling om, at omvendte mennesker kunne blive så gode, at lovene blev overflødige, eller at det kunne være nok at appellere til folks bedre følelser. Fattigloven af 1708, der ville opbygge en fattigforsorg baseret på frivillige bidrag, satte sig mellem to stole. Den overså nemlig, at hvis den sande næstekærlighed virkelig herskede, ville en fattiglov være overflødig, for ingen ville kunne bære at se sin næste lide nød. Men samtidig er loven udtryk for, at denne næstekærlighed ikke var der, og så var det en misforståelse at nøjes

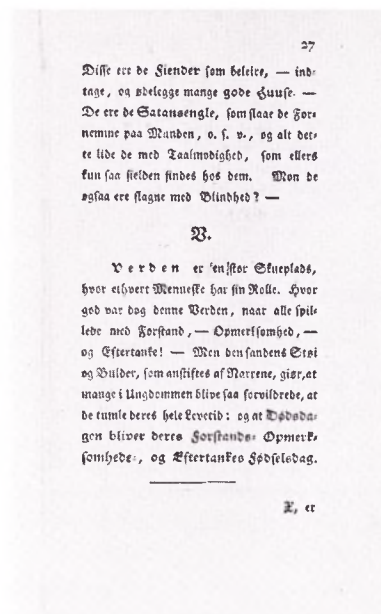
med en opfordring. Så skulle der – som man da også hurtigt blev klar over – være en lov, som tvang mennesker til ved at betale en skat at øve en gerning, der i sine virkninger var god.

Biskop Lodbergs holdning til denne lov viste, at han nærrede en realistisk overbevisning om, at der aldrig ville komme penge nok i fattigkassen ad frivillig vej, men han var samtidig modstander af en institutionalisering af fattigvæsenet. Hjælpen burde efter hans mening gives fra menneske til menneske, men her overså han et andet element, som rektor Tauber siden præciserede: At slænge en gave til den fattige og oven i købet lade ham vente på den, er at ydmyge ham og »vidner om en lav tænke måde og en nedrig [d.v.s. lav] sjæl«.

Behovet for privat godgørenhed var altid stort, og i det stille foregik der også en hel del. Avisen havde ofte en rubrik med titlen *Ædle Handlinger*, og her fortælles, hvorledes nogle fattige ryttere tog sig af forældreløse børn, og at en gammel vanfør mand på hospitalet nu for syvendegang opfostrede et fattigt barn. Det nævnes også, at »en af Odenses høje damer« i denne vinter (1784) dagligt bespiste 100 fattige, men faktisk fremhæver avisen mest de ædle handlinger, der gøres af småkårsfolk. »Man ser, at ædle handlinger og en gørlig [d.v.s. praktisk] kristendom finder sted i bondestanden, ofte til beskæmmelse for andre«.

Ved århundredets begyndelse havde stort set stat og kirke været en enhed, men nu skilles de ad. I sin festforelæsning om borgerlige talers nytte i 1775 opererede Nannestad med et klart skel mellem kirke og stat, mellem troens liv og samfundslivet. Hvad prædikenen er for det religiøse liv, burde de borgerlige taler være for det verdslige liv, således at disse taler f. eks. kunne vække befolkningens stolthed, så de holdt sig for gode til at handle med smuglede varer. Naturligvis skal Gud adlydes mere end mennesker, men en god kristen monark ville aldrig udstede en lov, der stred mod Guds lov, og så tilkommer det ikke borgerne at sætte sig til doms over øvrigheden.

Samfundets stænderdeling blev også taget for givet; det bliver ofte understreget i prædikener, katekismer og verdslige skrifter, at enhver skal tjene Gud og kongen på den plads, hvor han nu var. Det betød ikke, at nogen ønskede et fastlåst kastesystem, for ikke mindst den gejstlige stand var for mange en vej til social opstigning. Man byggede på tanken om Guds forsyn eller Guds førelse, som indebærer, at det er Guds vilje, at man skal være i den stand eller det embede, hvor man faktisk havner. Dette synspunkt kommer frem i talrige ligprædikener og også i J. K. Blochs beskrivelser af den fynske gejstlighed, selv om det her også blandes med snusfornuftige overvejelser. Således fortælles

Forfatteren til ABC-en var meget skuffet over sine medmennesker, fremgår det af artiklen om verden. (E. Pantou fol., Odense Centralbibliotek, Lokalthistorisk Afdeling).

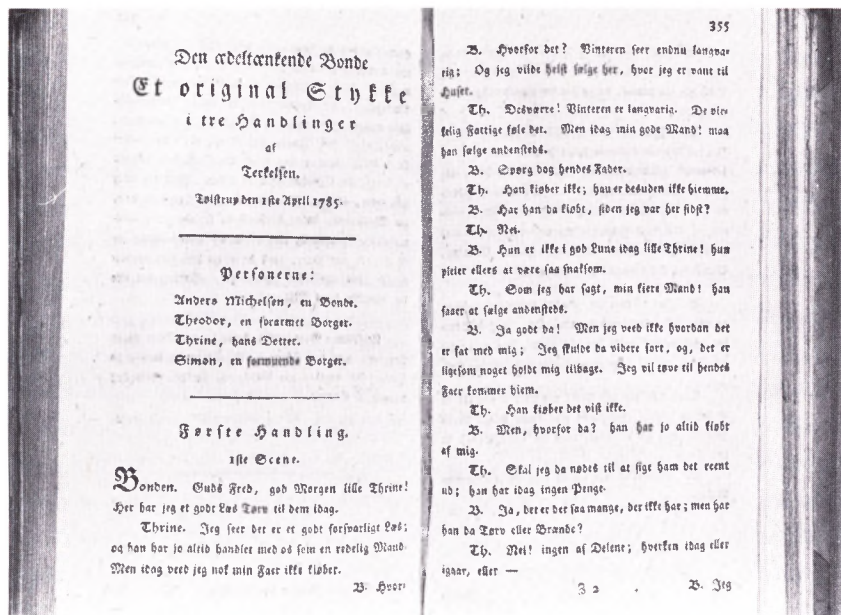
det, at Hans Wøldike, sognepræst ved Sct. Hans kirke, ville først ikke søge dette ringe kald; men en from ven i kancelliet rådede ham til at tage det og stole på forsynets hjælp til forflyttelse. Der var jo også den omstændighed, at kongen ofte kom til Odense, så Wøldike kunne regne med, at kongen ikke glemte ham!

Det var enhver kristens pligt at adlyde øvrigheden, men i hvert fald Chr. Ramus nærede ingen illusioner om, at folk af stand og embede af den grund var bedre end andre. »Skal man dømme om, hvad man hører om de fleste, da regerer løgn og uretfærdighed, vold og uret«, så de, som Gud har sat i embede, skal vel vogte sig for, at de ikke forleder andre til noget ondt. Gud har vel gjort forskel på stand i denne verden; han har sat nogle til at byde, andre til at lyde, men vi er dog alle lemmer på ét legeme, og derfor bør vi ikke handle anderledes mod vor næste, end vi ønsker det skal ske med os selv. Men Judaskysset hører verden til, og »hvor mange nu kysser ikke den hånd, de ønskede var af i albuen«. Embedsmænd bør dog ikke gøre sig selv for jævne, for erved mister de deres myndighed, men de må heller ikke være storagtige, for derved gør de sig forhadte.

Rektor Tauber fandt det nødvendigt, at embedsmænd vågede over hinanden, og Nannestad erklærede, at det var skændigt, at nogen, som havde bestemt sig til at virke i et bestemt arbejde og endog nyde fordele deraf, kun gjorde deres arbejde for et syns skyld og uden redelig hensigt.

I hele århundredet opererede man med en række faste klicheer, f. eks. den enfoldige bonde og det skrøbelige kvindeskøn. Begge disse grupper kunne vist i praksis have fordel af disse diskriminerende betegnelser, idet de undertiden af den grund slap lettere om ved visse forseelser end andre. Således blev i 1786 en kvinde, der var dødsdømt for at have dræbt et barn, hun havde født i dølgsmål, benådet, fordi hun erklærede, at hun ikke vidste, at det var ulovligt at føde i dølgsmål, og tre mænd, der året efter blev dødsdømt for at have lavet falske pengesedler, blev benådet til livsvarigt fængselsarbejde, fordi de havde lavet sedlerne så dårligt, at kun meget ukyndige kunne tage dem for gode varer.

Bonden blev ikke blot betegnet som enfoldig, men også som plump og grov. I 1782 foreslog avisen, at da landsbykirker normalt ikke havde orgel eller organist, kunne de anskaffe et automatisk orgel med valser, som kunne være godt nok til »det simple bondeøre«. Men alligevel var den enfoldige bonde ved at forsvinde. I skønlitteraturen, f. eks. i Johannes Ewalds *Landsbye-Højtiden*, dukker den dygtige og selvbevidste bon-

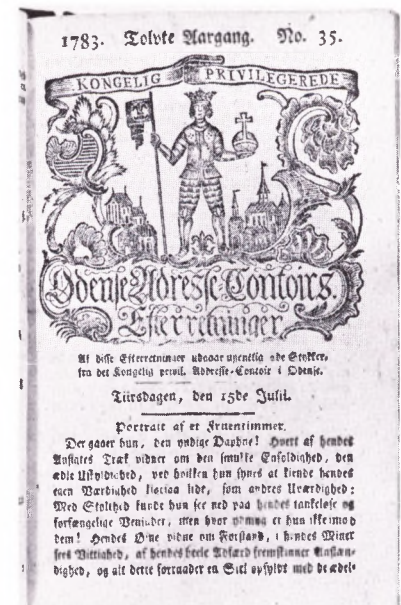
Forfatteren til skuespillet om den ædeltænkende bonde, Terkel Terkelsen, var præsteson fra København og blev efter opholdet på Tøjsrup kordegn og klokker i Ringkøbing. (E. Pantou fot., Landsarkivet for Fyn).

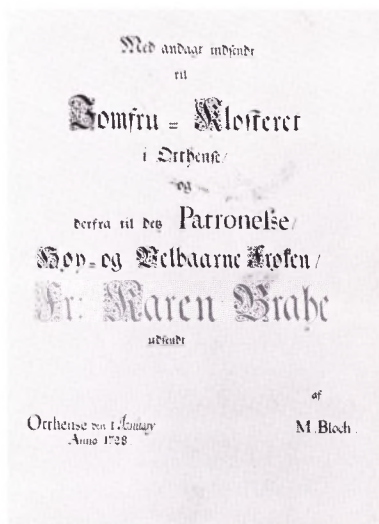
de op, og i *Almeennyttige Samlinger* 1785 findes et særdeles velment, men ikke just fremragende skuespil, *Den ædeltænkende Bonde* af Terkel Terkelsen, der var huslærer på Tøjsrup. Denne bonde bringer gennem en også ædeltænkende præst økonomisk hjælp til en forarmet borger i byen, som lige er blevet svigtet af sin formuende ven, skønt denne endda har kastet sine øjne på den førstes datter.

Det skrøbelige kvindekøn blev indtil videre ved med at være skrøbeligt, men kvinderne havde heller ikke de økonomiske muligheder for at gøre sig selvstændige, som bønderne havde. Selv om de »lærde fruentimmere« blev respekteret, blev kvinderne fastholdt i rollen som mødre og hustruer, men dér tillagde man dem også stor betydning. Tauber fremhævede, at dels satte kvinderne deres liv på spil for at skaffe jorden beboere og staten borgere, dels havde de den afgørende indflydelse på børnenes første leveår og bestemte derfor i vid udstrækning deres fremtid. »I ædle damer ... på jer kommer det an, hvor lykkelig verden skal blive«. Men der var nu ingen damer indbudt til festforelæseringerne eller mindehøjtidelighederne, så de måtte nøjes med sidenhen at læse denne smukke udtalelse.

I et *Portræt af et Fruentimmer* skildrer avisen 1783 en idealkvinde. Hun besidder en ædel uskyldighed uden tankeløshed eller forfængelighed; hun har forstand og anstændighed, plejer sin sjæl, finder sig i, at som oftest sker ikke just det, hun har ønsket; hun afskyr sladder, vælger

Det er unægtelig noget af et overmenneske, der lægges op til beskrivelsen af i denne indledning til artiklen i Odense Adresse-Contours Efterretninger for den 15. juli 1783. (E. Pantou fot., Landsarkivet for Fyn).

Denne flotte håndskrift er stiftsprovst Mathias Blochs, og den prydede et nytårsdigt, han i 1728 sendte til Karen Brahe. (E. Pantou fot., Landsarkivet for Fyn).

sin omgang med skønsomhed, læser mest nyttige bøger, men kan også more sig over en skæmt, og hun er en kender af musikken og elsker alt smukt.

Kvinderne spillede imidlertid en væsentlig rolle i det kirkelige liv. Under det verdslige regimente skulle de være deres mænd underordnede, men i nådens stand var alle mennesker lige. Efter alt at dømme var kvinderne de flittigste kirkegængere, og sandsynligvis var de også ret fremtrædende inden for vækkelsesbevægelserne. Det er muligt, at pietismen og ikke mindst herrnhuttismen fremkaldte en ændring i det patriarkalske kønsrollemønster, fordi den religiøse oplevelse og den personlige tro var fuldstændig uafhængig af stand eller køn. Dertil kommer, at den såkaldte brudemystik, d.v.s. fordybelsen i billedet af sjælen som Kristi brud, blev meget udbredt, og ikke alene var dette billede let tilgængeligt for kvinderne, men det så at sige fikserede hele menneskelivet i en kvindelig kønsrolle.

Familielivet var dog fortsat, under det verdslige regimente, så absolut under husfaderens autoritet. Familien var større end nutidens kernefamilie, fordi det som en selvfølgelig ting påhvilede enhver familie at sørge for sine egne gamle, syge eller handicappede.

Ligprædikener taler selvfølgelig altid pænt om den afdøde, men uanset om det er rigtigt eller ej, kan man ud af dem aflæse idealerne, f. eks. i stiftsprovst Anchers ligprædiken over Peter Eilschou, der skildres som en flittig kirkegænger, der ikke misbrugte Guds navn, en flittig og hæderlig forretningsmand, der trods sin rigdom levede beskedent og var uhyre godgørende. Som modvægt mod dette står Taubers lovprisning af den nyttige samfundsborger, der offer sig for almenvellet.

Moralske spørgsmål var alle optaget af, fordi det drejede sig om det net af skrevne og uskrevne pligter og rettigheder, der bestemte forholdet mellem mennesker indbyrdes. Avisen erklærede i 1780, at nu er drukkenskab ikke mere respektabelt, men til gengæld er der kommet nye laster til som falskhed, bedrageri, ukyskhed og forfængelighed – det sidste navnlig hos kvinder. Nu kan det vist i høj grad betvivles, om disse laster ligefrem var nye i 1780, men det er i hvert fald sikkert nok, at drukkenskab tidligere var respektabelt, i hvert fald inden for visse grænser. I talrige sager vedrørende præster, degne m.m. omtales uden forbavselse og uden forargelse, at den og den var beruset; det gjaldt f. eks. en injuriersag i 1724, hvor Elias Grüner i beruselse havde været grov mod sin sognepræst.

Drik og spil og hor blev gerne kædet sammen. Stiftamtmanden nærede i 1798 ingen tvivl om, at den usædelighed, der gik i svang i Ubbe-

rud sogn, for en stor del skyldtes brændevinsdrikken, og sognepræst Mathias Eilschou i Fraugde fik sin søn Andreas gjort arveløs, fordi han efter at have taget universitetseksamen var forfaldet til drik og spil og faktisk var forsvundet. Da Johan Bülow i 1767 drog til København for at studere, så han i fantasien den unge, som vellysten forfører, tilbringe sin tid på berygtede steder (d.v.s. bordeller), hvor han i løbet af kort tid sætter sit helbred og sin moral til. Ligeledes så han spilleren, hvis gulblege ansigt vidner om de mange søvnløse nætter. Bülow gjorde det løfte, at han aldrig ville sætte sin fod på noget billardhus eller berygtet sted, og det løfte holdt han. »Kortspil og berygtede mennesker har jeg altid skyet«.

Disse laster var altså efter Bülows mening socialt deklasserende og ødelæggende for helbred og økonomi. De åndelige synder, som normalt ikke var socialt deklasserende, kommer mest frem i prædikenerne; det gælder begærlighed, hovmod og misundelse, men avisen har af og til også nogle bemærkninger: At drukne i selvklogskab kan være skadeligere end at drukne i havet, og i 1782 fortælles en lille historie, noget misvisende under overskriften *Historisk*. Den handler om en pige, der gik til torvs med en spand mælk på hovedet. Mens hun går, drømmer hun om, hvor meget hun kan få for mælken, og hvordan hun vil bruge det til at tjene endnu mere. Men just som hun er kommet så vidt, nikker hun som en fornem dame, og spanden falder på jorden. Det er altså helt det samme motiv som i H. C. Andersens *Konen med Æggene*.

Det snævre samfund

Det gode navn og rygte var noget, man lagde stor vægt på. Det er vigtigt, siger Chr. Ramus, at »vi ikke i vort liv og levned i verden sætter nogen skamplet og brændemærke på vort ærlige navn og rygte ... et ærligt navn er kosteligere end stor rigdom«. Om sladder bemærker han, at »var der ingen, der ville høre snak, så var der heller ingen, der hørte snak. Når en tunge finder et åbent øre, er den færdig [d.v.s. parat] at afsætte sit kram«.

De mange injuriersager, irettesættelser med krav om offentlige undskyldninger, dementier i aviserne og ikke mindst reaktionerne på anonyme skandskrifter viser, at man var meget øm over sit omdømme. I 1711 blev Jørgen Holmer, sognepræst i Korup, gift, og brylluppet blev holdt på Fraugdegård. Der blev omdelt et digt forfattet af brudgommens broder Ditlev, og det tog professor Laurids Luja anstød af, fordi han mente, det var møntet på ham og hans hustru. Det omtalte »Lau-

rids og Trine«, Lucas og Lurifax, og i det håndskrevne eksemplar, som blev fremlagt i provsteretten, kunne der lige så godt stå Lujas som Lucas. Digtet talte også om stude, og Lujas hustru hed Stud (eller Stoud). Provsteretten gav Luja ret, og Ditlev Holmer skulle give en undskyldning og betale en bøde på 6 rigsdaler.

Kapellanen Elias Grüner havde mange sager, dels et stort skænderi med sognepræst Hans Wøldike om, hvem af dem der måtte have sine gæs gående på Vor Frue kirkegård, dels en række injuriersager som både anklager og indklaget – men han var nu vist også en temmelig vanskelig herre. Chr. Seidelin ved Vor Frue kirke fik i 1782 en sag med de lokale konsumtionsbetjente, der var fornærmede over, at han havde kaldt dem posekiggere.

I 1756 udspreddes et skandskrift under titlen *Epistola Admonitoria eller Paamindelses-Brev* dateret helvede 1. juli 1756. Det var en nedrakning på 58 vers af den nylig afdøde kammerråd Laurids Erichsen, kongelig Majestæts krigs- og landkommisær, og hans fader Erich Erichsen, der her beskyldes for at have beriget sig, mens han var kæmner og kirkeværge.

»En birkedommer han og er,
skønt han ej loven kender;
han bander, skælder og sligt mer,
ret som en æreskænder.
Hvor han kan få, han kone ta'r
hos gifte og ugifte,
han uden vejen børen har,
kan aldrig gå til skrifte«.

De første 17 vers er rettet mod Erich Erichsen og resten mod kammerråden, som skulle have gjort sin lykke ved alskens ufine midler og derfor nu er havnet i helvede. Digtet ender med en gravskrift:

»Her ligger han, som satte lid
til mennesket og i sin tid
slet intet eftertragted
af det, som har bestandighed,
og som hør hen til kærlighed,
han billighed [d.v.s. retfærdighed] ej agted«.

Enkefru Erichsen indgav klage til stiftamtmanden, som lod foranstalte politiforhør, hvor mangfoldige mennesker blev afhørt. Alle kendte

skriftet, men ingen kendte forfatteren. Det var dog påfaldende, at den der havde forklaret mange andre meningen med mere dunkle steder i digtet, var ingen anden end fru Erichsens egen broder, fænrik Peter von Westen (som var en anden end professoren af samme navn), og han havde i vidners nærværelse erklæret, at digtet var godt lavet. Stiftamtmand Rantzau mente øjensynlig også, at han var forfatteren, og rådede enken til ikke at fortsætte sagen, og det gjorde hun heller ikke.

I 1775 udstedte politiet en plakat om, at der i byen var udstrøet nogle anonyme skrifter, som »ikke alene er imod ærbarhed og gode sæder, men endog brave mænd til fornærmelse«. Det oplyses desværre ikke, hvad der stod i dem, men forfatteren blev i hvert fald ikke fundet. Det er muligvis de skrifter, som den afskedigede stiftsprovst Pingel fralagde sig forfatterskabet til.

En decembernat i 1781 blev der opsat en plakat, som var fornærmelig mod enkefru Aabye og hendes datter, men her blev forfatteren øjensynlig hurtigt fundet, og det blev uden navns nævnelse bekendtgjort i avisen, at han privat over for fru Aabye havde gjort afbigt.

Nu kan man sige, at det trods alt ikke er mange sager i løbet af 80 år, men det tog nærmest til i de kommende år, og først i århundredet havde Odense ry for at være fuld af intriger. Christian Sehested var absolut ikke glad for at skulle være stiftamtmand i Odense, hvor der var fuldt af rænker og bagtalelser og oven i købet dyrt at leve, og i 1726, da han eftersøgte en forsvunden legatkapital, som magistraten havde fralagt sig kendskabet til, skrev han til biskop Lodberg:

»Når dette og deslige betænkes, så synes vel, at den gode sal. biskop Müller ej har haft så stor uret, når han ved sin tiltrædelse ville have rede i regnskaberne, hvorved han derfor ikkun blev ridiculeret [d.v.s. latterliggjort], og fortaldt [d.v.s. bagtalt] efter den fynske sædvanlige veltalenheds måde. Når sådant ugudeligt væsen går i svang, kan man ikke undre sig over, at Guds velsignelse udebliver ... P.S. Den Guds straf og vrede ses allerede udi den fast åbenbare usamdrægtighed, had og efterstræbelse, uforkammet løgn, caloumniering [d.v.s. bagtalelse] og skandskrifter, hvorved byen ulykkeligvis i lang tid har været og endnu er såsom reven og splittet ad, og den ene mod den anden ophidset«.

Dette portræt i pragtarme forestiller stiftamtmand Christian Sehested og hænger på Egeskov. Det er malet af en ukendt kunstner. (Lennart Larsen fot., Frederiksborgmuseet).

21 · Slutning

Når denne fremstilling stort set slutes med år 1789, er det ikke fordi dette år sætter noget afgørende skel i Odenses historie, for selv om Det dramatiske Selskab blev stiftet i dette år, er det trods alt ikke nok til at danne skillepunkt. I europæisk historie skiller man normalt ved den franske revolutions udbrud 1789, og i dansk historie sættes skellet ved 1784, da kronprins Frederik overtog regeringsmagten, men disse begivenheder havde ikke umiddelbare virkninger i lokalsamfundet.

Denne fremstilling har været koncentreret om dagens og vejens opgaver, og derfor er det måske kommet til at se ud, som om der ingen forandring skete i hele perioden. Men det gjorde der faktisk.

I det administrative apparat, som var håbløst ineffektivt ved århundredets begyndelse, lykkedes det i det 18. århundrede at få de første geledder til at fungere ordentligt. Fra omkring 1720 havde Fyn fortrinlige og dygtige stiftamtmand og biskopper, og selv om der var brådne kar i præstestanden, havde Jacob Ramus utvivlsomt ret, når han hævdede, at der var sket en betydelig højnelse af den gejstlige stands uddannelse og åndelige niveau. Der var visse ingen, der anså det for ligegyldigt, om man havde eller ikke havde gode præster, degne, skoleholdere o.s.v., men man kunne ikke få dem bedre, og det var akkurat det samme med de verdslige embedsmænd. På dette område er der intet enkelt år, der danner skel, og det er der heller ikke, når det gælder de praktiske opgaver som kirkernes vedligeholdelse. Dette var i både år 1700 og år 1789 primært et spørgsmål om penge, selv om naturligvis de nye stilarter satte deres præg på udformningen. Skolevæsenet fik først sin reform efter 1800, men trods alle dets mangler betød oprettelsen af et almindeligt skolevæsen for hele befolkningen, at almuen virkelig fik en chance for i det mindste at lære at læse og skrive.

I den her behandlede periode er det dog først og fremmest borgerskabet, der rykker frem, kraftigt sekunderet af gejstligheden. Fremkomsten af aviser, de mange bøger, der blev skrevet og trykt i Odense, og det begyndende foreningsliv viser, at borgerstanden følte et behov for mere oplysning og var villig til og i stand til at betale for den – for hvis det skulle blive til noget, måtte befolkningen selv sørge for det.

Den tid var endnu fjern, hvor det offentlige for alvor tog fat på at beskæftige sig med kultur.

På den måde kan man med rimelighed hævde, at 1780erne danner skel i lokalsamfundets historie. Fra midten af 1780erne gik man ind i en ny kirkekamp, for landbefolkningen kom de store reformer til at betyde en omvæltning, og i byen begyndte nu den selvstændige borgerlige kultur at udfolde sig.

Noter

Ved optælling af linietalet er linier for overskrift og mellemrubrikker udeladt. I noterne er anvendt følgende forkortelser:

BA – Fyns bispearkiv, FT – Fynske og smålandske tegnelser med indlæg. (Rigsarkivet, Danske Kancelli), GH – Gråbrødre hospitals arkiv, GKI – Generalkirkeinspektionskollegiets arkiv (Rigsarkivet), KBB – Karen Brahes bibliotek, OA – Odense amts arkiv, OACE – Odense Adresse-Contoires Efterretninger, RA – Rigsarkivet, RG – Det fynske ryttergods' arkiv, SHK – Sct. Hans kirkeinspektions arkiv, SKK – Sct. Knuds kirkeinspektions arkiv, SØ – Fyns stiftsøvrighedsarkiv, VFK – Vor Frue kirkeinspektions arkiv.

2 · Kirkens organisation

- 11, l. 7. FT 24.4.1741, nr. 17.
11, l. 18. BA Kopibog 2.5.1733. Odense herredsprovstis skifteprotokol I, f. 381, 397, (boet efter professor Luja). Særlig skifteprotokol for biskop Lodberg.
11, l. 31. BA Kopibog 4.11.1775.
12, l. 20. BA Kopibog 22.3.1786.
12, l. 32. SØ Landemodeakt 7.10.1744.
13, l. 12. Reskript 17.9.1681 og 20.2.1703. Kancelliskrivelse 4.11.1702.
13, l. 15. Jens Bircherods dagbøger 14.4.1706.
13, l. 20. SØ Landemodeakt 18.4.1708 og 11.4.1714. OA Landsdommernes breve.
13, l. 27. SØ Landemodeakt 26.4.1702, 17.10.1711, 27.4.1718, 4.10.1730, 2.10.1737, 25.4.1770 og 6.10.1784.
14, l. 13. Odense herredsprovsti. Indkomne breve 28.6.1786.
14, l. 20. Lunde herredsprovsti. Justitsprotokol f. 1 v.
14, l. 25. BA Bjerger herreds breve 1778 (vota). Lunde herreds breve 12.9.1763. Kopibog 14.9.1763.
14, l. 36. BA Kopibog 13.1.1736. FT 13.8.1745, nr. 44.
15, l. 23. SØ Landemodeakt 19.4.1719.
15, l. 35. SØ Landemodeakt 10.4.1720 og 3.10.1742.
16, l. 21. BA Breve fra GKI 8.3., 19.3. og 2.9.1738.
17, l. 2. Odense byfogeds arkiv, Politiprotokol 1742-69, sag 6.7.1761. Jvf. s. 218
18, l. 11. BA Kopibog 3.2.1770.
18, l. 19. BA Kopibog 17.10.1770.
18, l. 24. BA Kopibog 18.8.1764.
18, l. 30. SØ Landemodeakt 5.5.1734, 8.10.1738, 12.4.1747 og 18.4.1787.
18, l. 36. BA Åsum herreds breve 30.10.1771. Kopibog 7.12.1771.

- 19, l. 15. Odense herredsprovstis justitsprotokol 1724. SØ Landemodeakt 26.4.1724. BA Odense herreds breve 1724.
19, l. 22. BA Kopibog 26.12.1750 og 22.4.1755.
20, l. 10. FT 18.10.1743, nr. 73.
20, l. 33. SØ Landemodeakt 23.4.1721, 7.10.1722, 8.10.1732, 30.4.1735, 11.4.1736, 2.10.1737, 27.4.1740, 21.4.1751 og 17.4.1765.
21, l. 1. BA Kopibog 21.5.1713.
21, l. 23. BA Kopibog 11.10. og 28.10.1775.

3 · Biskopperne og tidens nye tanker

- 23, l. 1. Indtægter: OA Kopibog 14.1.1712 om bispegården. Journal for rentekammerbreve 9.3.1705 og 23.3.1706. BA Kopibog 28.7.1732, 1733 f. 39 r. Sager vedr. prinsessestyr 1749.
23, l. 23. Kingo: R. Petersen: *Thomas Kingo og hans samtid*, s. 402-18. J.K. Bloch: *Den fynske gejstligheds historie I*, s. 167 og 176-79. G.L. Wad: *Bidrag til skildring af Thomas Kingo*, s. 47-133. H. Holzapfel: *Unter nordischen Fahnen*, s. 176-77. Aage Fasmer Blomberg: *De magre år*, s. 338.
24, l. 33. Müller: R. Petersen: *Thomas Kingo og hans samtid*, s. 415-18. J.K. Bloch: *Den fynske gejstligheds historie I*, s. 176-79. Jens Bircherods dagbøger 8.1.1706 og 2.6.1708.
25, l. 26. Sagen med M. Hoff: OA Kopibog 1712, f. 301. Salling herredsprovsti, Justitsprotokol f. 13ff. SØ Landemodeakt 10.4. og 30.10.1709, 30.4. og 8.10.1710, 4.10.1713, 11.4. og 12.10.1714.
25, l. 27. Muus: J.K. Bloch: *Den fynske gejstligheds historie I*, s. 181-206.

- 26, l. 6. Junghans' digt i Det kgl. Bibliotek, Ny kgl. Samling, 4*, 2055, og i KBB håndskrift A II,9. Muus' digte fra Odense i KBB håndskrift C IV,94 og 105.
26, l. 22. Privatarkiv J. Karstens.
26, l. 29. BA Kopibog 23.8.1712. OA Kopibog 26.5.1714.
26, l. 32. RA Sjællandske tegnelser 22.4.1717, nr. 110. J.K. Bloch i Add. 138, 2*, IV, f. 50 v.
27, l. 28. FT 1.2.1743, nr. 11. OA Journal for rentekammerbreve 4.9.1718. Breve fra Odense 12.10.1725. Vedel Simonsen: *Rugaard III*, s. 2f.
27, l. 40. Holzapfel: *Unter nordischen Fahnen*, s. 176-77.
28, l. 1. Lodberg: J.K. Bloch: *Den fynske gejstligheds historie I*, s. 207ff. og utrykte optegnelser i Add. 138, 2*, IV, f. 56 vff. Thaulow: *En statsmand og diplomat*, s. 113. – J. Hansen: *Biskop Lodbergs iver for kristendomsundervisning*, s. 378-81. OA Kopibog 13.1.1718. Afskrifter af Lodbergs sag med Københavns magistrat i KBB håndskrift C IV,107, og i Odense katedralskoles håndskrift 10.
28, l. 34. *Fra Fyens Fortid II*, s. 81.
29, l. 10. Chr. Ramus: J.K. Bloch: *Den fynske gejstligheds historie I*, s. 213ff. Privatarkiv Ramus. KBB håndskrift D III,96 (brev 17.1.1732). BA Oplysninger om teologiske kandidater 1736-42.
30, l. 24. Separatister: BA Kopibog 4.12.1734, 16.11.1748, 9. og 19.7.1749. SØ Landemodeakt 11.4.1736, 27.4. og 5.10.1740. FT 17.3.1736, nr. 12. SØ Kopibog 8. og 28.3.1736. H.F. Rørdam: *Svenske emigranternes ophold i Danmark*, s. 48-140. Samme: *Bidrag til separatismens historie i Christian VI's tid*, s. 98-143.
30, l. 38. BA Kopibog 6.7.1743.

- 31, l. 33. Herrnhutter: BA Kopibog 21.1.1741, 16.11.1743, 4.3.1744, 10. og 20.2., 17.4., 15.5. og 1.6.1745, 30.7., 6. og 17.8., 26.10.1746, 18.1., 25.2.1747 og 23.11.1748. K. Heiberg: *Om herrnhutismen på Fyn*, s. 234-50.
- 31, l. 39. FT 1731, nr. 24, 1732, nr. 34 og 1734 nr. 4.
- 32, l. 5. OA Protokol for købstadsbreve 6.7.1736. Breve fra Odense 4.7.1736.
- 32, l. 16. Katolikker: BA Kopibog 14.1.1747. GKI Om Maren Boyes overgang til katolicismen 1738-54. Holzapfel: *Unter nordischen Fahnen*, s. 90-112.
- 33, l. 1. J.K. Bloch: *Den fynske gejstlighedens historie I*, s. 221ff. FT 27.7.1759, nr. 39.
- 33, l. 34. BA Kopibog 6.3.1779. GKI Indkomne sager 1779, nr. 15.
- 33, l. 37. BA Bjerger herreds breve 30.10.1773. Kopibog 4.3.1775.
- 34, l. 19. Chr. Seydlitz: *Sørge-Tale*, passim. N.N. Skaar: *Bidrag til den evangelisk-kristelige psalmebog*, s. 378-81. A. Malling: *En glemt salmedigter*, passim. *Danmarks litterariske Progresser III*, s. 92-94.
- 34, l. 22. *Luxdorps dagbøger* 21.3.1783.
- 34, l. 32. Om Jacob Ramus' gæld og konkursbo se Odense herredsprovsti, Skifteprotokol II, f. 372 v. GH Forhandlingsprotokol 11.1.1779 og 12.2.1780. BA Kopibog 31.7.1786, 14.4., 18.11., 22.11. og 9.12.1787. Kommissionsprotokol vedr. Jacob Ramus' bo 1786-96. Reskript 3.2.1786 og 12.12.1788.
- 35, l. 30. Tønne Bloch: Se OACE 1786, nr. 26-27 og 70. L. Koch: *Fra rationalismens tid*, s. 239-55. L. Koch: *Indførelsen af den evangeliske salmebog*, s. 724-39. *Fra Fyens Fortid II*, s. 447 og IV, s. 247-63.
- 36, l. 12. Jens Baggesen: *Biografi af biskop Tønne Bloch*, s. 141-51.
- 37, l. 11. Henriksen: *Johan H. Tauber som rector*, s. 358-60.
- 37, l. 20. BA Kopibog 5.1. og 6.2.1787, 19.8.1790. Odense herreds breve 4.8.1790. FT 2.2.1787, nr. 6.
- 37, l. 25. BA Kopibog 13.4.1786. Kancelliskrivelse 29.4.1786. Flere tilfælde se BA Odense købstads breve 7. og 8.1792. Odense herreds breve 4.2.1793.
- 39, l. 3. J.K. Blochs samlinger Add. 139, 2, III. BA Kopibog 24.3.1770.
- 39, l. 12. Det kgl. Bibliotek ms. Kall 377, 4, I, f. 112 (Indberetning til Thura).
- 39, l. 22. J.K. Bloch: *Den fynske gejstlighedens historie II*, s. 855.
- 39, l. 32. FT 6.11.1733, nr. 62. BA Kopibog 17.10., 21.10. og 11.11.1733.
- 39, l. 35. OA Skifteforretninger 1773 II. Skifte efter landsdommer von Bergen. Brev 9.12.1767.
- 40, l. 12. BA Kopibog 1.2.1769.
- 40, l. 22. Reskript 30.9.1768. BA Kopibog 8.2.1770 og 18.7.1772.
- 40, l. 25. Privatarkiv N. Sass.
- 40, l. 36. RA Danske Kancelli. Supplikprotokol 1703, nr. 128.
- 41, l. 3. J.K. Blochs samlinger Add. 139, 2, IV.
- 41, l. 7. OA Breve fra Odense 24.1.1739.
- 41, l. 12. BA Kopibog 20.1.1770 og 11.10.1775.
- 41, l. 23. BA Kopibog 5.2.1752.
- 41, l. 28. J.K. Bloch: *Den fynske gejstlighedens historie II*, s. 688.
- 42, l. 13. OA Protokol for breve til kollegierne 23.10.1718.
- 42, l. 27. Odense byfogeds arkiv, Tingbog 1709-13, f. 192, 194 og 196. Odense herredsprovstis justitsprotokol, f. 27.
- 42, l. 31. BA Åsum herreds breve 5.4.1786. Kopibog 6.6. og 13.6.1786. FT 26.5.1786, nr. 48.
- 42, l. 36. Pingel: FT 14.10.1773, nr. 53 og 16.11.1775, nr. 72. Odense herredsprovstis justitsprotokol, f. 127-56. J. Clausen: *Den danske Tartuffe*, passim. BA Kopibog 19.10.1773, 11.10.1775 og 27.4.1776. OACE 1775, nr. 7.
- 44, l. 17. Indtægter: BA Kopibog 4.5.1740. Skattelister 1677-1757. Designation over gejstlighedens indtægter 1768, 1801 og 1803. Indberetninger om præstegårde 1702-86.
- 45, l. 6. BA Kopibog 17.7.1751.
- 45, l. 26. SØ Landemodeakt 7.4.1744. BA Kopibog 4.9., 18.9., 6.11. og 20.11.1748.
- 45, l. 32. J.K. Blochs samlinger Add. 139, 2, II. L.M. Wedel: *Indenlandsk rejse*, s. 137.
- 47, l. 1. OA Sager vedr. krigsstyr 1710-11.
- 47, l. 21. Forordning 13.6.1771. BA Kopibog 26.9.1772. Sct. Hans kirkes breve september 1777.
- 47, l. 26. OA Resolutionsprotokol 20.11.1718 og 10.5.1720. Journal for rentekammerbreve 8.12.1718.
- 47, l. 30. OA Sager vedr. krigsstyr 1710-11. SKK Regnskab 1727-28 bilag.
- 48, l. 3. FT 3.4.1739, nr. 29 med indlæg. BA Kopibog 4.5.1740.
- 48, l. 10. FT 21.3.1742, nr. 12. BA Kopibog 19.1.1752 og 1753, s. 297.
- 48, l. 11. Dalum-Sanderum: GKI Indkomne breve 1750, nr. 141-42, 1751, nr. 24, 53-54 og 67, 1753, nr. 65, 1754, nr. 53, 1755, nr. 73 og 106, 1769, nr. 24. FT 14.4.1752, nr. 10, 30.9.1768, nr. 50 og 7.11.1788, nr. 82. BA Kopibog 23.12.1754, 31.10.1755, 2.1. og 8.2.1770, 23.7.1785. *Dalum sogns historie I*, s. 367ff.
- 50, l. 6. BA Sct. Hans kirkes breve 5.5.1703.
- 50, l. 12. Forordning 9.1.1728. Reskript 23.12.1729. Kancelliskrivelse 29.11.1788. GKI 6 b, nr. 247, 23.10.1738.
- 50, l. 22. BA Kopibog 17.12.1768.
- 50, l. 29. BA Odense herreds breve 1.3.1726 og 18.8.1738.
- 50, l. 36. Allesø: Hakon Müller: *Professor Luja og hans kapellan*, passim. BA Kopibog 23.5.1750 og 25.1.1764. OA Resolutionsprotokol 1.3.1758. FT 17.4.1758, nr. 16.
- 52, l. 30. Seden-Åsum: GKI Protokollerede sager 1739, nr. 37, 1746, nr. 16, 1749, nr. 32, 82-83, 1750, nr. 10, 55 og 70. Kopibog 3.2.1746, 29.4.1749, 16.7. og 13.8.1750. BA Kopibog 12.3.1766, 23.3.1770, 15.11.1777, 20.4.1782, 10.12.1785 og 25.2.1787. FT 3.4.1739, nr. 29 og 9.10.1782, nr. 71. J.K. Bloch: *Den fynske gejstlighedens historie II*, s. 27. Sv. Frederiksen: *Seden*, s. 120ff.
- 53, l. 21. Pension: Odense herredsprovstis justitsprotokol f. 24-27, 50, 108 og 124. BA Kopibog 15.12.1762. Åsum herreds breve 13.5.1786. FT 19.6.1778, nr. 35.
- 54, l. 10. Husleje: SHK Indkomne breve 27.2.1737, 5.4.1752 og 10.6.1755.
- 54, l. 11. Residerende kapellaner: BA Kopibog 20.8.1757 og 15.10.1783. FT 16.9.1757, nr. 41. Reskript 5.6.1782. Kancelliskrivelse 3.1.1784. Generalpostamtets skrivelse 4.5.1784.
- 54, l. 27. Enkekasse: FT 22.3.1722, nr. 16 og 20.2.1728, nr. 10. Fundats 10.8.1722.
- 54, l. 40. Odense byfogeds arkiv. Dokumenter til skiftet efter Peter Eilschou og hustru I.
- 55, l. 5. J.K. Bloch: *Den fynske gejstlighedens historie II*, s. 682.

4 · Præsterne

- 38, l. 1. Hvor intet andet anføres, stammer personlige oplysninger fra J.K. Blochs trykte og utrykte samlinger og fra Fyns bispearkivs vitaprotokoller.

5 · Bykirkernes funktionærer

- 56, l. 14. BA Kopibog 9.12.1752. Designation over gejstlighedens indtægter 1768.

- 56, l. 29. SKK Regnskab 1728-29. OACE 1783, nr. 69 og 1785, nr. 13.
- 57, l. 3. BA Kopibog 31.1.1756.
- 57, l. 7. Reskript 22.2.1737.
- 57, l. 21. FT 13.4.1709, nr. 19. OA (201) Breve fra Odense 29.11.1739. Kancelliskrivelse 2.3.1776.
- 58, l. 2. SHK Regnskab 1699-1700. Indkomne breve 14.1.1715. BA Sct. Hans kirkes breve 22.9.1717. SØ Extraktprotokol 1717, s. 22, 25-26, 21.4.1718.
- 58, l. 4. SHK Regnskab 1720-21 – 1721-22. BA Kopibog 14.3.1783.
- 58, l. 8. VFK Regnskab 1718-19.
- 58, l. 13. BA Protokol for de kateketiske skoler 8.1.1728.
- 58, l. 36. BA Designation over gejstlighedens indtægter 1768.
- 59, l. 2. Sct. Knuds klokkerbolig se BA Kopibog 9.5.1772. Sct. Hans klokkerbolig se Reskript 31.5.1783. BA Kopibog 9.7. og 22.11.1787.
- 60, l. 9. Odense herredsprovstis justitsprotokol, f. 47 r. SØ Extraktprotokol 19.8.1718.
- 60, l. 19. Odense herredsprovstis justitsprotokol, f. 47 v. og 105 v. BA Kopibog 16.4.1749. OA Kopibog 23.6.1713. Breve fra Odense 24.1.1729, Resolutionsprotokol 24.3.1729.
- 60, l. 28. VFK Regnskab 1717-18.
- 60, l. 36. Odense katedralskoles arkiv. Rectors breve 24.11.1724.
- 61, l. 1. Hospitalsdeggen se Svend Larsen: *Gråbrødre hospital*, s. 163. BA Odense hospitals og kommunitets breve 6.3.1715, 28.4. og 12.8.1716, 24.7.1776. Odense herreds breve 10.11.1766. Designationer over gejstlighedens indtægter 1768. Reskript 17.8.1716 og 9.1.1767. GH Forhandlingsprotokol 11.1.1779.
- 61, l. 25. BA Indberetninger om degneboliger 1743. SØ Kopibog 29.4.1744.
- 61, l. 33. BA Odense hospitals og kommunitets breve 24.7.1776. GH Forhandlingsprotokol 11.1.1779.
- 61, l. 37. BA Odense herreds breve 10.11.1766. Reskript 9.1.1767.
- 62, l. 8. SØ Kopibog 17.6.1743.
- 62, l. 11. OACE 1772, nr. 15.
- 62, l. 27. Odense magistrats arkiv. Kopibog 6.2.1715.
- 62, l. 35. VFK Regnskab 1756-57.
- 62, l. 37. BA Designation over gejstlighedens indtægter 1768.
- 63, l. 4. Reglement 22.3.1760.
- 63, l. 15. OA Breve fra Odense 6.3.1737. Odense byfogeds arkiv, Skifteprotokol 32, f. 266.
- 63, l. 18. Kaldes ved sin død informator i musik. Odense byfogeds arkiv; Skifteprotokol 27, f. 370.
- 64, l. 7. BA Kopibog 20.11. og 29.11.1786. Kancelliskrivelse 18.11.1786.
- 64, l. 12. BA Kopibog 1.12.1787.
- 64, l. 14. BA Kopibog 28.10.1732. Sct. Hans kirkes breve 14.11.1732. OA Resolutionsprotokol 20.3.1715. Odense byfogeds arkiv, Skifteprotokol 32, f. 266ff.
- 64, l. 31. OA Breve fra Odense 2.10.1755. Biskoppens breve 15.10.1755.
- 64, l. 40. SKK Regnskab 1757-58.
- 65, l. 9. GH Forhandlingsprotokol 10.10.1786. Regnskab 1705-06 og 1731-32.
- 65, l. 20. SHK Regnskab 1729-30. Indkomne breve 20.12.1727.
- 65, l. 26. Fundats 25.5.1752, § 20.
- 65, l. 27. Odense herredsprovsti, Skifte eller biskop Lodberg f. 91 v. »Nytårgave til graveren efter sædvane 2 rigsdaler«.
- 65, l. 29. VFK Regnskab 1781-82.
- 65, l. 32. BA Designation over gejstlighedens indtægter 1768.
- 65, l. 38. BA Vor Frue kirkes breve 23.7.1766.
- 66, l. 5. SKK Indkomne breve 24.11.1803.
- 66, l. 20. VFK Regnskab 1699-1700. Odense magistrats arkiv. Fortegnelse over de borgere, der skal ringe ved kongelige personers død 1740-60.
- 66, l. 26. OACE 1774, nr. 20.
- 66, l. 28. Odense herredsprovsti, Dokumenter til skifteprotokollen 1757.

6 · Landsbydeggen

- 67, l. 8. BA Indberetninger 1680-1746.
- 67, l. 19. FT 16.1.1722, nr. 5, 29.5.1722, nr. 28. Lunde herredsprovsti, Justitsprotokol f. 11 beskriver provstens rundrejse for at forhøre sig om degnekornet.
- 67, l. 28. BA Kopibog 10.3.1736.
- 67, l. 32. FT 28.6.1740, nr. 46. BA Kopibog 9.4.1740.
- 68, l. 21. FT 22.7.1768, nr. 36. BA Kopibog 29.6.1768 og 22.12.1787.
- 69, l. 4. BA Kopibog 25.2.1790. Reskript 12.3.1791. Se i almindelighed om degne K. Bang Mikkelsen: *Degne og skoleholdere* og Georg Hansen: *Degnen*.
- 69, l. 5. BA Indberetninger om degneboliger 1743. Odense herredsprovsti, Skifteprotokol III, f. 204. Dallund godsarkiv, Skifteprotokol II, f. 220.
- 69, l. 32. RG Kirkesessionen, Korrespon-
- dance 25.4.1722. Skifteprotokol 16, f. 216 v. RA Åsum kirkes regnskaber 1732-33.
- 70, l. 5. BA Kopibog 19.12.1712 og 7.1.1713. OA Kopibog 15.3.1715, resolutionsprotokol 20.5.1715.
- 70, l. 10. Reskript 14.9.1742, 29.1.1745 og 10.9.1777.
- 70, l. 22. FT 28.6.1740, nr. 45.
- 70, l. 24. BA Indberetninger 1680 og 1743. Åsum herredsprovsti, Diverse (heri indberetninger 1701-05).
- 70, l. 27. BA Indberetninger 1680-1746.
- 70, l. 31. BA Åsum herreds breve 9.3.1771. Kopibog 13.3.1771.
- 71, l. 6. Odense herredsprovsti, Justitsprotokol f. 34 v. SØ Landemodeakt 11.4.1714.
- 71, l. 14. RA Brændekilde kirkes regnskaber 1745-46. Allesø kirkes regnskaber 1724-25.
- 71, l. 26. BA Skatelisten 1677-1757 (heri ligning til prinsessestyr 1749). Designationer over gejstlighedens indtægter 1768.
- 71, l. 31. BA Designationer over gejstlighedens indtægter 1768.
- 72, l. 14. BA Kopibog 13.2. og 30.4.1768. FT 27.5.1768, nr. 28. Åsum herredsprovsti, Diverse 1787. Kgl. konfirmation 30.1.1789.
- 72, l. 23. BA Kopibog 9.10. og 6.11.1782, 12.2.1783.
- 73, l. 2. SØ Landemodeakt 4.10.1780.
- 73, l. 6. SØ Landemodeakt 6.4.1742.
- 73, l. 8. BA Indberetninger om degneboliger 1743.
- 73, l. 12. BA Kopibog 11.1.1747.
- 73, l. 17. BA Kopibog 4.9.1754.
- 73, l. 24. Odense herredsprovsti, Dokumenter til skifteprotokollen 1776 (degn Schiær), 1778 (degn Biering).
- 73, l. 34. RG Kirkesessionen, Korrespondance 24.9.1726.
- 73, l. 38. FT 22.2.1754, nr. 10.
- 74, l. 25. BA Kopibog 24.8.1771. Åsum herreds breve 19.9.1771.
- 74, l. 31. BA Kopibog 6.5.1782. Odense herreds provsti, Indkomne breve 25.5.1781 og 6.6.1782.
- 74, l. 37. SØ Landemodeakt 3.10.1742.
- 75, l. 5. Lunde-Skam herreders provsti, Skifteprotokol for Lunde herred 1761-91, f. 265ff. jvf. Georg Hansen: *Degnen*, s. 119ff.
- 75, l. 17. Åsum herredsprovsti, Skifteprotokol med justitsager II, f. 340-45.
- 75, l. 27. Odense katedralskoles arkiv. Protokol over disciplene 1757-86, f. 37 v, 71 v, 91 v, 168 v og 243 v.

7 · Præst og menighed

- 76, l. 14. OA Resolutionsprotokol 5.1.1743. FT 1.2.1743.
- 76, l. 24. Odense herredsprovsti, Breve fra forskellige 21.1.1787.
- 76, l. 31. GKI Protokollerede sager 1737-38, nr. 17.
- 77, l. 2. BA Designation over gejstlighedens indtægter 1768. Kancelliskrivelse 29.11.1777. Kopibog 13.1.1776 og 5.3.1783. Lunde herreds breve 26.3.1783. FT 28.11.1777.
- 77, l. 27. OA Kopibog 29.3.1714.
- 77, l. 33. BA Kopibog 13.2.1751. GKI Indkomne sager 1751, nr. 24.
- 77, l. 40. BA Kopibog 4.5.1740.
- 79, l. 11. BA Reskript 5.8.1741. OA Breve fra forskellige 1737.
- 79, l. 28. *Dalum sogns historie I*, s. 365ff. GKI Protokollerede sager 1745, nr. 40.
- 81, l. 3. Forordning 8.6.1767. Reskript 18.6.1790.
- 81, l. 20. Forsømmelse af nadveren se FT 6.4.1742, 5.11.1745, 16.11.1742, 2.11.1743. BA Kopibog 4.8.1736, 15.5.1777, 2.9.1778 og 10.1.1776. Åsum herreds breve 25.4.1771. SØ Landemodeakt 4.10.1719. Odense byfogeds arkiv, Politiprotokol 5.4.1744.
- 81, l. 29. BA Kopibog 1.3.1783.
- 81, l. 40. BA Kopibog 23.12.1741. Georg Hansen: *Sædeligheden*, passim.
- 82, l. 6. Lumby kirkebog, dom. cantate 1740. Pårup kirkebog 20.2.1757.
- 82, l. 11. OA Kopibog 19.4., 29.4., 10.5., 17.5., 31.5. og 24.7.1741. Resolutionsprotokol 31.5.1741.
- 82, l. 22. BA Kopibog 14.8.1748.
- 83, l. 1. Sanderum kirkebog 1712. SØ Landemodeakt 23.4.1721.
- 83, l. 33. J.K. Bloch: *Den fynske gejstligheds historie II*, s. 767ff. Odense herredsprovsti, Justitsprotokol, f. 45 r - 46 r. KBB Håndskrift A II, 9 om Naurschiøt-sagen.
- 84, l. 8. RG Sager vedr. helligbrøde 1749. *Dalum sogns historie I*, s. 383ff.
- 84, l. 17. BA Kopibog 30.7.1768 og 8.2.1769. Lunde herreds breve 2.2.1769.
- 84, l. 23. BA Lunde herreds breve 6.1.1779.
- 85, l. 7. J.K. Blochs samlinger Add. 139, 2, III.
- 85, l. 13. OA Købstadsprotokol 5.10.1721. Odense magistrats arkiv, Koncepter til afgående breve 3.9.1760.
- 85, l. 20. Odense byfogeds arkiv, Dokumenter til politiprotokollen 19.7.1767.
- 85, l. 24. Nannestad: *Et Guds menneskes*, s. 630ff.

- 85, l. 35. Danske Lov 2. bog, 9. kapitel, § 1, 9 og 28. Forordning 23.12.1735, § 5. Kancelliskrivelse 27.11.1779.
- 86, l. 8. Johan Bülow: *Selviografi*, s. 410.
- 86, l. 16. SØ Landemodeakt 10.4.1720, 23.4.1721 og 5.5.1734.
- 86, l. 24. KBB Håndskrift A VII, 42, s. 95f. OACE 1772, nr. 24.
- 87, l. 33. J.K. Bloch: *Den fynske gejstligheds historie II*, s. 678ff.
- 88, l. 8. BA Kopibog 2.1. og 8.2.1770. Odense herreds breve 4.1.1770.
- 89, l. 5. K. Carøe: *Jørgen Christensen*, s. 11f.
- 89, l. 22. GH Forhandlingsprotokol 3.2.1727.
- 89, l. 34. BA Kopibog 18.4.1732.
- 90, l. 12. BA Kopibog 28.2. og 13.9.1736, 31.3. og 4.4.1743.
- 90, l. 18. BA Odense herreds breve 3.2.1766.
- 90, l. 25. Odense herredsprovsti, Breve fra forskellige 26.11.1776.
- 90, l. 35. N. Jacobsen: *En justitsag*, passim. Brev fra Peder Hostrup til Karen Brahe 21.8. og 11.12.1732. KBB Håndskrift D III,96.

8 · Gudstjenester og kirkelige handlinger

- 93, l. 11. Forordning 26.10.1770. FT 21.11.1766, nr. 54.
- 93, l. 27. SØ Gråbrødre kirkes regnskab 1713-14. FT 25.1.1715, nr. 8.
- 95, l. 13. Gudstjenester: GKI Indkomne sager 5.3.1738 fra Chr. Ramus. Protokollerede sager 1740, nr. 112. Kopibog 30.5.1740. Anordning 1.5.1739. BA Kopibog 30.12.1778 og 13.3.1784. Sct. Knuds kirkes breve 8.2.1725. FT 19.5.1779, nr. 34 og 11.6.1784, nr. 40. Jens Bircherods dagbøger 10.6.1708. Reskript 18.6.1813.
- 96, l. 3. Højmesstidspunktet: GKI Protokollerede sager 1742, nr. 146, 148 og 1743, nr. 17. BA Kopibog 23.1.1743 og 28.10.1774.
- 96, l. 4. Tysk gudstjeneste: FT 16.10.1700, nr. 49, 19.7.1701, nr. 52, 23.12.1707, 6.10.1769, nr. 56. Reskript 2.5.1716 og 19.6.1722. Jens Bircherods dagbøger 15.2.1708. BA Kopibog 6.12.1756, 8.1.1757 og 12.8.1769. SHK Indkomne breve 23.10.1774. H.F. Rørdam: *Tysk gudstjeneste*, passim.
- 96, l. 34. BA Odense herreds breve 4.4.1792.
- 97, l. 6. SØ Landemodeakt 8.10.1738, 8.4.1744 og 8.10.1749. GKI 6a Erklæring fra Chr. Ramus 5.3.1738. Eskel Sørensen: *Gudstjeneste og gudsfrøgt*, s. 125.
- 97, l. 15. Odense herredsprovsti, Indkomne breve 23.2.1792. Breve fra forskellige 26.4.1788. Reskript 15.1. og 6.2.1789.
- 97, l. 18. BA Kopibog 3.10.1713.
- 97, l. 26. BA Kopibog 4.11.1769.
- 97, l. 28. J.K. Bloch: *Den fynske gejstligheds historie II*, s. 672.
- 97, l. 33. Uddrag af C. Sehesteds dagbøger i A. Crones udskrifter af arkivet på Ravnholt.
- 97, l. 36. OACE 1772, nr. 27.
- 98, l. 11. J.K. Bloch: *Den fynske gejstligheds historie II*, s. 772. VFK Regnskaber 1754-55.
- 98, l. 23. KBB Håndskrift A VII, 42, s. 10. Nannestad: *Et Guds menneskes*, s. 629ff.
- 98, l. 28. Nannestad: *Et Guds menneskes*, s. 649.
- 98, l. 31. RG Attester om helligbrøde 1744-45.
- 98, l. 34. *Luxdorps dagbøger* 9.5.1768.
- 99, l. 6. Odense magistrats arkiv, Kopibog 9.12.1750.
- 99, l. 18. Eskel Sørensen: *Gudstjeneste og gudsfrøgt*, s. 121. FT 19.2.1783.
- 99, l. 20. OACE 1783, nr. 35. Seydlitz: *Sørgtale*, s. 15f. Kancelliskrivelse 10.2.1781.
- 99, l. 23. *Danmarks litterariske Progresser III*, s. 352.
- 99, l. 29. Vrigny: *Relation*, s. 352.
- 100, l. 3. SKK Indkomne breve 7.9.1791 og 22.9.1802.
- 100, l. 16. SKK Indkomne breve 22.9.1802. Odense magistrats arkiv, Fortegnelse over ting- og tavlemænd 1743-1803.
- 100, l. 22. SØ Landemodeakt 6.4.1700, 5.10.1718, 2.10.1720 og 5.10.1740.
- 100, l. 31. BA Kopibog 17.12.1735.
- 101, l. 4. *Den danske kirkes historie V*, s. 396-401. OACE 1785, nr. 38-39 og 41.
- 101, l. 19. *Danmarks litterariske Progresser III*, s. 337-63.
- 101, l. 35. KBB Håndskrift A IV, 30.
- 101, l. 37. SØ Landemodeakt 5.10.1718 og 23.4.1721.
- 102, l. 6. KBB Håndskrift C IV,9, f. 13 r. Reskript 23.4.1772.
- 102, l. 16. KBB Håndskrift C IV,97.
- 102, l. 27. OA Købstadsprotokol 18.2.1736.
- 102, l. 33. BA Kopibog 20.8.1793. Odense købstads breve 22.8.1793.
- 102, l. 36. Nannestad: *Et Guds menneskes*, s. 647.
- 103, l. 12. BA Kopibog 10.3.1784.
- 103, l. 24. SØ Extrakt 13.8.1746.
- 104, l. 4. SØ Landemodeakt 6.10.1784.
- 104, l. 14. RA Sjællandske tegnelser 1717, nr. 10.
- 104, l. 16. SØ Landemodeakt 19.4.1719.

- Reskript 7.1.1741. BA Kopibog 23.1.1743.
- 104, l. 40. Fraugde præstearkiv, Kommunionbog 1779-1813. Vedr. Pårup se regning på kørsel til skrifte 1778 i boet efter C. Gottschalk. Odense herredsprovsti, Dokumenter til skifteprotokollen.
- 105, l. 3. SHK Indkomne breve 9.2.1768.
- 105, l. 12. Forordning 11.4.1718 og 25.5.1759.
- 105, l. 27. BA Åsum herreds breve 21.1.1787. Kopibog 24.1.1787.
- 105, l. 35. Privatarkiv Bloch, M. Brev 2.3.1706.
- 106, l. 10. Ramus i KBB Håndskrift A VII, 42, f. 72f. Nannestad: *Et Guds menneskes*, s. 671-703.
- 106, l. 21. SØ Landemodeakt 8.10.1721.
- 107, l. 2. SØ Landemodeakt 2.10.1720. Kancelliskrivelse 24.5.1783. Lodberg: *Korte spørgsmål*, s. 119.
- 107, l. 15. BA Kopibog 15.5.1748 og 2.7.1768.
- 107, l. 18. Lumby kirkebog 20.3.1785.
- 107, l. 22. SØ Landemodeakt 11.4.1725.
- 107, l. 38. Odense herredsprovsti, Justisprotokol, f. 60-62. Sct. Hans garnisons kirkebog 3.6.1723. Omtalt i Jacob Bircherod: *Folketro*, s. 88.
- 108, l. 22. H.P. Hansen: *Natmandsfolk*, s. 25-53. Dyrhund: *Tatere og natmandsfolk*, s. 83-85. Blomberg: *Hesteskærere*, passim.
- 108, l. 30. Reskript 12.3.1698. Jacob Bircherod: *Folketro*, s. 87. Odense magistrats arkiv, Kæmnerregnskaber 1763 og 1766.
- 109, l. 17. Reskript 24.10.1739 og 22.1.1740.
- 109, l. 26. Jacob Bircherod: *Folketro*, s. 85-87.
- 111, l. 10. OACE 1778, nr. 35, 1779, nr. 25, 1780, nr. 16, 1783, nr. 19, 1784, nr. 65 og 92. Achen: *Tale ved en negers dåb*. Odense 1784. C. Seidelin: *Tvende taler*, passim.
- 111, l. 23. BA Kopibog 11.9.1764, 27.4. og 15.5.1771, 20.5.1786, 5.9. og 25.9.1787.
- 111, l. 29. BA Kopibog 3.12.1785.
- 111, l. 34. Pårup kirkebog 19.1.1735.
- 112, l. 4. BA Kopibog 17.12.1735 og 6.12.1777.
- 112, l. 11. Forordning 19.2.1783. FT 12.1.1791.
- 112, l. 18. Korup kirkebog. Sexagesima 1715.
- 112, l. 31. VFK Regnskab 1703-04 antegnelser, 1718-19 decisioner.
- 113, l. 4. Jacob Bircherod: *Folketro*, s. 73-77.
- 113, l. 7. Odense byfogeds arkiv, Dokumenter til tingprotokollen 1736, nr. 58.
- 114, l. 5. SØ Kopibog 13.5.1739. Reskript 24.10.1739.
- 114, l. 16. Kancelliskrivelse 12.7.1783. Johan Bülow's dagbog 16.11.1804.
- 114, l. 22. Jacob Bircherod: *Folketro*, s. 88.
- 114, l. 25. BA Designationer over gejstlighedens indtægter 1768.
- 114, l. 37. BA Lunde herreds breve 21.11.1782. Kopibog 23.11.1782.
- 115, l. 5. Forordning 19.3.1745.
- 115, l. 20. *Den danske kirkes historie* V, s. 157ff.
- 115, l. 31. Sv. Aage Nørsgaard: *Glimt fra mundlig*, s. 11.
- 115, l. 35. Reglement 26.4.1754. SØ Landemodeakt 24.4.1748, 9.4.1755, 16.4.1760 og 21.4.1762.
- 116, l. 3. BA Kopibog 9.8.1755. Forordning 25.5.1759.
- 116, l. 15. BA Kopibog 11.1.1747 og 22.12.1773.
- 116, l. 21. BA Kopibog 4.5.1742, 12.1.1752 og 9.10.1786. Reskript 6.11.1744. GKI skrivelse 19.7.1742.
- 116, l. 35. Forordning 25.5.1759. SØ Landemodeakt 21.4.1760.
- 116, l. 39. OACE 1776, nr. 29.
- 117, l. 9. OACE 1784, nr. 53.
- 117, l. 19. Anordning 7.11.1682 om begravelser i Odense. Stiftøvrighedens resolution 10.4.1683 for landsognene. VFK Reglement 24.4.1699 ved regnskabet 1699. SHK 22.12.1707 i Indkomne breve. SHK Reglement 14.3.1744 ved regnskabet 1749. Pårup kirkes reglement 22.12.1719 i GH Syns- og taksationsforretninger 1706-1882.
- 118, l. 17. Anordning 7.11.1682. Åbent brev 31.1.1688. Odense katedralskoles arkiv, Protokol for betaling for sang over lig 1763-1802. SHK Indkomne breve 19.2.1766. Forordning 22.3.1805. U.C. Mule: *Odense latinskole*, s. 13f.
- 118, l. 25. Jvf. s. 148 og s. 187.
- 118, l. 29. Odense herreds provsti. Dokumenter til skiftet for hører Hans Bunkeflod: 4 mark og 8 skilling til fire mænd, som kastede jord på graven.
- 119, l. 3. Privatarkiv von Westen, pakke 3.
- 119, l. 7. OA Breve fra Odense (208-871/2) 7.1.1756.
- 119, l. 13. Reskript 10.5.1704.
- 119, l. 29. Kirkeritualet kapitel V. SØ Landemodeakt 10.4.1720, 5.10.1718 og 23.4.1721.
- 120, l. 2. Oplysninger om begravelsesudgifter m.m. stammer fra skifterne. De omtalte personers skifter kan let findes ved hjælp af landsarkivets alfabetiske registre.
- 120, l. 20. Ligprædiken og klokkringning: SØ Landemodeakt 5.10.1718 og 23.4.1721. Extraktprotokol 17.2.1720. Kopibog 12.8.1746. OA Resolutionsprotokol 19.11.1746. BA Kopibog 23.11.1746. FT 23.12.1746.
- 121, l. 1. BA Designationer over gejstlighedens indtægter 1768. FT 9.10.1783, nr. 71 med indlæg.
- 121, l. 13. VFK Regnskab 1717-18, antegnelser. SØ Extrakt 3.1.1720. SKK Indkomne breve 9.4.1757.
- 121, l. 18. SØ Extrakt 3.10.1719.
- 121, l. 21. Degnen ved begravelser: SØ Landemodeakt 16.4.1749, 7.10.1761 og 9.4.1766. BA Kopibog 15.9.1773. Georg Hansen: *Præsten*, s. 218. FT 2.10.1773.
- 122, l. 1. Jacob Bircherod: *Folketro*, s. 70.
- 122, l. 17. Odense herredsprovsti, Dokumenter til skifteprotokollen 1771 og 1772.
- 122, l. 27. G. Hansen: *Begravelsesvedlagt*, s. 599-607. G.L. Wad: *Begravelser*, passim.
- 123, l. 10. Jens Bircherods dagbog 10.1.1705, 9.5., 29.5. og 31.5.1708.
- 123, l. 22. Odense herredsprovsti, Skifteprotokol for Jacob Lodberg.
- 123, l. 28. Jacob Bircherod: *Folketro*, s. 68-70.
- 123, l. 35. OACE 1789, nr. 54. Mumme: *St. Knuds kirke*, s. 275f. Henrichsen: *Bidrag*, 1853, s. 31.
- 124, l. 5. Kall 377, 4°, I, f. 46 v.
- 124, l. 27. Selvmord: Anordning 2.3.1708. Plakat 20.2.1717. FT 23.11.1709 og 21.1.1710. OA Købstadsprotokol 8.7.1744.

9 · Prædiken og katekisation

- 126, l. 3. Den forsømte tolvprædiken: Privatarkiv Karstens, med brev 2.5.1716 fra professorerne til Muus. FT 29.12.1716, nr. 48.
- 126, l. 8. OA Biskoppens breve 18.10.1755 med bilag.
- 126, l. 9. SØ Landemodeakt 11.4.1725, 11.4.1736 og 12.4.1752.
- 126, l. 14. Odense herredsprovsti, Dokumenter til skiftet efter Chr. Ballum 1774.
- 126, l. 17. BA Kopibog 7.11.1774.
- 126, l. 28. Et privatbrev refererer prædiken af Fåborgs nye sognepræst Hans Bagge. KBB Håndskrift D III,96, brev 30.4.1730.
- 126, l. 29. Nørager Pedersen: *Prædikenens idehistorie*, s. 241ff.
- 128, l. 27. KBB Håndskrift D III,147. Brev fra M.R. Winterfeldt til Karen Brahe 1730.
- 128, l. 31. KBB Håndskrift A VII,37, s. 14-25 og 63-69. A VII,52.
- 128, l. 34. KBB Håndskrift A IV,30. Resumé af prædiken 1720 for freden i håndskrift C IV,99, s. 78-79.
- 129, l. 2. Prædikener i KBB Håndskrift A

- VII,42 og A VII,37. Bøn for prædiken A IV,30.
- 129, l. 8. KBB Håndskrift A VII,42. 11 prædikener 1736-42.
- 129, l. 26. KBB Håndskrift D III,96 med brev af 7.6.1734. Prædikener i A VII,37 og A VII,57.
- 130, l. 22. KBB Håndskrift A VII,42.
- 131, l. 25. KBB Håndskrift A VII,42, s. 543-512 (bagfra).
- 133, l. 10. 8. søndag efter Trinitatis. *Danmarks litterariske Progresser* I, s. 109-21.
- 133, l. 16. 1. og 2. søndag i Advent 1771.
- 133, l. 18. Nannestad: *Et Guds menneskes*, s. 195.
- 133, l. 34. Tauber: *Anvisning*, passim.
- 134, l. 16. SØ Landemodeakt 5.10.1718 og 29.4.1767.
- 134, l. 19. Karstens: J.K. Bloch i Add. 139, 2, IV. Privatarkiv Karstens. KBB Håndskrift A II,9, bl. 2-5.
- 135, l. 21. KBB Håndskrift C IV,99.
- 135, l. 25. KBB Håndskrift A VII,42, s. 38.
- 136, l. 5. OACE 1772, nr. 6, 7, 13 og 15.
- 136, l. 36. Forordning 24.9.1708. Instruks for rytterskoler 28.3.1721. Forordning 2.3.1735 og 23.1.1739. SØ Landemodeakt 19.4.1719. *Den danske kirkes historie* V, s. 158-62.
- 137, l. 13. SØ Landemodeakt 5.10.1718. – Lunde herredsprovsti. Justitsprotokol f.15.
- 137, l. 23. SØ Landemodeakt 23.4.1721.
- 137, l. 27. SØ Landemodeakt 6.10.1728. Reskript 22.8.1738.
- 137, l. 31. BA Kopibog 14.5. og 30.11.1740.
- 137, l. 39. BA Kopibog 26.10.1735.
- 138, l. 5. BA Kopibog 6.5.1744, 2 breve.
- 138, l. 19. GKI Protokollerede sager 1739 nr. 23 a, 24.1.1739.
- 138, l. 20. BA Åsum herreds breve 26.11.1788.
- 138, l. 34. BA Visitatsprotokol f. 122 v og 174 r.
- 139, l. 6. SØ Landemodeakt 19.4.1719 og 2.10.1720.
- 139, l. 15. BA Kopibog 14.5.1740.
- 139, l. 25. Pontoppidans forklaring: Reskript 22.8.1738. SØ Landemodeakt 3.10.1742 og 28.4.1745. BA Kopibog 3.3. og 8.5.1745. GKI Besvarelse af diverse cirku-lærer 1745.
- 141, l. 9. BA Kopibog 4.1.1777. Kancelliskrivelse 16.8.1777. BA Kopibog 15.10.1776 indskærper alment, at Pontoppidan skal bruges.
- 141, l. 19. OACE 1773, nr. 10 og 12-16.

10 · Købstadskirkernes administration

- 142, l. 5. Reskript 4.3.1814.
- 142, l. 19. Instruks 4.11.1780 for kirkeskrive-ren i VFK Indkomne breve.
- 142, l. 27. OA Kopibog 19.9. og 16.10.1715. SØ Kopibog 20.2. og 24.2.1745, 14.4.1733.
- 143, l. 12. SHK Regnskab 1743-44. SKK Regnskab 1730-31 og 1765-66. Hofman: *Fundatser*, s. 111f. Schack: *Fundatser*, s. 11.
- 143, l. 17. VFK Regnskab 1783-84.
- 143, l. 25. SKK Regnskab 1755-56 og decisioner efter regnskabet 1764-65. BA Breve fra Odense 22.8.1756 og 13.8.1757.
- 143, l. 34. SHK Regnskab 1719-20, jvf. Vor Frue kirkevæрге SØ Kopibog 24.12.1746 og 7.1.1747.
- 144, l. 13. Vor Frue værges: VFK Regnskab 1724-25 og 1725-26, antegnelser og decisioner til regnskab 1735-36 – 1743-44, 1749-50 og 1772-73. Odense byfoged, Skifteprotokol, nr. 25, f. 631ff.
- 144, l. 25. SKK Indkomne breve 12.10. og 6.12.1777, 19.7.1778.
- 144, l. 35. Forordning 23.2.1748 og 3.12.1742, § 5. Odense magistrat, Indkomne breve 30.4.1749.
- 145, l. 1. Regnskaberne findes dels i kirkeinspektionsarkiverne, dels for Sct. Hans og Vor Frue kirker i stiftsøvrighedsarkivet. Hvor intet andet oplyses, stammer oplysningerne fra regnskaberne.
- 147, l. 15. Forordning 23.1.1739. Plakat 29.4.1740. Eskel Sørensen: *Gudstjeneste og gudsfrygt*, s. 124.
- 147, l. 29. SKK Regnskab 1766-67. SHK Regnskab 1759-60. GH Regnskab 1701-02 og 1731-32.
- 148, l. 5. V. Hermansen: *Sct. Hans præstegård*, passim.
- 148, l. 18. SKK Regnskab 1726-27. SHK Indkomne breve 30.7.1747. Regnskab 1743-44 og 1745-46. VFK Regnskab 1747-48. Reskript 12.4.1793.

11 · Sct. Knuds kirke

- 149, l. 17. BA Kopibog maj 1700. SKK Regnskaber 1713-14, 1729-30, 1764-65 og 1766-67. Reskript 16.11.1764.
- 149, l. 25. Finansiering af restaureringen: OA Biskoppens breve 1.4.1752, 9.5. og 16.5.1753, 12.7.1755. Breve fra Odense 7.5. og 15.5.1753, 12.1.1754 med bilag fra Assens. BA Kopibog 4.12.1754 og 15.7.1755. SKK Regnskaber 1751-52 –

- 1755-56 og 1761-62. Indkomne breve 23.3.1756 og 20.6.1759. FT 9.6.1752, 6.7.1753 og 30.4.1756. Odense magistrats arkiv, Kopibog 12.1.1754. Mumme: *St. Knuds kirke*, s. 29. Wad: *Kong Frederik den Femtes besøg i Odense*, passim.
- 151, l. 19. SKK Regnskab 1751-52. Odense byfogeds arkiv, Tingbog 12.9.1752.
- 151, l. 30. SKK Regnskab 1719-20 med bilag.
- 151, l. 37. SKK Indkomne breve 27.5.1748. Sager vedr. grund, bygninger m.m. Synsforretning 1748. Regnskab 1749-50, 1754-55 og 1755-56 med bilag.
- 153, l. 12. SKK Regnskab 1749-50 og 1751-52. Odense katedralskoles arkiv, Rektors breve 14.10. og 23.11.1749.
- 154, l. 10. SKK Regnskab 1755-56, bilag 39.
- 156, l. 7. OA Biskoppens breve 1.4.1752. SKK Regnskab 1755-56. Odense katedralskoles program 1768. Blomberg: *De magre år*, s. 353f.
- 156, l. 13. SKK Regnskab 1751-52. OA Breve fra Odense 26.4.1752 vedlagt brev 18.4.1752 fra Lange.
- 156, l. 27. OA Breve fra Odense 17.11.1754.
- 156, l. 38. OA Biskoppens breve 12.5.1755. BA Kopibog 15.7.1755.
- 157, l. 32. Spiret: SKK Indkomne breve 23.3.1756. Danske Kancelli. Supplikprotokol 1779, nr. 66. BA Kopibog 9.7.1779, 19.12.1789 og 1.2.1790. Kancelliskrivelse 18.1.1780, 25.8.1781, 7.12.1782, 22.3.1783, 13.9. og 18.10.1783, 1.5.1784. OACE 1783, nr. 63, 76-77 og 1785, nr. 90. Mumme: *St. Knuds kirke*, s. 52f.
- 158, l. 26. BA Kopibog 19.12.1779 og 1.2.1790. SKK Regnskab 1791-92. Indkomne breve 1800.
- 158, l. 35. *Danske Atlas* III, s. 441. Wedel: *Indenlandsk rejse*, s. 139. J. Lauritsen: *St. Knuds kirke*, s. 17.
- 159, l. 4. Det kgl. Bibliotek. Ny kgl. Samling 184, 8*. SKK Indkomne breve 30.10.1758. Regnskab 1760-61.
- 159, l. 7. Jvf. Blomberg: *De magre år*, s. 206-10 og 352.
- 159, l. 17. KBB Håndskrift D II,26. Jomfru Schougaards gave se Ny kgl. Samling 184, 8*.
- 159, l. 22. BA Kopibog 21.7.1804.
- 159, l. 36. BA Sct. Knuds kirkes breve 20.3.1764. SKK Sager vedr. grund, bygninger m.m. 6.5.1766.
- 160, l. 1. SKK Indkomne breve 21.10.1722.
- 160, l. 23. SKK Indkomne breve 2.12. og 12.12.1757. Regnskaber 1757-58 – 1758-59. Erholm-Søndergårde godsarkiv, Sager vedr. Rørup kirke.

- 161, l. 20. Mumme: *St. Knuds Kirke*, s. 219. Wad: *Kong Frederik den Femtes besøg*, s. 154-75.
- 161, l. 23. *Danske atlas* III, s. 442.
- 161, l. 26. SKK Regnskab 1753-54.
- 161, l. 31. Fortalt af sognepræst C.H. Biering på Falster i *Kritik og Antikritik* 1790, nr. 42.
- 162, l. 15. SKK Regnskab 1766-67 med kontrakt af 31.10.1752. Sager vedr. grund, bygninger m.m. 7.2.1754. Indkomne breve 9.9.1768. og 24.5.1769.
- 162, l. 26. SKK Regnskab 1726-27 og 1788-89. Indkomne breve 12.2.1800 og 24.11.1803. Sct. Knuds menighedsråds arkiv, Kirkeprotokol 1862.
- 162, l. 37. Mumme: *St. Knuds kirke*, s. 54f. Blomberg: *De magre år*, s. 352. SKK Regnskab 1730-31, antegnelser til regnskab 1728-29.

12 · Sct. Hans kirke

- 163, l. 12. Reskript 10.6. og 11.11.1704, 17.3.1705, 22.10.1723.
- 163, l. 20. FT 17.11.1719, 31.5. og 22.7.1720. OA Kopibog 26.6.1720. SØ Extraktprotokol 26.6.1721.
- 163, l. 23. SHK Regnskab 1721-22 og 1728-29.
- 163, l. 25. SHK Regnskab 1727-28. Reskript 22.10.1723.
- 164, l. 8. Odense herredsprovsti, Skifteprotokol 1742-74, f. 313 r.
- 164, l. 10. SHK Regnskab 1728-29, 1746-47, 1776-77 og 1784-85.
- 164, l. 16. SØ Kopibog 19.11.1732.
- 164, l. 21. Reskript 6.12.1748, 10.1. og 4.7.1749.
- 164, l. 32. Lotteriet: BA Kopibog 28.10.1750, 25.8., 29.8., 13.11., 1.12., 8.12. og 31.12.1751, 19.4. og 9.12.1752, 1.9.1753. SHK Indkomne breve 1753. Regnskab 1753-54. FT 6.12.1748.
- 165, l. 3. BA Sct. Hans kirkes breve 22.12.1707. SØ Kopibog marts 1733, 14.2. og 18.7.1742. SHK Indkomne breve 15.8.1742 og 7.9.1754. Regnskab 1719-20 og 1721-22.
- 165, l. 13. SØ Kopibog maj 1733 og 13.4.1744.
- 165, l. 19. SHK Regnskab 1748-49.
- 165, l. 20. SHK Regnskab 1707-08, 1749-50 og 1778-79. Reskript 6.12.1748. Jacob Bircherod i Ny kgl. Samling 184, 8°.
- 165, l. 35. *Fra Fyens Fortid* II, s. 104f. KBB Håndskrift C IV, 19.

- 168, l. 2. Blomberg: *De magre år*, s. 209. Kall 377, 4°, f. 23 r.
- 168, l. 16. De kongelige gaver: OA Breve fra Rentekammeret 9.3.1726. Kopibog for breve til kollegierne 13.3.1726. Dokumenter vedr. kirker m.v. 18.5.1720. SØ Extraktprotokol 25.5.1720. SHK Regnskab 1720-21, 1757-58 og 1784-85.
- 169, l. 2. SHK Regnskab 1721-22, 1741-42, inventarliste 1739-40.
- 169, l. 5. SHK Inventarliste 1751. OACE 1775, nr. 25. Kall 377, 4°, f. 23 r.
- 169, l. 11. J.K. Bloch: *Den fynske gejstlighedshistorie* II, s. 728.
- 169, l. 18. SHK Inventarlistes 1739, 1741 og 1760.
- 169, l. 21. SHK Regnskab 1731-32 og 1784-85.
- 169, l. 22. Alvertavlen: BA Sct. Hans kirkes breve 1715. SØ Extraktprotokol 29.3.1718. Regnskaber for Sct. Hans kirke 1717-18. Om Tuisch: Odense magistrats arkiv, Kommissionsdomstol i sag mellem en del borgere og magistraten 1724, s. 373-79. Ny kgl. Samling 184, 8°.
- 170, l. 4. *Weilbachs kunstnerleksikon* II, s. 602.
- 170, l. 25. SHK Regnskab 1744-45.
- 170, l. 27. Kall 377, 4°, f. 23 r.
- 171, l. 4. SØ Extraktprotokol s. 11 og 24, 1717, 9.11.1718. SHK Regnskab 1721-22. Indkomne breve 20.1.1755 og 23.6.1769. OA Biskoppens breve 9.1.1755.
- 171, l. 14. SØ Kopibog 15.8.1746. SHK Regnskab 1768-69, 1769-70 og 1792/93. OACE 1775, nr. 25.
- 171, l. 30. Sejerværk og stueur: SHK Indkomne breve 10.5.1706, inventarliste 1718, regnskab 1762-63 og 1765-66. BA Kopibog 4.7.1771.

13 · Vor Frue og Gråbrødre kirker samt hospitalskirken

- 172, l. 9. VFK Regnskab 1719-20 – 1721-22.
- 172, l. 23. Finansiering af reparationen 1740-41: SØ Kopibog 25.9., 22.10. og 19.12.1739, 15.2., 14.3. og 11.11.1741. FT 22.1.1740, 20.1.1741 og 23.11.1742. BA Kopibog 30.11., 24.12.1740, 6.3., 9.12. og 16.12.1741. Vor Frue kirkes breve 4.10.1740. OA Resolutionsprotokol 28.12.1740. VFK Regnskab 1740-41 – 1741-42.
- 173, l. 40. VFK Stolestadereglement 1699 i regnskab samme år. Decisioner til regn-

skab 1718-19, antegnelser til regnskab 1781-82. Regnskab 1745-46 – 1748-49 og 1754-55.

- 174, l. 6. FT 22.1.1740 med indlæg.
- 175, l. 17. Inventar: VFK Regnskab 1705-06, 1725-26, 1729-30, 1732-33 med decisioner, 1750-51 med antegnelser og 1757-58. OACE 1784, nr. 1. Odense herredsprovsti, Skifteprotokol II, f. 313ff.
- 175, l. 35. Orgel: SØ Vor Frue kirkes regnskaber 1715-16, 1731-32, 1755-56 – 1758-59 med bilag, 1765-66, 1787-88 og decisioner til regnskab 1776-77. OA Biskoppens breve 9.1.1755. BA Kopibog 18.1.1755.
- 175, l. 40. Sejerværk og solur: SØ Vor Frue kirkes regnskaber 1741-42. VFK Regnskaber 1706-07, 1750-51 og 1768-69. BA Kopibog 29.8.1767.
- 177, l. 3. Ny kgl. Samling 184, 8°. GH Forhandlingsprotokol 6.10.1714. OA Kopibog for breve til oversekretæren 27.2.1719. SØ Gråbrødre hospitals regnskaber med bilag 1719-20. Inskriptionen i håndskrift nr. 34 i Odense katedralskoles bibliotek.
- 177, l. 20. GH Indkomne breve 1730. Forhandlingsprotokol 1.3., 3.10. og 6.10.1735. Regnskab 1735-36. BA Gråbrødre hospitals breve 19.3.1731. *Jacob Langebeks rejse*, s. 42.
- 177, l. 29. GH Regnskab 1713-14, forhandlingsprotokol 29.7.1733 og 24.5.1741.
- 178, l. 3. GH Forhandlingsprotokol 23.8.1748, 7.1., 19.8.1749, 19.3.1750. SØ Gråbrødre hospitals regnskaber med bilag 1749-50 – 1750-51. FT 7.2.1749. Kancelliskrivelse 26.6.1751. BA Kopibog 17.7.1751. Gråbrødre hospitals breve 6.6.1796. Kancelliskrivelse 29.9.1804 til stiftsovrigheden med bilag.
- 178, l. 30. Inventar: Kall 377, 4°. f. 45 r. Kancelliskrivelse 29.4.1804. SØ Gråbrødre hospitals regnskaber med bilag 1750-51. Jacob Bircherod: *Folketro*, s. 79. G.L. Badens samlinger, f. 26.
- 178, l. 40. Klokkerne: GH Forhandlingsprotokol 25.9.1725. Kall 377, 4°, f. 11.
- 179, l. 1. Hospitalskirken: Svend Larsen: *Gråbrødre hospital*, s. 157ff. Blomberg: *Nogle kontrajefere*, s. 462. GH Regnskab 1733-34 og 1759-60. Indkomne breve 5.12.1740. Forhandlingsprotokol 29.7.1733. Inventar for sygestuen 1735 og 1759. Hofman: *Samlinger* V, s. 144f. OACE 1775, nr. 13. Kall 377, 4°, f. 11 v.

14 · Landsbykirkerne

- 180, l. 27. Forordning 10.8.1695, § 3. RG Kirkesessionen, Korrespondance 17.8.1724.
- 181, l. 7. RA Kirkeregnskab for det fynske ryttergods 18.12.1736.
- 181, l. 24. RA Dalum kirkes regnskab 1737-38.
- 181, l. 28. I de til Rentekammeret indsendte regnskaber for ryttergodsets kirker er der inventarlistes og synsforretninger fra 1721. I Fyns bispearkiv og det fynske ryttergods' arkiv findes de for 1720. Der er små variationer i, hvor udførlige de er. Hvor intet andet oplyses, stammer oplysningerne i det følgende fra disse lister og de årlige regnskaber. Oplysninger om kirkejerne findes i landsarkivets embedsarkiv: Korrespondance vedr. landsbykirkerne.
- 181, l. 29. Agedrup: BA Bjerge herreds breve 19.2.1734. Fynbo landstings arkiv. Skøde- og panteprotokol 15, f. 272f. Odense katedralskoles bibliotek, Håndskrift 19, s. 473. Ulriksholm godsarkiv, Sager vedr. kirker 1755-1785.
- 182, l. 11. Allerup: BA Kopibog 20.5.1772. Visitatsprotokol f. 174. Åsum herreds provsti, Diverse dokumenter 1791. Kall 377, 4*, I, f. 258. Lindved godsarkiv, Diverse 25.7.1802.
- 182, l. 28. Allesø: RA Allesø kirkes regnskab 1726-27. Landsarkivet: Indberetninger til Jessen, Thura m.fl. Uldall: *Danmarks middelalderlige kirkeklokker*, s. 171.
- 183, l. 19. Bellinge: BA Kopibog 18.12.1705. RG Kirkesessionen, Korrespondance 17.5. og 2.6.1724. Odense magistrats arkiv, Dokumenter til kommissionsagen mod J. Eggers 1746-47. FT 25.8.1746 og 3.3.1747. Kall 377, 4*, I, f. 5.
- 185, l. 11. Klokken: OA Breve fra forskellige 13.3.1743 vedlagt kontrakt af 19.12.1738 med Holtzmann og brev fra ham 9.4.1743. Kall 377, 4*, I, f. 5.
- 185, l. 15. Brændekilde: FT 13.11.1700, 9.4. og 25.5.1701. BA Odense herreds breve 19.9.1768 og 7.8.1770. Kopibog 13.5.1772, 8.7. og 8.10.1774, 26.7.1775.
- 187, l. 9. RG Kirkesessionen. Korrespondance 1.5.1723 og 19.12.1724. Kall 377, 4*, I, f. 5.
- 187, l. 20. Dalum: *Dalum sogns historie* I, s. 251-58 og II, s. 226-82, 360-90.
- 187, l. 27. Kirkegården: GKI Protokollerede sager 1748, nr. 49, 60, 74, 82. 1749 nr. 1, 38 og 1750, nr. 13. Kopibog 10.10. og 7.11.1748, 6.2.1749. BA Kopibog 19.10.1748 og 19.2.1749. RG Kirkesessionen, Korrespondance 12.12.1748.
- 190, l. 21. Kall 377, 4*, I, f. 1.
- 190, l. 25. Reskript 15.11.1737.
- 190, l. 32. Kgl. resolution 2.11.1743. OA Kopibog 4.6.1749.
- 190, l. 38. Wedel: *Indenlandsk rejse*, s. 137.
- 191, l. 1. Davinde: Kall 377, 4*, I, f. 260 r. BA Visitatsprotokol, f. 149, 174. Åsum herredsprovsti, Diverse dokumenter 1791.
- 191, l. 15. Fangel: BA Kopibog 23.11.1754. Visitatsprotokol, f. 147.
- 192, l. 12. Fraugde: Topografica, Præsteindberetninger 1706-07. Åsum herredsprovsti, Diverse dokumenter 1791. Odense katedralskoles bibliotek, Håndskrift 19, s. 531. Blomberg: *De magre år*, s. 349. Reskript 19.5.1780.
- 193, l. 21. Højby: BA Odense bys breve 3.8.1773. Kopibog 4.8.1773. Åsum herredsprovsti, Diverse dokumenter 1791.
- 194, l. 8. Korup: Ravnebjerg herreds skøde- og panteprotokol 8.12.1796. Kall 377, 4*, I, f. 18 r. Korup kirkebog 25.6.1786.
- 194, l. 32. Lumby: Topografica, Præsteindberetninger 1706. Kall 377, 4*, I, f. 112 v. Lumby præstearkiv, Optegnelser af Rasmus Bang. Otterup kirkes altertavle se indberetninger til Jessen, Thura m.fl. 1766 for Skeby-Otterup.
- 195, l. 23. Det hang senere i præstegården, se *Nyt theologisk bibliotek* I, 1821, s. 253.
- 196, l. 3. Ravnholt godsarkiv, Diverse dokumenter 7.9.1758. BA Lunde herreds breve 15.5.1748.
- 196, l. 11. RG Kirkesessionen, Diverse sager 1755.
- 196, l. 12. Næsbyhoved Broby: RG Kirkesessionen, Korrespondance 26.11.1724. Diverse sager 1755. Odense magistrats arkiv, Dombog 1691-95, f. 87.
- 198, l. 11. Pårup: GH Pårup kirkes regnskab 1732-33 – 1733-34. RG Kirkesessionen, Korrespondance 26.5.1751. BA Odense hospitals breve 23.5.1731. Odense herreds breve 1750. GH Forhandlingsprotokol 29.5.1736. Kall 377, 4*, I, f. 13 v.
- 199, l. 30. Sanderum: RG Kirkesessionen, Korrespondance 17.8. og oktober 1724, 24.4. 1725. RA Sanderum kirkes regnskab 1724-25. Kgl. Biblioteks Håndskriftafdeling, Fortegnelse over danske og norske officerer 1648-1814. BA Visitatsprotokol 26.4.1891.
- 201, l. 32. Seden: Kall 377, 4*, I, f. 244 v. Seden kirkebog 15.4.1761. BA Visitatsprotokol 30.4.1787. Åsum herredsprovsti, Diverse dokumenter 1791. Svend Frederiksen: *Seden*, s. 91ff.
- 202, l. 11. Stenløse: SØ Kopibog 23.10.1732. Stenløse kirkebog 1741 og 1745. BA Visitatsprotokol f. 147 og 555. Kall 377, 4*, I, f. 3.
- 203, l. 13. Åsum: Fundats for gymnasiet 5.3.1572. Rentekammerskrivelse 18.7.1733. BA Kopibog 16.11.1732. Odense gymnasiums breve 2.6.1729 med regnskaber 1712-22. Åsum herredsprovsti. Diverse dokumenter 1791. RG Kirkesessionen, Diverse sager 1728. Odense katedralskoles bibliotek. Håndskrift 19, s. 562. Svend Frederiksen: *Åsum*, s. 84f. Åsum kirkebog 1663-1787, s. 52-53 og 369.

15 · Latinskolen

- 205, l. 12. Hvor intet andet anføres, stammer oplysningerne fra R.J.F. Henrichsens arbejder om skolens historie.
- 205, l. 24. BA Odense latinskoles breve 1721-23. GH Forhandlingsprotokol 11.3.1718 og 6.1.1722.
- 206, l. 1. SKK Regnskab 1731-32.
- 206, l. 4. SKK Regnskab 1752-53 med bilag.
- 206, l. 15. SKK Regnskab 1751-52 og 1766-67.
- 206, l. 19. FT 3.5.1760, nr. 27.
- 207, l. 8. Degnepensioner se s. 67. SØ Latinskolens regnskaber. Odense katedralskoles arkiv, Diverse regnskabssager. BA Indberetninger 1680-1746.
- 207, l. 17. SØ Latinskolens regnskaber 1746-47. BA Kopibog 27.5.1747, 15.8.1748, 14.5.1764 og 3.11.1787. Odense katedralskoles arkiv, Rektors breve 27.10.1775. Forordning 11.5.1775.
- 207, l. 25. FT 7.5.1783, nr. 33 med indlæg.
- 208, l. 13. BA Odense latinskoles breve 13.4.1784, 6.6.1785, 7.5., 18.5. og 5.12.1788. Designation over gejstlighedens indtægter 1768. Henrichsen: *Tauber*, s. 322.
- 208, l. 20. H.H. Fussing: *Thomas Aabye*, passim.
- 210, l. 5. OACE 1781, nr. 16-18.
- 210, l. 21. Tauber: *En velfortient skolelærers*, s. 56f. Henrichsen: *Tauber*, s. 358f. BA Kopibog 12.7.1787.
- 210, l. 35. FT 19.3.1717.
- 211, l. 3. Henrichsen: *Bidrag*, 1853, s. 36.
- 211, l. 7. BA Vitaprotokol, s. 153ff.
- 211, l. 10. FT 1711, nr. 105.
- 211, l. 15. Henrichsen: *Hører Peder Hostrup*,

passim. KBB Håndskrift D III.96. Breve til Karen Brahe 14.9.1729 og 21.2.1732.

212, l. 4. BA Odense købstads breve 8.8.1788.

212, l. 14. BA Odense hospitals og kommunitetets breve 29.7.1716.

212, l. 17. BA Odense latinskoles breve 17.10.1790 og 15.5.1792.

212, l. 28. FT 10.6.1757, nr. 22. BA Kopibog 21.12.1776.

213, l. 6. Om hører Bunkeflod: BA Designation over gejstlighedens indtægter 1768. Kopibog 16.1.1754. FT 20.7.1774, nr. 53. Odense katedralskoles arkiv, Rektors breve 14.1.1754.

213, l. 12. Reskript 4.6.1701.

214, l. 5. Henrichsen: *Bidrag*, 1866, s. 32. BA Kopibog 22.10.1732.

214, l. 18. Henrichsen: *Bidrag*, 1858, s. 21.

214, l. 33. Odense katedralskoles arkiv, Protokol over disciplene 1757-86, f. 277 v.

215, l. 8. J.K. Bloch: *Den fynske gejstlighedshistorie* II, s. 19 og i Add. 139, 2, V.

215, l. 19. Odense katedralskoles arkiv, Protokol over disciplene 1757-86. Henrichsen: *Bidrag*, 1867, s. 7.

215, l. 24. Tauber: *Tiltrædelsestale*, s. 6.

215, l. 30. Henrichsen: *Tauber*, s. 339-45.

215, l. 33. Odense skoleprogram 1864.

216, l. 16. N. Blicher: *Topographie over Vium præstekald*, s. 280ff.

216, l. 22. Henrichsen: *Tauber*, s. 320.

216, l. 31. KBB Håndskrift D III.96. Brev 7.6.1734. BA Odense latinskoles breve 7.6.1785.

217, l. 19. Odense katedralskoles arkiv, Protokol over disciplene 1757-86, f. 14 v og 42 v.

217, l. 30. Odense katedralskoles arkiv. Anmeldelser af disciple 1756-1843.

218, l. 18. H.H. Fussing: *Thomas Aabye*, s. 11.

218, l. 25. SØ Landemodeakt 27.4.1729. Rørdam: *Bidrag*, s. 258.

218, l. 30. Fussing: *Thomas Aabye*, s. 12. Odense byfogeds arkiv, Politiprotokol 1742-69, f. 52-65, 121f., 131 og 258. Politiprotokol 1769-89, f. 84 og 125.

219, l. 3. Henrichsen: *En provsteretssag*, passim.

219, l. 11. BA Kopibog 21.6., 8.7., 2.9.1744 og 5.2.1746.

219, l. 22. Odense katedralskoles arkiv, Rektors breve 14.10.1749 og 23.11.1754. Jvf. s. 153. SKK Indkomne breve 24.11.1803.

219, l. 29. Rådstueplakat 23.3.1771. Odense herredsprovsti, Dokumenter til skifteprotokollen 1755.

220, l. 2. Henrichsen: *Bidrag*, 1859.

220, l. 17. Henrichsen: *Tauber*, s. 347ff.

221, l. 2. Henrichsen: *Tauber*, s. 324ff.

221, l. 9. N. Blicher: *Topographie over Vium præstekald*, s. 283f.

221, l. 20. SØ Latinskolens regnskaber, Antegnelser til regnskaberne 1712-14, s. 27.

221, l. 28. Spisningen: GH Forhandlingsprotokol 7.12.1719. Odense katedralskoles arkiv, Rektors breve 12.11.1726 og 17.2.1729. OA Resolutionsprotokol 28.5.1746. BA Kopibog 4.6. og 7.6.1746. Odense hospitals breve 18.5.1756 og 19.10.1758 med bilag. FT 12.8.1746, 7.12.1763 og 16.3.1764. SØ Kopibog 26.5., 28.5. og 8.6.1746.

223, l. 26. Kellinghuusen: *Nogle erindringer*, s. 44.

223, l. 37. U.C. Mule: *Odense latinskele*, s. 12f.

224, l. 1. Mumme: *Om Odense kommunitet*, passim. Reskript 16.3.1764 og 21.2.1771. Forordning 7.11.1809.

225, l. 2. SØ Latinskolens regnskaber 1715-16. Ved regnskaber 1730-31 er der lister over musicalia.

225, l. 14. Kirkejetenesten: BA Odense latinskoles breve 20.5.1722. Kopibog 28.12.1763. Kongebrev 31.1.1682. GH Forhandlingsprotokol 7.5.1714. SØ-Latinskolens regnskaber 1730-31. Henrichsen: *Bidrag*, 1868, s. 53f. Henrichsen: *Tauber*, s. 332f.

225, l. 40. Henrichsen: *Tauber*, s. 337.

16 · Gymnasiet

226, l. 24. Bygningen: Henrichsen: *Bidrag* 1846 og 1858. FT 29.3.1755. BA Kopibog 16.11.1754. Odense gymnasiums breve 5.3.1725. SØ Gymnasiets regnskaber 1755-57 om den nye bygning.

227, l. 5. Økonomien: SØ Gymnasiets regnskaber. OA Kopibog 12.2.1712. FT 12.3., 28.8.1716 og 12.3.1717. BA Kopibog 6.12.1786.

227, l. 24. BA Kopibog 29.5.1771 og 9.8.1777. Dam: *Professor Peter von Westen*, s. 102.06.

227, l. 35. BA Kopibog 24.3.1753. FT 13.4.1753.

228, l. 6. FT 24.12.1777, 9.10.1782 og 28.2.1783.

228, l. 12. OACE 1773, nr. 22.

228, l. 27. FT 17.9.1773, 16.6.1779 med indlæg og 19.3.1783. BA Kopibog 29.6.1779, 23.12.1786 og 30.12.1787.

229, l. 7. BA Odense gymnasiums breve 1716-17. FT 28.4. og 28.8.1716.

229, l. 22. Danske Kancelli, D.48, Anordning 1718.

229, l. 27. J.K. Bloch: *Den fynske gejstlighedshistorie* II, s. 174.

229, l. 32. BA Odense gymnasiums breve 14.12.1754.

229, l. 37. Kancelliskrivelse 18.1.1777 og 3.6.1780. Privatarkiv von Westen med koncepter til forelæsningerne.

230, l. 6. Henrichsen: *Tauber*, s. 325-27.

230, l. 28. BA Odense gymnasiums breve 7.7.1787. Kopibog 7.6.1787.

231, l. 4. BA Odense gymnasiums breve 15.5.1787. Kopibog 6.6. og 23.9.1787.

231, l. 15. U.C. Mule: *Odense latinskele*, s. 15.

231, l. 19. K. Bang Mikkelsen: *Degne og skoleholdere*, s. 193. Odense katedralskoles arkiv, Gymnasisternes kviteringsbog 1719-96.

231, l. 24. OA Breve fra Odense 2.5.1751.

231, l. 28. GKI Indkomne sager 1765-66, nr. 10, 7.2.1765.

231, l. 39. OA Breve fra Odense 30.1.1722.

232, l. 7. BA Kopibog 31.10.1775.

232, l. 18. Henrichsen: *Bidrag*, 1858.

232, l. 22. Se Tiedje: *Catalogus*, passim.

232, l. 31. SØ Odense gymnasiums regnskaber 1786.

233, l. 6. OACE 1783, 11.7.

233, l. 19. J.K. Bloch: *Den fynske gejstlighedshistorie* II, s. 509ff.

233, l. 22. Nannestad: *Borgerlige taler*, s. 13.

233, l. 27. Tauber: *Tiltrædelsestale*, s. 26. Samme: *En velfortient skolelærers*, s. 44-57. Samme: *Opofrelse*, passim.

17 · Almueskoler og privatundervisning

234, l. 4. H.H. Fussing: *Folkeskoler*, passim.

234, l. 7. Odense magistrats arkiv, Kæmnerregnskab 1702-03.

235, l. 1. BA Kopibog 10.3.1736.

235, l. 17. Danske Kancelli, Efterretninger om skoler i købstæderne 1783. BA Indberetninger om skoler 1800. OACE 1785, nr. 37.

235, l. 18. BA Fundats for de kateketiske skoler 1720. Protokol for de kateketiske skoler 1720-73. Regnskab for de kateketiske skoler 1731-1812. Mumme: *Bidrag til Odense bys historie*, s. 5-21. Fussing: *Folkeskoler*, passim.

236, l. 16. Kateketernes løn: BA Designation over gejstlighedens indtægter 1768. De kateketiske skolars regnskaber 1787.

- Danske Kancelli. Efterretninger om skoler i købstæderne 1783. FT 30.10.1781.
- 237, l. 2. BA Kopibog 5.2.1757. VFK Indkomne breve 26.2.1757.
- 237, l. 7. GH Forhandlingsprotokol 18.11.1719.
- 237, l. 18. BA Kopibog 20.8.1740. Protokol for de kateketiske skoler 12.10.1740 og 30.4.1743. FT 9.9.1740 og 31.5.1743.
- 237, l. 26. GKI Protokollerede sager 1739, nr. 109. BA Protokol for de kateketiske skoler 23.1.1747.
- 237, l. 33. BA Protokol for de kateketiske skoler 23.2.1751 og 1.10.1764. Indberetning om skoler 1800.
- 238, l. 8. BA Odense bys breve 1.12.1753. Protokol for de kateketiske skoler 16.8.1757 og 16.1.1748. Fussing: *Folkeskolen*, s. 99. Schack: *Revision*, s. 89.
- 238, l. 21. Fussing: *Folkeskoler*, s. 100. GKI Kopibog 20.2.1789.
- 238, l. 25. Joakim Larsen: *Den danske folkeskoles historie, 1784-1848*, s. 84. Wedel: *Indenlandsk rejse*, s. 140.
- 238, l. 33. BA Kopibog 28.11.1786 og 25.8.1787. Kancelliskrivelse 2.3.1796.
- 238, l. 36. Johan Bülow: *Selvbiografi*, s. 419.
- 239, l. 1. Fussing: *Folkeskoler*, s. 115-21.
- 239, l. 23. BA Breve fra Ærø 30.1.1764. Kopibog 1764, f. 110 og 162.
- 239, l. 30. Om skolerne 1739 se BA Protokol over indretning af skoler på landet 1739-42 og Indberetninger 1680-1746, samt Indberetninger om skoler 1800. Om skoleholderne se K. Bang Mikkelsen: *Degne og skoleholdere* (opstillet topografisk).
- 239, l. 35. BA Odense gymnasiums breve 2.6.1729 med bilag.
- 240, l. 2. BA Indberetninger om degneboliger 1743.
- 240, l. 4. *Dalum sogns historie I*, s. 394.
- 241, l. 5. Hjort: *Bidrag*, passim. RA Regnskab for Allesø kirke 1731-32.
- 241, l. 11. Reskript 15.2., 17.11.1725 og 22.11.1734.
- 242, l. 4. BA Kopibog 23.11.1735.
- 243, l. 20. Allerup-Davinde: Åsum herredsprovsti, Diverse dokumenter 1741, 1742 og 1749. BA Åsum herreds breve 18.8.1778. FT 29.7.1796.
- 245, l. 2. Stenløse: Oluf Balslev: *Degnestol*, passim. BA Kopibog 3.1., 10.1., 14.3., 23.5., 8.12.1742, 9.1.1743, 15.7. og 25.7.1750. GKI Indkomne sager 1750, nr. 54 og 81. Kopibog 11.6. og 27.8.1750. BA Odense herreds breve 23.2.1770, 14.3. og 19.8.1789.
- 245, l. 13. Højby: BA Indberetninger om degneboliger 1743. Åsum herredsprovsti, Diverse dokumenter 1741.
- 245, l. 22. Lumby: BA Kopibog 25.8. og 25.9.1787. Lunde herredsprovsti, Diverse 1797.
- 246, l. 2. Husmandsmarken: RG Kirkesessionen, Korrespondance 26.6.1723, 22.6., 9.9., 21.8.1724, 4.11.1725 og 23.1.1728.
- 246, l. 3. BA Odense herreds breve 22.6.1767.
- 246, l. 16. Jacob Jensen i Korup: BA Kopibog 15.1.1786, 25.3., 18.4., 22.5. og 11.7.1787. Odense herreds breve 5.10.1786, 6.3. og 11.3.1787. Kancelliskrivelse 14.4. og 10.8.1787.
- 246, l. 20. Lunde herredsprovsti, Skifteprotokol, f. 118.
- 246, l. 37. Privatarkiv Faaborg.
- 247, l. 5. J.J. Ravn: *Historisk-topografisk beskrivelse af Høien sogn*, s. 26.
- 247, l. 17. Odense herredsprovsti, Skifter uden for skifteprotokollen, C. Vellinge med brev 1.6.1784. BA Odense herreds breve 13.5.1783.
- 247, l. 29. Odense katedralskoles arkiv, Rektors breve 24.11.1724.
- 248, l. 10. RG Kirkesessionen, Korrespondance 4.3.1727.
- 248, l. 16. SØ Landemodeakt 4.4.1742, 8.4.1744, 12.4.1752, 6.10.1773 og 25.4.1781.
- 248, l. 23. *Dalum sogns historie I*, s. 399.
- 248, l. 33. GKI skrivelse 21.12.1786. BA Kopibog 4.11.1787.
- 249, l. 3. Joakim Larsen: *Den danske folkeskoles historie, 1784-1848*, s. 85.
- 249, l. 26. Åsum herredsprovsti, Skifteprotokol med justitssager f. 340f.
- 250, l. 3. Lumby kirkebog 18.7.1748.
- 250, l. 7. OACE 1784, nr. 83.
- 251, l. 28. Steenwinkel: *Tanker om et middel*, s. 29.
- 252, l. 7. OACE 1776, nr. 11-12 og 17.
- 252, l. 33. OA Kopibog 21.1. og 1.2.1741.
- 252, l. 37. BA Kopibog 31.12.1786.
- 252, l. 40. BA Kopibog 1802, s. 195 og 198.
- 253, l. 3. Mumme: *Bidrag*, s. 25.
- 253, l. 23. Johan Bülow: *Selvbiografi*, s. 408-19.
- 253, l. 29. J.S. Schiwe: J.K. Bloch i Add. 238 b. SØ Kopibog 14.3.1739. OA Breve fra Odense 25.2.1741. FT 1.5.1741.
- 254, l. 4. OACE 1772, nr. 43.
- 254, l. 7. OACE 1773, nr. 8.
- 254, l. 10. OACE 1782, nr. 24.
- 254, l. 16. Kellinghuusen: *Nogle erindringer*, s. 45f.
- 254, l. 21. OACE 1784, nr. 69.
- 254, l. 26. J.K. Bloch i Add. 238 b, l.
- 18 · Aviser og bøger
- 256, l. 2. Engelstoft: *Bidrag*, s. 261.
- 256, l. 5. OA Breve fra Odense 27.11.1728. J. Lauritsen: *Udsigt*, s. 222-32.
- 256, l. 15. SØ Kopibog 2.11.1740.
- 256, l. 17. Odense byfogeds arkiv, Auktionsprotokol 12.10.1746.
- 256, l. 23. OA Resolutionsprotokol 8.9.1745 og 2.4.1746.
- 257, l. 8. Stolpe: *Dagspressen III*, s. 211. J. Lauritsen: *Udsigt*, s. 226.
- 257, l. 16. Stolpe: *Dagspressen III*, s. 211.
- 258, l. 9. OA Breve fra Odense 5.6. og 27.6.1736. Købstadsprotokol 17.6. og 22.9.1736. SØ Kopibog 21.9.1736.
- 258, l. 14. OA Kancelliskrivelse 13.2.1773.
- 259, l. 9. *Ugentlige Provincial Notifications*—Liste 1735, nr. 26 og 30.
- 259, l. 17. OACE 1787, nr. 65. *Fyens Stifts almindelige Aviser* 1787, nr. 66.
- 259, l. 29. OACE 1779, nr. 48.
- 259, l. 32. OACE 1779, nr. 31 og 1782, nr. 4.
- 259, l. 34. Kaffen: OACE 1773, nr. 23, 1779, nr. 27, 1780, nr. 26, 1781, nr. 13, 28 og 30, 1783, nr. 3. Wedel: *Indenlandsk rejse*, s. 132.
- 260, l. 39. OACE 1783, nr. 71, 1778, nr. 35-41 og 1772, nr. 29.
- 261, l. 7. OACE 1772, nr. 42 og 45, 1777, nr. 30.
- 261, l. 22. OACE 1780, nr. 19, 1781, nr. 41 og 1783, nr. 2. *Ambrosius Stubbs samlede digte*, 3. udg., ved Fr. Barfod, s. LXXXIff.
- 261, l. 29. OACE 1779, nr. 24.
- 261, l. 31. OACE 1772, nr. 1.
- 261, l. 35. OACE 1774, nr. 8.
- 261, l. 39. OACE 1781, nr. 44 og 1775, nr. 44.
- 262, l. 6. OACE 1772, nr. 35.
- 262, l. 11. OACE 1783, nr. 25 og 1778, nr. 43.
- 262, l. 15. OACE 1775, nr. 48.
- 262, l. 23. OACE 1776, nr. 20 og 31, 1786, nr. 43.
- 264, l. 2. OACE 1784, nr. 82 og 86-88.
- 264, l. 6. OACE 1786, nr. 75-76.
- 264, l. 9. OACE 1783, nr. 22. *Fyens Stifts almindelige Aviser* 1783, nr. 40.
- 264, l. 15. OACE 1784, nr. 36.
- 264, l. 20. OACE 1787, nr. 59 og 66. OA Kancelliskrivelse 4.8., 21.8., 25.8.1787. Koncepter til kollegierne 22.8. og 29.8.1787.
- 264, l. 21. J. Lauritsen: *Udsigt*, s. 252. Engelstoft: *Odense bys historie*, s. 382ff.
- 265, l. 26. Carl S. Petersen: *Afhandlinger til dansk bog- og biblioteksvæsens historie*, s. 213.

- 266, l. 5. Odense byfogeds arkiv, Auktionsprotokol 1775-83, f. 344 r.
- 266, l. 19. SØ Landemodeakt 2.10.1771. BA Kopibog 3.9.1786. Lumby kirkebog 1771 og 1777.
- 266, l. 22. Carøe: *Jørgen Christensen*.
- 267, l. 2. Laurits Nielsen: *Danske privatbiblioteker*, s. 96-123.
- 267, l. 17. OACE 1777, nr. 44 og 1778, nr. 37.
- 268, l. 19. OACE 1778, nr. 32.
- 268, l. 25. SØ Landemodeakt 8.11.1718, 28.4.1748, 3.10.1753, 5.4.1769, 4.10.1775 og 7.10.1772.
- 268, l. 32. OACE 1785, nr. 10 og 1772, nr. 50.
- 268, l. 36. OACE 1779, nr. 25 og 30, 1784, nr. 79.
- 269, l. 7. OACE 1781, nr. 29.
- 269, l. 16. OACE 1783, nr. 24.
- 269, l. 22. Fussing: *Holbergglæsning*, passim.
- 269, l. 38. OA Købstadsprotokol 22.9.1736.
- 271, l. 8. H. Chr. Bunkelod: *Forsøg til viser for spindeskoler*. *Danmarks litterariske Progresser* III, s. 145-47.
- 271, l. 18. V.K. Hjort: *Sange for unge piger*. København 1799.
- 271, l. 26. OA Breve fra Odense 29.8.1731. Wad: *Bidrag til skildring af Thomas Kingo*, s. 75f.
- 272, l. 19. Schönau: *Samling af Danske lærde Fruentimmere* II, s. 936, I, s. 572 og II, s. 1240.
- 274, l. 2. OACE 1786, nr. 23 og 24.
- 274, l. 10. OACE 1786, nr. 20.

19 · Festligheder og forlystelser

- 275, l. 19. OACE 1772, nr. 2 og 1776, nr. 4.
- 275, l. 21. OA Skifte efter Daniel von Bergen, pk. 2, brev 2.10.1772.
- 275, l. 24. Odense magistrats arkiv, Kæmnerregnskab 1703.
- 275, l. 27. Odense magistrats arkiv, Koncepter til udgåede breve 31.12.1778.
- 275, l. 30. Fussing: *Thomas Aabye*, s. 36. Johan Bülow: *Selvbiografi*, s. 420.
- 276, l. 5. Wedel: *Indenlandsk rejse*, s. 141.
- 276, l. 8. OA Resolutionsprotokol 21.2.1734. Breve fra Odense 23.2.1734 og 4.2.1745. OACE 1775, nr. 8.
- 276, l. 30. *Danmark i fest og glæde* III, s. 35. N. Schiørring: *Det 16. og 17. århundredes verdslige visesang* I, s. 100.

- 276, l. 33. J.H. von Mülertz: *Invitation zum Carroucel*, passim.
- 277, l. 2. Henrichsen: *Tauber*, s. 313, 317 og 322.
- 277, l. 7. Odense byfogeds arkiv, Auktionsprotokol 19.4.1736 (Mathias Tornborg, billardmester). Politiprotokol 1741-68, f. 292. Kellinghuusen: *Nogle erindringer*, s. 40 og 44. U.C. Mule: *Odense latinskole*, s. 16.
- 277, l. 11. Odense byfogeds arkiv, Konceptdombog 1712, nr. 73.
- 277, l. 23. OACE 1785, nr. 9 og 1786, nr. 9.
- 277, l. 31. OACE 1772, nr. 5 og 1776, nr. 5. *Fyens Stifts almindelige Aviser* 1789, nr. 101.
- 278, l. 1. *Ugentlige Provincial Notifications-Liste* 1735, nr. 25.
- 278, l. 4. Odense magistrats arkiv, Kopibog for indkomne breve 1748, nr. 1 og 1749, nr. 108. Kopibog for udgåede breve 1758, nr. 65. OA Breve fra Odense 5.3.1750.
- 278, l. 11. Karl Schmidt: *Meddelelser*, s. 2-4.
- 278, l. 13. OACE 1772, nr. 24, 1773, nr. 25 og 1783, nr. 34.
- 278, l. 18. Odense magistrats arkiv, Kæmnerregnskab 1701-02, regning 17.2.1702.
- 278, l. 26. OA Resolutionsprotokol 23.5.1709. *Ugentlige Provincial Notifications-Liste* 1735, nr. 12.
- 278, l. 30. Odense magistrats arkiv, Kopibog for udgåede breve 13.9.1748. Kopibog for indkomne breve 1758, nr. 20-21.
- 278, l. 39. J. Lauritsen: *Skuespil*, s. 252f. Karl Schmidt: *Meddelelser*, s. 3. G. Sandfeld: *Komedianter*, s. 9-31.
- 279, l. 5. Kancelliskrivelse 13.11.1779. Karl Schmidt: *Meddelelser*, s. 5f.
- 279, l. 33. *Det kgl. privilegerede Skyttelaug i Odense*, passim. *Ugentlige Provincial Notifications-Liste* 1735, nr. 14. OA Kopibog for breve til oversekretæren 27.7.1719. Breve fra Odense 22.6.1746. OACE 1772, nr. 25 og 1782, nr. 19. Oplysningerne om den nuværende praksis er venligst givet af laugsskriver M.B. Marcussen.
- 279, l. 35. *Odenses borgerlige Corps*, s. 4ff.
- 280, l. 18. OACE 1772, nr. 29, 1773, nr. 29 og 1784, nr. 62.
- 280, l. 21. OACE 1785, nr. 51 og 1786, nr. 39.
- 280, l. 31. RG Kopibog for breve vedr. ægter 10.7.1731.
- 281, l. 1. RG Ægtprotokol 1723-33, 29.11. og 9.12.1730. Odense magistrats arkiv, Kæmnerregnskab 1702-03 og 1703-04.
- 281, l. 4. OA Resolutionsprotokol 19.9.1733 og 20.10.1731.
- 281, l. 9. *Odenses borgerlige Corps*, s. 21ff.
- 281, l. 21. Wad: *Kong Frederik den Femtes besøg*,

- s. 134-53. Odense magistrats arkiv, Kopibog for udgåede breve 28.4.1746.
- 281, l. 40. Odense byfogeds arkiv, Politiprotokol 8.9.1767.
- 282, l. 8. Jens Bircherods dagbog 3.2. og 14.2.1701.
- 282, l. 17. Privatarkiv von Westen, pakke 3.
- 282, l. 38. OA Breve fra amtmænd, amtsforvaltere m.fl. 15.11.1716.
- 283, l. 15. Jacob Bircherod i *Fra Fyens Fortid* II, s. 81-102.
- 283, l. 29. OA Resolutionsprotokol 27.7.1719. Købstadsprotokol 1.6. og 5.6.1726. Reskript 29.4.1719. Wad: *Pasquiller*, s. 412.
- 284, l. 3. K.L. Bugge: *Det danske frimureris historie* II, s. 199ff. og 220. OACE 1775, nr. 4 og 1776, nr. 42.
- 284, l. 18. Odense klubs arkiv, Love 1784 (pakke 12).
- 284, l. 21. Odense klubs arkiv, Bilag til regnskabet 1789 (pakke 16).
- 285, l. 5. OACE 1772, nr. 2 og 1776, nr. 47.
- 285, l. 10. Se f.eks. OA Breve fra Odense 8.8.1719 og 28.6.1727.
- 285, l. 15. J.S. Sibbern: *Sørge-Cantata*.
- 285, l. 21. OACE 1774, nr. 29 og 1779, nr. 18.
- 285, l. 23. OACE 1772, nr. 30.
- 285, l. 29. Odense klubs arkiv, Regnskab 1783 (pakke 12).
- 286, l. 4. *Odense bys historie* ved H.St. Holbeck, s. 686. Odense klubs arkiv, Korrespondance 30.7.1792 (pakke 7).
- 286, l. 8. Odense klubs arkiv, Regnskab 1789 (pakke 16).
- 286, l. 11. Engelstoft: *Odense bys historie*, s. 379, 432 og 578.
- 286, l. 22. Se s. 309.
- 286, l. 27. Nannestad: *Indbydelsesskrift* 1777.
- 287, l. 5. OACE 1780, nr. 5, 1781, nr. 29 og 1784, nr. 18.
- 287, l. 9. OACE 1784, nr. 23.
- 287, l. 20. Johan Bülow: *Selvbiografi*, s. 418, 424 og 476. OACE 1783, nr. 35. Fr. Schönau: *Samling af lærde fruentimmere* II, s. 936ff.

20 · Stemninger og tilstande

- 289, l. 21. Chr. Seidelin: *Tvende offentlige taler*, s. 26. *Om viljens frihed (Almeennyttige samlinger* 1785, s. 398-408). OACE 1778, nr. 48-49.
- 289, l. 36. *Ordbog over det danske sprog* V, 1923, sp. 1119f.

- 290, l. 14. Lumby kirkebog 9.4.1784. H.H. Jacobsen: *Studier i fynske vider og vedtægter*, s. 43-46 og 63-65. *Danske vider og vedtægter* I, s. 327-45.
- 290, l. 19. KBB Håndskrift A IV,31. Morgenbøn, som daglig bruges udi closteret. Fundats 28.1.1780 for Lumby hospital i Schack: *Revision*, s. 146f. Pernille Lykkes friboliger se Hofman: *Samlinger* V, s. 218f. Fundats for tugthuset 25.5.1752, § 34. Eskel Sørensen: *Gudstjeneste og guds frygt*, s. 126f. Lodberg: *Korte spørgsmål*, s. 208.
- 290, l. 22. A. Malling: *Dansk salmehistorie* VII, s. 133.
- 290, l. 33. BA Sct. Hans kirkes breve 15.12.1710.
- 291, l. 6. BA Åsum herreds breve 11.6.1789.
- 291, l. 14. Privatarkiv Jørgen Sørensen.
- 291, l. 25. Denne oplysning skyldes pastor Oluf Balslev. Jvf. Malling: *Dansk salmehistorie* II, s. 475ff.
- 291, l. 28. Optegnelser af Rasmus Bang i Lumby præstearkiv.
- 291, l. 32. SØ Landemodeakt 4.10.1719.
- 292, l. 23. Optegnelser af Rasmus Bang i Lumby præstearkiv.
- 293, l. 8. *Ugentlige Provincial Notifications-Liste* 1735, nr. 29.
- 293, l. 19. OACE 1772, nr. 45 og 29.
- 293, l. 23. OACE 1773, nr. 44 og 1777, nr. 8-14.
- 294, l. 8. KBB Håndskrift D III,96. Brev 14.9.1729.
- 294, l. 17. *Ugentlige Provincial Notifications-Liste* 1735, nr. 11.
- 294, l. 24. Uhrskov: *Fynske sagn*, s. 103f. Se også *Fynsk hjemstavn* XI, 1938, s. 47f.
- 294, l. 35. *Fyens Stifts almindelige Aviser* 1784, nr. 6 og 13. OACE 1784, nr. 21. Litteraria. Vedel Simonsens samlinger I, 9, s. 45.
- 295, l. 7. BA Kopibog 15.12.1746. GK1 Protokollerede sager 1746, nr. 28 og 200. Kopibog 10.12.1746.
- 295, l. 27. OACE 1772, nr. 9-12.
- 296, l. 12. *Almeennyttige samlinger* IV, 1782, s. 216-28.
- 297, l. 26. Jacob Bircherod: *Folketro*. Hvor intet andet er anført, stammer nedenstående oplysninger derfra.
- 298, l. 8. Thiele: *Danmarks folkesagn* II, s. 293-95.
- 298, l. 11. Uhrskov: *Fynske sagn*, s. 118. *Fynske folkeminder*, s. 145.
- 298, l. 19. Uhrskov: *Fynske sagn*, s. 108f. og 112.
- 298, l. 23. Odense katedralskoles bibliotek, Håndskrift nr. 20, s. 126.
- 298, l. 40. Privatarkiv von Westen, pakke 2. KBB Håndskrift A VII,42, s. 99f.
- 299, l. 3. Kall 377, 4^e. (Indberetninger til Thura) I, f. 3 v, 13 v og 19 r. H. Holk: *Provinzial-Lexicon*, s. 184 og 486. Taarup: *Caroline-Kilde*, s. 653 og 659.
- 299, l. 27. Indlagt i Korup kirkeregnskaber 1813-19. Jvf. *Fynske folkeminder* I, s. 213ff., der bringer en ufordærvet tekst til et himmelbrev.
- 299, l. 31. BA Gråbrødre hospitals breve 2.4.1698 og 15.5.1704.
- 299, l. 34. FT 3.8.1708.
- 299, l. 37. Odense byfogeds arkiv, Politiprotokol 1742-69, f. 289 v. OA Breve fra Odense 21.12.1791.
- 300, l. 2. *Fynske folkeminder* I, s. 143ff.
- 300, l. 37. Fussing: *Drengen, djævelen og digteren*, passim. Lodbergs erklæring blev trykt i tidsskriftet *Iris* 1791, I, s. 163f.
- 301, l. 9. Jacob Bircherod: *Folketro*, s. 60. *Fra Fyens Fortid* III, s. 78.
- 301, l. 17. OACE 1782, nr. 9 og 1780, nr. 28.
- 301, l. 21. Rangforordning 14.10.1746. Anordning 25.4.1693.
- 301, l. 28. FT 25.6.1725.
- 301, l. 37. OA Kopibog 14.2.1741. BA Kopibog 21.10.1750.
- 303, l. 3. OA Kopibog 3.7.1713. SHK Indkomne breve 18.10.1718. SØ Extraktprotokol 17.9.1717. Kopibog 26.5.1730. RG Sager vedr. helligbrøde 1748.
- 303, l. 7. FT 24.5.1733 og 2.1.1734. SØ Kopibog 29.4. og 10.12.1733.
- 303, l. 15. OACE 1772, nr. 50.
- 303, l. 19. Odense katedralskoles arkiv, Rektors breve 22.12.1727.
- 303, l. 29. Odense byfogeds arkiv, Skifteprotokol nr. 29, f. 183 (1779).
- 303, l. 39. *Danmarks litterariske Progresser* III, s. 105-07.
- 304, l. 5. OACE 1784, nr. 4, 10 og 22.
- 304, l. 12. OACE 1785, nr. 40.
- 304, l. 16. Wad: *Eksempler på nytårsbreve*, s. 267-319.
- 304, l. 22. KBB Håndskrift D II,41.
- 305, l. 11. KBB Håndskrift C II,19, f. 12 r.
- 306, l. 24. Carøes samlinger om den falske Caroline Mathilde. OACE 1785, nr. 46 og 1786, nr. 59. *Fyens Stifts almindelige Aviser* 1785, nr. 32 og 1786, nr. 76. Kancelliskrivelse 4.6., 2.7., 16.7. og 6.8.1785. FT 1786, nr. 58-59.
- 307, l. 11. Tauber: *Opoffrelse*, s. 44 og 49.
- 307, l. 20. OACE 1773, nr. 48, 1774, nr. 27, 1782, nr. 51, 1784, nr. 30 og 1785, nr. 5.
- 308, l. 5. J.K. Bloch i Add. 139, 2, IV.
- 308, l. 18. KBB Håndskrift A VII,42, s. 22-26, 87, 124, 127 og 73.
- 308, l. 23. Tauber: *Rigernes lyksalighed*, s. 35. Nannestad: *Indbydelsesskrift* 1778.
- 308, l. 34. FT 23.1.1786 og 12.10.1787.
- 308, l. 38. OACE 1782, nr. 47.
- 309, l. 16. Tauber: *Opoffrelse*, s. 64.
- 310, l. 3. OACE 1783, nr. 35.
- 310, l. 15. Erik Nielsen: *Pietismen og konsrollen*, passim.
- 310, l. 25. OACE 1783, nr. 69.
- 310, l. 26. Se s. 233.
- 310, l. 32. OACE 1780, nr. 47.
- 310, l. 38. Odense herredsprovsti, Justitsprotokol, f. 75 v – 82 v.
- 311, l. 1. BA Odense herreds breve 1.2.1798.
- 311, l. 4. BA Kopibog 8.2.1775.
- 311, l. 11. Johan Bülow: *Selvbibliografi*, s. 423.
- 311, l. 22. OACE 1778, nr. 37 og 1782, nr. 43.
- 311, l. 30. KBB Håndskrift A VII,42, s. 32-37 og 61.
- 312, l. 5. Odense herredsprovsti, Justitsprotokol, f. 28 r – 33 r.
- 312, l. 9. Odense byfogeds arkiv, Tingbog 1722-26, f. 326. Odense herredsprovsti, Justitsprotokol, f. 84ff., 104ff. og 106ff.
- 312, l. 12. BA Kopibog 18.12.1782 og 4.1.1783.
- 312, l. 14. Wad: *Pasquiller*, passim.
- 313, l. 13. Se s. 44.
- 313, l. 17. OACE 1781, nr. 49.
- 313, l. 22. Brev 3.12.1721 til kongen. Befinder sig på Ravnholt.
- 313, l. 34. OA Breve til biskoppen med flere 1722-40, f. 31 r, 1.8.1726.

Kilde- og litteraturfortegnelse

1 · UTRYKTE KILDER

Landsarkivet for Fyn

Fyns bispearkiv

Kopibøger 1712-17, 1732-36, 1740-57 og 1762-89
Stiftets almindelige breve 1698-1800
Odense købstads breve 1616-1804
Odense gymnasiums breve 1560-1785
Odense latinskolens breve 1568-1785
Odense gymnasiums og stiftets latinskolers breve 1786-93
Odense hospitals og kommunitetets breve 1688-1790
Odense Sct. Knuds, Vor Frue og Gråbrødre kirkers breve 1461-1780
Odense Sct. Hans kirkes breve 1571-1785
Odense herreds breve 1555-1808
Åsum herreds breve 1562-1821
Lunde herreds breve 1552-1785
Lunde-Skam herreders breve 1786-1810
Bjerger herreds breve 1553-1815
Kongelige reskripter og kollegiebreve 1718-89
Journal 1786-91
Oplysning om teologiske kandidater i Fyns stift 1736-42
Kollatsprotokol 1730-86
Vitaprotokoller 1732-1803
Visitatsprotokol 1732-1803
De kateketiske skolers fundatser 1720-1831
De kateketiske skolers breve 1713-1839
De kateketiske skolers regnskaber 1731-1812
Protokol for de kateketiske skoler 1720-90
Protokol over børnene i de kateketiske skoler 1739-1811
Protokol over indretning af skoler i Fyns stift 1739-89
Fundatser m.m. for Fyns stifts gejstlige enkekasse 1722-1879.
Skattelister 1677-1757 og 1680-1749
Indberetninger m.m. vedr. krigsstyr 1679-1718
Designationer over gejstlighedens indkomster 1768-1826
Kommissionsforretning angående Fyns stifts midler i Jacob Ramus' bo 1786-96
Kongelige bevillinger på fritagelse for offentligt skriftemål 1718-94
Synsforretninger og andre indberetninger om kirkebygninger 1631-1702
Synsforretninger over kirkerne 1718-31
Synsforretninger over kirkernes embedsboliger i købstæderne 1741-47
Indberetning om degneboliger 1743
Indberetninger om præstegårde m.v. 1702-86
Indberetninger om skolevæsen 1680-1746 og 1800-49

Fyns stiftsøvrigheds arkiv

Ekstrakt af de mellem stiftamtmanden og biskoppen forhandlede sager 1717-21
Kopibog 1732-47
Odense Vor Frue kirkes regnskaber 1705-73 og 1784-94
Odense Sct. Hans kirkes regnskaber 1704-94
Odense gymnasiums regnskaber 1663-1773 og 1782-95
Odense latinskolens regnskaber 1694-1793
Odense Gråbrødre hospitals, Pårups og Gråbrødre kirkers samt Doctors boders og Odense kommunitetets regnskaber 1716-93
Landemodeprotokoller 1680-1813

Odense herreds provstis arkiv

Justitsprotokol 1685-1775
Dokumenter vedr. sagen mod J.C. Pingel 1773-76
Skifteprotokoller I-IV, 1683-1811
Dokumenter til skifteprotokollen 1744-1811
Dokumenter til skifter uden for skifteprotokollen 1676-1801
Skriftbrev efter J. Karstens 1717-18
Skifteprotokol f. J. Lodberg 1731-43
Skifteprotokol f. Thomas Aabye 1750-54
Dokumenter til J.C. Pingels opbudso 1774-1803
Forskellige breve 1632-1811
Indkomne breve fra præsterne 1779-1810

Lunde herreds provstis arkiv

Justitsprotokol 1707-1838
Skifteprotokol 1688-1753
Journal 1741-51
Diverse sager 1700-87

Lunde-Skam herreders provstis arkiv

Skifteprotokol 1761-91

Åsum herreds provstis arkiv

Skifte- og auktionsprotokoller I-II, 1685-1818
Indkomne breve 1702-1818
Diverse sager 1722-1818

Bjerger herreds provstis arkiv

Indkomne breve 1741-1808
Diverse sager 1714-1803

Præstearkiver

Lumby. Div. dok. Notater af Chr. Bang

- Fraugde. Kommunionbog 1779-1803
Kirkebøger fra samtlige sogne i Odense kommune
- Odense Sct. Knuds kirkeinspektions arkiv
Indkomne sager 1722-1806
Stolestadebøger 1671-1742
Dokumenter vedr. kirkens grund, bygninger og inventar 1634-1914
Regnskaber 1700-81
Regnskabsjournal 1781-1804
Diverse dokumenter 1619-1826
- Odense Sct. Hans kirkeinspektions arkiv
Indkomne sager 1672-1799
Indtægtsprotokol for hjemmveielser 1720-1855
Regnskaber 1694-1788
- Odense Vor Frue kirkeinspektions arkiv
Indkomne breve 1741-1819
Regnskaber 1694-1805
- Odense katedralskoles arkiv
Rektors breve 1656-1808
Bog over uddeling af kostpenge til disciplene 1765-96
Regnskabsbog 1704-40
Bog over betaling for sang for lig 1763-1802
Forskellige regnskaber 1729-1842
Protokol for skolens beneficiar 1684-1703
Gymnasisternes kvitteringsbog 1719-96
Anmeldelser af disciple 1756-1843
Protokoller over disciplene 1757-1802
Forskellige sager 1635-1842
- Odense Gråbrødre hospitals arkiv
Indkomne breve 1632-1799
Regnskaber 1697-1789
Forhandlingsprotokoller for hospitalsdirektionen 1706-95
- Odense amts arkiv
Nr. 10-13. Kopibog over breve til og fra kollegierne 1705-40
Nr. 14-16. Kopibog over breve til oversekretæren, biskoppen m.fl. 1718-31
Nr. 17-28. Resolutions- og erklæringsprotokoller 1705 og 1709-60
Nr. 35-43. Brevkopibøger 1709-60 og 1789
Nr. 55-57. Kopibøger over breve til købstæderne («Købstadsprotokoller») 1719-40
Nr. 58-59 a. Kopibøger over breve til amtmænd og andre 1717-36
Nr. 59 b-i. Koncepter til udgåede breve 1722-88
Nr. 159. Breve fra amtmænd, amtsforvaltere m.fl. 1714-16
Nr. 165-60. Biskoppens breve 1740-60
Nr. 183-84. Breve fra forskellige 1696-1789
Nr. 195-201. Breve fra Odense by 1700-40
Nr. 202-12. Breve fra Odense magistrat og byfoged samt Odense bys indbyggere 1700-89
Nr. 289-91. Breve og dokumenter vedrørende kirker, skoler m.v. 1662-1734
Nr. 292. Breve og dokumenter vedrørende skolevæsenet 1785-88
Nr. 526. Breve og beretninger angående konsumtionskat m.v. 1706-60
- Nr. 527-29. Protokoller og breve vedrørende krigsstyren 1710-17
- Odense magistrats arkiv
Kopibøger for udgåede breve 1719-61
Koncepter til udgåede breve 1788-90
Kopibøger for indkomne breve 1719-62 og 1788-92
Sager vedrørende ting- og tavlemænd 1743-1803
Fortegnelse over borgere, der skal ringe ved kongelige personers død 1746-60
Trykte rådstueplakater 1769-80
Dokumenter til kommissionssagen vedrørende de af J.F. Eggers forevædede kirketyverier 1746-47
Kommissionsakt i en sag en del borgere kontra magistraten 1724.
Kæmnerregnskaber 1702-03, 1763 og 1766
- Odense byfogeds arkiv
Tingbøger
Dokumenter til tingbogen. Tingsvidnesager
Politiprotokoller og dokumenter dertil
Skifteprotokoller
Auktionsprotokoller
- Det fynske ryttergods' arkiv
Kirkesessionen:
Protokol for kirkernes administration 1720-25
Resolutionsprotokol 1727-51
Korrespondance 1720-66
Diverse sager 1643-1764
Regimentskriveren:
Ægtprotokol 1723-33
Kopibøger for skrivelser vedrørende ægt 1720-31 og 1731-40
Sager vedrørende helligbrøde 1744-64
- Privatarbiver
Bloch
Bilow, Johan. Afskrifter af dagbøger (Originalen er på Sanderumgård)
Karstens, J.
Sass, Niels
von Westen
Carøes samlinger om den falske Caroline Mathilde
- Topografica
Indberetninger om kirker og antikviteter 1701-07
Indberetninger til Jessen, Thura, Danske atlas m.v. 1743-71
G.L. Badens samlinger til Fyns historie
- Litteraria
A.C. Crones samlinger. Afskrifter af arkivet på Ravnholt
Vedel Simonsens samlinger. Særsløv sogn
- Foreningsarkiver
Odense klubs arkiv
- Rigsarkivet
Danske Kancelli
Fynske og smålandske tegnelser 1699-1789 med indlæg

Sjællandske tegnelser 1717 nr. 10 (Den anonyme klage)
Bilag til anordning angående Odense gymnasium 1718
Efterretninger om skolevæsenet i købstæderne 1784
Kommissionen angående undervisningens forbedring ved de latinske skoler 1774-75

Generalkirkeinspektionskollegiet

Kopibøger 1737-91
Protokollerede indkomne sager 1737-53
Uprotokollerede sager 1754-91
Besvarelser af diverse cirkulærer 1740-80
Dokumenter vedrørende kapellaners beskikkelse i visse sognekald 1738-54
Kommissionsakt i sagen vedrørende Maren Boyes overgang til den katolske religion 1749
Diverse sager 1714-65. Heri V. Om degneboligers istandsættelse 1743-44. VII-VIII. Om separatismen. XI. Dokumenter angående Jørgen H. Sigismundi 1743.

Udtagne regnskaber

Reviderede regnskaber for det fynske rytterdistrikts kirker 1720-64.

Karen Brahes bibliotek. Håndskriftsamlingen

A II,9. Chr. Muus' ansøgning om Ribe bispeembede. – J. Karstens' brev til Kingo om magistratens klage 1708. – Sagen mellem Fr. v. Haven og garver Naurschiøt 1707. – Sagen mellem Laurids Luja og Detlef Holmer
A IV,30. Sal. hr. licentiat Blochs bøn, som han læste for prædiken, så og hr. Niels Sass' bøn for prædiken. 1730
A IV,31. Morgenbøn, som daglig brugis udi closteret
A VII,37. Prædikener af fynske præster (bl.a. Peder Brandt, Peder Hostrup, Niels Sass) 1723-24
A VII,42. Nogle anmærkninger af biskop Ramus' fastepredikener. (Også prædikener af Niels Sass, Søren Bagge, studiosus Eilschou)
A VII,52. Prædiken af Peder Brandt. Ca. 1730
A VII,57. Prædiken af Peder Hostrup
C III,17. Hans kongelige majestæt...Frederik den Fjerdes endeligt og død. Af Peder Hersleb. Ca. 1731
C III,19 og 20. Beretninger om tronskiftet 1730-31
C IV,94. Digte af Chr. Muus i anledning af forskellige sejre. 1715
C IV,97. Cirkulære fra biskop Lodberg om takkebøn for sejren ved Frederikshald. 1718
C IV,99. Resume af prædikener af Jacob Lodberg og Mathias Bloch ved takkefesten 1720
C IV,100. Digt til Tordenskjolds ære samt bønsskrift for den discipel, der forskrev sig til djævelen. Af Thomas Aabye. 1720
C IV,105. Nytårsdigt til Frederik IV. Af Chr. Muus. 1715
C IV,106. Nytårsdigt til Frederik IV. Af Jørgen Karstens. 1716
C IV,107. Biskop Lodbergs sag med Københavns magistrat vedrørende fattigforordningen. 1716
C IV,131. Beskrivelse af Frederik IV.s castrum doloris 1730. Vistnok af Peder Hostrup
D II,16. Anbefaling for Mathias Bloch samt opfordring fra professor Elias Naur til Karen Brahe om at virke for Blochs ansættelse ved skolen. 1708
D II,41. Digte til Karen Brahe fra Mathias Bloch. 1724-28
D II,54. Nytårsdigte til Karen Brahe fra Peder Hostrup. 1722-35

D III,71. Takkebreve fra Mathias Bloch til Karen Brahe. 1714-15
D III,96. Breve fra Peder Hostrup til Karen Brahe. 1724-35
D III,147. Brev fra M.R. v. Winterfeldt til Karen Brahe om provstens prædiken. 1730

Det kgl. Bibliotek. Håndskriftsamlingen

Gl. kgl. samling 4°. 2351. Udskrift af præsteskabets i Fyens stift an-
tegnelser om kirkerne i Fyen ... 1706-07
Ny kgl. samling 8°. 184. Topographia Ottoniensis, på dansk. Med
Jacob Bircherods hånd
Ny kgl. samling 4°. 1986. Jens Bircherods dagbøger 1692-1708
Add. 238 b. 4°. J.K. Blochs samlinger om den fynske gejstligheds hi-
storie
Add. 138-39. fol. 1-3. J.K. Blochs samlinger om den fynske gejstlig-
heds historie.
Kall. 377. 4°. Indberetninger til Albert Thura om kirkerne 1755

Odense Katedralskoles bibliotek

Håndskrift nr. 19. Topografisk beskrivelse af Fyn. (Bircherods
håndskrift)
Håndskrift nr. 34. Blandingshåndskrift fra 18. århundrede

2 · TRYKTE KILDER OG LITTERATUR

ABC for Voxne Folk. Odense 1783
Almeennyttige samlinger til hiertets forbedring og kundskabernes
udbredelse. Udg. Chr. Iversen. Odense 1780-89
Baggesen, Jens: Forsøg til en biographie og karakteristisk uddraget og
samlet af H.H. hr. bisk. Bs egne ord i de tre dage han opholdt sig i
B.T. Udg. C. Klitgaard. (Kirkehistoriske Samlinger 5. række, IV,
1907-09, s. 141-51)
Balslev, Oluf: Degnestol og skolebænk. Skolens historie i Stenløse og
Fangel sogne. Odense 1962
Bang Mikkelsen, K.: Degne og skoleholdere samt kateketer, klokkere
og organister i Fyns stift indtil 1814. (Historiske Studier fra Fyn 2).
Odense 1977
Birch, C.C.: Overtro og fordomme hos landmanden. Et ord til sande
menneskevenner. (Almeennyttige Samlinger IV, 1782, s. 216-18)
Bircherod, Jacob: Dagbog om Frederik IV's død. (Fra Fyens Fortid III,
1921, s. 71-108)
Bircherod, Jacob: Folketro og festskikke især på Fyn. Udg. Inger Bo-
berg. (Danmarks Folkeminder 43). København 1936
Blicher, Niels: Topographie over Vium sogn. 1795
Bloch, Jørgen Karstens: Den fynske gejstligheds historie ... til trykken
befordret af Laur. Pedersen Næraae I-II. København 1786-90
Blomberg, Aage Fasmer: Hesteskærere, skorstensfejere og andet rak-
kerpak. (Fynske Årbøger 1975, s. 18-30).
Blomberg, Aage Fasmer: De magre år. Odense 1660-1700. Odense
1980
Blomberg, Aage Fasmer: Nogle kontrafejere i Odense i 17. og 18. år-
hundrede. (Fynske Årbøger II, 1942-46, s. 451-70)
Bugge, K.L.: Det danske frimureriers historie I-II. København 1910-27
Bunkeflod, Hans Chr.: Forsøg til viser for spindeskolerne i Sieland.
København 1784
Bülow, Johan: Selvbiografi. (Dansk Tidsskrift juli-august 1899)
Carøe, K.: Jørgen Christensen. En lægekyndig fynsk bonde fra det 18.
århundrede. (Arkiv og Museum V, 1912)

- Clausen, Julius: Den danske Tartuffe. København 1916
- Dam, E.: Professor dr. med. Peter von Westen som supplikant. (Dansk Kliniks festskrift til Jul. Petersen. København 1910)
- Damgaard, A.K.: Restaurationen af Sct. Knuds kirke i Odense i årene 1868-75. (Kirkehistoriske Samlinger 3. række, VI, 1887-89, s. 105-43)
- Danmark i fest og glæde III. København 1935
- Danmarks litterariske progresser I-IV. Udg. Chr. Iversen. Odense 1781-88
- Danske atlas eller kongeriget Danmark med dets ... lands-beskrivelser. Tomus III, 1767, ved Erik Pontoppidan og Supplement, Tomus VI, ved Hans de Hofman 1774
- Den danske kirkes historie. Red. Hal Koch og Bjørn Kornerup. V. København 1951.
- Dyrlund, F.: Tatere og natmandsfolk i Danmark. København 1872
- Engelstoft, C.T.: Bidrag til personalhistorien af mindesmærker i fynske kirker. (Samlinger til Fyens Historie og Topographie IX, 1884, s. 243-62)
- Engelstoft, C.T.: Odense byes historie. (2. udg.). Odense 1880
- Engelstoft, C.T.: Odense byes sognehistorie efter reformationen. (Nyt historisk Tidsskrift VI, 1856, s. 1-203)
- Fortegnelse over låne-bibliothekets bøger, som hos boghandler Iversen i Odense fås til låns for læsere i byen og på landet. Odense 1785
- Fra Fyens fortid I-IV. Udg. G.L. Wad. København 1916-24
- Frederiksen, Svend: Seden – træk af sognets historie. Odense 1979
- Frederiksen, Svend: Åsum – træk af sognets historie. Odense 1968
- Fussing, Hans H.: Thomas Aabye. En Odense-rector på Holbergs tid. (Personalhistorisk Tidsskrift 9. række, III, 1930, s. 1-45)
- Fussing, Hans H.: Drengen, djævlen og digteren. (Odense Katedralskoles program 1935)
- Fussing, Hans H.: Folkeskoler og lærere i Odense i begyndelsen af det 18. århundrede. (Årbog for Odense og Assens Amter VI, 1937-38, s. 97-129)
- Fussing, Hans H.: Holbergglænsning på Fyn i 1700-tallet. (Fynske Årbøger VI, 1956-58, s. 245-63)
- Fynske folkeminder I. Red. H.C. Frydendahl. Krarup 1945
- Fyens stifts almindelige aviser 1782-87
- Fyens stifts journal 1780-81
- Hansen, Georg: Begravelsesvedtægt for Lunde herreds præsteskab. (Fynske Årbøger II, 1942-46, s. 599-607)
- Hansen, Georg: Degnen. Studier i det 18. århundredes kulturhistorie. København 1944
- Hansen, Georg: Præsten på landet i Danmark i det 18. århundrede. (u.å.)
- Hansen, Georg: Sædelighedsforhold blandt landbefolkningen i Danmark i det 18. århundrede. København 1957
- Hansen, H.P.: Natmandsfolk og kjæltringer. København 1921
- Hansen, J.: Biskop Lodbergs iver for kristendomsundervisning. (Kirkehistoriske Samlinger 4. række, V, 1907-09, s. 378-81)
- von Haven, Fr.Chr.: Bøn for prædiken i fasten. (u.st.) 1710
- Hee, Jens Banson: Antrædelsesprædiken til Korup og Ubberud menighed. Odense 1786
- Hee, Jørgen: Vor Herres og Frelseres Jesu Christi hellige lidelses døds og begravelses historie udi en deel prædikener udført I-III. København 1758-66
- Heiberg, Knud: Om herrnhutismen på Fyn. (Kirkehistoriske Samlinger 5. række, III, 1905-07, s. 234-50)
- Henrichsen, R.J.F.: Bidrag til Odense Cathedralskoles Historie (I Odense Katedralskoles programmer)
- I. Om de til skolen hørende bygninger. 1846
- II. Om skolens stipendier og legater. 1850
- III. Om skoletugtens historie i Norden. 1853
- IV. Udsigt over frekvensen ... samt om klasseantallet. 1858
- V. Aktstykker henhørende til disciplinens historie. 1859
- VI. Skolens gods. 1862
- VII. U.C. Mules beretning om hans skoletid. Aktstykker til disciplinens historie. 1864
- VIII. Undervisningens omfang. 1866
- IX. Fortsættelse af undervisningens historie. 1867
- X. Slutning af undervisningens historie. 1868
- Henrichsen, R.J.F.: Hører Peder Hostrup. (Odense Katedralskoles program 1865)
- Henrichsen, R.J.F.: Johan Henrik Tauber som rector ved den latinske skole. (Samlinger til Fyens Historie og Topographie III, 1865, s. 305-66)
- Henrichsen, R.J.F.: Provsteretsag mellem rector professor Thomas Aabye og de oprørske mesterlektianere. (Samlinger til Fyens Historie og Topographie III, 1865, s. 94-116)
- Hermansen, Victor: St. Hans præstegård i Odense. Bygningens historie gennem 400 år. (Fynske Årbøger II, 1942, s. 25-51)
- Hjort, Frederik: Bidrag til det fynske ryttergods' og rytterskolernes historie. (Årbog for Odense og Assens Amter III, 1922, s. 7-15)
- de Hofman, Hans: Samlinger af publice og private stiftelser. Tomus V. København 1760
- Holk, Hans: Provinzial-lexicon over Danmark. København 1778
- Holm, Poul: [Latinske skoleprogrammer om overtro]. Odense 1770
- Holzappel, Helmuth: Unter nordischen Fahnen. Die Militärseelsorge der Jesuiten in den nordischen Ländern im XVII. und XVIII. Jahrhundert. Paderborn 1954
- Hr. Provst Donnerweters og hr. Gotfreds tanker over hr. doctor Bastholms og hr. Steenwinkels forslag til den udvortes gudstienestes forbedring. Odense 1785
- Iversens fynske aviser 1788-92
- Jacob Langebeks rejse i Sjælland og Fyn 1746. (Kirkehistoriske Samlinger 4. række, IV, 1895-97, s. 37-57)
- Jacobsen, Hans Henrik: Studier i fynske vider og vedtægter 1500-1800. (Historiske Studier fra Fyn 3). Odense 1977
- Jacobsen, Nic.: En justitsag fra det 18de århundrede. (Samlinger til Fyens Historie og Topographie V, 1871, s. 63-114)
- En jammerlig nye viise om en stor og forskrækkelig mord, som en bonde ved navn Niels Larsen dend 2. december 1727 har forøvet på trende mennesker ... (u.å.)
- Kellinghuusen, P.E.: Nogle erindringer om stadshauptmand i Odense Peter Engelbret Kellinghuusen og det samtidige Odense-liv. Flygtigt nedskrevne af hans dattersøn. Udg. C.T. Engelstoft. (Samlinger til Fyens Historie og Topographie VIII, 1881, s. 31-82)
- Knudsen, A.H.: I anledning af den meget sørgelige skilsmisse mellem ... Hans J. Gotschalk og ... Sophia Ancheren. Odense 1777
- Koch, L.: Fra rationalismens tid. (Kirkehistoriske Samlinger 3. række, II, 1877-80, s. 239-55)
- Koch, L.: Indførelsen af den evangelisk-kristelige salmebog. (Kirkehistoriske Samlinger 4. række, III, 1893-95, s. 724-39)
- Kong Knuds tale om sig selv til folket samt taksigelse til monarken og øvrigheden for sin kirkes reparation. 1754.

- Det kongelige privilegerede borgerlige skyttelaug i Odense 1704-1904. Odense 1904
- Land-løberen, medbringende nye tidender for Fyhn og Langeland. Odense 1747
- Larsen, Joakim: Bidrag til den danske folkeundervisnings og folkeskoles historie 1784-1848. København 1893
- Larsen, Joakim: Bidrag til den danske folkeundervisnings og folkeskoles historie 1536-1787. København 1916
- Larsen, Svend: Gråbrødre hospital og kloster i Odense. København 1939
- Lasson, Anna Margrethe: Den fordom i ronne bogstavs kåbe nu i danske tungemåls klæde iførte liden roman kaldet den beklædte sandhed. 1723
- Lauritsen, J.: Skuespil og andre offentlige forlystelser i Odense i slutningen af forrige og begyndelsen af dette århundrede. (Samlinger til Fyens Historie og Topographie VI, 1873, s. 248-90)
- Lauritsen, J.: Udsigt over den fynske bogtrykkerpresses historie indtil året 1800. (Samlinger til Fyens Historie og Topographie V, 1871, s. 209-57)
- Lodberg, Jacob: Korte spørgsmål over catechismum. 1720
- Luxdorph, Bolle: Dagbøger I-II. [1745-88]. København 1915-30
- Malling, Anders: Dansk salmehistorie I-VII. 1962ff.
- Malling, Anders: En glemte salmedigter. (Kirken III, B, 1931, s. 161-84)
- Den moralske landløbere, som tillige medbringer nye tidender for Fyhn og Langeland. 21. (u.å.)
- Mule, U.C.: Odense latinskole 1786-93. (Odense Katedralskoles program 1864)
- Mumme, H.P.: Bidrag til Odense byes historie. Odense 1857
- Mumme, H.P.: St. Knuds kirke i Odense. Odense 1844
- von Müllertz, J.H.: Invitation zum Carroucel oder Ritterspiele zu Pferde so laut folgendem Articulu soll gehalten werden in Fyhn auf Tarupgaard bey Odense. Odense 1752
- Müller, Hakon: Professor Luja og hans kapellan. (Odense Katedralskoles program 1936)
- Mørch, Laurids: Een christens afskeed fra verden, der ved justitien for sine begangne feyler blev opsagt sit jordiske pauluns hytte, og indflyttede til det himmelske og ævige tabernachel ... Odense 1732
- Nannestad, Nicolai: Borgerlige talers art og nytte. Odense 1775
- Nannestad, Nicolai: Et Guds menneskes fulde tilberedning efter Guds ord. Odense 1780
- Nannestad, Nicolai: Indbydelsesskrift til kongens fødselsdag. Odense 1777 og 1778
- Nannestad, Nicolai: Summarisk indhold af aftsangs- og nogle høimesse-prædikener holdne i kirke-året 1771-72. Odense 1772
- Nannestad, Nicolai: Vejledning til en forbedret christendoms-undervisning. Odense 1772
- Nielsen, Erik A.: Pietismen og kønsrollerne. (Hymnologiske Meddelelser 9, 1980, s. 188-206)
- Nielsen, Lauritz: Danske privatbiblioteker gennem tiderne I. 1946
- Nørager Pedersen, A.F.: Prædikens idehistorie. København 1980
- Nørgard, Svend Aage: Glimt af mundtlig, folkelig og kristelig overlevering på Sydbyn i 17. og 18. århundrede. (Fyns Stiftsbog 1980, s. 7-16)
- Odense Adresse-Contoires Efterretninger 1772-89
- Odense borgerlige corps i det 19. århundrede. Red. F.M. Andersen. Odense [1898]
- Odense bys historie. Udg. H.St. Holbeck. Odense 1926
- Petersen, Carl S.: Afhandlinger til dansk bog- og bibliotekshistorie. København 1949
- Petersen, Richard: Thomas Kingo og hans samtid. København 1887
- Pontoppidan, Erik: Sandhed til gudfrygtighed. Udi een eenfoldig og efter muelig kort, dog tilstrækkelig forklaring over sal. doct. Mort. Luthers liden catechismo. København 1737
- Rachlow, Jesper Rasmussen: Tåre-perse, indeholdende adskillige gudelige og åndelige sange. København 1736
- Ramus, Jacob: Anmærkninger over Alethophili tanker. Odense 1784
- Ramus, Jacob: Tale ved professor Taubers indsættelse i rector-embedet. Odense 1782
- Ravn, J.J.: Historisk-topografisk beskrivelse af Høien sogn. 1925
- Rugaard, D.C.: Fremragende danske bønder før og nu. København 1871
- Rørdam, Holger Fr.: Bidrag til det lærde skolevæsens historie i Odense i det første århundrede efter reformationen. (Samlinger til Fyens Historie og Topographie X, 1890, s. 131-260)
- Rørdam, Holger Fr.: Bidrag til Fyens stifts kirkehistorie. (Samlinger til Fyens Historie og Topographie IX, 1884, s. 172-242)
- Rørdam, Holger Fr.: Bidrag til separatismens historie i Christian VI's tid. (Kirkehistoriske Samlinger 5. række, III, 1905-07, s. 98-143)
- Rørdam, Holger Fr.: Kirkekollegiet til biskop Ramus i Odense. (Kirkehistoriske Samlinger, 4. række, I, 1889-91, s. 180-83)
- Rørdam, Holger Fr.: Svenske emigranters ophold i Danmark 1734 og følgende år. (Kirkehistoriske Samlinger 5. række, IV, 1908-10, s. 48-140)
- Rørdam, Holger Fr.: Tydske gudstjenester i Odense og Nyborg. (Kirkehistoriske Samlinger 3. række, V, 1884-86, s. 159-63)
- Samtale imellem brudgommen ... og bruden. Odense 1770
- Sandfeld, Gunnar: Komedianter og skuespillere. Dansk teaterliv uden for hovedstaden ca. 1790-1870. København 1971
- Schack, A.: Revision og fortsættelse af Hofmans fundatssamling V. København 1841
- Schiørring, N.: Det 16. og 17. århundredes verdslige visesang I-II. København 1950.
- Schmidt, Karl: Meddelelser om skuespil og teaterforhold i Odense. Odense 1896
- Schönau, Friederich Chr.: Samling af danske lærde fruentimmer I-III. København 1753
- Seidelin, Chr.: Tvende offentlige taler ... da en jødinde blev døbt i Frue kirke i Odense. Odense 1780
- Seydlitz, Christian: Alethophili tanker om præsteklubben. Odense 1784
- Seydlitz, Christian: Christendommens fortienester i henseende til den naturlige religion og moral. Odense 1779
- Seydlitz, Christian: Sørge-tale over hr. Jacob Ramus biskop over Fyens stift. Odense 1786
- Sibbern, J.A.: Sørge-cantata over kong Frideric V, for og efter klage-prædikenen i St. Knuds kirke. 1766
- Sibylle spådom om Bellinge sogn. (Fynsk Hjemstavn XI, 1938, s. 47-48)
- Skaar, J.N.: Bidrag til den evangelisk-kristelige psalmebog. (Kirkehistoriske Samlinger 4. række, V, 1897-99, s. 378-81)
- Steenwinkel, P.C.: Tanker om et middel til større oplysning og sædelighed for almuen på landet. Odense 1781
- Stolpe, P.K.: Dagspressen i Danmark III. København 1881
- Stub, Ambrosius: Samlede digte. Ved Fr. Barfod. København 1852
- Sørensen, Eskel: Gudstjeneste og gudsfrygt. (Fynsk Hjemstavn VIII, 1935, s. 119-28)

- Tauber, Johan Henrik: Anviisning til med nytte at bruge Jesu levnets historie. Odense 1786
- Tauber, Johan Henrik: Opofrelse for det almindelige, som et varigt æreminde for ... Juliane Helene Justine von Ernst. Odense 1784
- Tauber, Johan Henrik: Rigernes lyksalighed under en landsfaders beskyttende enevælde. Odense 1782
- Tauber, Johan Henrik: Tiltrædelses-tale til rectorembudet i Odense. Odense 1782
- Tauber, Johan Henrik: En velfortient skolelærers lykkelige alderdom ... Sørgetale over mag. Povel Holm. Odense 1785
- Thaulow, Th.: En statsmand og diplomat fra Holberg-tiden. København 1949
- Thiele, J.M.: Danmarks folkesagn I. København 1843
- Tiedje, A.: Bibliographia Scholæ Cathedralis Otheniensis. Odense 1964
- Taarup, Kr.: Carolinekilde og Carolinefesterne. (Årbog for Odense og Assens Amter V, 1931-36, s. 653-85)
- Ugentlige bidrag til den ægte gudfrygtigheds befordring. Odense 1783
- Ugentlig provincial notifications-liste. Odense 1735, 1738 og 1740
- Uhrskov, Anders: Fynske sagn. København 1929
- Uldall, Frits: Danmarks middelalderlige kirkeklokker. København 1906
- de Vrigny: Relation en forme de journal fait en Dannemarc a la suite de monsieur l'envoye d'Angleterre. Rotterdam 1716
- Wad, G.L.: Begravelser. (Fra Fyens Fortid III, 1921, s. 204-66)
- Wad, G.L.: Bidrag til skildring af Thomas Kingo og hans omgivelser. (Fra Fyens Fortid IV, 1924, s. 47-133)
- Wad, G.L.: Kong Frederik den Femtes besøg i Odense 1748. (Fra Fyens Fortid IV, 1924, s. 134-74)
- Wad, G.L.: Pasquiller. (Fra Fyens Fortid II, 1916, s. 392-458)
- Wad, G.L.: Prøver på det 18de århundredes stil i breve til stiftamt-mænd. (Fra Fyens Fortid III, 1921, s. 267-310)
- Wedel, L.M.: Indenlandsk reise igjennem de betydeligste og skønneste egne af de danske provinser ... i årene 1799, 1800-01. København 1803
- Weilbachs Kunstnerleksikon II, København 1940

Navneregister

Registret omfatter siderne 9-315. Medtaget er personnavne i tekst og billedtekster, men ikke navne på fotografer m.v.

- Achen, Henrik Michael Henriksen, sognepræst, 90
Adler, J.C., latinskolediscipel, 219
Ahl, Johan, instrumentmager, 261
von Ahlefeldt, Hans, officer, 161
Ancher, Lorents Pedersen, stiftsprovst, 35, 102, 138, 194, 238, 247, 310
Anchersen, Sophia, 273
Anchersen, Søren, rektor, 206, 209f., 212, 219, 223, 236
Anden, Siri, 295
Anders slagter, 83
Anders væver, 303
Andersen, livvaskerske, 262
Andersen, Anders, gårdmand, 108
Andersen, Hans Christian, forfatter, 311
Andersen, Jacob, 200
Andersen, Jesper, 108
Andersen, Jørgen, købmand, 109, 290
Andersen, Lars, lærer, 274
Andersen, Lars, møller, 114
Andersen, Mathias, 84
Appeldorff, Jacob, degn, 75, 249
Arentsdatter, Anne Cathrine, 111
Assens, Jørgen, huslærer, 57
- Baar, Jens, amtsforvalter, 39, 159, 194
Bagge, Søren, kapellan, 50, 95, 129
Bagger, prokurator, 305
Baggesen, Jens, forfatter, 36f., 268
Balle, Nicolai Edinger, biskop, 34, 99, 141
Ballum, Christian, kateket, 126
Balslev, Christopher, dr.med., 192f., 203
Balslev, Jørgen, latinskolediscipel, 214
Bang, Christian, degn, 68, 71, 75, 90
Bang, Niels, biskop, 189
Bang, Rasmus Pedersen, degn, 68, 71, 75, 195, 292
Banner, Magdalene Elisabeth, 203
Barfod (el. Barfoed), Anders Ibsen, sognepræst, 39
Bartholin, Hans, professor, 26f.
Bastholm, Christian, kongelig konfessionarius, 100f.
Becker, Anne Marie, 54, 157f.
Becker, Johan Philip, blytækker, 113, 151, 176, 181
Bennino, Mathias, klokkestøber, 178
Benzon, Christian, kammerherre, 40, 68, 157, 187, 199
Benzon, Jacob, statholder, 190
Berg, Claus, billedskærer, 178, 200
von Bergen, Andreas, landsdommer, 159ff., 194
von Bergen, Birthe Cathrine, 194
Bergendal, Jens Pedersen, sognepræst, 189, 200, 276, 290
Bernt, Peder Hieronimus, 165
Bethe, Johannes, feltpræst, 96
Biering, Christian Gormsen, bogtrykker, avisudgiver, 256ff., 265, 293
Biering, Niels Jørgensen, degn, 254
Bille-Brahe, Henrik, stiftamtmand, 35
Birch, Carl Christian Laurentius, sognepræst, 295f.
Bircherod, Birgitte, se Landorph, Birgitte
Bircherod, Christian, kommerceråd, 25
Bircherod, Jacob, landsdommer, 28f., 90, 108f., 112ff., 121ff., 159, 165, 169, 283, 297f., 301
Bircherod, Jacob Jensen, professor, 203
Bircherod, Jens, biskop, 22, 24f., 95, 282
Bircherod, Thomas, rektor, 134, 208, 210, 221, 235
Bircherod, Thomas Kingo, 79
Bladt, Mathias Andersen, skoleholder, 73
Bles, Christian Ulrik, borgmester, 103
Blicher, Niels, sognepræst, 216, 221
Blicher, Steen Steensen, forfatter, 216
Blichfeld, hører, 218
Bloch, Carl, maler, 169f.
Bloch, Hans, stiftsprovst, 14, 41, 54f., 68, 91f., 128, 273
Bloch, Jørgen Karstens, biskop, 22, 25-28, 85, 135, 215, 229, 233, 253, 307
Bloch, Mathias Andersen, stiftsprovst, 22, 39f., 47, 50, 54f., 86, 97, 101, 105, 128, 159, 176, 272, 304, 310
Bloch, Mette Kirstine, 272
Bloch, Tønne, biskop, 12, 14, 35ff., 42, 68, 86, 99, 101, 105, 111, 202, 210, 228, 230, 232, 238, 248f., 265
Boit, Charles, maler, 283
Boldt, Charlotte, 177
Bolt, Hannibal Mathiesen, kapellan, 50, 52
Bolter, jomfru, 109
Borgen, Claus Pedersen, sognepræst, 79, 187-190, 200, 240
Borring, byfoged, 280
Borring, glarmester, 262
Brahe, Anne, 159, 162
Brahe, Karen, bogsamler, 91, 129, 211, 266f., 294, 304, 310
Brambilla, Antonio, linedanser, 278
Brandt, Enevold, hofmand, 258
Brandt, Johan Christoffer, bogtrykker, 256, 258, 269f.
Brandt, Peder Jensen, kateket, 128
Brandt, Peder Wilhelm, bogtrykker, 18, 175, 256, 262
Brandt, Søren, musiker, 285f.
Bred, R., skipper, 195

Brenno, Carlo Enrico, kunstner, 170
 Brigeln, Carl, komponist, 225
 Broby, Hans Jørgensen, degn, 74
 Brochmand, Jesper, biskop, 249
 Brockenhuus, Johan Fr., officer, 243
 Brockmann, Peder Jacobsen, møller, 290
 Brorson, Hans Adolph, forfatter, 288
 Bruun, Christian Andersen, hospitalspræst, 32, 61
 Bruun, Johan Jacob, maler, 113, 150
 Bruun, Nicolai, organist, 62f.
 Bruun, Søren Nissen, skoleholder, 234f., 239
 von Brüggemann, Caspar Hermann, ritmester, 79, 245
 von Brüggemann, Godske Hans, officer, 181
 von Brüggemann, Nicolai, amtsforvalter, 181, 201
 Brøndlund, Laurits Jensen, sognepræst, 98, 173
 Buch, Hans Severin, latinskolediscipel, 220
 Bunkelof, Hans Christian, hører, 70f., 122, 212, 216, 270
 Bülow, Johan, hofmarskal, gehejmeråd, 86, 114, 191, 238, 243, 253, 287, 311
 Bytzov, Ole Nicolai, professor, 228f., 233, 268
 von Bär, Barbara Margrethe, 200
 Bøgh, Poulina Lauritsdatter, 54
 Bøtcher, Laurids Mortensen, sognepræst, 84, 106, 245, 263

 Carl, prins, se Karl, prins
 Carlsen, Anders, smed, 31
 Caroline Mathilde, dronning, 102f., 147, 258, 305f.
 de Cervantes Saavedra, Miguel, spansk forfatter, 268
 Charlotte Amalie, prinsesse, 302
 Christensdatter, Christine, 112
 Christensen, foged, 109
 Christensen, Bo, klokker, 57
 Christensen, Hans, ridefoged, 167
 Christensen, Jens, borgmester, 170, 203
 Christensen, Jens, handskemager, 81
 Christensen, Jørgen, naturlæge, 88f., 266
 Christensen, Mads, ladefoged, 119, 121
 Christensen, Søren, 194
 Christian I, konge, 66
 Christian V, konge, 24f., 66, 301
 Christian VI, konge, 29, 66, 115, 139, 164f., 281, 286, 302, 305
 Christian VII, konge, 102f.
 Cicero, Marcus Tullius, romersk forfatter, 268
 Clamer, J.C., kirurg, 262
 Claudi, tegnelærer, 254
 Clausen, Claus, kirkeværge, 144
 Clausen, Oluf, guldsmed, 45
 Clemens, Johann Fridrich, kobberstikker, 99, 191
 le Coffre, Benoît, maler, 195, 282
 la Cour, Balthasar, graver, 60, 65
 Cramer, Ingeborg Maria Nielsdatter, 54
 Cramer, Peter, maler, 27
 Cunniger, skuespildirektør, 278f.

 Dahlin, N.P., maler, 184
 Dajon, Nicolai, billedhugger, 114
 Dan, Johan Christopher Knudsen, sognepræst, 50, 184
 Deichmann, Bartholomæus, biskop, 22f.

Denner, Balthasar, portrætmaler, 29
 Didriksen, Bendix, kapellan, 50
 Dorph, Anton Laurids Johannes, maler, 181
 Dorthe, stuepige, 116
 Dudenschiold, Peder, skoleholder, 247
 Dukke, Else, 254
 Dyrendal, Morten Olsen, natmand, 239
 Dyrendal, Ole Hansen, natmand, 239
 Dyssel, Charlotte, 305

 Ebberup, Hans Jensen, skoleholder, 122, 249
 Edinger, Lorenz, professor, 193
 Eggers, Johan Fr., 184, 191
 Eichstedt, Gottfried Jacob, 267
 Eilschou, Andreas, prædikant, 288
 Eilschou, Andreas, student, 311
 Eilschou, Mathias von Westen Andersen, sognepræst, 103, 131, 311
 Eilschou, Peter, købmand, 54, 157, 161, 182f., 196, 198, 310
 Elling, Søren, husmand, 83
 Engelbrechtsdatter, Dorothe, norsk forfatterinde, 272
 Engelstoft, Christian Thorning, biskop, 158
 Erichsen, enkefrue, 312f.
 Erichsen, Erich, kæmner, kirkeværge, 312
 Erichsen, Laurids, kammerråd, 143, 312
 von Erffa, Hartmann, tysk officer, 96
 Erreboe, Hans Pedersen, skoleholder, 247
 Ewald, Johannes, forfatter, 268, 308
 Eydorff, Andreas, skoleholder, 249

 Faber, Niels Hansen, overformynd, 290
 Fabricius, Hans Tage Christensen, kapellan, 48
 Falck, Aage, organist, stadsmusikant, 64, 303
 Falk, P., 59
 Fangel, Rasmus Nielsen, degn, 71
 Farenhorst, Christian Christopher, latinskolediscipel, 229
 Felding, Johan Christopher, degn, 231
 Felding, Peder Christian, degn, 68
 Ferslev, Christian, latinskolediscipel, 217
 Fibiger, Jørgen, organist, 62
 Fich, Andreas Ernst, tegner, 305
 von Finecke, Theodosius Ernst Frederik, kammerherre, 77
 Fischer, Niels, skoleholder, 244
 Fischer, Niels Pedersen, organist, 68
 Fischer, Søren Nielsen, degn, organist, 68
 Flint (el. Flindt), Andreas, kobberstikker, 207
 Flystrup, Simon, skrædder, 105
 Fox, George, engelsk vandreprædikant, 265
 Francke, August Hermann, tysk teolog, 265
 Frederik, arveprins, 110, 280, 284
 Frederik II, konge, 153
 Frederik III, konge, 262
 Frederik IV, konge, 26-29, 61, 69, 102, 164-168, 176f., 198, 241, 281f., 301f.
 Frederik V, konge, 66, 110, 113, 147, 171, 206, 281, 285
 Frederik VI, konge, 110, 305, 314
 Friederich af Hessen-Kassel, tysk prins, 281
 Freithof, Thomas Balthazar, rådmann, 159
 Friis, doktor, 29

- Friis, Alhed, 190
 Friis, Andreas Lauritzen, 124
 Friis, Anna, 190
 Friis, Mouritz Antonius, degn, 69
 Friis, Rasmus Corneliusen, degn, 69
 From, bager, 85
 Fugl, Anders Sørensen, degn, 68
 Fugl, Claus, 291
 Faaborg, Jacob, student, 246f.
- Gabrielsen, Peter, 111
 von Gamm, Paul Otto, kaptajn, 39
 Gedde (el. Giedde), Frederik Eiler, stiftamtmand, 26f., 57, 104, 170
 Genschauen, kaptajnløjtnant, 79, 82
 German, Henrik, kunstmester, 278
 Gersdorff, Frederik, officer, 160, 182, 191
 Getreuer, Chr.P., maler, 153
 Gjøe, Anne, bogsamler, 266
 Godiche, Andreas Hartvig, bogtrykker, 10
 von Goethe, Johann Wolfgang, tysk forfatter, 268
 Gomard, Nicolai, sproglærer, 254
 Gottschalck, Hans Jørgen, præst, 273
 Gottschalk, Christopher Mathiesen, kapellan, 97, 119, 265
 Gram, Chr., regimentsfeltkærer, 302
 Gregersen, Christian, skoleholder, 248
 Grüner, fru, 54
 Grüner, Christian Eliesen, kapellan, 54, 64, 74, 193, 254
 Grüner, Elias Christiansen, kapellan, 39, 79, 91, 269, 310, 312
 Grønnegård, Hans, sognepræst, 214
 Grønwald, Knud Jørgensen, kapellan, 52, 77, 84, 114
 Guione, Giuljo, stukkator, 153
 Gyldenløve, Ulrik Frederik, statholder, 201
 Gyldensteen, J.H.H., se Huguëtan, J.H.
 Gørtz (el. Gøtzen), Anne Margrethe, 192
 Gørtz, C.F., officer, 183
 Gørtzen, 159
- Haas, Jonas, kobberstikker, 10, 27
 Hagen, Bo Brodersen, sognepræst, 38, 86, 253
 Hallasch, Ferdinand, kunst- og luftspringer, 278
 Hals, Bonaventura, student, 226
 Hanberg, Margrethe, 97
 Hans Christian, kyrasser, 112
 Hansdatter, Anne, 83
 Hansen, Anders, prokurator, 209
 Hansen, Hans, 165
 Hansen, Hans, maler, 40
 Hansen, Henrik, skoleholder, 249
 Hansen, Jørgen, biskop, 178
 Hansen, Jørgen, justitsråd, 182
 Hansen, Lars, 291
 Hansen, Lars, skoleholder, 248
 Hansen, Margaretha, 169
 Hansen, Mogens, skoleholder, 249
 Hansen, Peder, biskop, 159
 Hansen, Stephan, husmand, 246
 Hansen, Søren, kirkeværge, 196
 Hansen, Thor, borgmester, 169
- Harboe, Ludvig, biskop, 99
 Harder, Oluf Davidsen, skoleholder, 239
 Harras, Jacob, perlestikker, 183, 197
 Hartvig, C., 262
 von Haven, Frederik Christian Mikkelsen, sognepræst, 14, 26, 83, 130, 143f., 172, 179, 234, 236f., 273
 von Haven, Niels, professor, 32, 227
 von Haven, Salomon Frederiksen, sognepræst, 41, 47, 172, 175, 265, 273
 Hedegaard, Christian Ditlev, birkedommer, 257
 Hee, Jens Banson Hansen, sognepræst, 38, 130
 Hee, Jens Sørensen, præst, 14f., 91
 Hee, Jørgen Jensen, biskop, 39, 128f., 247, 254
 Heiberg, Peter Andreas, forfatter, 303
 Hein, kirkeinspektør, 184
 von Heinen, Albrecht Christoffer, kammerherre, 193
 von Heinen, Caspar Herman, stiftamtmand, 79f.
 von Heinen, Ulrik, major, 181
 Heldvad, Simon Pedersen, sognepræst, 52f., 76, 79
 Hellevad, stadsmusikant, 285
 Helm, Niels, degn, 75
 Henrik, prins, 279
 Henriksen, Niels, selvejer, 203
 Herbst, D.C., klokkestøber, 198
 Hersleb, Peder, biskop, 189
 Hertel, Peder, skoleholder, sognepræst, 247
 Hesse, J.D., 278
 Heumann, Johann Wilhelm, tysk guldsmed, 126
 von der Heyde, Rudolph Simonsen, sognepræst, 211
 Heyder, Morten Pedersen, skoleholder, 73, 244
 Hillebrand, Marcus, 109f.
 Hillerup, Søren, kancelliråd, 182
 Himmelstrup, justitsråd, 246
 Hjort, Jacob Lauritsen, sognepræst, 169, 190
 Hjort, Viktor Kristian, biskop, 223, 271
 Hjulby, Rasmus Sørensen, skoleholder, 90
 Hoff, Mathias Lauritsen, sognepræst, 25
 Hofman, Mathias, degn, 126
 Holberg, Ludvig, forfatter, 265, 268f., 287
 Holm, Christian, latinskolediscipel, 217
 Holm, Hans, herredsfoged, 203
 Holm, K.C., biskop, 158
 Holm, Knud Tommerup Wulfsen, sognepræst, 74, 88
 Holm, Poul, konrektor, 210, 216, 300
 Holm, Sophia Rasch, 108
 Holm, Wolrath, borgmester, 175
 Holm, Wulf Godske Christensen, præst, 38f., 45, 70, 84f.
 Holmer, hospitalsforstander, 35, 199
 Holmer, Ditlev, 311f.
 Holmer, Jørgen Knudsen, sognepræst, 311
 Holmgaard, Nicolai, degn, 75, 253
 Holst, marskal, 202
 Holst, Carl Fr., værtshusholder, 277
 von Holstein, Johan Ludvig, oversekretær, 151
 von Holsten, Catharina, 190
 von Holsten, Fr., hofmarskal, 39
 Holtzmann, Johan B., ritmester, klokkestøber, 185, 190, 197
 Homer, græsk forfatter, 268

- Horats, romersk forfatter, 268
Hornemann, Anna Helene Andersdatter, 90f., 102, 269, 283, 306
Hornemann, Christian, maler, 157, 202, 283
Hornemann, Johan Frederiksen, sognepræst, 90f.
Hostrup, Peder, hører, 29, 91, 122, 129f., 211, 216, 294, 304
Huguëtan, Jean Henri, greve, 277
Hunderup, Peder Pedersen, klokker, 60
Hvalsøe, Christian Ivar, sognepræst, 182
Hvid, Mads, sognepræst, 123, 169
Hvidberg (el. Vigberg), Peter, latinskolediscipel, 220
Hviid, C., maler, 152f., 178
Hyschen, Chr., 175
Hännel, Joh. Fr., billedhugger, 153
Høegh-Guldberg, Ove, gehejmeråd, 99
Højer, tjener, 247
Høne, Mathias, snedker, 186
Høst, Christiane, 109
- Ibsen, Hans, sognepræst, 105
Iver (Andersen), amtmand, 184
Iver, Friderica Sophia, justitsrådinde, 245
Iversen, Christian Henrik, bogtrykker, avisudgiver, 34, 37, 87, 99, 101, 254, 256, 262ff., 267, 270, 277, 279, 284, 294
- Jacobsen, Hans, lærer, 249
Jacobsen, Jacob Henrik, 269
Jacobsen, Niels, herredsfoged, 252
Jahn, Frederik Samuelsen, sognepræst, 14
Jansen, Ernst, boghandler, 256
Jansen, Herman, billedskærer, 152, 178
Jensdatter, Anne, 291
Jensen, Andreas, forpagter, 202
Jensen, Edvard, organist, 63, 170
Jensen, Jacob, 24
Jensen, Jacob, skoleholder, 246f.
Jensen, Jørgen, kapellan, 19, 42, 50, 52
Jensen, Niels, degn, 70f.
Jensen, Peder, 112
Jeppesen, Peder, 264
Johansen, Nikolaj, lærer, 254
Juel, Jens, maler, 86, 99f., 102, 191, 193
Juliane Marie, dronning, 110f.
Juul, generalinde, 195
Juul, Christian Sehestedt, kammerherre, 196
Junghans, Malthe, sognepræst, 25f.
Jyde, Jens, dragon, 91f.
- Kaas, Frederik Christian, admiral, 68, 193
Kaas, Henrik Bielke, officer, 190
Kaas, Ulrik, stiftamtmand, 57
Kallager, Johan, assessor, 150
Kamps, Christian Ulrik, officer, 200f.
Kanneworff, Nikolaj, lærer, 58, 249
Karl (el. Carl), prins, 146
Karstens, Jørgen, stiftsprovst, 22-26, 40f., 46f., 83, 87, 89, 122f., 125, 134, 210, 234, 265
Kehlet, Japhet, sognepræst, 18, 244
Kellinghuusen, Mathie, 254
- Kellinghuusen, Peter Engelbert, farver, 223, 254
Kingo, Thomas, biskop, 14, 22-25, 67, 92, 99, 192, 205f., 256, 269, 276
Kisbye, Hans, professor, 52, 229
Kleimann, Conrad, tysk klokkestøber, 204
Klepping, oberstinde, 271
Klog, Jochum, sognepræst, 48, 77, 248
Knob, Eberhardt, kyrasser, 107
Knud den Hellige, konge, 155f.
Knud den Store, konge, 155
Knudsen, A.H., 273
Knudsen, Anders, skipper, 195
Knudsen, Anders, sognepræst, 195
Knudsen, Jacob, husmand, 305
Knudsen, Niels, 195
Krabbe, Anne Sofie Iversdatter, 191, 202
Kraft, Ole, rektor, 218
Kraft, Ole Bjørn, politiker, 218
Krag, Vilhelm, latinskolediscipel, 217
Kragh, guldsmed, 183, 197
Kragh, Laurids, klokker, kateket, 58, 177, 237, 239
Krarup, Jacob, hører, 212
Krieger, Johan Cornelius, arkitekt, 240, 246
Krogstrup, Hans Nielsen, sognepræst, 39
Krophas, Henrik Mortensen, møllersvend, degn, 69
Kryssing, Peder Olufsen, sognepræst, 52, 98, 138, 245
Kyh, Frederik, kateket, 58, 65f., 175
Kyh, gæstgiver, 285
Köhler, Hans Jørgen, skoleholder, 247
Köhler, Johan, kirkeværge, 144
- Lagesen, Iver, sognepræst, 40, 53
Lahde, Gerhard Ludvig, kobberstikker, 141
Landorph, Birgitte, 69f., 193
Landorph, Broder, assessor, 194
Landorph, Jørgen, assessor, 193f.
Landorph, Karen, 159, 194
Landorph, Knud, professor, 193f., 226
Lang, Andreas, hører, 122
de Lange, Johan Philip, bygmester, 156
Langsted, Anders Pedersen, skoleholder, 250
Larsdatter, Anne, 83
Larsen, Lars, 123
Larsen, Niels, 270
Lassen, Jens, godsejer, landsdommer, 187, 271
Lasson, Anna Margrethe, forfatterinde, 271f.
Lauritzdatter, Karen, 195
Lauritzen, Niels, handskemagersvend, 65
Lauritzen, Rasmus, skoleholder, 73, 121
Lausen, Stephan, 299
von Lente, Christian, stiftamtmand, 39, 42, 47, 168, 176f.
Leopold, Hans Hansen, købmand, 107
Lerche, Martha Kirstine Henriksdatter, 119
Lerche, Povl Dinesen, sognepræst, 19
Leth, Jørgen Baggesen, sognepræst, 32, 87f.
Limkilde, Lars Pedersen, degn, 61
von Linstow, Adam Levin, ritmester, 70
Lodberg, Jacob, biskop, 15, 28f., 42, 52, 54, 81, 86, 102, 106f., 119, 123, 134f., 137ff., 158, 206, 213, 218, 221, 265, 291, 300, 307, 313

- Lohmann, Chr., fuldmægtig, 303
 Lohmann, Hans Jørgen, skrædder, 185f.
 Lorentzen, Christian August, maler, 141
 Louise (g.m. Frederik IV), dronning, 21, 29, 302
 Louise (g.m. Frederik V), dronning, 279
 Lowson, etatsråd, 183, 185
 Luja, Christian Henriksen, assessor, 159
 Luja, Laurids, professor, 50, 52, 87, 208, 231, 311f.
 Lund, Hans, gørtler, 219
 Lund, Hans Jensen, skoleholder, 249
 Lund, Jacob Olufsen, sølvsmed, 96f., 120
 Lund, Knud, student, 269
 Lund, Troels, snedker, 153
 Luther, Martin, tysk reformator, 127, 136f., 139, 141, 291
 Luxdorph, Bolle Willum, oversekretær, 43
 Lykke, Pernille, 167, 290
 Lønberg, L., maler, 145
- Madsen, Jacob, biskop, 203
 Madsen, Svend, kobbersmed, 157
 Maessen, Lauritz, klokkestøber, 178
 Magens, Johan Boye Junge, arkitekt, 157
 Maren spillemands, 299
 Margrethe II, dronning, 279
 ben Marot, Mahmet, se Anden, Siri
 Marsvin, Peder, godsejer, 192
 Martfeldt, Augustus, borgmester, 150f.
 Martiny, François, fransklærer, 254
 Mathiasen, Buxla, 110
 Mathiesen (el. Matthisen), Søren, regnebogsforfatter, 249
 Melby, Poul Andersen, 179
 Merkel, borgmester, 89
 Meyer, Edvard Storch, degn, 74
 Mikkelsen, Hans Bille, latinskolediscipel, 300
 Milo, bogbinder, 111
 Molière, (egl. Jean-Baptiste Poquelin), fransk forfatter, 43, 265, 268
 Mule, Anne, 235
 Mule, Erik, professor, 208, 233, 235, 238
 Mule, Pernille, 235
 Mule, Rasmus, krigsråd, 235
 Mule, Ulrik Christian, sognepræst, 118, 215f., 220, 223
 Mule, Vilhelm, 193
 Mumme, Hans Peter Theodor, kantor, 150, 153
 Musæus, stiftsfysikus, 258
 Muus, bispinde, 119, 123
 Muus, Christian, biskop, 25ff., 61, 125, 134, 137, 170, 208, 210, 221, 226, 248
 von Mülertz, J.H., 199, 276
 Müller, Christian Rudolph, biskop, 11, 13f., 23ff., 61, 96, 115, 205, 313
 Müller, Rasmus Rasmussen, degn, 68
 Mylius, herredsfoged, landsdommer, 182, 186
 Møller, Hans, bedemand, 218
 Møller, Rasmus, guldsmed, 175
 Møller, Sidsel, 266
 Mørch, Laurids, student, 90ff., 102, 269, 283, 306
 Mørch, Mads Madsen, sognepræst, 14, 119, 246
 Mørch, Mogens, hører, 210
- Nannestad, Frederik, gymnasist, 230
 Nannestad, Nicolai Engelhardt, professor, kapellan, 41, 43, 85, 98, 102, 105f., 116, 126, 132f., 136, 140f., 228, 230-33, 267ff., 286, 307f.
 Naur, Elias Eskildsen, professor, 203, 208, 226f., 233, 235, 239, 265
 Naurschiøt, garver, 83
 Neumann, Ludvig, murermester, 156
 Nielsen, Jens, købmand, 184
 Nygaard, C. Hansen, skipper, 195
 Nygaard, Christen, styrmand, 111
 Nygaard, Seneca, 109
 Næraae, Laurits Pedersen, provst, 119
 Nør, Hans, kirkevæрге, 180
 Nørager, fru, 209
 Nørager, Chr., rådmann, 209
- Olufsen, Jonas, 125, 226
 Ordrup, Mourits, skoleholder, 242f.
 Ottesen, Johannes, maler, 223
 Otto den Store, tysk kejser, 261
 Otzen, Johan, degn, 68
 Outzen, generalauditør, 182
- Pabst, officer, 259
 Parman, Johan, klokker, 60, 164, 175
 Peder smed, 303
 Pedersdatter, Anne, 112
 Pedersen, Anders, 199
 Pedersen, Carl, sognepræst, 69
 Pedersen, Gunder, kandestøber, 201
 Pedersen, Morten, 254
 Pedersen, Søren, sølvsmed, 159
 Peter den Store, russisk zar, 282f.
 Petersen, Gerhard, købmand, 184
 Pilegaard, Jens, hører, 212
 Pingel, fru, 43f.
 Pingel, Jacob, stiftsprovst, 42ff., 90, 126, 236, 259, 313
 de Piquoy, Jacques, dansemester, 277
 Plauen, Leopold, komponist, 225
 Pontoppidan, Erik, biskop, historisk-topografisk forfatter, 10, 63, 94, 139, 141, 158
 Poulsen, Christian, kantor, 225
 Poulsen, Hans, maler, 170
 Poulsen, Stephan, kantor, rektor, 225
 Pritzbuer, stiftamtmand, 13, 26, 96, 170, 226, 277
 Prytz, Niels, klokkestøber, 162
- Quellinus, Thomas, flamsk kunster, 161
- Rachlow (el. Rachløv), Jesper Rasmussen, præst, 296
 Rahm, Karen Stephansdatter, 123
 Ramus, Christian, biskop, 12, 19, 23, 27, 29-33, 41, 44f., 48, 52, 60, 67, 73, 76f., 79, 81, 84, 86, 89ff., 95, 97f., 100, 104f., 111, 113, 115f., 120, 122, 125, 130f., 135, 137, 139, 150f., 155, 173, 177, 187, 191, 206, 213f., 217, 234, 237, 239, 241, 244, 278, 298, 308, 311
 Ramus, Jacob, biskop, 14, 21, 23, 32ff., 41, 50, 53f., 57, 71f., 77, 84, 86f., 90, 94, 96f., 107, 111, 114, 121, 141, 158, 171, 202, 210, 225, 227, 246, 259, 276, 295, 314
 Randrup, Jacob, degn, 249

- Rantzaу, Christian, stiftamtmand, 295, 313
Rantzaу, Jørgen, 182, 191
Rasch, P., professor, 162, 227, 231
Rasmussen, Maren, 90
Rasmussen, Jacob, knapmager, 29
Rasmussen, Jens, skoleholder, 249
Rasmussen, Søren, hospitalsforstander, 179
Rastrup, Laurits, 109
Rebach, stadsmusikant, 285
Reimer, prokurator, 30
Reimer, Johan Benedict Mikkelsen, kapellan, 42
Reimer, Mikkel Marcussen, kapellan, 50
Reinhard (el. Reinhardt), Andreas, kobberstikker, 61
Reinicke, Jens Zeuthen, skoleholder, 247
Reventlow, Anna Sophie, dronning, 28f., 102
Reventlow, Christian Ditlev, lensgreve, 36
Reventlow, Johan Ludvig, lensgreve, 36
Reutz, Christine Johanne, 54
Rhoed, Andreas, sognepræst, 53, 215, 229
Riise, Peder Simonsen, kirkeværge, 143
Ringe, N., tegner, 154f.
Rode, Daniel, skoflikker, 124
de Roepstorff, Ulrich Wilhelm, greve, godsejer, 201f.
Rohde, H.P., forfatter, 114
Rose, Jacob, 147
Rosenberg, Johanne Dorthe, 272
Rosengaard, Johan Jørgen, kateket, 237
Rosenkrantz, Axel, godsejer, 18
Rosenstand, J., hører, 212
Rosenvinge, Margrethe Elisabeth, 74, 79, 193f.
Roskilde, Peder Jensen, sognepræst, 276
Rostock, Mads Pedersen, sognepræst, 139, 179
Rousseau, Jean-Jacques, fransk forfatter, 268
Rud, Anders Jensen, biskop, 158
Rude, Mikkel Nielsen, skoleholder, 234
Rumohr, Anne, 161
Rust, Hans, hører, 212
Rust, Jesper, guldsmed, 212
- Sass, Niels Christinus Jacobsen, kapellan, 33, 40, 47, 91f., 95, 122, 128
Scaglia, optrædende, 278
Schack, Hans, greve, 121
Scharffenberg, frøken, 199
Schebye, Alexander Hansen, kapellan, 40, 50
Schebye, Hans Alexandersen, provst, 14
Scherevien, S.L., landsdommer, 266
Schielderup, Severin, løjtmant, 301
Schier, Niels Hansen, degn, 61
von Schiller, Friedrich, tysk forfatter, 268
Schilling, blytækker, 175, 195
Schimmelman, Heinrich Carl, greve, skatmester, 144f.
Schive, Jens Sørensen, huslærer, 253
Schjøtt, justitsråd, 277
Schjøtz, prokurator, 42ff.
Schjøtz, Johanne Elisabeth, 42ff.
Schmidt, visitør, 109
Schmidt, J.G., bogbinder, 262
Schmidt, J.S., kobberstikker, 115
- Schmidt, Mathias, skomager, 267
Schougaard (el. Skovgaard), Margrete, 191
Schousboe, Knud Pedersen, 195
Schult, Armgaard Sophie, gehejmerådinde, 183, 186
Schult, Didrik, stiftamtmand, 123, 183, 185, 187, 189, 191, 199, 202, 298
Schult, Jørgen, 192
Schultz, ritmester, 32
Schuppius, Carl Emanuel, stenhugger, 161
Schönau, Frederik Christian, forfatter, 272, 287
Schönfelt, kandestøber, 183
Seefeld, Jørgen Tyge, major, 38, 203
Seerup, Jørgen, latinskolediscipel, 221
Sehested, Charlotte Amalie, 39, 195
Sehested, Christian, stiftamtmand, 28, 97f., 113, 168, 194f., 313
Sehested, Christopher, gehejmeråd, 169
Seidelin, Christian Davidsen, sognepræst, 38, 41, 111, 312
Seidelin, Frederik, jurist, 257, 262ff., 268, 274
Seidelin, Sophia, bispinde, 31
Seydlitz, Christian, professor, 34, 86f., 133, 228, 231, 233, 268, 295
Shakespeare, William, engelsk forfatter, 268
Sibbern, Hans, hører, 216, 232
Sibbern, Johan Arent, urmager, organist, 63, 99, 171, 285
Sibbern, Johannes (den yngre), kantor, 225
Sibbern, Johannes (den ældre), kantor, 225
Sibbern, Mathæus, urmager, organist, 62ff., 95, 99, 147, 162, 254, 285
Sigismundi, Jørgen Henning, latinskolediscipel, 30
de Simonsen, Hans, amtmand, regimentsskriver, 160, 184
Siwers, Bernt, pædagog, 266
Skræp, Henrik, skrædder, 124
Skytte (el. Schytte), Knud, klokker, 159
Sofie, dronning, 153
Sophia Friderica (el. Sophie Frederikke), prinsesse, 260
Sophie Magdalene, dronning, 165
Sorger, Frantz, linedanser, 278
Spener, Philip Jacob, tysk skribent, 139, 265
Spizani, optrædende, 285
Springer, Carl Philip, lærer, 248f.
Spøttrup, Morten, student, 29
Steen, Johan Georg, 32
Steenwinkel, Peder Christian Olsen, sognepræst, 101, 247, 249f.
Stein, Harald August Edvard, biskop, 201
Stenbuch (el. Stenbock), Magnus, svensk officer, 102
Stens, Erik, hofjunker, amtmand, 203
Stephansen, Christian, skomager, 66
Stistrup, Laurids, købmand, 266
Stockenbech, Engelbrecht Marie, 267
Stockmann, Cathrine, 202
Struensee, Johann Friederich, greve, 99, 102f., 110, 135f., 258f., 284
Strøyberg, Christopher Jørgensen, sognepræst, 185
Stuart, engelsk ekvilibrist, 278
Stub, Ambrosius Christoffersen, digter, 214, 261
Stub, Christian, 268
Svane, Abraham Nielsen, organist, orgelbygger, 62
Svane, Christian Abrahamsen, orgelbygger, 170
Søby, Maria, 108
Sørensdatter, Bodil, 305f.
Sørensen, Jørgen, husmand, 291

- Tange, Søren, organist, 64
 Tanjé, P., kobberstikker, 23
 Tauber, Johan Henrik, rektor, 36f., 133, 207f., 210, 215f., 218, 220, 225, 229f., 232f., 261f., 268, 276f., 304, 307-310
 Taylor, Jeremy, engelsk gejstlig, 265
 Terkelsen, Terkel, huslærer, forfatter, 309
 Tessin, Henrik, klokkestøber, 162, 187, 190
 Themsen, Jürgen, korttegner, 17, 188
 Thomsen, Hans, sognepræst, 42, 54
 Thune, Fr. Chr., lærer, 274
 Tocqué, J.-L., maler, 66
 Torp, Andreas, slotsforvalter, 190
 Trellund, Johannes, biskop, 29
 Tuderup, Anders, latinskolediscipel, 215
 Tuisch, Michael, billedskærer, 168f., 190
 Turode, Conrath, ekvilibrist, 278
- Ugolini, Pelegrino, musiker, 285
 Uldall, byfoged, 264
 Urne, Christian, 191
 Ursinus, A.F., komponist, 285
- Valentin, Jacob, skoleholder, 245
 Vedby, Jens Jensen, skoleholder, 247
 Vellinge, Christen, skoleholder, 73, 121, 247, 249
 Vigberg, Peder, se Hvidberg, Peder
 Vigborg, Peder, student, 254
 Vind, Iver, lensmand, 190
 Voigt, Henrik, korporal, 107
 de Voltaire, François, fransk forfatter, 268
- Wahl, Johan Salomon, hofmaler, 164
 Walther, Anders, 210
 Weghorst, Philip Lorenz, guldsmed, 69
 Werlin, provisor, 269
 Wessel, Caspar, landmåler, 46
 Wessel, Johan Herman, digter, 46, 268
- West, Hans, rektor, kunstsamler, 230
 von Westen, frøken, 123
 von Westen, Christian Ulrik, sognepræst, 53, 183, 185
 von Westen, Johan Christopher, apoteker, 38f.
 von Westen, Peter, apoteker, avisudgiver, professor, 38, 118f., 183, 194, 227, 229, 233, 257, 293f.
 von Westen, Peter, fænrisk, 313
 von Westen, Peter (den ældre), apoteker, 282f.
 von Westen, Thomas, bibliotekar, 298
 Westenholt, Thomas Jacobsen, maler, 179
 Wichmann, P., maler, 38
 Wiedkjær (el. Vidkier), Thomas, kancelliråd, 18
 von Winterfeldt, Frederik, officer, 185, 203
 Winther, Peder, lærer, 235
 Wirth, Tobias Christian, sognepræst, 54
 Wissing, Frederik, guldsmed, 201
 Witsten, Abraham Biørnsen, guldsmed, 160
 Wolf, R., maler, 178, 201
 Wolff, August, ritmester, 203
 Worm, Amdi, orgelbygger, 64, 161f., 171, 175
 Worm, Oluf, skolemand, 119
 Wulff, maler, 170
 Wøldike, Hans Pedersen, sognepræst, 64, 96, 164, 308, 312
- Zanneboni, musikus, 285
 Ziesenis, Johan Georg, maler, 110
- Ørbæk, Christen, degn, 193
 Ørbæk, Christen, kapellan, 54
 Østrup, Frederik, hospitalsforstander, 177, 179, 222
- Aabye, enkefru, 313
 Aabye, Anne Marie Lauritsdatter, 39
 Aabye, Hans Frederiksen, degn, 70f., 73
 Aabye, Jesper Lauritsen, sognepræst, 39
 Aabye, Peder Jacob, sognepræst, 294
 Aabye, Thomas, rektor, 39, 87, 138, 207ff., 218, 228, 300

Anne Riising GUDSFRYGT OG OPLYSNING ODENSE 1700 · 1789

Anne Riising fortæller på en fængstende og let forståelig måde om det kulturelle liv i 1700-tallets Odense. Vi hører om biskopper og præster, deres arbejde og indstilling, og det kommer tydeligt frem, at der var flere »brådne kar« mellem dem. Vi følger undervisningen i de lærde skoler og de fremskridt, almueundervisningen gjorde, bl.a. med opret-

telsen af rytterskolerne. Endelig er der afsnit om de første fynske aviser samt om de forlystelsesmuligheder, befolkningen havde.

Gudsfrugt og oplysning er tredje bind af det store værk, som Odense byråd har sat i gang i anledning af, at man i 1988 fejrer byens 1000 års jubilæum. Det er planlagt, at fynske historikere i ti bind – et hvert år indtil 1988 – skal skildre hele det nuværende Odenseområdes historie fra de ældste tider og frem til festdagen. Værket vil bygge på den nyeste forskning, men samtidig skrives det på en populær måde og vil blive rigt illustreret. Der lægges vægt på at skildre alle sider af byens og befolkningens liv.

I kommission hos Odense Universitetsforlag